

H. Goring

TITI LIVI

AB URBE CONDITA LIBRI

EDITIONEM PRIMAM CURAVIT
GUILIELMUS WEISSENBORN

EDITIO ALTERA QUAM CURAVIT
MAURITIUS MÜLLER

PARS II
LIBRI VII—XXIII
EDITIO STEREOTYPA

LIPSIAE IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI MCMXII

IVII ITT

AS BUREAU CORDATA LITRI

IN THE NEW YORK
MUSEUM OF NATURAL HISTORY

THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY

NEW YORK
1881

33

LIBRI VII—X.

SCRIPTURAE ED. WEIDMANN. (BEROL. MDCCCLXXXVI
ET MDCCCXC) A NOSTRA DISCREPANTIS INDEX.

Lib. VII. Cap. I, 2 ceperunt] dederunt *codd. recc.* ceperunt *PM.* | Mamercus] Mamercinus *Pighius, Madvig.* Mamercus *codd. praeter Lovelianum* 5 (Mamercius). II, 4 parva quoque] parva <haec> quoque *Eussner probante HJMüllero Jahresb. XVI p. 208.* parva quoque *codd.* parva<rara>que dubitanter *coni. Zingerle;* at altero adiectivo addito non opus est, cf. § 13. 7 (pro inconpositum temere scribendum censet conpositum temere *HTKarsten, fort. haud iniuria.* 8 (ab saturis <aversus> ausus est *coni. Cornelissen Mnem. 1889 p. 187.* III, 3 Mamercus] sic *codd.* Mamercino *Pigh. Madv., cf. c. I, 2.* IV, 2 lata] sic *codd., quod ferendum non est; scripsi <cumu> lata, v. Jahresb. XXIV p. 16.* VIII, 2 (increpant, quid *coni. Luterbacher.* increpant, ecquid *WHeraeus.*) 4 (praeunte Gronorio, adsentiente *HJMuellero Luterbacher, Zingerle* scribunt tam pares vires, cum in *codd.* sit tam vires pares. Dubitavi ordinem verborum mutare, qui apud Livium interdum liberior est, v. 4, 60, 3 tam id laetum fore, cf. 33, 17, 9 quam urbs ipsa opportuna, tam . . 7, 38, 2. 10, 31, 1 his ita rebus gestis. 38, 60, 6 alias tot Asiae urbes. 2, 20, 8 tanto vi maiore; saepe post adeo, v. 1, 17, 11 adeo id gratum plebi fuit. 5, 30, 8 adeo ea victoria laeta fuit. 35, 1, 2 adeo pleraque adversa. 9, 46, 15 adeo eam rem acceptam gratis animis. 21, 59, 3 adeo res Romana superior fuit. 38, 60, 7 adeo dimissum Scipionem laeti videntur. 3, 29, 3). XII, 6 Etruriam adiacent] Etruriae adiacent *Drakenborch, probante HJMuellero Jahresb. XXI p. 57.* Etruriam adiacet *codd.* 11 in dies [et] locis alienis faceret] in dies faceret, locis alienis *Madv. Em. p. 174. Illud est in codd.* XIII, 3 si licet, dictator] si licet <dicere>, dictator *HJMüller; possis etiam si <dicere> licet, v. 3, 56, 10; cf. 5, 4, 1. 7, 13, 6; non potest deesse infinitivus, v. 3, 71, 3; 39, 2; 41, 1.* si licet *PD,* scilicet *MLH.* XIV, 1 (cernebat censebat *MRD,* cerne-

bat, quod *LWinkler* receptum vult, *HJMüllero Jahresb. XIX* p. 25 iure displicet). | (<in>se recepit ex incerta con. *Weiss.*, cf. 39, 47, 7. *Novak* con. <pollicitus in praetorium> se recepit). XV, 5 ortus est] ortus <est> et *Luterbach*. ortus et codd. 12 (pro *M. Furius*, quod est in codd., *Lachmann* de font. *Liv. I*, 97, *Luterbach*. scribunt *Q. Servilius*). XVI, 1 (*Weiss*. del. accipitque, haud scio an nimis violenter. Legem, rogationem accipere addito altero verbo vere *Livianum* est, v. 34, 3, 4 quam accepistis, iussistis suffragiis vestris legem. 33, 2, 6 rogatio . . suffragiis accipitur iubeturque. *Zingerle* con. scivit iussitque). XVIII, 4 (esse, ut *Madv. Em.* 176. esset si *PHM.* esse, ut scilicet con. *HJM*). XXI, 6 (*Madv.* [et] *T. Aemilius*). XXII, 10 *Manlio Gnaeo*] *Sigonius*. *Nevio* codd. praeter 2 rec. *Non* puto *Livium* hic praenomen postposuisse, sed scripsisse *Gnaeo Manlio*, si *Nevio* ex *Gnaeo corruptum* est; fortasse autem aliud quid latet (novus homo? cf. 37, 57, 12. 39, 41, 2), praesertim cum et *Marcii* praenomen hic desit). XXV, 2 (consulatum del. *Döring*, *Madv. Em.* p. 178). 7 (contendere *Nipperdey*, intendere *Madv.*, extendere codd. *Lectio dubia*. Etiam *Verg. Aen. VI*, 806 vires extendere nonnulli codices exhibent et recepit *Ribbeck*. *Fuitne* vires expedire . . dilectu habendo (in *Bereitschaft* stellen)? cf. expedire arma; animos; rem; cetera, quae ad bellum opus sunt 27, 10, 11; in expedito habere copias 36, 16, 10. *Tac. ann.* 13, 7 expedire copias, v. *Jahresb. XXIV* p. 12). 7 coetus] quod est in codd., del. *Madv.*, *Gron. con.* foedus. *Mendi* correctionem nemo adhuc invenit). 8 (fort. post iuventute excidit participium, velut contracta, cf. 36, 15, 2, v. *Jahresb. XXIV* p. 12). XXVI, 1 (in add. *Madv.*) 3 deorum] decorum con. *Fuss* progr. *Strassb.* 1895 p. 3; conf. praef. 6 quae . . poeticis decora fabulis . . traduntur. Codd. deorum. *Lect. vulg.* admodum artificiose interpretantur editores. Vitium subesse iam *Walch* em. *Liv.* p. 34 sensit, qui legendum coniecit auctum pro factum). XXVIII, 10 ex interregno] eo interregno *Unger* probante *Luterbach*. ex interregno, quod est in codd., aliud significat, atque quod h. l. desideratur. XXIX, 1 [et longinquitate vel regionum vel temporum [spatio]] sic codd. et vel longinquitate regionum vel temporum spatio *Cornelissen* probante *HJM*; spatio del. *Gronov.* 5 in *Sidicino*] in unciis inclusit *Füchner* probante *HJM*. XXX, 9 (fort. post inimicorum excidit numero vel numero vobis, cf. § 19, v. *Jahresb. XXIV* p. 12). 11 qui, ea implorantibus aliis [auxilium] dum supra vires suas praestant, <ante> omnes ipsi . . venerunt] sic *Madv.*; <ante> addidit *Büttner*; in codd. est: qui, eam . . auxilium . . praestant omnes . . venerunt. Loci corrupti vel interpolati correctio, a multis temptata, difficillima est. Dubitanter scripsi qui, <fidem su>am implorantibus aliis [auxilium] dum . . praestant, inopes

ipsi . . venerunt. Fidem iam Weiss. coni., v. quae dixi *Jahresb. XXIV* p. 13. Si quis lenioribus remediis locum sanaverit, libenter cedam. 18 escendit] ascendit MP, escendit H, codd. recc. Gron. Drakenb. HJM. XXXI, 11 (astantibus teste Zingerleio coni. vir doctus in marg. ed. Curionis. At astare (adstare) non invenitur apud Livium, sed adsistere bis: 1, 16, 6. 3, 22, 8.) XXXIII, 2 (HJM *Zeitschr. f. d. Gymnasialw.* 1889 p. 83 coni. comis ac <fac>ilis). 12 ciet] cient 6 codd. recc., Drakenb., Luterb. ciet reliqui codd. HJM append. p. 299 praefert cient. 16 (voces in fugam delendas censet Eussner *Phil.* 1889 p. 339; alibi Livius dixit vertere in fugam; movere in f. videtur &π. slp.). XXXIV, 15 (ductis codd. Ducere hac significatione, non addito, quo quis ducatur, vel secum, alibi vix invenitur apud Livium; nam 3, 45, 3 ducere puellam (de adsertore dictum) aliud significat; 35, 10, 9 ducere idem est quod deducere; 30, 16, 15 ducere captivos = tradere; 21, 1, 4 additum est in Hispaniam. Fuitne circumductis, vel <secum> ductis?) XXXV, 4 digni estis, qui, <ut> pauci . . tuleritis . . egueritis] ut additum erat ab HJM in ed. 1886; digni estis qui . . tuleritis . . egueritis codd.; hoc loco, a compluribus temptato, non mutandum esse vidit HJM *Jahresb. XVI* (1890) p. 156 seq. 10 (Güthling coni. est autem illud minus dubium; non est, cur mutetur, cf. quae dixi ad 2, 36, 8 ed. meae). XXXVII, 2 [singulis] bubus privis] sic Weissenb. Codicum PMFU auctoritatem secutus, quamquam in marg. P adscriptum est privisque tunicis, dedi cum ed. Camp., Par. 1510, Luterb.: singulis bubus binisque tunicis, v. HJM *Jahresb. XIX* p. 26. Singulis bubus privisque binisque tunicis RD. 4 (qua codd. quia Madv. Em. p. 182). 6 <ac> castrorum] ac deest in codd., ac vel et add. Weissenb., et recipiendum censet HJM *Jahresb. XXI* p. 42, cum c. Madv., castrorumque coni. Klockius. 11 interim et Romano] sic edd. vett. interim quieto Romano Lov. 4. Hertz, cf. Madv. Em. p. 182 adn. interim et quieto Romano ed. Parm. 1480. interim quia et Romano PLH, codd. recc. plerique. interimque et Romano D. Lov. 2. Harl. 2. interim Romano olim Madv., Luterb. XXXIX, 6 (exsectos Puteanus, eiectos codd. electos coni. Gebhard, Madv. Em. p. 183 adn.) 10 (fuitne: aut cui ex iniuria insanientis exercitus causa (cf. c. 41, 1 causam miserorum civium, c. 40, 7 iniuriis, superbae legis, crudelis senatus consulti) <coacto> recte committatur vel coacto (pro recte) committatur? V. quae dixi *Jahresb. XXIV* p. 13. Coniectura Niemeyeri N. *Jahrb. f. Phil.* 1890 p. 707 sqq. cui ex incuria inscienti exercitus causa recte committatur probabilis non esse videtur). 17 Mamercum] Mamercinum, cf. c. I, 2. XL, 1 (et add. Duker) 2 tam] sic codd. et edd. vett. tum Harant et edd. recc., at non est, cur lectio codicum mutetur; v. quae dixi *Jahresb.*

XXIV p. 13. 4 publicos] *auctore HJM append. p. 300 uncis inclusi.* 5 (voti *del. censet Cobet*). 9. 10 neque . . hostis. ergo] *Heusingerum et Madvigium secutus dedi:* [ut] neque . . hostes ero. vos . . ; *in codd. est ut neque . . hostes. ergo.* XLI, 4 ne quis, qui tribunus militum fuisset, postea ordinum ductor esset] *sic Madv. Em. p. 85; in codd. est ne quis ubi . . (ubi = in qua legione); sed totus ordo verborum mutandus erat, v. quae dixi Jahresb. XXIV p. 13 sq. 6 (fuitne: denique ab Lautulis fugisset?).*

Lib. VIII. Cap. I, 1 Mamercus] *Mamercinus Pigh., cf. 7, 1, 2. Mamercus codd. 10 (ut Samnites et ut Campani uncis incl. Eussner).* II, 5 (usi fuerant *codd. usuri fuerant coni. Madv. Copiae, quibus adversus Romanum bellum usi fuerant, sunt eae copiae, quas paraverant, quibus se muniverant, quae eis praesto fuerant (v. c. 1, 7) adversus ('angesichts') imminens, suspectum Romanum bellum. De hac significatione vocis adversus v. 4, 2, 12. 1, 2, 4. 8, 3, 4. 7, 17, 7. 24, 44, 6 his copiis adversus multa simul aut mota aut suspecta bella muniverunt imperium Romanum.* 10 victoriam suam] *sic Weissenb. victoriam [quam] Duker, Madv. Em. p. 186 adn. Codd. victoriam quam. 12. 13 (Luterb. verba in foedere . . prohibeantur post alienarent transposuit; cf. HJM Jahresb. 1890 p. 157).* III, 5 (is *cod. rec. is deest in reliquis codd.*) IV, 3 si foedus [est]] *Madv. Scripsi: si foedus <sociale> est vel si foedus <societatis> est. HJM: si foedus <ratum vel aequum> est. Codd. si foedus est. De repetito est v. Weissenb. ad 3, 5, 14. | (consilia coni. Madv., consules codd.) 4 (esto Mehler. est codd.) V, 3 (nunc Latium codd. tunc Latium M, nunc delendum censet Madv. Em. p. 188 adn.) VI, 11 (<in> somnio Wesenberg; Zingerle coni. in somnis; v. ad 2, 36, 4 ed. meae). 14 tunc uti] tunc utique Sigonius, v. Luterb. ad h. l.; uti *codd.*; nunc, tum, tunc utique apud Livium invenitur: 5, 53, 3. 21, 54, 9. 22, 24, 8; 27, 2. 45, 25, 10. 15 <in> iisdem] iisdem *codd.* <in> iisdem Wesenb., HJM. VII, 3 (Cornelissen pro utique scribendum esse censet utrimque; at utique vere Livianum est, cf. 22, 7, 11). 12 (fati *codd. recc. facti PM, cf. § 8*). 21 velut merso] *scripsi demerso, v. quae dixi Jahresb. XXIV p. 14. Codd. emerso, Madv. Em. p. 188 merso. Zingerle veluti merso.* VIII, 3 (phalanx similis *Luterb.; v. HJM Jahresb. 1890 p. 157.*) | (postremi *coni. Ortman*). 4 (duos *codd. binos Huschke, Madv.; at v. Richter progr. Oldenburg 1880 p. 44.* 7 (primam quamque *JFrGronov. unam quamque codd.*) | (primum *del. Götting*). 8 (vexillum *del. Lipsius*). 11 ad triarios sensim referebantur] *sic codd. ad triarios sensim se referebant Madv. praef. ed. p. VIII. Scripsi: pugnatum, <gradum> a prima acie ad triarios sensim referebant, v. Jahresb. XXIV p. 14. (proverbio increbuit codd. <pro> proverbio incr. Madv. praef. ed. p. VIII).* IX, 7 (oroque *Forch-**

hammer, feroque *codd.*) | (vim victoriamque *P*, vim victoriam *M*. *Lov.* 4. 5. *Zingerle*). 8 ([Quiritium] *delevit HJM*). 10 (humano *codd.* visus *M*. *Lov.* 4. visu *P*. *Madv. Em.* p. 192: 'non nego dubitationis aliquid habere humano pro homine positum'). 11 (prima *Weiss.*, primo *codd.*) 12 (invectus est *codd.* invectus esset *Siesbye, Madv.*) | (scribendum *censeo* consternatae <ante> cohortes Latinorum, v. quae dixi *Jahresb. XXIV* p. 14. Fugam ac vastitatem facere non potest idem esse, quod fugere). 14 (addiderantque *codd.* adderantque *M*. addebantque *Alsch., Hertz.*) X, 3 (pellerent vi tamen *codd.* pellerentque tandem *Madv.*, qua mutatione non opus est). 13 (verba sive hostia sive quo alio, quae in *codd.* post divo vovere volet exstant, huc transtulit *Madv.*) XI, 3 (Lavinio *codd.* Lanuvio *AWZumpt, Madv.*) 6 adfirmando] *codd.* Iure *Madvig Em.* p. 7 inter eorum et adfirmando quaedam excidisse suspicatur; puto haec fere Livium scripsisse ad <renovandum bellum principes (cf. c. 3, 2) excitabat ad> firmando . . , cf. 31, 1, 10; possis etiam, ad <rebellandum . . , cf. 34, 46, 4; 60, 5. 40, 35, 12. 42, 52, 7. *Luterb.* pro adfirmando dedit adfirmabat. 11 (dodrante *Linsmayer*, dodrantem *codd.*) 16 (denarios *del. Weissenb.*) XII, 4 (Ti. nonnulli *codd. recc., cf. Diod.* 16, 91, titius *PMD*). 7 (Lanuvio *MP.* Lavinio *D*). 13 in Latino Falernoque [agro] in Latino Falernoque agro *codd.* Agro, quod *TFaber* delendum censebat, fort. non magis offendit quam 26, 21, 13 in eodem agro Belligeni . . CCCC iugera agri decreta. 26, 34, 10 16 (ventum sit *del Madv. Em.* p. 194). XIII, 2 (in addidit. *Madv.*) 3 (*HJM* *append.* p. 301 scribendum esse censet haberet; [et] si . .) 5 (Asturae Sabellicus, saturae *codd. plerique*). 14 (deinde, quod om. *M, Lov.* 5, deest etiam 45, 24, 9 sit Rhodus in terris an funditus deleatur). 18 (quid *edd. veti., Madv.*) XIV, 6 (pondo assium *Lachmann, assium Madv., passum codd.*) XV, 4 (appellatur *Lov.* 4, *Madv. Em.* p. 197 ex usu *Liv.*, cf. 26, 27, 2. 40, 3, 3; quae . . nunc appellata, quod est in *codd.*, non invenitur apud *Liv.*, sed qui (quae, quod) nunc appellatur (dicitur) vel quem (quam . .) nunc appellant). 8 (extra viam stratam *cod. Helmstad., Madv. Em.* p. 197, dextra viam stratam *codd. optimi*). 9 (tendente *HL*, intendente *P*, intendere *M, Lov.* 4; *Zingerle* *coni.* iam tendente, at v. *HJM Jahresb. XVI* p. 179). XVI, 13 (ei *add. Madv.*) XVII, 2 (comparato *P*, comparando *M, Lov.* 4). XVIII, 5 (pro referunt, quod est in *codd.*, *HJM Jahresb. XVI* p. 209 scribendum censet deferunt, quia apud *Liv.* sollemnis formula est: ad magistratus deferre; interdum etiam ad senatum deferre usurpatur pro: ad senatum referre, v. *Fügnér lex. Liv.* s. v. ad). 11 (pro visa *Weissenb. ed Teubn. praef.* p. XXVII *coni.* visae, fort. recte). 12 (fuisse *Crévier.*, v. *Madv. Em.* p. 197. fecisse *codd.* fecisse <deos> *coni. Wesenberg*). XIX, 4 quae *Vacci*

prata] *sic codd.* qua Vacca prata dedi ex coni. Unger, cf. *Madv Em. p. 462, HJM Jahresb. XIX p. 36.* 10 (patriam Fundos *codd. recc.* patriam Fundanos *rell. codd.*) 11 (Fundanis pacem esse, quod est in *codd.*, verum esse non posse vidit T. Faber, qui coni. Fundanis autem esse; v. d. *Vliet Hermes 1885 p. 316 coni.* Fundanis pacatos esse animos in Romanos; si *codd. addicerent, scriberem:* Fundanos pacem servasse et . . et . . civitatis; *probabilis emendatio nondum inventa est.*) XXII, 2 (Hernicorum ex coni. *Alsch.*, Segninorum *PD*, Sidicinorum *Sigonius*). 4 praeteriti iam] *sic HJM*, praeteritam *codd.*, praeteriti *Wesenberg*, praeteriti iam <diu> *Grunauer*. Ante aut post fuit fortasse excidit futuri, cf. 23, 45, 4. | tribunatumque plebei petentibus proximis comitiis absens] tribunatumque plebei proximis comitiis petentibus absens *Luterb.* tribunatuque . . absens petentibus *codd.* tribunatumque plebei petentibus proximis comitiis absens *HJM*. tribunatumque . . proximis comitiis absens peten<s praesen>tibus v. d. *Vliet. Loci corrupti nondum probabilis emendatio inventa est.* 5 (duabus in urbibus coni. *Wesenberg*; sed cf. 2, 62, 4). 10 (ad Capuam *add. HJM*, Capuae v. d. *Vliet*). XXIII, 2 miserat [Romae compertum] Cornelius] *codd.*, Romae compertum *del. Sigon.*; dubitanter scripsi scripserat (ex coni. *Luterbacheri*) Romam, compertum <se habere> Cornelius (sc. scripserat) . . ; cf. 26, 48, 13. 3, 48, 1; *HJM:* <nuntium> miserat, Cornelius. 10 respondissent ***] *Luterbacherum secutus sum addentem domum rediere. De lacuna inter respondissent et iam v. Madv. Em. p. 199.* 17 (tandem *codd. recc.* tamen *MP*; delendum censet *Grunauer*). XXIV, 3 (transmisisse *M*, transmisit *P*). | (Apulorum *addid. Weissenb.* Consentiam h. l. *addid. Cluverius*). 7 (inundatis *Madv.*, inundates *M*, inundantes *rell. codd.*) XXV, 5 (fort. pro patiebantur, quod est in *codd.*, scribendum est edebantur, cf. 25, 31, 9. 29, 9, 12; 18, 4; 18, 20; fiebant coni. *Luterb.*; patiebantur *del. Gronov.*) 6 (iam *codd.* iam <in> *Douiatius*, in *Gronov.*, *Luterb.*) 12 inceptum] dedi inceptis ex *M*, in quo est inceptum is; *P*¹ inceptius, *P*² *FRD* inceptum, cf. *HJM Jahresb. XIX p. 26 sq. XXVII, 9* (pro renovaretur cum Vascos. renovetur scribendum esse censeo et ex *PFU* recipiendum mittantur (*M* mitte|antur); cf. *HJM ibid.*) XXXII, 7 (*Grunauer Progr. Winterthur 1882 p. 11* verba ita transponenda censet: adversus militarem disciplinam moremque maiorum; at cf. locum simillimum 28, 27, 12 quid adversus morem militiae disciplinamque maiorum . . ausisitis. Omnia recte se habent). 11 (ultima in contione *Wesensb.*, ultima iam in contione prius *Heusinger*, iam in contione *M*, iam in contione *P*, tumultum iam in contionem inicientes *Harant.*, tumultu iam in contione gliscente coni. *Zingerle*; *HJM Jahresb. XVI p. 179* lectionem *codd.* retinendam esse censet:

tumultum in contione miscentes. *Novak coni.* tumultum iam in <extrema> contione miscentes). 14 (consilio tempus *del. Grunauer*; at tempus dare consilio *vere Livianum est, copiosior dictio apud Liv. non offendit*; cf. 25, 40, 10 neque locum neque tempus cunctationi consiliove dedit *Muttines*). XXXIII, 10 (altercatio<nes> exaudiebantur *coni. HJM Jahresb. XVI p. 209*). 20 (propter Q. Fabium *Novak. delend. censet, fort. recte*). XXXIV, 3 (de ante alieno *del. Douratius adsentiente Madvigio, Zingerleio*). 6 dictatore et ius] dictatore ius *Duker*, dictatorem et ius *MP*, dictatore <vim> et ius *coni. Kreyssig*. 9 (sola *MP*, solaua *LH*, soluta *coni. Madv.*, sed displicet pleonasmus, q. d., soluta licentia. *Fuitne*: licentia sumpta (sūta)? Licentiam sumere *Livianum est, v. 6, 40, 7. Cf. Caes. b. c. 3, 51, 5* ne imperatorias sibi partes sumpsisse videretur, v. quae dixi *Jahresb. XXIV p. 15. 16*). XXXV, 8 (degressum *JFGronov. digressum codd. Fugner coni. digressum eum <ex>templo laetus, v. Jahresb. XVI p. 209*). 10 (recessisset *codd. recc., Madv. Em. p. 203. recessit MP*). XXXVI, 3 (*Cobet delendum censet L. Papirio post uno viro, fort. haud iniuria, v. Richter Progr. Oldenburg 1880 p. 27 sqq.*). 4 (ita ante aciem *add. Madv.; v. quae dixi Jahresb. XXIV p. 16, ubi proposui: ita instruxit aciem loco ac subsidiis <fultam>, ita . . firmavit*). 6 circum saucios milites] *ex U cum Luterbachero et Zingerleio dedi circumiens. Circum rell. codd. circuit Grunauer, probante HJM Jahresb. VIII p. 310. XXXVII, 2 (ambigebatur JFGronov., agebatur codd. negabatur coni. Weissenb.) 7 clamatumque] conclamatumque Sigonius, Drakenb., HJM append. p. 303, clamatumque codd.* XXXVIII, 7 (id vero *codd. ibi vero coni. Weissenb.*). 15 equos <viros>que] <se> equosque *ex coni. Madvigii. <sese> equosque Luterb., equos <viros>que coni. HJM, equosque codd. XXXIX, 1 (quae del. Madv.)*

*Lib. IX. Cap. I, 9 (placari nequeant codd., Zingerl. <qui> placari nequeant Gron., placari <qui> nequeant Drak. placari nequeant del. Novak.) II, 2 (aliud alibi post diversos del. Cornelissen non improbane HJM Jahresb. XVI p. 175; at haec 'μακρολογία' non abhorret ab usu Liviano; v. quae dixi Jahresb. XXIV p. 15). 4 (iam is et rumor ante M, iam et is = rumor ante P, iam iste rumor ante ed. Camp., Hertz., Zingerle. iam is rumor, et ante HJM, v. Jahresb. XVI p. 175). III, 11 (victis glossema esse censet HJM. *Fuitne <ut> victis? v. Jahresb. XXIV p. 15*). IV, 9 (ut illis *Ald., Drakenb., HJM. illis ut codd., Luterb., Zingerl.*) 10 (et in medios *Perizonius*). | (inmittere *Gronov.*, me inmittere *codd. (me inquitte P)*, vel in medios me inmittere hostes *interpolatum esse censet Weissenb.; sed cf. quae Luterb. in adnot. dicit*). V, 7 (missos *MRD, missos lapsos (lapsos P) PFU, lapsos Leid. 2*), 9 (eorum *recte**

Luterb. interpretatur = parentum). 13 (id tantam *Madv.*, tantam *MPU*). VI, 2 (armis *M*, <cum> armis *Alsch.*). 6 (fascēs lictoribus *Madv.*, fascēs lictores *codd.*; *delendas censent has voces Hertz, Forchhammer*). 11 (abiectiores animi *MPU*, *probante W. Heraeo*, abiectioris animi *H*, *codd. rec.*) 12 salutantibus, non *Madv.*, non salutantibus *MPU Morstadt; Novak del. voces salutantibus non dare responsum. Fuitne non dare responsum* <consolantibus>, *cf. c. 7, 3* surdas ad omnia solacia aures? *Possis etiam non reddere salutem, consolantibus* (pro non salutantibus *MPU*) <non> dare responsum, *v. Jahresb. XXIV p. 15*). | (quo dimissi *H. Lov. 4, Zingerle*, quod emissi *PM*, quo demissi *rell. codd.*, quod missi *U*). 13 (bellicosius *codd.* gloriosius *susp. Madv.*, periculosius *Wesenberg*). VII, 3 (animi *U*, *cod. Voss. 1*, animo *MP*). | (cientium *coni. Bauer*). VIII, 1 (senatus consultis *delendum censet Ortmann*). 13 (*exciditne alterum modo? laudibus modo, <modo lamentis>, cf. § 11* admiratio miseratioque viri. 25, 38, 8; 26, 10, *v. Jahresb. XXIV p. 15*). IX, 7 (in quod *L*, *codd. rec.* in quo *MPU*). X, 3 (in ore omnium *cod. Sig.*, omnium in ore *Freudenberg*). XI, 12 (*Novak scribendum censet non pudet pro non pudere, fort. recte; cf. 3, 52, 7; neque enim satis constat Livium infinitivo indignationis, q. d., in or. recta usum esse; 3, 67, 1* (quem locum cum nostro comparant interpretes) *infinitivus potest explicatio esse verborum cum pudore summo*). XII, 2 (media lapsos <via> *sc. consilii Madv., cf. 9, 3, 11. 24, 45, 7; medio capto lapsos Seyffert, medium amplexos Novak; at consilium amplecti non est ex usu Liviano*). 3 (libatis viribus *HJM, inclinatis viribus codd.*) 6 (aut multitudo <cer> tamen scribendum, aut tamen *delendum censet Madv.;* (cf. 42, 45, 3 adjuvare bellum); multitudo, tamen *codd.*, tamen *uncis inclusit Zingerle cum Madvigio*). XIII, 4 (*nec castris suis fugam impedire nec . . castris fugam inhibere cum Madv. scribendo sententia huius loci expeditior fit; quae fuisse videtur: 'in castris suis repetitis fugam explicare (cf. 1, 30, 10) vel expeditire (cf. 8, 26, 4 fuga expeditior) potuerunt, ut composita ordinataque fieret; quod ausi non sunt'*). 8 interiecta inter Romanam et Arpos] quod est in *codd.*, cum *Luterbachero*, non improbante *HJM Jahresb. XVIII p. 4, uncis inclusi*. 10 (victore exercitu *codd. Madv. Em. p. 209 dubitat an scribendum sit, cum v. e.; at in his rebus Livii usus non constat; quare Madvigijs caute addit: 'nihil definitio; nam exiguo fine haec separantur'; prout plus minusve notionis instrumenti vel comitandi subest, ablativo vel praepositione Livius utitur. Vid., praeter exempla a Madv. allata, etiam 33, 44, 7 egregio terrestri exercitu . . eum traiecisse, 25, 21, 8 Hannibal . . neque simili exercitu . . aderat, 29, 4, 9 cum haud contemnendis copiis adfuturum, 5, 53, 6 novis copiis veniant; cf. 28, 14, 8 cum gravi agmine procedere,*

32, 5, 10 graviore sequi agmine, 33, 41, 9 minus opulento agmine, quam profectus erat, Seleuciam rediit; (*terram*) classe petere, *ut* 21, 50, 11 (victrici classe petere 28, 6, 8), *et* cum classe petere, *ut* 37, 18, 8; classe circumvehi, *ut* 8, 26, 1, cum cl. circumvehi 22, 31, 1; classe proficisci, *ut* 27, 33, 4, cum cl. proficisci, *ut* 24, 11, 7; novo exercitu proficisci 4, 46, 12, novo cum ex. transgredi 28, 1, 4; exercitu defendere 21, 32, 5, cum exercitu defendere 26, 8, 5; iis copiis venire 35, 47, 1, cum iis copiis egressus 27, 17, 8; magnis copiis castra habere 41, 5, 12, cum modicis copiis considerare 2, 11, 7; omnibus navalibus terrestribusque copiis venire 33, 38, 10, cum omnibus terrestribus copiis procedere 36, 7, 19; *saepius tamen omnibus copiis quam cum omnibus copiis coniungitur cum verbis veniendi, similibus*). XIV, 2 (*Koch coni.* <non> conlocutus (*pro* conlocutus); *fuitne* conlocutus <ut> de re haud dubia?) XVI, 1 (*Fregellanis pro* *Frentanis scribit Luterb., v. HJM Jahresb. XVIII p. 4*). 4 (execuntur *M*, exsequuntur *P²U*, exsequentur *P¹L*, exsequentes nonnulli *recc., Gron.*, cum exsequerentur *edd. vett.*) 8 (alteri *pro* altera *Luterb.*) | (clam nocte *codd.* clam [nocte] *Weissenb., Zingerle, Luterb.*, clam hoste *Gelenius*, clam hostes *Sigon., Drak.*, clam suis *JFGronov.*; *at v. HJM Jahresb. XVI p. 175 sq.*, qui iure contra dicit clam apud *Livium* semper adverbium *et* clam nocte (*vel* nocte clam) sollemnem dictionem, esse (*duodecies apud Livium invenitur*); quam tollere aliquid dubitationis habet; ceterum in temporibus diei noctisque designandis interdum nec *Caesar* nec *Livius* a pleonasmō, q. d., abhorret; *velut* 8, 38, 10. 10, 34, 2 (*cf. 35, 21, 8. 9*). 13 (crurum vi *Madv. Em. p. 209 sq.*, virium vi *codd. Luterb. codd. lectionem servavit, fort. haud iniuria*). XVII, 2 (volutavi *cod. Haverk. Bake ad Cic. de leg. I, 9, 27 p. 356*, volutavit *MPU*. Ceterum non puto *Livium*, qui alibi semper aliquid versare, volutare, volvere in animo (animo) dicit, hoc uno loco artificiose scripsisse animum volutare aliqua re; vitium subesse videtur, verbum genuinum (occupavi? agitavi? *cf. 35, 28, 7* his curis cogitationibusque ita ab ineunte aetate agitaverat animum) ab interpolatore, cui succurreret verbum volutare, loco deturbatum videtur). 3 (in re bellica *HJM*, in res bellicas *MPU*, inter res bellicas *Harant.*) XVIII, 4 (ementiendae stirpis] *sic codd., ante stirpis excidisse videtur* divinae: (ementiend<ae divin>ae stirpis), *cf. 26, 19, 6. 38, 58, 7. 1, 15, 6*). 9 (quadringentesimum *coni. Thaber*, quingentesimum *Vales.*, octingentesimum *MPU*). 11 (fortunam cum fortuna *MPU*, cum fortuna *del. Benedict., (Madv.)* 12 annalibus magistratuum fastisque] *sic codd.*, annalibus magistratuumque fastis *Luterbacher*, mutato verborum ordine secutus *Mommsenium*, qui *coni.* annalibus fastisque magistratuum). XIX, 4 Thuriis] Bruttiiis *JFGronov.*, Thuris *MP* | *tenus aut*

socios] Samnites *uncis incl. Dobraeus; idem coni. tenus omnes aut socios. Luterb.: tenus, Alexander aut socios.* 6 (magis *pro maius scribendum censet Morawski Zeitschr. f. östr. Gymn. 1893 p. 98; magis in 'vet. libro' Sigonii; 'Pal. sec. cum Camp., Lovel. 1, Harlej., Gaertn. ac Portug.' Drakenb.; at non est, cur mutetur*). 7 clupei sarisaeque] *sic Madv., qui Em. p. 213 in scriptura cod. M arma cluisset arma cluisset sarisaeque inesse putat arma clupei essent sarisaeque. In PU est clupeus sarisaeque. Inaequalitas numeri: clupeus sarisaeque non magis offendere videtur quam 8, 8, 5 leves autem, qui hastam tantum gaesaeque gererent, nisi forte putas ibi bina gaesa intelligenda esse, ut 9, 36, 6 falcibus gaesisque binis armati; at tum Livium 8, 8, 5 quoque additurum fuisse puto bina. In edd. fere omnibus verba id est hastae (haste), ut interpolata, desunt; fortasse autem haec verba, vocis graecae vel macedonicae explicandae causa ab ipso Livio addita, a librariis mutilata sunt. Solet enim verba externa explicare, cf. 37, 42, 4 praelongarum hastarum — sarisas Macedones vocant —, 38, 7, 12 praelongae hastae, quas sarisas vocant, 42, 65, 9 cestrosphendonis . . hoc illo bello novum genus teli inventum est, 21, 8, 10 phalarica erat missile telum. Fuitne in archetypo: id est <genus> hastae vel <genus> id est hastae? cf. 31, 39, 11 rumpiae . . § 13 id vanum teli genus, 27, 32, 4 Illyriorum id est genus. Puto enim dici posse et genus hastae et genus hastarum, ut genus teli et genus telorum 31, 39, 13. 27, 15, 5. 42, 65, 11 et herbae id genus 30, 43, 9, herbarum genus 23, 19, 13, genus honoris 2, 13, 11. 40, 56, 7 et honorum 33, 49, 5. 15 (numquam ab equite hoste del. Madv. Em. p. 212, cf. HJM Jahresb. XIV p. 96; laborabimus coni. Heerwagen, qui cod. lectionem: numquam ab equite hoste retinuit). XXII, 1 (nomina consulum novorum: L. Papius Cursor quartum et Q. Publilius (Philo) quartum interdiscisse putant Sigonius, Pighius; Luterb. scribit: Q. Publilius Philo quartum et L. Papius Cursor quartum). 3 (Perizonium, Madvigium, HJMüllerum secutus dedi id bellum tantum ducere, quo urbem oppugnabat; nam quod (MP) verum esse non potest; bellum oppugnat urbem nihil esse puto; bellum ducere, quod Luterbacherus interpretatur: 'führte den Krieg weiter', nusquam sic apud Livium invenitur; 22, 25, 4 lectio prava est. Sententia nostri loci eadem est, quae 28, 32, 8 qui id bellum ducat i. e. qui id bellum esse credat, v. HJM ad h. l.) 7 equo praecipitaret] ex equo dedi ex coni. HJMülleri; semper apud Livium est praecipitare ex (27, 16, 4. 3, 70, 7. 40, 4, 15) vel de (23, 37, 5); ex a librario omissum videtur propter praecedens ex-animem. 9 (di addidit Walchius). XXIV, 5 (haud iniuria Luterbacherus hic numerum cohortium desiderare videtur; cf. 10, 40, 8. Fuitne: cohortibus <tribus>?). 9 (maximo scribit*

Madvigius). | (defendite, ite MPU, *Luterb.*, ite, defendite nonnulli codd. recc., defendite ς). 12 (maximam partem coni. *HJM*, maxima parte codd.) XXV, 8 (concurrerent codd., consurgerent *HJM* sine dubio recte). XXVI, 7 (sive is timor seu conscientia fuit *Madv. Em. p. 214*, sive (sivei M^1 , sive M^2P , sive is *U*) timor seu conscientiae vis MPUL, sive timore seu conscientiae vi edd. vett. *Fuitne*: sive timor seu conscientia valuit (*i. e. efficax fuit, vim habuit vel praevaluit, 'wirkte' vel 'überwog'*)? cf. 30, 11, 11 tantum seu memoria priorum cladum seu praesens terror valuit, 44, 31, 6 ratus . . . repentinum valiturum terrorem, 7, 6, 11. 2, 4, 7. 38, 28, 6 metus . . . valuit). 21 (domi belloque codd., bellique ς , quae lectio *Madvigio non displicet*). XXVII, 8 (consulum codd. praeter *U*, in quo est consules, quod *Madv. recepit. At v. interpr. ad 22, 40, 6*). XXVIII, 8 (Sucasinam vel Succasinam *Mommsen*, cf. *Plin. 3, 9, 64*, Casinam *M*, Casinum PUDL). XXIX, 3 (C. Sulpicium Longum, is magistrum equitum suppl. *Pighius*). 6 nomen Appi, quod] sic codd. *Ex coni. Luterbacheri recepi est (mutato verborum ordine) auctore HJM: nomen Appi <est>*, quod . . . 10 (*Mommsen suspicatur Livium scripsisse* essent puberes, a. d. XXX, omnes intra annum . . . v. *Fest. p. 237; at cf. Valer. Max. I, 1, 17*). XXX, 3 (duo imperia codd. praeter M^1 , in quo est duosferia. *Madv. Em. p. 215* coni. duo ministeria, v. autem 28, 27, 14 imperium ablatum a tribunis suffragio populi creatis ad homines privatos detulistis). XXXI, 1 (*Fügnér coni. <in> Etruria, v. HJM Jahresb. XVI p. 209. Possis etiam Etruriae, cf. 10, 21, 11. 33, 21, 9. 35, 14, 1*). 2 (Cluviani *Madv. Em. p. 216*, cluiani *P*, cluviam DL, cluvias *Nipperdey em. hist. Tac. p. 5*). 3 Cluviani *Madv. l. c. cluviana codd.*) 6 (populandi Crév., populando codd.) XXXII, 10 (utroque *Madv.*, ab utroque MPU, ab utrisque Crév.) XXXIII, 3 cui velut fato lis cum tribunis ac plebe erat] plerique editores hanc CEPutschii (*Seyfferti*) coniecturam receperunt, quamquam in P^1M^1DL est quae velut fatales . . . erat. Cum *Waltero (Bl. f. d. GSW. 1893 p. 25)*, qui proposuerat scribendum quae velut fatales cum . . . <inimicitias ger>ebat, lacunam subesse puto. Dubitanter pro . . . gerebat scripsi: quae velut fatales cum . . . <simultates vel inimicitas exerc>ebat, quod simultates vel inimicitias exercere usitata dictio *Liviana* est, v. 39, 5, 2; 40, 9; 4, 5. 38, 43, 13. 39, 5, 5 inimicitias exercere. Inimicitias gerere semel apud *Livium* inveni 40, 46, 5.

XXXVI, 2 (fratrem m. fabium caesonem codd., frater — eum Fabium Caesonem *Perizon.*) XXXVIII, 2 (pro acta *Fügnér coni. ducta, v. Jahresb. XVI p. 209*). 7 (obtinendum MPUL, epprimendum duo codd. recc., reliqui obterendum). XXXIX, 3 (lacunam post habuere notavit *Hertzius*; non pauca verba deesse videntur; *Madv. Em. p. 219* in archetypo folium intercidisse

suspiciatur, in quo ita continuata de Papirio et Marcio narratio esset, ut apte in cap. XL resumeretur. 8 (ad primos UR, et primos proximos M, ad proximos P¹F¹DL). 10 (ceteri omnes FJDrechsler, certiore MPU, ceteri ordines Fügner, v. HJM Jahresb. 1889 p. 48). 11 (eodem impetu Döring, eorum impetu PU, eo impetu M). XL, 2 (post duo exercitus erant KE Georges verba apud Nonium p. 194, 20 servata auratae vaginae, aurata baltea illis erant inserenda esse censet; cf. Luc. Müller de vers. Saturn. p. 110 sqq., Luterb. post v. armis insignes § 9, v. autem HJMüllerum annal. philol. 1888 p. 485 sqq.) 16 (argentariarum Muretus, argentariorum codd.). XLI, 1 (verba Valerius praetor quartum creatus del. Boot). 3 (is ex cod. rec. add. Sigonius). | (aspernatus esset Madv., aspernatus est codd.) 8 (in add. Madv.) 16 (ita delendum censet Novak). XLII, 11 nominis <populi> populo] sic HJM; in MPU est nominis p. romano nominis; populi Romanis Cluver., nominis populi Romano Niebuhr. XLIII, 5 (vetusta gentis gloria Gronov., vetustate (-atae U) gentis gloria (glorie P, gloriae UL) MPUL, vetusta eius gentis gloria coni. Zingerle). 11 passim] sic codd., passis Weissenb., Luterb. 22 (decreta ei coni. Gron.) 24 quique arma] quique <alii> arma ex coni. HJM. XLIV, 4 (memoriane fugerit ed. Ascens. 1510, memoriae(-e)ne fugerit codd. plerique, memoriamne fugerit s, memoriaene defuerit coni. Madv., memoriamne fugerint Cornelissen). 10 qua [duci] proxime potest] qua duci proxime potest codd. duci Wesenb. del. XLV, 12 (vertit, est Madv., vertisset MPU, verteret, est Weiss.) 13 (tuendasque moenibus in urbes MPU, tuendosque moenibus <se> in urbes coni. HJM). XLVI 12 (verba tantumque Flavii .. deponerent Niebuhr hist. Rom. III, 374 post coloniae deducendae (§ 3) legi vult). 13 (tendebat cod. Klock., tenebat MPU).

Lib. X. Cap. II, 1 (Thurias cod. rec., Thurios MPU, Rudias Doujat.; Uriam Weissenb.) 5 (<ex> adverso Leutsch., ab tergo MPU, Luterb.) 5 (Weissenb. verba haud procul ante esse ostium legenda esse censet). 6 (<possent> add. Madv.). | (Meduacus <is> coni. Zingerle). 9 (diverso HJM, altero MPU, alio Gron., avio Burmann). 10 (paucis Weissenb.; cf. 4, 55, 4 arcem .. dilapsis ad praedam militibus, qui in praesidio erant, Aequos interfectis paucis custodibus arcis invasisse. parvis MPL, parvas UD, ignaris ed. Rom. 1472, Parm. 1480, parvas ignaris ed. Paris. 1510). 15 (monumentum codd. monumento coni. Novak; at cf. 1, 13, 5) | (sollemne certamen Crév., sollemni certamine MPU). IV, 9 (moveri Madv. Em. p. 223, movere MPU, movere se s). VI, 2 adversa belli res] sic codd., dedi adversae b. res ex nonnullis codd. recc., cf. 3, 9, 1 secundae belli res, 5, 9, 4. 4, 55, 5 (quem locum interpr. cum nostro com-

parant); non constat, utrum Livius civitatis an civitati scripserit. 3 (ut exoneratam deducta ex coni. *HJMülleri scripsi, quamquam ne haec quidem lectio sine dubitatione est; et exoneratam deductam MP, et exoneratam deducta U ς , [et] exonerata [deductam] Madv. Em. p. 224). 5 deessent MPL, deesset codd. recc., r. Luterb. ad h. l.) 11 (adtere M, autem (aut) tendere ς) | (iam tali genere in P, iam in tali genere Harant. Em. p. 65; at saepius apud Livium invenitur certamine vincere quam in certamine vincere, v. 1, 24, 3. 7, 27, 7. 8, 1, 3. 9, 41, 4. 39, 23, 13) | (Luterbacheri interpretatio et interpunctio verborum non id, quod . . speraverint (speraverant Luterb.), adfectantes, magnos honores, sed . . Madvigianae praestat; 'spero, me aliquid adfectaturum esse' mire dici videtur; 'spero me aliquid cum eventu adfectaturum esse' idem est quod: 'spero me aliquid adepturum esse'). VII, 10 (qui codd. ut, qui Madv. Em. p. 226). | (conspicietur idem olim, deinde conspiciatur. conspiciatur codd non addidit Weissenb.) | (<non> capite *HJM*, capite codd.). | (caedet . . capiet codd. caedens . . capiens Madv., si . . caedet . . capiet Weissenb., caedat . . capiat ed. Basil. 1531, Drakenb., Hertz.) 11 cuius <in>] addidi in auctore Wesenb., sed monente Luterbachero ante cuius. Pro legetur puto scribendum esse legatur. VIII, 3 (adicit Madv., adiecit MPU). 6 (tu addidit Siesbye). 9 (Novak scribendum censet . . domi militiaeque <gerere>; aequae; cacophonias, q. d., Livius non semper vitavit; auspiciis gerere non est Livianum). IX, 6 ser uos ero M (servos = servus ero (hero) Haupt opusc. I, 150), servo sero Harl. 2, sumr (sum P²) serio P, serii L, servo ς , serio Klock. (Pithoeus), servo suo ed. Mediol. 1480, servös (παιδαγωγός), puero dubitanter *HJM*. Loci corrupti vera emendatio nondum inventa est). X, 2 (et muros delet Madv.) 6 (taliam Glarean., aliam MPU) 12 (partam cod. rec. paratam MPUL). XI, 4 (Cobet scribendum censet omnes [sententiae] centuriae[que], *HJM* omnes centuriae sententiaeque). XIII, 6 (coniectura Madvigii et fortuna ipsa, vereri ne . . non opus est, cf. 34, 4, 3). XIV, 10 (Maximum Fulvium D ς probante Niebuhr hist. Rom. III, 428). 13 quando, ne ea quoque temptata vis proficeret ***] quando ne ea quoque temptata vis proficeret <parum, timeri posset> Wesenb.; Madv.: quando, ne ea quoque temptata vis <parum> proficeret, <timeri poterat>, *HJM*: quandoque ea quoque temptata vis <non semper> proficeret . . Postpositum parum non magis offendit, quam aliquid apud Ciceronem ad Attic. 7, 13, 1 'sed etiam ad summam profectum aliquid puto'. 18 (et in tempore visa Weissenb., et tempore in provisa MD, et tempore in se visa P, et tempore ipso visa Perizon., Madv., et in tempore procul visa Heraeus, et tempore uno <ferri> visa Novak, quo praeunte scribendum puto et tempore uno (cf. 23, 23, 1. 10,*

39, 17. 21, 16, 2. 23, 32, 11. 28, 9, 4. 30, 13, 5) pro <ferri> visa ex montibus signa; cf. 9, 43, 8 cum cotidie signa in aciem consul proferret; 32, 5 signa extra vallum proferri iussit; 45, 14. 22, 29, 2; 42, 3. 10, 40, 6). 20 (maximeque territos *codd.*, maxime territos *Frob.* 1, maxime metu territos *coni.* *HJM*; at metu territus *sequente* ne . . non videtur esse ex usu *Liv.*, v. *Weissenb.* ad 23, 34, 7; etiam cacophonia, q. d., maxime metu melius vitatur). 21 (et quia *codd.* sed quia *Madv. Em.* p. 229). XVI, 6 (tum adversus *codd.* tum <odio> adversus *coni.* *Geist.*). Romanum populum, quem *codd.* *rell.*, romanos populum quem *M¹*, Romanos quem populum *Gron.*) 8 (pro stipendio *Luturb.* scribit subsidio. Locutio exercitus venit alicui nihil habet dubitationis, v. *Weissenb.* ad 9, 33, 2; exercitus instructus armis, stipendio ἄπ. εἰq. esse videtur, v. *Fügnér lex. Liv.* 1306). XVII, 4 (praeda . . capta est *codd.*, delendas censuit voces capta est *Gron.*; *Weiss. coni.* facta est, *Novak* parta est; non est, cur mutetur, v. *Drak.* ad 9, 44, 13. Praedam capere et alibi apud *Liv.* in libris decadis primae: 8, 16, 10. 9, 15, 7, cf. 9, 1, 5). 9 (ductus est *Madv.*, ductus *codd.*) XVIII, 1 cum] dum *MPU*, cum *Gron.*, v. ad 1, 40, 7 ed. meae. 7 (id certum ponere *Büttner*, in certum ponere *codd.*, ut certum ponere *Walch.*, certum ponere *Crévier*. Cum alibi *Livius* dicat pro certo ponere 10, 9, 12. 23, 6, 8, in incerto ponere 4, 23, 3, in discrimine ponere *praef.* 8, in dubio ponere 34, 5, 3, non puto *Livianum* esse aliquid certum ponere; fuitne in certo ponere?) XIX, 5 inter paucos certatum verbis] recepi *coni.* *Jenickii* paucis interserentis; nam verba, non addito pauca, non recte opponuntur longiori orationi; alibi *Livius* longiori orationi opponit altercationem, v. *Weissenb.* ad 4, 6, 1. Aliter se habet 27, 11, 12, ubi voces verbis certare vis opponuntur, quae a censoribus in senatu facta sunt. 18 (et duces excidisse vidit *Weissenb.*) XX, 8 (ullos *Madv.*, alios *MPU*, se vel ipsos *Crév.*, illos *HJM*). 15 praeda] dedi <et> praeda auctore *Madv.*, praeda *codd.* XXI, 2 (vocare . . sollicitare *coni.* *Gronov.*, vocari . . sollicitari *MPU*). 6 (et iustitium *Lov.* 4). 8 (saltum Vescinum *HJM*, saltu Vestino *MPU*). 9 (coloniis *Siesbye*, *Lov.* 2, quod haud displicet; nam colonos deducere semel apud *Livium* invenitur: 37, 46, 10). 12 (ob haec — et iam appetebat tempus comitiorum — *L. Volumnius Gron.*, *HJM*, ob haec, et — iam (nam *Madv.*) appetebat tempus — comitiorum causa *L. Volumnius MPUL*, *Gron.*, *Weissenb.*, *Madv.*, *Zingerle*. Non puto *Livium* scripsisse tempus, non addito comitiorum. Vox causa videtur a librario, cui in mentem venit sollemnis formulae comitiorum causa consul Romam revocatur, proficiscitur, redit, arcessitur, venit additum esse. Fuitne: ob haec et <quia> iā appetebat tempus comitiorum, *L. Volumnius* . . ? cf. 37, 32, 14. 36, 45, 8. — 10, 36, 19. 21, 25, 2).

14 (ut nec duce uno nec exercitu MPU, cf. 27, 17, 5; HJM scribendum censet ut nec duce uno nec exercitu uno, cf. c. 25, 13). XXII, 1 (Q. Fabius edd. vett., Fabius Quintus s, Fabius quintum codd.) | (praerogativae codd. praerogativa Crév., Madv.) 5 (quamque Siesbye, v. Madv. Em. p. 230; quam codd.) 6 (uno animo, una mente vivere Ussing, ut uno animo una mente viverent MPU, ut uno animo, una mente viverent, <ita uno animo (consilio) rem gesturos> Weissenb.) XXIII, 5 vero] ex vero Madv. Em. p. 230 adn., cf. ex incerto 9, 24, 8, ex praedicto 33, 6, 8 et Weissenb. ad h. l.; vero codd. vere coni. Doujat. 6 ex parte] quod codd. exhibent, verum esse non potest, v. etiam HJM Jahresb. 1890 p. 210; quare satius esse videbatur incertam coniecturam Fügneri ex<trema> parte recipere. 10 pollutis] a ante pollutis, quod est in codd., del. Duker., cum pollutis coni. HJM, v. Jahresb. 1890 p. 210, quod recepi. 12 (locutio bona multare rara quidem est, sed defenditur loco Cic. p. Rabir. Post. 2 consilia multare). XXIV, 3 (rem add. Listov., v. Cic. Verr. 2, 127; malim tamen ad sortem revocaret <rem>, cf. §4). 18 comitio abiit edd. vett. comitia habuit MPUL). XXV, 10 (mobiliorem Doujatius, nobiliorem MPU, habiliorem Cornelissen).

XXVI, 4 (vel add. HJM, se [in Samnium] vel Madv.) 6 (adiecerunt s, adiecerintque HJM, cf. interpret. ad 21, 6, 7). XXVII, 3 dies indicta] sic codd. dies in<de> dicta Madv., quod recepi, v. quae dixi ad 36, 8, 2. | Samniti Gallisque] sic codd. Samnitibus Gallisque Keller, quod recepi. 5 Vaticano] agro addidit Luterb., cf. c. 26, 15. 6 (Etruscos <et Umbros> coni. Gundermann, cf. Frontin. Str. I, 8, 3). XXVIII, 3 (quos codd. quem coni. Koch, quom Madv.) 8 (peditum Madv., equitum MPU). XXIX, 7 (rarisque Hertz., veraris querutis MDL, verrutis PU, verutisque s, rarisque verutis Drak., raris Hertz., nec raris Luterb., quod per se haud displicet; nam si rara pila in corporibus Samnitium fixa erant, non magna pars, sed maior vel maxima pars integra erat. Hic locus maiorem corruptelam vel lacunam sapere videtur). XXX, 9 (carminibus add. ed. vet. ante v. militaribus, HJM post militaribus, Zingerle militaribus <versibus>). XXXI, 5 omnes <legiones>] sic HJH. Dedi <legiones ex ed Camp., omnes codd., <legiones> omnes ed. vet. 6 (ad ultimam . . spem P²U, ab ultima . . spe M, ab ultimam . . spem P¹; utrumque et ad ultimam spem et ab ultima spe Livianum est, v. Fügner lex. Liv. p. 131, 27 et 483, 8). XXXII, 4 (ubi et intrare vastare ML, ubi et intrare Hertz, Winkler). 6 (propinquo codd. <ex> propinquo coni. Fügner). XXXIII, 4 eodem Madv. Em. p. 233, eodem agunt MPU, eodem cogunt L). 5 (septingentos Drak., Madv.) XXXIV, 1 (opere ac MPU, ac del. Siesbye probante Madv. Em. p. 233; videtur potius lacuna subesse et Livius haec scripsisse: . . Milioniam oppugnare adortus vi primo

atque impetu, dein, postquam ea parum procedebant, op-
 <eribus, agg>ere ac vineis demum iniunctis muro cepit *ita*
ut apodosis, q. d., incipiat ab aggere; cf. 37, 26, 8. 43, 19, 11.
 32, 4, 1. 36, 25, 4. 39, 4, 9; operibus ut 37, 5, 5. 6, 8, 9).
 3 (pro caesi . . capti *Kiehl* coni. caesa . . capta; vid. *Richter*
progr. Oldenburg. 1880 p. 41 sq.) XXXV, 10 (iners ς , quod
Madv. probat; at nudus atque inermis sollemnis dictio est, v.
 25, 17, 2. 30, 44, 10. 36, 5, 5). 14 (facient *Duker*, facerentque
MPU; fort. facerent <paterentur>que, cf. 23, 9, 2. 2, 12, 10,
 vel facerent <ferrent>que). 17 (arma capit segniter *L* ς , desunt
 in *MPU*). XXXVI, 1 (in medium *JGron.*, in medio *MPU*).
 4 (et alii codd. alii ς , quod magis placet, v. *Fügnier lex. Liv.*
p. 945). 7 (effuse *Weissenb.*, profuse *MPU*, prope effuse *Madv.*).
 9 (consulem *L*, *Gruter*, *Drakenb.*, consulis *MU*, cōs. *P*).
 16 quae via Latina est] sic codd., quae <ad> viam Latinam est
HJM, qua via Latina est ς . XXXVII, 15 (effatus ς , efatus
P, sacratus effatus *M*, effatus sacratus *DL*). XXXVIII, 3 ab-
 isset, caput] codd. Cum *Luterb.* dedi abisset, <eius> caput, cf.
 3, 55, 7] sacraretur, tum] sic *Weissenb.*, sacratum erat tum
MPU, sacratum esset, tum ς , sacrum esset, tum *Cobet*, sacra-
 retur *Madv.*, quod recepi. *Genuina lectio sacraretur in arche-*
typo corrupta fuisse in sacreratur, et inde aliae corruptelae:
 sacr<atum> erat tū fluxisse videntur. 6 (lecto, quod est in
 codd., verum esse non posse *Madv. Em. p. 234* probavit; sed ne
 tecto quidem, quod scribendum proponit, veresimile est; quid
 enim refert, tectusne fuerit linteo liber, ex quo sacrificabatur,
 necne? linteo adiectivum est ad vetustatem libri significandam
 additum; quid in voce corrupta lecto lateat difficile dictu est;
Luterb. scribendum censet nocte. Dubitanter propono: ex vetere
 libro linteo a delecto vel a lecto <ad id> sacrificatum sacer-
 dote, *Ovio Paccio* quodam). 12 (nominati *Perizon.*, nomina-
 tis *MPU*, nominati sunt *Alsch.*) 13 (quod roboris erat uncis
 inclusit *Weissenb.*, ut repetita ex § 4). XXXIX, 6 (quod-
 cumque *Madv. Em. p. 235*, quodecum *MPU*). | (*Errant*, qui
 verbi incipere formam passivam hic tantum apud *Livium* ex-
 stare dicunt; invenitur etiam 42, 30, 9 si quid rei novae inci-
 peretur) | (perferebatur ς , *Forchhammer*, proferebatur *MU*, pro-
 ferabatur *P*) | (in [dies] altera Romana castra *HJM*, in dies
 altera Romana castra codd. inde in altera Romana castra
Madv.). 7 (in ante maiore add. *Madv.*) 11 (vana magis specie
via rectum esse potest; fort. excidit ablat. participii vel adiectivi).
 15 (loci mendosi variae emendationes temptatae sunt: deos eis
 immortales abesse propter . . ; iam si qua *Seyffert*, deos immor-
 tales odisse propter . . hostem; si qua *Novak*, deos immortales
 <cum iratos> adesse propter . . ; tum, si qua *HJM*. Quo
 praeeunte propono scribendum: deos immortales <cum Samniti

populo iratos (cf. 5, 15, 9) >, adesse (cf. 8, 7, 5. 2, 6, 7; 24, 2. 6, 29, 2) propter . .; tum, si qua . .) XL, 6 (subsidia suis quaeque locis *Madv.*, subsidiaque suis quaeque *PU*, subsidiaque suis quae *M*). 8 (tribus *add. Hertz.*) | pulvere ostendere] *sic codd. praeter P*: pulveres hostendere, *U*: pulveris ostenderent, ς : pulveres (*vel*: pulverem) ostendere. *Madv.*: pulvere se ostendere, *quod recepi*. 12 (hostibus *Glarean.*, hostium *MPU*, hosti *Madv.*) XLI, 3 (apparatus cum *HJM* scribendum est pro paratus *codd.*) 5 (cum auxiliariis *Madv.*, dux alaribus *codd. plerique*, cum alaribus *HAKoch.*) XLII, 4 (ea parte *JGronov.*, ex parte *codd.*) XLIII, 11 (certiori *JGronov.*, *Madv.*) 12 (te (*del. P*²) prope mere *P*, prope temere *U* ς , (prope eo ipso loco temere *DL*), forte temere *Gron.*) | consternantur ab equitibus] *sic Madv.*, consternantur conspecti ab equitibus *MPU*, *Madv. Em. p. 238 delet conspecti. Sed cum apud Livium alibi non invenitur* consternari ab aliquo — *nam 38, 17, 6 maiores nostri* (eos) pecorum modo consternatos ('*scheu geworden*') caedunt fugantque *pendet eos ex* caedunt fugantque — *sed consternant* aliquem metus, pavor, sagittae, *vel* consternatur aliquis tumultu, acerbitate dilectus, genere pugnae, metu *sim.*, *dubitavi Madvigii lectionem recipere, quamquam concedo conspecti ab equitibus, cum sequatur* qui egressos viderant, *rectum esse non posse. Quare satius visum est Doujatii et Weissenbornii coniecturam* conspectis equitibus, *quamquam et ipsa dubitationem habet, recipere.* XLIV, 6 (ab Samnio *codd.*, de Samnio *Madv. Em. p. 239.*) 7 (*pro infestius Cornelissen coni. intentius*). 9 (Veliam ς , vellam *MPUL*). LXV, 8 (veliam ς , veletiam *MPL*, vellam etiam *U*). XLVI, 3 (transvecti sunt *codd. recc.*, transvectis *M*¹*U*, transvecti *M*²*PL*). 6 (tum *MPU*, donum *Madv.*, munus *Weissenb.*, <aliquan>tum *HAKoch.*) 8 (coloniisque *Madv.*, *U*, colonisque *MP*). 10 (Troilum *codd. plerique*, Trossulum *unus cod. rec.*, *Doujat.*, *Sigon.*) 11 (capti *MP*, capta *cod. rec.*, *v. Richter progr. Oldenburg. 1880 p. 41 sq.*) 16 in legatione] *cod. Klock.*, *sic vel legatione Perizon; in legationem MPU.* XLVII, 2 inde vicesimum] *sic Huschke, Weissenb.*, unde *XX PM.*

Stendaliae mense Novembri MDCCCXCVIII.

Mauritius Müller.

LIBRI XXI—XXIII.

SCRIPTURAE ED. LUCHS. (BEROL. MDCCCLXXXVIII)
A NOSTRA DISCREPANTIS INDEX.

Lib. XXI. Cap. I, 5 (Siciliam . . concessam codd. Sici-
liam concedere, quod absolute non recte dici ait Madv. ed.
praef., non offendit, cf. 37, 31, 5 concessi maris). III, 1 in
Hasdrubalis locum h. dubia res fuit, quin* praerogativa mili-
taris, qua . . appellatus erat,* favor pl. sequebatur] *Lacunam*
post quin Weiss., post erat Madv. statuit, possis etiam post
quin et qua. Huius loci mutilati nondum probabilis emen-
datio inventa est. In progr. Stendal. 1866 p. 1 sq. dubitanter
proposui: in Hasdr. locum haud dubia res fuit, quin prae<tor
succederet, quem dixisset prae>rogativa militaris, quam <quia
vel quoniam> iuvenis . . sequebatur In hoc l. emendando
acrioribus remediis opus est. V, 3 (iungendoque M'. Gron.
coni. vincendoque, Weiss. iungendoque <proxima quaeque>
vel <ulteriora>). Fort. scribendum: iungendoque <cetera>
tractus eqs., quod facile inter ve et tra intercidere potuit.
Cetera i. e. alias omnes gentes, ulteriores, quae inter tunc
domitas et fines Saguntinorum incolebant; has metu se Car-
thaginiensibus adiuncturas sperabat, cf. § 4 metu percussae mi-
nores civitates . . imperium acceperere). 13 et ex parte altera]
Wölfflin, cf. H. J. Müller Jahresber. 1888 p. 112. VI, 6 (cum
HJM ibid. 1890 p. 210 malim scribere est pro et: tunc relata
de integro res ad senatum est; alii . . censebant.) VII, 10
(pro cadentem coni. Nyhoff concidit; sed non est, cur mutetur,
cf. 30, 18, 13. 42, 15, 10.) VIII, 4 (Codd. coepti sunt. Locum
a multis iam tentatum nuper G. Heraeus progr. Offenb. 1892
p. 7 not. emendaturus erat scribendo sane pro sunt. Nonne
fuit: oppidani ad . . obeunda, <simul> multif. distineri coepti
sunt, non sufficebant? Antea Hannibal urbem tripertito ad-
*gressus erat (c. 7, 5); tunc pluribus partibus (c. 8, 2) admo-
verarietes coepti. Quoad trifariam distinebantur, sufficebant; simulac*
multifariam distineri coepti sunt, non sufficebant. Cacophonia,
quam dicunt, simul multifariam apud Livium non offendit,
cf. 6, 19, 7 simul multitudo, v. Weiss. ad 3, 19, 7; HJM
append. ad 21, 26, 6.) X, 9 dii hominesque] Madv. Illud

est in codd. Vide, ne post aequus index interciderit participium, velut disceptans. *Luchs* putat vicerunt corruptum esse ex vindicarunt. XI, 8 antiquae] *Lov.* 5. Illud est in *CM*; cf. *HJM Jahresber.* 1888 p. 111. XII, 6 (alia vincantur codd. Alii alia coniecerunt. *C. Heraeus* ilia. *P. R. Müller*: alvi (alvus = cibi et potionis receptaculum *Cic. nat. d.* 2, 54, 136). *Fames Sagunti instabat*, cf. c. 11, 12.) XIX, 11 (abire e finibus *Fügnér*.) | XX, 9 tramisisse] *P*². XXII, 4 (pro aptae *Fügnér* vult aptatae; illud defendit *G. Heraeus* progr. *Offenbach.* 1892 p. 9.) 5 (Onusam *M. Müller.* *CM* Omissam.) | XXV, 9 praecipitatus] *Gron.* praecipitatus *CM.* praecipitat *Madv.* 11 (apparuit *Glar.* cum apparuit *CM*; in archetypo codd. *CM* videtur fuisse^{com} apparuit, librarii manu, qui falso comparuit — quod tamen similiter de personis usurpatur, velut 33, 48, 10 — scripserat. *Coni.* *Novakii* usquam apparuit non opus est.) XXVI, 7 (pro eorum ipsorum *Büttner coni.* *Volcarum* ipsorum.) XXVII, 7 ex loco edito] *Fügnér*, cf. *Jahresber.* XV p. 16 not. ex loco edito *Clericus.* ex prodito *CM.* Alii ex praedicto, e loco ex praedicto similia. *Loci corrupti vera emendatio nondum inventa esse videtur.*) XXVIII, 1 dexteris] *C. Luterbacher.* 5 (timentem *CM.* *Fügnér* temptantem.) XXXI, 6 minore ab fratre] *HJM Jahresber.* XIV p. 113. minore ab fratre 'nescio quis post *Vallam*' *Luchs.* *CM*: minor erat fratre. 7 reiecta] *Wölfflin.* disceptationem delegare magis *Livianum* est. XXXIII, 5 ab iniquitate] ab *Luchs* tollendum censet. XXXV, 12 ab lapsu] *C.* a lapsu *M*; cf. *HJM Jahresber.* 1889 p. 12. XXXVI, 7 erat lubrica glacie] cum *H. Sauppio* dedi via lubrica, cum *HJM* inclusi glacie. *CM* ut a lubrica glacie. XXXVII, 5 (valles apricosque quosdam colles *Weiss.* *C*¹: valles apricos quosdam colles. *Loci corrupti vel lacunosi probabilis emendatio nondum exstat; in* quosdam fort. latet aquososque, cf. 9, 2, 7. 29, 31, 9 mons aquosus. *Dubitanter propono*: valles apricas aquososque colles habent.) 5 (prope haud iniuria displicet *Weiss.* rivosque et prope *Madv.*) XXXVIII, 5 *Taurini Galli*] *Madv.* taurinis ne galli *C*¹*M*¹. *Taurini Galli* s. XXXIX, 1 (proximae genti *Wölfflin.* *HJM* expungendum censent.) 4 iunxissetque] *Weiss.* iunxisset *CM.* iunxissetque s. XLIV, 7 transcendes autem dico?] *Madv.* 8 (accipient *P.* *Fügnér* scribendum censet accipiet.) 9 (contemptu <mortis telu>m *Stroth.* contemptum *P.* contemptu <mortis incitamentu>m duce *Valla* *Frigell.* contemptu <mortis inritamentu>m *Fügnér.*) XLVII, 7 die] *C*². die *PC*¹; cf. *Neue lat. Formenl.* 1² 379. XLVIII, 2 (adlocutus <est> et *coni.* *Luterbacher.*) XLIX, 7 qui . . intenderent] s. *Madv.* ed 4; intenderent *P.* | (*Lilybaeum* teneri apparatu belli verum esse non potest. *Weiss.* et *Sauppio* praeuntibus scribendum censeo *Lilybaeum* tueri <instructum omni vel ingenti> apparatu belli. | (ad naves deferrent s.

an naves def. *P*; cf. 42, 63, 11.) LII, 2 (uno *Sigonio et Gron. et Crévierio iure suspectum videtur.*) | (s minutus. *P*¹ et minutus. *P*² eminutus. *Heerw.* aeger et minutus. *Drak.* comminutus. *Madv.* admonitus. *Frigell* animi minutus. *Loci corrupti probabilis emendatio nondum exstat.*) 11 pugna sequentes cedentesque cum ad] *Madv.* secutus (transposito inter) dedi pugna inter seq. cedentesque; cumque ad. *P*: pugna sequentesque cū]que ad. *Alii alia coni.* | (hostium Romanos *P. Luchs coni.*: hostium <numerus quia cecidit, penes> Romanos, in quo postpositum quia displicet. *Fuitne* cumque . . aequassent certamen, maior tamen hostium <iactura esset, penes> Romanos . . fuit? cf. c. 59, 9; cum non concessivum, sed historicum esse putaverim.) LIV, 6 a destinato] *Madv.*, cf. *HJM Jahresber.* XIV p. 113. ad destinatū *P.* LV, 2 ceteramque levem] alteram *Luchsii coni.* praetuli levem <que aliam>. *P*: levem. *Glar. et Heusinger* <ac> levem. LVIII, 10 (*Luchs coni.* recipere animos <potuerunt>; si mutandum est, malim sese movere (= erunt) ac recepere animos. *Recepere iam ed. Mediol. 1505.*) LXII, 3 (in foro boario s; om. *P* in. *Luterb.*: e foro boario, cf. *HJM append. ad edit. Weidm., Jahresber. 1888 p. 98.* 5 (<cum> candida veste *Wesenb.*; vid. quae dixi in *annal. Fleckeisen. 1869 p. 340 sqq.*) LXIII, 3 habuerat, invisus etiam patribus ob] *HJM.* Paulo ante (§ 2) *Luterb.* scripturus erat constituerat memor pro consilium erat memori, quod est in *P*.

Lib. XXII. Cap. I, 2 (videre *Alsch.* viderent *P*; vid. *Luchs Em. I, 5.*) 8 tenuerat] *Ruperti.* tenuerat *P.* 11 sortes] *HJM.* | sortes sua sponte adtenuatas unamque excidis] *Fleckeisen.* | ita scriptam] *HJM.* 12 lunaeque] *Drak.* 17 primum donum fulmen] *Pluygers Mnem. IX, 13.* III, 1 (Romanum in circa *P.* Romanum in <stativis> circa *coni. Luchs.*) 10 ab Veis] *Fügener.* Vid. *HJM Jahresber. XV p. 11 sq.* abvelis *P*¹ abueios *P*². 11 (labsum *P.* prolapsus *coni. HJM.*) 14 (dissenserant a consule *Mehler.* Fort. dissenserant in consilio.) IV, 2 insurgunt] s. insurgunt *Madv.* adinsurgunt *P.*) VI, 8 ex saltu] *HJM Jahresb. 1888 p. 97.* VII, 13 redeuntis filii] filii, quod est in *P*, del. *HJM*, cf. *Valer. Max. 9, 12, 2.* VIII, 4 (post v. esse *HJM* censet excidis] credere vel dicere vel censere aut esse mutandum esse in censere.) IX, 2 (haud s. *Weiss. postea.* haud minue *P.* haud sane *Weiss. olim.* haud satis *Pauly.* haud nimis s. haud <maximae> minime *Madv.* [haud] minus *Luterb.*) XIII, 4 etiam atque etiam, promissa] *Gron. Madv. ed. 2. 3. 4.* ut etiam atque etiam <viderent vel curarent, ut> promissa *Novak.*) XIV, 7 lenti] *Drechsler.* lenti s. laetis *P.* 11 quae] s. q *P.* *Weiss.* quae . . sunt glossema esse censet, cf. 5, 48, 3. XV, 1 Fabius pariter] pariter, quod iam *Gron. suspectum videbatur et HJM*

spurium esse censet, uncis includere non dubitari. J. Gron. coni. acriter. XVI, 3 voluntate fuit] P². fuit voluntate fuit P¹. 8 (Fort. Liv. scripsit: id armentum accensis <in> cornibus <sarmentis> ad montis ageret.) XVII, 2 (accensis cornibus armenta falso repetita videntur ex corruptis verbis accensis cornibus, adiectumque armenta, cum ad concitentur subintelligendi sint boves (§ 1), cf. HJM Jahresber. XIX p. 37.) XIX, 7 (et ad naves P. et [ad] naves HJM. 'ac naves ex usu Liviano exspectes' Luchs.) 9 (e terrarum P. e terra ed. vet. e terra del. Bisschop. Fort. e terra latronum, magis ut latrones e terra fugientes quam ut in pugnam euntes, i. e. milites.) XX, 10 qui Hiberum accolunt] Gron., qui et Hiberum accolunt proposuit. ad Iberum incolunt ed Mog. hiberum incolunt P. XXIII, 3 (uerius Gron. ueprius P. Novak. delendum cens. dixerim.) XXIV, 10 (pars exercitus aberat P., del. Schelius et Sanctius. iam fame P. del. Crév. Alii verba pars exerc. aberat ut genuina post paucitate transposuerunt. Madv. scr. pars . . aberat et iam ea et post tanta collocavit. Probabilis emendatio nondum exstat.) XXV, 1 de iis] s. iis P. 4 et in ducendo bello sedulo] Frigell. et in duc. bello sedulo s, Luchs, Madv. in ducendo bello ac sedulo P. in ducendo bello rectum esse non potest, cum nusquam apud Livium exstet ducere bellum, sed trahere b.: praeterea offendit in; tamen veri similis est haec verba emendanda esse quam omnino delenda. Dubitanter propono: et <de> indu<stria trah>endo bello ac sedulo. <consulto> ac sedulo coni. Wesenberg. 6 provincia] cum HJM et Wölffl. delevi. XXVI, 1 ut primum] Luterbach., cf. 3, 50, 4. 26, 18, 10; scriberem vestigia cod. secutus ut vero iam, ut 1, 29, 4, si quid antea iam commemoratum esset, quod Varroni animos faceret. ut primum Periz. utrum P. Possis etiam: ut <luc>rum ex eo g. quaestus, pecunia a patre relicta, animos . . . Rubenius proposuerat: Iuveni lucrum . . . , an pecunia . . . XXVII, 8 alio] ed. Mog. Madv. alio P. XXVIII, 11 (crescente vel accrescente (ἀπ. εἰς. apud Liv. 1, 54, 2) vel ut crescente s. aut crescente P. increscente Wölffl. HJM; sed increscit certamen semel apud Liv. invenitur 10, 5, 2, crescit saepius.) 12 inferiore loco] cum Madv. dedi ex inf. loc., cf. 8, 32, 2. 45, 39, 2. 44, 5, 3. inferiore loco non invenio apud Liv.) XXIX, 1 non celerius] non del. Lipsius, cf. Plut. Fab. 12. non . temeritatem? Krauss. coll. 5, 53, 8. XXX, 4 magis quam honoratus <sum>] Weiss. Illud est in s. magis quam oneratus P. XXXI, 10 (tertia add. Lenz. tum Luterb. tanta HJM.) XXXII, 3 adeoque inopia est coactus] Gron. Burmann. Illud est in P. C. Heraeus coni. adeoque inopia est coartatus. Coartare apud Livium non invenio. 7 (sese <esse> Wesenb. se <es>se HJM.) XXXIII, 5 vellet, obsides] ad suppl. Fügner. XXXIV, 5 (pugnari <prosper> praeunte Horantio Riemann.

depugnari *HJM.*) 11 esse, eum populum] esse, populum <eum> *HJM*, *Luterb.* et populum *Gron.* esset populum *P.* XXXV, 4 in adversandum] *Fügner*, cf. *HJM Jahresber.* XV p. 51. XXXVI, 4 septem] septemque *coni.* *Luchs.* XXXVII, 4 tamen se] *Luterb.*, qui postea scripsit <ta>men se<cum>. *HJM* scribendum censet: tamen eum, vel delendum se. 10 (regis <legatis> *Luchs.* regis *P.* regiis *Bitschowski*, *HJM.*) 13 (ad* navium *Gron.*, qui centum viginti supplet. quinquaginta *Luterb.* ad navium <centum> scr. *Böttcher.*) XXXVIII, 9 (qui dux *Haupt*, *Weiss.* quodnequi *P.* Probabilis emendatio nondum inventa est.) 13 (sua sponte *Luchs.* id sua sponte *P.* Fort. inde sua sponte.) XXXIX, 5 et cum illo] ex incerta *Riemanni coni.* dedi <cum tu> cum illo. XL, 4 (dignitas deesset *Madv.* fort. rectius, cf. 30, 30, 28 parum dignitatis in legatione erat.) XLI, 1 (ac procursu *P.* a procursu *C. Heraeus*, fort. rectius.) 5 (<consules> imperitare *coni.* *Luchs.* imperitare <duces> *R. Oehler.*) XLII, 12 (loci corrupti probabilis emendatio nondum inventa est. eos verum esse non posse iam *Ruperti intellexit.* *Novak del.* censet: apud ecs prava indulgentia, *C. Heraeus*: prava indulgentia, quamquam haec glossema non sapiunt. Intercidisse potius videtur enuntiationis pars. Dubitanter propono: suam primum apud e<ffrenat>os prava indulgentia, <deinde et collegae> (similiter iam *Novak*) maiestatem.) XLV, 3 atque ipsas] in add. *HJM*, ad *Fügner.* 4 (auxilio dubium est. *C. Hachtmann coni.* vexillo.) XLIX, 3 (*P. R. Müller* scribend. censet: mallem (sc. id), quam vinctos mihi traderet, vern. serm.: 'das ist mir noch lieber, als wenn er sie mir gefesselt überlieferte'; cf. *Plut.* 16 τοῦτο μᾶλλον ἐβούλομην ἢ εἰ δεδεμένους παρέλαβον.) L, 11 ad sescentos] *Richter* progr. *Oldenb.* 1850 p. 4. *P.* DC. LI, 5 inluxit, ad . . insistent] insistent non adiecto infinitivo verum esse non potest; puto intercidisse ire (cf. 35, 11, 3 redire institit) quod, *H. J. Muellero* suadente, post inluxit posui. *Madv. coni.* exeunt. LIV, 2 (et ante pediti delendum censet *Luchs.*) 7 cum duobus <consulibus>] *Luterbacher.* cum duobus *P.* cum duobus <consulibus> *Gron.* cum <consulibus> duobus *Hertz.* LVI, 7 classe] <a> classe e *coni.* *Luchs.* LVII, 2 compertae et] et del. *Döring*, *Luterb.* LVIII, 7 inclinare <cerneret> animos] scripsi: inclinarent animos (sc. patres). *P.* inclinaret animos, cf. 40, 5, 6 consilia belli, ad quae iam sua sponte animum inclinasset (*Philippus*). LX, 2 (in foro ac *P.* comitio supplendum censui in progr. *Stendal.* 1866 p. 4.) 10 sineret suppl. *Luchs.* 15 (abalienati iure civium notat *C. Heraeus*, fort. recte, abhorrent enim haec verba ab usu *Liv.*). LXI, 11 populi: Atellani] Campani intercicidisse *coni.* *Weiss.*, <Campani>, Atellani *Luterb.*

Lib. XXIII. Cap. IV, 4 (*Luchs* adnot.: 'in senatu nihil expectaveris'). V, 13 quos] *Fügner*, cf. *Jahresber.* XV p. 51. VI, 8

(nescio an praeferenda sit *Madv. coni. praetermis*⟨suri⟩ *erant. neque praetermiserant neque praetermiserunt convenit cum addito haud sine causa.*) VII, 3 (*pro illa in § legitur alia, fort. rectius propter insequens nam.*) VIII, 7 (*quae cum ita sint, non dubito, quin in verbis cod. misere corruptis varieque a viris doctis temptatis filius perhola vinum potui latere filius perlici ad vinum potuit Heerwagen recte suspicatus sit, quam emendationem litteris ad Weissenbornium datis olim ab auctore significatam postea Maur. Müller et Harant (Em. p. 92) invenerunt.* *Gu. Heraeus quaest. crit. p. 109.*) 9 gratia simus . . fuimus, futuri] *Luchs. adnot. ad h. l. X, 3 eum postulare*] *Fügner, v. Jahresb. XV p. 51. 4 indignus ea*] *Luchs. adn. XI, 7 Bruttiorum, quae deficiebant*] *HJM Z. f. Gymn. 38, 604. Bruttiorum quaeq. deficiebant P. XIII, 7. 8* (*mentionem numerumque peditum intercidissee coll. cap. 32, 5 suspicatus Drakenb. <viginti peditum> quatuor suppl. quatuor <et viginti peditum,> quatuor Heusinger, quattuor <et viginti milia peditum, tria> HJM. || <multa> talenta § <mille quingenta> tal. Muretus certum numerum desiderans. <mille> tal. Gron. <mille> argenti tal. Alsch., qui praeterea talenta <D> dictatorque coni. || in dictator nomen propr. latere primus monuit Fischer progr. Speier 1840 p. 9 sq. et in prima littera d numerum talentorum Weissenborn, qui D Bostarque coniecit, DC Bostarque vel D Carthaloque Madvig. M Bostarque Wesenberg. MD Carthaloque Riemann.* *Luchs.*) XIV, 8 secunda simulando] *Gron. 12 (omnem iure Kochio suspectum videtur, qui coni. ostendit.) XV, 3 (post vi, vel post principibus vel adortus vel oppugnare adortus vel adgressus vel sim. intercidissee coni. Luchs; possis etiam temptasset.) 5 (non dubito, quin Luchs iure coni. Gron. quo quemque receperit; sed admodum durum est dicere quo quemque hospitia . . tulit. Fuitne: quo quemque hospit*⟨ii fiduc⟩*ia . . impetus tulit? cf. 42, 38, 8.) XVI, 1—3* (*ea quam recepi orationis distinctione in § 3 receperat flagitari observavit Heusinger; mihi potius in illis ad portas esset vitium latere videtur; alii distinguunt iuverit, cum et infra spectaret. Marcellus, Luchs. Si scripseris: ut nemo inde sociorum rem Romanam fortius ac fidelius iuverit, cum Hannibal ad portas esset . . plebesque . . spectaret. Marcellus eqs., illud inde supervacaneum erit.*) 6 (*staret Weiss. iret P. Luchs.: 'videntur quaedam intercidissee velut <pugnae intenta esset, Nolani ex>irent'.*) 9 impedimentis [data] *recepi Luchsii coniecturam: impedimentis <praesidio> data, cf. 44, 38, 6 pars militum praesidio impedimentis relicta erat; altera coni. eius custodiae minus placebat, praesertim cum alibi Liv. custodiam cum genitivo coniungere soleat. 16 (tunc Rupert. uincentibus P; possis etiam tunc dimicantibus.) XVII, 7 (legionesque nimis accipi P. Loci corrupti vel lacunosi nondum probabilis emendatio exstat.) | ne quis . . oreretur motus]*

HJM Jahresber. XIX p. 30 sq. ne quis tam propinquis . . orerecurrunt *P.* XXII, 4 non solum inopiam <patrum>] *HJM Jahresber.* XI p. 116. XXIII, 8 tempus hoc sedulo] hoc auct. *Luchs. delevi.* XXIX, 6 ne multum quidem] multum non est ferendum; quare *Kochii coni.*, etsi dubitans, recepi. XXX, 15 (nescio an *Riemann* recte scripserit et <mortuo> *M. Aemilio Lepido.*) XXXI, 10 essent pridie]. Recte *Gron.* adnotat inepte dici ut pridie (illius diei) cives essent. Quare *Wesenb. secutus scripsi* essent <ex> pridie, cf. 45, 3, 2 in . . pridie. 11 in eam, in quam] *Luchs* recte supplendum censet civitatem, in. XXXII, 20 et *T. Otacilius*] *Fügnér del. et, v. Jahresber.* XV p. 51. XXXIII, 8 (fort. demonstrat, quae loca . . teneant, <edocet>, cf. *HJM Jahresber.* XV p. 14.) XXXIV, 2 (ad firmandam fidem regis non est *Livianum*; quare alii alia temptarunt: *Madv.*: ad . . firmandum fide; *Weiss.*: ad <rem> . . firmandam fide; *HJM*: ad <id> . . firmandum fide; *P. R. Müller*: ad . . firmandam fide <rem>. Possis etiam: ad . . firmandam fide <societate>m, cf. 29, 4, 4 mittique legationes . . firmandae societatis causa et 42, 5, 12 huius reconciliationis . . fides . . firmata est.) 5 adducti cum <is>] *Fügnér, v. Jahresber.* XV p. 51. 7 (et pactae et pactis *P.* Fort. de pactis.) 15 in consulatu] praeunte ex parte *Luchsio scripsi* priore consulatu, v. 3, 1, 2. 10, 15, 12; 19, 7. 21, 63, 12. 22, 40, 3. 27, 34, 13, cf. 29, 11, 14 primo c. 3, 1, 2 secundo c. In priore (primo, secundo) c. non inveni, sed in consulatu non addito numero: 10, 8, 5. 39, 41, 1. 40, 37, 9. 41, 12, 10. 42, 32, 3. 45, 17, 2. XXXVI, 10 dein prodigiis] *Fügnér et HJM, Jahresber.* XV p. 20. XLI, 7 (captivos]que *P. Luchs coni.* captivos <obsides>que, cf. § 6, *HJM*: <obsides> captivosque.) 11 <vento> aestuque suo] *Fügnér, v. Jahresber.* XV p. 51. XLII, 2 | his] *Madv.* 13 (Fort. praesidiumque <adieceris> simul nobis vel simul nobis <adieceris> et *Nolae* ademeris, cf. 30, 30, 21 non tantum . . gloriae adieceris, quantum demperis. *Luchs*: addideris, cf. 2, 56, 16 non vim . . adempturum, sed consilium viribus additurum.) XLIV, 5 (in nam *Poenorum* . . quinquaginta vitium subesse apparet; probabilis emendatio nondum exstat. *Harantii coni.* *Poenorum* . . <centum> ceciderunt, haud plus quam triginta *Romani*. *Imber* haud displicet.) XLV, 10 (in enim minor res est hic periri (*P*) videtur vestram latere, quod *Luchs* quoque ad vim virtutemque desiderat; fort. *Liv.* scripserat en in minore re (*Madv.*) vestram hic experiri.) XLVII, 8 quam vera sit] e *Luchsii coni.* dedi <quae> quam vera sit.

Stendaliae mense Novembri 1893.

Mauritius Müller.

INDEX NOTARUM.

- M* = cod. Mediceus saec. XI.
C = cod. Colbertinus saec. XI.
P = cod. Parisiensis saec. X.
F = cod. Floriacensis saec. X.
U = cod. Upsaliensis saec. X—XI.
R = cod. Romanus saec. XI.
D = cod. Dominicanus saec. XII.
L vel *Leid* = cod. Leidensis saec. XII.
H vel *Harl.* = Harleianus prior. (saec. XI?)
Klock. = cod. Klockianus.
Lov. = codices Loveliani.
Frob. 1 = ed. Frobeniana 1531.
Frob. 2 = ed. Frobeniana 1535.
Sig. = Sigonius.
Drak. = Drakenborch.
Crév. = Crévier.
Gron. = J. Fr. Gronov.
Madv. = Madvig.
P. = cod. Puteaneus saec. VI. (*ab* ius avidissima lib.
 XXI c. 20, 8 *ad* copias partim c. 21, 13 *servatus*,
a salute c. 41, 13 *denuo incipiens*).
Alsch. = Alschefski.
Weiss. = Weissenborn.
HJM = H. J. Müller.
 § = codices recentes (omnes vel singuli) vel editiones
 veteres.
-

TITI LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER VII.

PERIOCHA LIBRI VII.

Duo novi magistratus adiecti sunt, praetura et curulis aedilitas. pestilentia civitas laboravit, eamque insignem fecit mors Furi Camilli. cuius remedium et finis cum per novas religiones quaereretur, ludi scaenici tunc primum facti sunt. cum dies L. Manlio dicta esset a M. Pomponio tribuno plebis propter dilectum acerbe actum et T. Manlium filium rus relegatum sine ullo crimine, adulescens ipse, cuius relegatio patri obiciebatur, venit in cubiculum tribuni strictoque gladio coegit eum in verba sua iurare se non perseveraturum in accusatione. tunc omnia pretiosa missa sunt in praealtam voraginem urbis Romanae; in eam Curtius armatus sedens equo praecipitavit, et expleta est. T. Manlius adulescens, qui patrem a tribunicia vexatione vindicaverat, contra Gallum provocantem aliquem ex militibus Romanis in singulare certamen *descendit* eique occiso torquem aureum detraxit, quem ipse postea tulit, et ex eo Torquatus est nuncupatus. duae tribus additae: Pomptina et Publilia. Licinius Stolo lege a se lata damnatus est, quod plus quingentis iugeribus agri possideret. M. Valerius tribunus militum Gallum, a quo provocatus erat, insidente galeae corvo et unguibus rostroque hostem infestante occidit et ex eo Corvini nomen accepit consulque proximo anno, cum annos viginti tres haberet, ob virtutem creatus est. amicitia cum Carthaginiensibus iuncta est. Campani cum a Samnitibus bello urgerentur, auxilio adversus eos a senatu petito, cum id non inpetrarent, urbem et agros populo Romano dediderunt. ob quam causam ea, quae populi Romani facta essent, defendi bello adversus Samnites placuit. cum ab A. Cornelio consule exercitus in locum inicum deductus in magno discrimine esset,

P. Deci Muris tribuni militum opera servatus est, qui occupato colle super id iugum, in quo Samnites consederant, occasionem consuli in aequiorem locum evadendi dedit; ipse ab hostibus circumsessus erupit. cum milites Romani, qui Capuae in praesidio relictis erant, de occupanda urbe conspirassent et detecto consilio metu supplicii a populo Romano defecissent, per M. Valerium Corvum dictatorem, qui consilio suo eos a furore revocaverat, patriae restituti sunt. res praeterea contra Hernicos et Gallos et Tiburtes et Privernates et Tarquinienses et Samnites et Volscos prospere gestas continet.

- 1 I. Annus hic erit insignis novi hominis consulatu, insignis novis duobus magistratibus, praetura et curuli aedilitate. hos sibi patricii quaesivere honores pro con-
- 2 cesso plebi altero consulatu. plebes consulatum L. Sextio, cuius lege partus erat, dedit; patres praeturam Sp. Furio M. f. Camillo, aedilitatem Cn. Quinctio Capitolino et P. Cornelio Scipioni, suarum gentium viris, gratia campestri dederunt. L. Sextio collega ex patribus datus L. Aemilius Mamercinus.
- 3 Principio anni et de Gallis, quos primo palatos per Apuliam congregari iam fama erat, et de Herni-
- 4 corum defectione agitata mentio. cum de industria omnia, ne quid per plebeium consulem ageretur, proferrentur, silentium omnium rerum ac iustitio simile
- 5 otium fuit, nisi quod, non patientibus tacitum tribunis, quod pro consule uno plebeio tres patricos magistratus curulibus sellis praetextatos tamquam consules
- 6 sedentes nobilitas sibi sumpsisset, praetorem quidem etiam iura reddentem et collegam consulibus atque iisdem auspiciis creatum, verecundia inde inposita est senatui ex patribus iubendi aediles curules creari. primo, ut alternis annis ex plebe fierent, convenerat; postea promiscuum fuit.
- 7 Inde L. Genucio et Q. Servilio consulibus et ab seditione et a bello quietis rebus, ne quando a metu
- 8 ac periculis vacarent, pestilentia ingens orta. censorem, aedilem curulem, tres tribunos plebis mortuos ferunt,

pro portione et ex multitudine alia multa funera fuisse; maxumeque eam pestilentiam insignem mors quamvis matura, tamen acerba M. Furi fecit. fuit enim vere 9 vir unicus in omni fortuna, princeps pace belloque, priusquam exulatum iret, clarior in exilio vel desiderio civitatis, quae capta absentis inploravit opem, vel felicitate, qua restitutus in patriam secum patriam ipsam restituit; par deinde per quinque et viginti annos — 10 tot enim postea vixit — titulo tantae gloriae fuit dignusque habitus, quem secundum a Romulo conditorem urbis Romanae ferrent.

II. Et hoc et insequenti anno C. Sulpicio Petico 1 C. Licinio Stolone consulibus pestilentia fuit. eo nihil 2 dignum memoria actum, nisi quod pacis deum exposcendae causa tertio tum post conditam urbem lectisternium fuit. et cum vis morbi nec humanis consi- 3 liis nec ope divina levaretur, victis superstitione animis ludi quoque scaenici, nova res bellicoso populo — nam circi modo spectaculum fuerat —, inter alia caelestis irae placamina instituti dicuntur. ceterum parva 4 haec quoque, ut ferme principia omnia, et ea ipsa peregrina res fuit. sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actu ludiones, ex Etruria acciti, ad tibicinis modos saltantes haud indecoros motus more Tusco dabant. imitari deinde eos iuventus simul inconditis 5 inter se iocularia fundentes versibus coepere, nec absoni a voce motus erant. accepta itaque res saepiusque 6 usurpando excitata. vernaculis artificibus, quia ister Tusco verbo ludio vocabatur, nomen histrionibus inditum; qui non, sicut ante, Fescennino versu similem 7 inconpositum temere ac rudem alternis iaciebant, sed inpletas modis saturas descripto iam ad tibicinem cantu motuque congruenti peragebant. Livius post aliquot 8 annis, qui ab saturis ausus est primus argumento fabulam serere, idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum actor, dicitur, cum saepius revoca- 9 tus vocem obtudisset, venia petita puerum ad canen-

dum ante tibicinem cum statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu, quia nihil vocis usus
 10 inpediebat. inde ad manum cantari histrionibus coeptum,
 11 diverbiaque tantum ipsorum voci relicta. postquam lege hac fabularum ab risu ac soluto ioco res avocabatur et ludus in artem paulatim verterat, iuventus histrionibus fabellarum actu relicto ipsa inter se more antiquo ridicula intexta versibus iactitare coepit; quae exodia postea appellata consertaque fabellis potissimum
 12 Atellanis sunt. quod genus ludorum ab Oscis acceptum tenuit iuventus nec ab histrionibus pollui passa est: eo institutum manet, ut actores Atellanarum nec tribu moveantur et stipendia, tamquam expertes artis ludi-
 13 crae, faciant. inter aliarum parva principia rerum ludorum quoque prima origo ponenda visa est, ut appareret, quam ab sano initio res in hanc vix opulentis regnis tolerabilem insaniam venerit.

1 III. Nec tamen ludorum primum initium procurandis religionibus datum aut religione animos aut cor-
 2 pora morbis levavit; quin etiam, cum medios forte ludos circus Tiberi superfuso inrigatus inpedisset, id vero, velut aversis iam dis aspernantibusque placamina
 3 irae, terrorem ingentem fecit. itaque Cn. Genucio L. Aemilio Mamercino iterum consulibus, cum piaculorum magis conquisitio animos quam corpora morbi adficerent, repetitum ex seniorum memoria dicitur, pesti-
 4 lentiam quondam clavo ab dictatore fixo sedatam. ea religione adductus senatus dictatorem clavi figendi causa dici iussit. dictus L. Manlius Imperiosus L. Pinarium magistrum equitum dixit.

5 Lex vetusta est, priscis litteris verbisque scripta, ut, qui praetor maximus sit, idibus Septembribus clavum pangat; fixa fuit dextro lateri aedis Iovis optimi
 6 maximi, ex qua parte Minervae templum est. eum clavum, quia rarae per ea tempora litterae erant, notam numeri annorum fuisse ferunt eoque Minervae templo dicatam legem, quia numerus Minervae inven-

tum sit. Volsiniis quoque clavos indices numeri an- 7
 norum fixos in templo Nortiae, Etruscae deae, compa-
 rare diligens talium monumentorum auctor Cincius
 adfirmat. Horatius consul ea lege templum Iovis optimi 8
 maximi dedicavit anno post reges exactos; a consuli-
 bus postea ad dictatores, quia maius imperium erat,
 sollemne clavi figendi translatum est. intermisso deinde
 more digna etiam per se visa res, propter quam dicta-
 tor crearetur. qua de causa creatus L. Manlius, per- 9
 inde ac rei gerendae ac non solvendae religionis gra-
 tia creatus esset, bellum Hernicum adfectans dilectu
 acerbo iuventutem agitavit; tandemque omnibus in eum
 tribunis plebis coortis, seu vi seu verecundia victus,
 dictatura abiit.

IV. Neque eo minus principio insequentis annis Q. 1
 Servilio Ahala L. Genucio consulibus dies Manlio di-
 citur a M. Pomponio tribuno plebis. acerbitas in di- 2
 lectu, non damno modo civium sed etiam laceratione
 corporum *cumulata*, partim virgis caesis, qui ad no-
 mina non respondissent, partim in vincula ductis, in-
 visa erat, et ante omnia invisum ipsum ingenium atrox 3
 cognomenque Imperiosi, grave liberae civitati, ab osten-
 tatione saevitiae adscitum, quam non magis in alienis
 quam in proximis ac sanguine ipse suo exerceret.
 criminique ei tribunus inter cetera dabat, quod filium 4
 iuvenem, nullius probri conpertum, extorrem urbe domo
 penatibus, foro luce congressu aequalium prohibitum,
 in opus servile, prope in carcerem atque in ergastu- 5
 lum dederit, ubi summo loco natus dictatorius iuvenis
 cotidiana miseria disceret vere imperioso patre se
 natum esse. at quam ob noxam? quia infacundior sit
 et lingua inpromptus. quod naturae damnum utrum 6
 nutriendum patri, si quidquam in eo humani esset, an
 castigandum ac vexatione insigne faciendum fuisse?
 ne mutas quidem bestias minus alere ac fovere, si quid
 ex progenie sua parum prosperum sit; at hercule L. 7
 Manlium malum malo augere filii et tarditatem inge-

nii insuper premere et, si quid in eo exiguum naturalis vigoris sit, id extinguere vita agresti et rustico cultu inter pecudes habendo.

1 V. Omnium potius his eriminationibus quam ipsius
iuvenis inritatus est animus; quin contra, se quoque
parenti causam invidiae atque criminum esse aegre
2 passus, ut omnes di hominesque scirent se parenti
opem latam quam inimicis eius malle, capit consilium
rudis quidem atque agrestis animi, sed, quamquam non
3 civilis exempli, tamen pietate laudabile. inscientibus
cunctis cultro succinctus mane in urbem atque a porta
domum confestim ad M. Pomponium tribunum pergit;
ianitori opus esse sibi domino eius convento extemplo
4 ait: nuntiaret T. Manlium L. f. esse. mox introductus
— etenim percitum ira in patrem spes erat aut cri-
minis aliquid novi aut consilii ad rem agendam de-
ferre — salute accepta redditaque esse ait, quae cum
5 eo agere arbitris remotis velit. procul inde omnibus
abire iussis cultrum stringit et super lectum stans
ferro intento, nisi in quae ipse concepisset verba iura-
ret, se patris eius accusandi causa concilium plebis
numquam habiturum, se eum extemplo transfixurum
6 minatur. pavidus tribunus, quippe qui ferrum ante
oculos micare, se solum inermem, illum praevalidum
iuvenem et, quod haud minus timendum erat, sto-
lide ferocem viribus suis cerneret, adiurat in quae
7 adactus est verba. et prae se deinde tulit ea vi sub-
actum se incepto destitisse. nec perinde ut maluisset
plebes sibi suffragii ferendi de tam crudeli et su-
perbo reo potestatem fieri, ita aegre habuit filium
id pro parente ausum; eoque id laudabilius erat, quod
animum eius tanta acerbitas patria nihil a pietate
avertisset.

8 Itaque non patri modo remissa causae dictio est,
sed ipsi etiam adulescenti ea res honori fuit, et, cum
9 eo anno primum placuisset tribunos militum ad legio-
nes suffragio fieri — nam antea, sicut nunc, quos Ru-

fulos vocant, imperatores ipsi faciebant —, secundum in sex locis tenuit, nullis domi militiaeque ad conciliandam gratiam meritis, ut qui rure et procul coetu hominum iuventam egisset.

VI. Eodem anno, seu motu terrae seu quā vi alia, 1 forum medium ferme specu vasto conlapsum in inmensam altitudinem dicitur; neque eam voraginem coniectu terrae, cum pro se quisque gereret, expleri potuisse, priusquam deum monitu quaeri coeptum, quo plurimum populus Romanus posset: id enim illi loco 3 dicandum vates canebant, si rem publicam Romanam perpetuam esse vellent. tum M. Curtium, iuvenem bello egregium, castigasse ferunt dubitantes, an ullum magis Romanum bonum quam arma virtusque esset, et silentio facto templa deorum immortalium, quae foro 4 imminet, Capitoliumque intuentem et manus nunc in caelum, nunc in patentes terrae hiatus *ad* deos manes porrigentem se devovisse; equoque deinde quam poterat maxime exornato insidentem armatum se in specum inmisisse, donaque ac fruges super eum a multitudine virorum ac mulierum congestas, lacumque Curtium non ab antiquo illo T. Tati milite Curtio Mettio, sed ab hoc appellatum. cura non deesset, si qua ad verum 6 via inquirentem ferret; nunc fama rerum standum est, ubi certam derogat vetustas fidem; et lacus nomen ab hac recentiore insignitius fabula est.

Post tanti prodigii procurationem eodem anno de 7 Hernicis consultus senatus cum fetiales ad res repetendas nequiquam misisset, primo quoque die ferendum ad populum de bello indicendo Hernicis censuit, populusque id bellum frequens iussit. L. Genucio consuli 8 ea provincia sorte evenit. in expectatione civitas erat, quod primus ille de plebe consul bellum suis auspiciis gesturus esset, perinde ut evenisset res, ita communicatos honores pro bene aut secus consulto habitura. forte ita tulit casus, ut Genucius ad hostes magno 9 conatu profectus in insidias praecipitaret *et* legionibus

necopinato pavore fuis consul circumventus ab insciis, quem interceptissent, occideretur.

- 10 Quod ubi est Romam nuntiatum, nequaquam tantum publica calamitate maesti patres, quantum feroces infelici consulis plebei ductu, fremunt omnibus locis: irent, crearent consules ex plebe, transferrent
11 auspicia, quo nefas esset. potuisse patres plebi scito pelli honoribus suis; num etiam in deos immortales inauspicatam legem valuisse? vindicasse ipsos suum numen, sua auspicia, quae ut primum contacta sint ab eo, a quo nec ius nec fas fuerit, deletum cum duce exercitum documento fuisse, ne deinde turbato gentium
12 iure comitia haberentur. his vocibus curia et forum personat. Ap. Claudium, quia dissuaserat legem, maiore nunc auctoritate eventum reprehensi ab se consilii incusantem, dictatorem consensu patriciorum Servilius consul dicit, dilectusque et iustitium indictum.

- VII. Priusquam dictator legionesque novae in Hernicos venirent, ductu C. Sulpici legati res per occasionem gesta egregie est. in Hernicos, morte consulis contemptim ad castra Romana cum haud dubia expugnandi spe succedentes, hortante legato et plenis irae atque indignitatis militum animis eruptio est facta. multum ab spe adeundi valli res Hernicis afuit; adeo
3 turbatis inde ordinibus abscessere. dictatoris deinde adventu novus veteri exercitus iungitur et copiae duplicantur; et pro contione dictator laudibus legati militumque, quorum virtute castra defensa erant, simul audientibus laudes meritas tollit animos, simul ceteros
4 ad aemulandas virtutes acuit. neque segnius ad hostes bellum apparatur, qui et parti ante decoris memores neque ignari auctarum virium hostis suas quoque vires augment. omne Hernicum nomen, omnis militaris aetas excitur; quadringenariae octo cohortes, lecta robora
5 virorum, scribuntur. hunc eximium florem iuventutis eo etiam, quod, ut duplex acciperent stipendium, decreverant, spei animorumque inplevere; immunes quoque

operum militarium erant, ut in unum pugnae laborem reservati plus sibi quam pro virili parte adnitendum scirent; extra ordinem etiam in acie locati, quo conspectior virtus esset.

Duum milium planities castra Romana ab Hernicis dirimebat; ibi pari ferme utrimque spatio in medio pugnatum est. primo stetit ambigua spe pugna nequam saepe conatis equitibus Romanis impetu turbare hostium aciem. postquam equestris pugna effectum quam conatibus vanior erat, consulto prius dictatore equites, permissu deinde eius relictis equis, clamore ingenti provolant ante signa et novam integrant pugnam. neque sustineri poterant, ni extraordinariae cohortes pari corporum animorumque robore se obiecissent.

VIII. Tunc inter primores duorum populorum res geritur; quidquid hinc aut illinc communis Mars belli aufert, multiplex quam pro numero damnum est. vulgus aliud armatorum, velut delegata primoribus pugna, eventum suum in virtute aliena ponit. multi utrimque cadunt, plures vulnera accipiunt; tandem equites alium alium increpantes, quid deinde restaret, quaerendo, si neque ex equis pepulissent hostem neque pedites quicquam momenti facerent? quam tertiam expectarent pugnam? quid ante signa feroces prosiluissent et alieno pugnarent loco? — his inter se vocibus concitati clamore renovato inferunt pedem et primum gradu moverunt hostem, deinde pepulerunt, postremo iam haud dubie avertunt; neque, tam vires pares quae superaverit res, facile dictum est, nisi quod perpetua fortuna utriusque populi et extollere animos et minuere potuit. usque ad castra fugientes Hernicos Romanus sequitur; castrorum oppugnatione, quia serum erat diei, abstinere. diu non perlitatum tenuerat dictatorem, ne ante meridiem signum dare posset; eo in noctem tractum erat certamen. postero die deserta fuga castra Hernicorum, et saucii relictis quidam inventi, agmenque fugientium ab Signinis, cum praeter moenia eorum

infrequentia conspecta signa essent, fusum ac per agros
 7 trepida fuga palatum est. nec Romanis incruenta victoria fuit; quarta pars militum amissa, et, ubi haud minus iacturae fuit, aliquot equites Romani cecidere.

1 IX. Insequenti anno cum C. Sulpicius et C. Licinius Calvus consules in Hernicos exercitum duxissent neque inventis in agro hostibus Ferentinum urbem eorum vi cepissent, revertentibus inde eis Tiburtes
 2 portas clausere. ea ultima fuit causa, cum multae ante querimoniae ultro citroque iactatae essent, cur per fetiales rebus repetitis bellum Tiburti populo indiceretur.

3 Dictatorem T. Quinctium Poenum eo anno fuisse satis constat et magistrum equitum Ser. Cornelium
 4 Maluginensem. Macer Licinius comitiorum habendorum causa et ab Licinio consule dictum scribit, quia collega comitia bello praeferre festinante, ut continuaret consulatum, obviam eundum pravae cupiditati fuerit. quae
 5 sita ea propriae familiae laus leviolem auctorem Licinium facit. cum mentionem eius rei in vetustioribus annalibus nullam inveniam, magis ut belli Gallici causa
 6 dictatorem creatum arbitrer inclinatur animus. eo certe anno Galli ad tertium lapidem Salaria via trans pontem Anienis castra habuere.

Dictator cum tumultus Gallici causa iustitium edixisset, omnes iuniores sacramento adigit ingentique exercitu ab urbe profectus in citeriore ripa Anienis
 7 castra posuit. pons in medio erat neutris eum rumpentibus, ne timoris indicium esset. proelia de occupando ponte crebra erant, nec, qui poterentur, incertis
 8 viribus satis discerni poterat. tum eximia corporis magnitudine in vacuum pontem Gallus processit et, quantum maxima voce potuit, 'quem nunc' inquit 'Roma virum fortissimum habet, procedat, agedum, ad pugnam, ut noster duorum eventus ostendat, utra gens bello sit melior.'

1 X. Diu inter primores iuvenum Romanorum silen-

tium fuit, cum et abnuere certamen vererentur et prae-
cipuam sortem periculi petere nollent; tum T. Man- 2
lius L. f., qui patrem a vexatione tribunicia vindicaverat,
ex statione ad dictatorem pergit. 'iniussu tuo' inquit,
'imperator, extra ordinem numquam pugnaverim, non
si certam victoriam videam; si tu permittis, volo ego 3
illi beluae ostendere, quando adeo ferox praesultat
hostium signis, me ex ea familia ortum, quae Gallorum
agmen ex rupe Tarpeia deiecit.' tum dictator 'macte 4
virtute' inquit 'ac pietate in patrem patriamque, T.
Manli, esto. perge et nomen Romanum invictum iu-
vantibus dis praesta'.

Armant inde iuvenem aequales; pedestre scutum 5
capit, Hispano cingitur gladio ad propiorem habili
pugnam; armatum adornatumque adversus Gallum sto-
lide laetum et — quoniam id quoque memoria dignum
antiquis visum est — linguam etiam ab inrisu exseren-
tem producunt. recipiunt inde se ad stationem, et duo 6
in medio armati spectaculi magis more quam lege belli
destituuntur, nequaquam visu ac specie aestimantibus
pares. corpus alteri magnitudine eximium, versicolori 7
veste pictisque et auro caelatis refulgens armis; media
in altero militaris statura modicaque in armis habili-
bus magis quam decoris species. non cantus, non 8
exultatio armorumque agitatio vana, sed pectus ani-
morum iraeque tacitae plenum; omnem ferociam in
discrimen ipsum certaminis distulerat. ubi constitere 9
inter duas acies, tot circa mortalium animis spe metu-
que pendentibus, Gallus velut moles superne imminens
proiecto laeva scuto in advenientis arma hostis vanum
caesim cum ingenti sonitu ensem deiecit; Romanus 10
mucrone subrecto, cum scuto scutum imum perculisset
totoque corpore interior periculo vulneris factus in-
sinuasset se inter corpus armaque, uno alteroque sub-
inde ictu ventrem atque inguina hausit et in spatium
ingens ruentem porrexit hostem. iacentis inde corpus 11
ab omni alia vexatione intactum uno torque spoliavit,

12 quem respersum cruore collo circumdedit suo. defixerat
pavor cum admiratione Gallos; Romani alacres ab sta-
tione obviam militi suo progressi, gratulantes laudan-
13 tesque ad dictatorem perducunt. inter carminum prope
in modum incondita quaedam militariter ioculantes
Torquati cognomen auditum; celebratum deinde posteris
14 etiam familiaeque honori fuit. dictator coronam auream
addidit donum mirisque pro contione eam pugnam
laudibus tulit.

1 XI. Et hercule tanti ea ad universi belli eventum
momenti dimicatio fuit, ut Gallorum exercitus pro-
xima nocte relictis trepide castris in Tiburtem agrum
atque inde, societate belli facta commeatuque benig-
ne ab Tiburtibus adiutus, mox in Campaniam trans-
ierit.

2 Ea fuit causa, cur proximo anno C. Poetelius
Balbus consul, cum collegae eius M. Fabio Ambusto
Hernici provincia evenisset, adversus Tiburtes iussu
3 populi exercitum duceret. ad quorum auxilium cum
Galli ex Campania redissent, foedae populationes in
Labicano Tusculanoque et Albano agro haud dubie
4 Tiburtibus ducibus sunt factae; et, cum adversus Ti-
burtem hostem duce consule contenta res publica esset,
Gallicus tumultus dictatorem creari coegit. creatus Q.
Servilius Ahala T. Quinctium magistrum equitum dixit
et ex auctoritate patrum, si prospere id bellum eve-
nisset, ludos magnos vovit.

5 Dictator, ad continendos proprio bello Tiburtes con-
sulari exercitu iusso manere, omnes iuniores nullo de-
6 tractante militiam sacramento adegit. pugnatum haud
procul porta Collina est totius viribus urbis in con-
spectu parentum coniugumque ac liberorum, quae magna
etiam absentibus hortamenta animi tum subiecta oculis
simul verecundia misericordiaeque militem accendebant.
7 magna utrimque edita caede avertitur tandem acies
Gallorum. fuga Tibur sicut arcem belli Gallici petunt;
palati a consule Poetelio haud procul Tibure excepti,

egressis ad opem ferendam Tiburtibus simul cum iis intra portas conpelluntur.

Egregie cum ab dictatore tum ab consule res gesta 8 est. et consul alter Fabius proeliis primum parvis, postremo una insigni pugna, cum hostes totis adorti copiis essent, Hernicos devincit. dictator consulibus 9 in senatu et apud populum magnifice conlaudatis et suarum quoque rerum illis remisso honore dictatura se abdicavit. Poetelius de Gallis Tiburtibusque geminum triumphum egit; Fabio satis visum, ut ovans urbem iniret.

Inridere Poeteli triumphum Tiburtes: ubi enim eum 10 secum acie conflixisse? spectatores paucos fugae trepidationisque Gallorum extra portas egressos, postquam in se quoque fieri impetum viderint et sine discrimine obvios caedi, recepissee se intra urbem: eam rem triumpho dignam visam Romanis. ne nimis mirum mag- 11 numque censerent tumultum exciere in hostium portis, maiorem ipsos trepidationem ante moenia sua visuros.

XII. Itaque insequenti anno M. Popilio Laenate Cn. 1 Manlio consulibus primo silentio noctis ab Tibure agmine infesto profecti ad urbem Romam venerunt. ter- 2 rorem repente ex somno excitatis subita res et nocturnus pavor praebuit, ad hoc multorum inscitia, qui aut unde hostes advenissent; conclamatum tamen celeriter 3 ad arma est, et portae stationibus murique praesidiis firmati; et ubi prima lux mediocrem multitudinem ante moenia neque alium quam Tiburtem hostem ostendit, duabus portis egressi consules utrimque aciem subeuntium iam muros adgrediuntur, apparuitque occasione 4 magis quam virtute fretos venisse; adeo vix primum impetum Romanorum sustinuerunt. quin etiam bono fuisse Romanis adventum eorum constabat, orientemque iam seditionem inter patres et plebem metu tam propinqui belli compressam.

Alius adventus hostium fuit proximo anno agris 5 terribilior quam urbi: populabundi Tarquinienses fines 6

Romanos, maxime qua ex parte Etruriae adiacent, peragrare; rebusque nequiquam repetitis novi consules iis C. Fabius et C. Plautius iussu populi bellum indixere; Fabioque ea provincia, Plautio Hernici evenere.

7 Gallici quoque belli fama increbrescebat. sed inter multos terrores solacio fuit pax Latinis petentibus data, et magna vis militum ab iis ex foedere vetusto, quod
8 multis intermiserant annis, accepta. quo praesidio cum fulta res Romana esset, levius fuit, quod Gallos mox Praeneste venisse atque inde circa Pedum consedis-
9 auditum est. dictatorem dici C. Sulpicium placuit; consul ad id accitus C. Plautius dixit; magister equitum dictatori additus M. Valerius. hi robora militum ex duobus consularibus exercitibus electa adversus Gallos duxerunt.

10 Lentius id aliquanto bellum, quam parti utrique placebat, fuit. cum primo Galli tantum avidi certaminis fuissent, deinde Romanus miles ruendo in arma ac dimicationem aliquantum Gallicam ferociam vinceret,
11 dictatori neutiquam placebat, quando nulla cogeret res, fortunae se committere adversus hostem, quem tempus deteriorem in dies faceret, locis alienis sine praeparato commeatu, sine firmo munimento morantem, ad hoc iis corporibus animisque, quorum omnis in impetu vis esset, parva eadem languesceret mora.

12 His consiliis dictator bellum trahebat gravemque edixerat poenam, si quis iniussu in hostem pugnasset. milites aegre id patientes primo in stationibus vigiliisque inter se dictatorem sermonibus carpere, interdum patres communiter increpare, quod non iussissent per
13 consules geri bellum: electum esse eximium imperatorem, unicum ducem, qui nihil agenti sibi de caelo devolaturam in sinum victoriam censeat. eadem deinde haec interdiu propalam ac ferociora his iactare: se iniussu imperatoris aut dimicatu-
14 mam ituros; inmiscerique militibus centuriones, nec in circulis modo fremere, sed iam in principiis ac prae-

torio in unum sermones confundi, atque in contionis magnitudinem crescere turba et vociferari ex omnibus locis, ut extemplo ad dictatorem iretur; verba pro exercitu faceret Sex. Tullius, ut virtute eius dignum esset.

XIII. Septimum primum pilum iam Tullius duce- 1
bat, neque erat in exercitu, qui quidem pedestria sti-
pendia fecisset, vir factis nobilior. is praecedens mili- 2
tum agmen ad tribunal pergit mirantique Sulpicio non
turbam magis quam turbae principem Tullium, im-
periis oboedientissimum militem, 'si licet *dicere*, dic- 3
tator', inquit 'condemnatum se universus exercitus a
te ignaviae ratus et prope ignominiae causa destitutum
sine armis oravit me, ut suam causam apud te age-
rem. equidem, sicubi loco cessum, si terga data hosti, 4
si signa foede amissa obici nobis possent, tamen hoc
a te impetrari aequum censerem, ut nos virtute cul-
pam nostram corrigere et abolere flagitii memoriam
nova gloria patereris. etiam ad Aliam fusae legiones 5
eandem, quam per pavorem amiserant, patriam pro-
fectae postea a Veis virtute recuperavere. nobis deum
benignitate, felicitate tua populique Romani et res et
gloria est integra. quamquam de gloria vix dicere 6
ausim, si nos et hostes haud secus quam feminas ab-
ditos intra vallum omnibus contumeliis eludunt, et tu
imperator noster, quod aegrius patimur, exercitum tuum
sine animis, sine armis, sine manibus iudicas esse et,
priusquam expertus nos esses, de nobis ita desperasti,
ut te mancorum ac debilium ducem iudicares esse.
quid enim aliud esse causae credamus, cur veteranus 7
dux, fortissimus bello, compressis, quod aiunt, manibus
sedeas? utcumque enim se habet res, te de nostra vir-
tute dubitasse videri quam nos de tua verius est. sin 8
autem non tuum istuc, sed publicum est consilium, et
consensus aliqui patrum, non Gallicum bellum nos ab
urbe, a penetibus nostris ablegatos tenet, quaeso, ut
ea, quae dicam, non a militibus imperatori dicta cen-

seas, sed a plebe patribus, — quae si, ut vos vestra habeatis consilia, sic se sua habituram dicat, quis tandem suscenseat? — milites nos esse, non servos vestros; ad bellum, non in exilium missos? si quis det signum, in aciem educat, ut viris ac Romanis dignum sit, pugnatos; si nihil armis opus sit, otium Romae potius quam in castris acturos? haec dicta sint patribus; te, imperator, milites tui oramus, ut nobis pugnandi copiam facias. cum vincere cupimus tum te duce vincere, tibi lauream insignem deferre, tecum triumphantes urbem inire, tuum sequentes currum Iovis optimi maximi templum gratantes ovantesque adire.’ orationem Tulli exceperunt preces multitudinis, et undique, ut signum daret, ut capere arma iuberet, clamabant.

1 XIV. Dictator quamquam rem bonam exemplo haud probabili actam censebat, tamen facturum, quod milites vellent, in se recepit Tulliumque secreto, quoniam haec res sit aut quo acta more, percunctatur. Tullius magno opere a dictatore petere, ne se oblitum disciplinae militaris, ne sui neve imperatoriae maiestatis crederet; multitudini concitatae, quae ferme auctoribus similis esset, non subtraxisse se ducem, ne quis alius, quales mota creare multitudo soleret, existeret; nam se quidem nihil non arbitrio imperatoris acturum; illi quoque tamen videndum magno opere esse, ut exercitum in potestate haberet; differri non posse adeo concitados animos; ipsos sibi locum ac tempus pugnandi sumpturos, si ab imperatore non detur.

4 Dum haec loquuntur, iumenta forte pascentia extra vallum Gallo abigenti duo milites Romani ademerunt. in eos saxa coniecta a Gallis, deinde ab Romana statione clamor ortus ac procursum utrimque est. iamque haud procul iusto proelio res erat, ni celeriter diremp-
tum certamen per centuriones esset. adfirmata certe eo casu Tulli apud dictatorem fides est; nec recipiente iam dilationem re in posterum diem edicitur acie pugnatos. dictator tamen, ut qui magis animis quam

viribus fretus ad certamen descenderet, omnia circumspicere atque agitare coepit, ut arte aliqua terrorem hostibus incuteret. sollerti animo rem novam excogitat, qua deinde multi nostri atque externi imperatores, nostra quoque quidam aetate, usi sunt. multis strata detrahi 7 iubet binisque tantum centunculis relictis agasones partim captivis partim aegrorum armis ornatos inponit. his fere mille effectis centum admiscet equites et nocte 8 super castra in montes evadere ac silvis se occultare iubet neque inde ante moveri, quam ab se acceperint signum. ipse, ubi inluxit, in radicibus montium extendere aciem coepit sedulo, ut adversus montes consisteret hostis. instructo vani terroris apparatu, qui 10 quidem terror plus paene veris viribus profuit, primo credere duces Gallorum non descensuros in aequum Romanos; deinde, ubi degressos repente viderunt, et ipsi avidi certaminis in proelium ruunt, priusque pugna coepit, quam signum ab ducibus daretur.

XV. Acrius invasere Galli dextrum cornu; neque 1 sustineri potuissent, ni forte eo loco dictator fuisset Sex. Tullium nomine increpans rogitansque, 'sicine pug- 2 naturos milites spopondisset; ubi illi clamores sint arma poscentium, ubi minae iniussu imperatoris proelium inituros; en ipsum imperatorem clara voce vocare ad proelium et ire armatum ante prima signa; ecquis sequeretur eorum, qui modo ducturi fuerint, in castris feroces, in acie pavidī.'

Vera audiebant; itaque tantos pudor stimulos ad- 3 movit, ut ruerent in hostium tela alienatis a memoria periculi animis. hic primo impetus prope vecors turbavit hostes, eques deinde emissus turbatos avertit. ipse dictator, postquam labantem una parte vidit aciem, 4 signa in laevum cornu confert, quo turbam hostium congregari cernebat, et iis, qui in monte erant, signum, quod convenerat, dedit. ubi inde quoque novus clamor 5 ortus est et tendere obliquo monte ad castra Gallorum visi sunt, tum metu, ne excluderentur, ommissa

- 6 pugna est, cursuque effuso ad castra ferebantur. ubi
cum occurrisset eis M. Valerius magister equitum, qui
profligato dextro cornu obequitabat hostium munimen-
7 tis, ad montes silvasque vertunt fugam plurimique ibi
a fallaci equitum specie agasonibusque excepti sunt; et
eorum, quos pavor pertulerat in silvas, atrox caedes
8 post sedatum proelium fuit. nec alius post M. Furium
quam C. Sulpicius iustiorum de Gallis egit triumphum.
auri quoque ex Gallicis spoliis satis magnum pondus
saxo quadrato saeptum in Capitolio sacravit.
- 9 Eodem anno et a consulibus vario eventu bellatum;
nam Hernici a C. Plautio devicti subactique sunt. Fabius
collega eius incaute atque inconsulte adversus Tar-
10 quinienses pugnavit. nec in acie tantum ibi cladis
acceptum, quam quod trecentos septem milites Romanos
captos Tarquinienses immolarunt, qua foeditate sup-
plicii aliquanto ignominia populi Romani insignitior
11 fuit. accessit ad eam cladem et vastatio Romani agri,
quam Privernates, Veliterni deinde, incursione repen-
tina fecerunt.
- 12 Eodem anno duae tribus, Pomptina et Publilia, ad-
ditae; ludi votivi, quos M. Furius dictator voverat,
facti; et de ambitu ab C. Poetelio tribuno plebis aucto-
ribus patribus tum primum ad populum latum est;
13 eaque rogatione novorum maxime hominum ambitionem,
qui nundinas et conciliabula obire soliti erant, con-
pressam credebant.
- 1 XVI. Haud aequae laeta patribus insequenti anno C.
Marcio Cn. Manlio consulibus de unciario faenore a M.
Duillio L. Menenio tribunis plebis rogatio est perlata;
et plebs aliquanto eam cupidius scivit.
- 2 Ad bella nova priore anno destinata Falisci quo-
que hostes exorti duplici crimine, quod et cum Tar-
quiniensibus iuventus eorum militaverat, et eos, qui
Falerios perfugerant, cum male pugnatum est, repe-
3 tentibus fetialibus Romanis non reddiderant. ea pro-
vincia Cn. Manlio obvenit. Marcius exercitum in agrum

Privernatem, integrum pace longinqua, induxit militemque praeda inplevit. ad copiam rerum addidit munificentiam, quod nihil in publicum secernendo augenti rem privatum militi favit. Privernates cum ante moenia sua castris permunitis consedisent, vocatis ad contionem militibus 'castra nunc' inquit 'vobis hostium urbemque praedae do, si mihi pollicemini vos fortiter in acie operam navaturos nec praedae magis quam pugnae paratos esse'. signum poscunt ingenti clamore celsique et spe haud dubia feroces in proelium vadunt. ibi ante signa Sex. Tullius, de quo ante dictum est, exclamat: 'aspice, imperator' inquit, 'quem ad modum exercitus tuus tibi promissa praestet' piloque posito stricto gladio in hostem impetum facit. sequuntur Tullium antesignani omnes primoque impetu avertere hostem; fusum inde ad oppidum persecuti, cum iam scalas moenibus admoverent, in deditionem urbem acceperunt. triumphus de Privernatibus actus.

Ab altero consule nihil memorabile gestum, nisi quod legem novo exemplo ad Sutrium in castris tributim de vicesima eorum, qui manu mitterentur, tulit. patres, quia ea lege haud parvum vectigal inopi aerario additum esset, auctores fuerunt; ceterum tribuni plebis non tam lege quam exemplo moti, ne quis postea populum sevocaret, capite sanxerunt; nihil enim non per milites iuratos in consulis verba quamvis perniciosum populo, si id liceret, ferri posse.

Eodem anno C. Licinius Stolo a M. Popilio Laenate sua lege decem milibus aeris est damnatus, quod mille iugerum agri cum filio possideret emancipandoque filium fraudem legi fecisset.

XVII. Novi consules inde, M. Fabius Ambustus iterum et M. Popilius Laenas iterum, duo bella habuere, facile alterum cum Tiburtibus, quod Laenas gessit, qui hoste in urbem compulso agros vastavit; Falisci Tarquinienesque alterum consulem prima pugna fuderunt. inde terror maximus fuit, quod sacerdotes eorum facibus

- ardentibus anguibusque praelatis incessu furiali militem Romanum insueta turbaverunt specie. et tum quidem velut lymphati et attoniti munimentis suis tre-
4 pido agmine inciderunt; deinde, ubi consul legatique ac tribuni puerorum ritu vana miracula paventes inridebant increpabantque, vertit animos repente pudor,
5 et in ea ipsa, quae fugerant, velut caeci ruebant. discusso itaque vano apparatu hostium cum in ipsos armatos se intulissent, averterunt totam aciem; castrisque etiam eo die potiti praeda ingenti parta victores reverterunt, militaribus iocis cum apparatus hostium tum suum increpantes pavorem.
- 6 Concitatur deinde omne nomen Etruscum, et Tarquiniensibus Faliscisque ducibus ad salinas perveniunt. adversus eum terrorem dictator C. Marcius Rutilus primus de plebe dictus magistrum equitum item de
7 plebe C. Plautium dixit. id vero patribus indignum videri, etiam dictaturam iam in promiscuo esse; omnique ope impediabant, ne quid dictatori ad id bellum decerneretur parareturve. eo promptius cuncta ferente
8 dictatore populus iussit. profectus ab urbe utraque parte Tiberis ratibus exercitu, quocumque fama hostium ducebat, traiecto multos populatores agrorum vagos
9 palantes oppressit; castra quoque necopinato adgressus cepit et octo milibus hostium captis, ceteris aut caesis aut ex agro Romano fugatis sine auctoritate patrum populi iussu triumphavit.
- 10 Quia nec per dictatorem plebeium nec per consulem comitia consularia haberi volebant et alter consul Fabius bello retinebatur, res ad interregnum rediit.
11 interreges deinceps Q. Servilius Ahala, M. Fabius, Cn. Manlius, C. Fabius, C. Sulpicius, L. Aemilius, Q. Ser-
12 vilius, M. Fabius Ambustus. in secundo interregno orta contentio est, quod duo patricii consules creabantur, intercedentibusque tribunis interrex Fabius aiebat in duodecim tabulis legem esse, ut, quodcumque postremum populus iussisset, id ius ratumque esset; iussum

populi et suffragia esse. cum intercedendo tribuni nihil 13
aliud, quam ut differrent comitia, valuissent, duo patricii consules creati sunt, C. Sulpicius Peticus tertium M. Valerius Publicola, eodemque die magistratum inierunt.

XVIII. Quadringentesimo anno quam urbs Romana 1
condita erat, quinto tricesimo quam a Gallis recuperata, ablato post undecimum annum a plebe consulatu patricii consules ambo ex interregno magistratum iniere, C. Sulpicius Peticus tertium M. Valerius Publicola. Empulum eo anno ex Tiburtibus haud memorando 2
certamine captum, sive duorum consulum auspicio bellum ibi gestum est, ut scripsere quidam, seu per idem tempus Tarquiniensium quoque sunt vastati agri ab Sulpicio consule, quo Valerius adversus Tiburtes legiones duxit.

Domi maius certamen consulibus cum plebe ac tribunis erat. fidei iam suae, non solum virtutis ducebant esse, ut accepissent duo patricii consulatum, ita ambobus patriciis mandare: quin aut toto cedendum esse, 4
ut plebeius iam magistratus consulatus fiat, aut totum possidendum, quam possessionem integram a patribus accepissent. plebes contra fremit: quid se vivere, quid 5
in parte civium censi, si, quod duorum hominum virtute, L. Sexti ac C. Licini, partum sit, id obtinere universi non possint? vel reges, vel decemviros, vel si 6
quod tristius sit imperii nomen, patiendum esse potius, quam ambos patricios consules videant, nec in vicem 7
pareatur atque imperetur, sed pars altera in aeterno imperio locata plebem nusquam alio natam quam ad serviendum putet. non desunt tribuni auctores turbarum, sed inter concitatos per se omnes vix duces eminent.

Aliquotiens frustra in campum descensum cum esset 9
multique per seditiones acti comitiales dies, postremo victae perseverantia consulum plebis eo dolor erupit, ut tribunos, actum esse de libertate vociferantes relin-

quendumque non campum iam solum sed etiam urbem, captam atque oppressam regno patriciorum, maesta
10 plebs sequeretur. consules relictī a parte populi per infrequentiam comitia nihilo segnus perficiunt. creati consules ambo patricii, M. Fabius Ambustus tertium T. Quinctius. in quibusdam annalibus pro T. Quinctio M. Popilius consulem invenio.

1 XIX. Duo bella eo anno prospere gesta. cum Tiburtibus usque ad deditionem pugnatum. Sassula ex his urbs capta; ceteraque oppida eandem fortunam
2 habuissent, ni universa gens positis armis in fidem consulis venisset. triumphatum de Tiburtibus; alioquin mitis victoria fuit. in Tarquinienses acerbē saevitum; multis mortalibus in acie caesis ex ingenti captivorum numero trecenti quinquaginta octo delecti, nobilissimus quisque, qui Romam mitterentur; vulgus aliud
3 trucidatum. nec populus in eos, qui missi Romam erant, mitior fuit; medio in foro omnes virgis caesi ac securi percussi. id pro immolatis in foro Tarquinien- sium Romanis poenae hostibus redditum.

4 Res bello bene gestae, ut Samnites quoque amicitiam peterent, effecerunt. legatis eorum comiter ab senatu responsum, foedere in societatem accepti.

5 Non eadem domi quae militiae fortuna erat plebi Romanae. nam etsi unciario faenore facto levata usura erat, sorte ipsa obruebantur inopes nexumque inibant; eo nec patricios ambo consules neque comitiorum curam publicave studia prae privatis incommodis plebs
6 ad animum admittebat. consulatus uterque apud patricios manet; consules creati C. Sulpicius Peticus quartum M. Valerius Publicola iterum.

In bellum Etruscum intentam civitatem, quia Caeritem populum misericordia consanguinitatis Tarquiniensibus adiunctum fama ferebatur, legati Latini ad Volscos convertere nuntiantes exercitum conscriptum armatumque iam suis finibus imminere; inde popula-
7 bundos in agrum Romanum venturos esse. censuit

igitur senatus neutram neglegendam rem esse, utroque legiones scribi consulesque sortiri provincias iussit. inclinavit deinde pars maior curae in Etruscum bellum, postquam litteris Sulpicii consulis, cui Tarquinii provincia evenerat, cognitum est depopulatum agrum circa Romanas salinas praedaeque partem in Caeritum fines avectam et haud dubie iuventutem eius populi inter praedatores fuisse. itaque Valerium consulem, Volscis oppositum castraque ad finem Tusculanum habentem, revocatum inde senatus dictatorem dicere iussit. T. Manlium L. f. dixit. is cum sibi magistrum equitum A. Cornelium Cossum dixisset, consulari exercitu contentus ex auctoritate patrum ac populi iussu Caeritibus bellum indixit.

XX. Tum primum Caerites, tamquam in verbis hostium vis maior ad bellum significandum quam in suis factis, qui per populationem Romanos lacessierant, esset, verus belli terror invasit, et, quam non suarum virium ea dimicatio esset, cernebant; paenitebatque populationis, et Tarquinienses execrabantur defectionis auctores; nec arma aut bellum quisquam apparare, sed pro se quisque legatos mitti iubebat ad petendam erroris veniam. legati senatum cum adissent, ab senatu reiecti ad populum deos rogaverunt, quorum sacra bello Gallico accepta rite procurassent, ut Romanos florentes ea sui misericordia caperet, quae se rebus adfectis quondam populi Romani cepisset; conversique ad delubra Vestae hospitium flaminum Vestaliumque ab se caste ac religiose cultum invocabant: eane meritos crederet quisquam hostes repente sine causa factos? aut, si quid hostiliter fecissent, consilio id magis quam furore lapsos fecisse, ut sua vetera beneficia, locata praesertim apud tam gratos, novis conrumperent maleficiis florentemque populum Romanum ac felicissimum bello sibi desumerent hostem, cuius adflicti amicitiam petissent? ne appellarent consilium, quae vis ac necessitas appellanda esset. transeuntes agmine infesto per

agrum suum Tarquinienses, cum praeter viam nihil petissent, traxisse quosdam agrestium populationis eius, 7 quae sibi crimini detur, comites. eos seu dedi placeat, dedere se paratos esse, seu supplicio adfici, daturos poenas. Caere, sacrarium populi Romani, deversorium sacerdotum ac receptaculum Romanorum sacrorum, intactum inviolatumque crimine belli hospitio Vestalium cultisque dis darent.

8 Movit populum non tam causa praesens quam vetus meritum, ut maleficii quam beneficii potius inmemores essent. itaque pax populo Caeriti data, indutiasque in centum annos factas in aes referri placuit. 9 in Faliscos eodem noxios crimine vis belli conversa est, sed hostes nusquam inventi. cum populatione peragrati fines essent, ab oppugnatione urbium temperatum; legionibusque Romam reductis reliquum anni muris turribusque reficiendis consumptum et aedis Apollinis dedicata est.

1 XXI. Extremo anno comitia consularia certamen patrum ac plebis diremit, tribunis negantibus passuros comitia haberi, ni secundum Liciniam legem haberentur, dictatore obstinato tollere potius totum e re publica consulatum quam promiscuum patribus ac 2 plebi facere. prolatandis igitur comitiis cum dictator magistratu abisset, res ad interregnum rediit. infestam inde patribus plebem interreges cum accepissent, ad 3 undecimum interregem seditionibus certatum est. legis Liciniae patrocinium tribuni iactabant; propior dolor plebi faenoris ingravescentis erat, curaeque privatae in 4 certaminibus publicis erumpebant. quorum taedio patres L. Cornelium Scipionem interregem concordiae causa observare legem Liciniam comitiis consularibus iusseres. P. Valerio Publicolae datus e plebe collega C. Marcius Rutilus.

5 Inclinatīs semel in concordiam animis novi consules faenebrem quoque rem, quae distingere una animos videbatur, levare adgressi solutionem alieni aeris in publicam curam verterunt quinqueviris creatis, quos

mensarios ab dispensatione pecuniae appellarunt. meriti 6
aequitate curaque sunt, ut per omnium annalium
monumenta celebres nominibus essent; fuere autem
C. Duillius, P. Decius Mus, M. Papirius, Q. Publilius
et T. Aemilius. qui rem difficillimam tractatu et 7
plerumque parti utrique, semper certe alteri gravem
cum alia moderatione tum impendio magis publico
quam iactura sustinuerunt. tarda enim nomina et in- 8
peditiora inertia debitorum quam facultatibus aut
aerarium mensis cum aere in foro positis dissolvit, ut
populo prius caveretur, aut aestimatio aequis rerum
pretiis liberavit, ut non modo sine iniuria sed etiam
sine querimoniis partis utriusque exhausta vis ingens
aeris alieni sit.

Terror inde vanus belli Etrusci, cum coniurasse 9
duodecim populos fama esset, dictatorem dici coegit;
dictus in castris — eo enim ad consules missum sena-
tus consultum est — C. Iulius, cui magister equitum
adiectus L. Aemilius. ceterum foris tranquilla omnia
fuere.

XXII. Temptatum domi per dictatorem, ut ambo 1
patricii consules crearentur, rem ad interregnum per-
duxit. duo interreges C. Sulpicius et M. Fabius inter- 2
positi obtinere, quod dictator frustra tetenderat, mi-
tiore iam plebe ob recens meritum levati aeris alieni,
ut ambo patricii consules crearentur. creati ipse C. 3
Sulpicius Peticus, qui prior interregno abiit, et T.
Quinctius Poenus; quidam Caesonem, alii Gaium nomen
Quinctio adiciunt.

Ad bellum ambo profecti, Faliscum Quinctius, Sul- 4
picius Tarquiniense, nusquam acie congresso hoste cum
agris magis quam cum hominibus urendo populandoque
gesserunt bella; cuius lentae velut tabis senio victa 5
utriusque pertinacia populi est, ut primum a consuli-
bus, dein permissu eorum ab senatu indutias peterent.
in quadraginta annos impetraverunt. ita posita duorum 6
bellorum, quae iminebant, cura, dum aliqua ab armis

quies esset, quia solutio aeris alieni multarum rerum
7 mutaverat dominos, censum agi placuit. ceterum cum
censoribus creandis indicta comitia essent, professus
censuram se petere C. Marcius Rutilus, qui primus
dictator de plebe fuerat, concordiam ordinum turbavit.
8 quod videbatur quidem tempore alieno fecisse, quia
ambo tum forte patricii consules erant, qui rationem
9 eius se habituros negabant; sed et ipse constantia in-
ceptum obtinuit, et tribuni omni vi, reciperaturi ius
consularibus comitiis amissum, adiuverunt, et cum
ipsius viri maiestas nullius honoris fastigium non
aequabat, tum per eundem, qui ad dictaturam ape-
ruisset viam, censuram quoque in partem vocari plebes
10 volebat. nec variatum comitiis est, quin cum Gnaeo
Manlio censor Marcius crearetur.

Dictatorem quoque hic annus habuit M. Fabium
nullo terrore belli, sed ne Licinia lex comitiis consu-
laribus observaretur. magister equitum dictatori addi-
11 tus Q. Servilius. nec tamen dictatura potentio rem eum
consensum patrum consularibus comitiis fecit, quam
censoriis fuerat.

1 XXIII. M. Popilius Laenas a plebe consul, a patri-
bus L. Cornelius Scipio datus. fortuna quoque inlu-
2 striorem plebeium consulem fecit; nam cum ingentem
Gallorum exercitum in agro Latino castra posuisse
nuntiatum esset, Scipione gravi morbo implicato Galli-
3 cum bellum Popilio extra ordinem datum. is inipgre
exercitu scripto, cum omnis extra portam Capenam ad
Martis aedem convenire armatos iuniores iussisset
signaque eodem quaestores ex aerario deferre, quattuor
expletis legionibus quod superfuit militum P. Valerio
4 Publicolae praetori tradidit, auctor patribus scribendi
alterius exercitus, quod ad incertos belli eventus sub-
sidium rei publicae esset.

5 Ipse iam satis omnibus instructis comparatisque ad
hostem pergit. cuius ut prius nosceret vires quam pe-
riculo ultimo temptaret, in tumulto, quem proximum

castris Gallorum capere potuit, vallum ducere coepit. gens ferox et ingenii avidi ad pugnam cum procul visis Romanorum signis, ut extemplo proelium initura, explicuisset aciem, postquam neque in aequum demitti agmen vidit et cum loci altitudine tum vallo etiam tegi Romanos, perculosos pavore rata simul opportunitiores, quod intenti tum maxime operi essent, truci clamore adgreditur. ab Romanis nec opus intermissum — triarii erant, qui muniebant —, et ab hastatis principibusque, qui pro munitoribus intenti armatique steterant, proelium initum. praeter virtutem locus quoque superior adiuvit, ut pila omnia hastaeque non tamquam ex aequo missa vana, quod plerumque fit, caderent, sed omnia librata ponderibus figerentur; oneratique telis Galli, quibus aut corpora transfixa aut praegravata inhaerentibus gerebant scuta, cum cursu paene in adversum subissent, primo incerti restitere; dein, cum ipsa cunctatio et his animos minuisset et auxisset hosti, impulsus retro ruere alii super alios stragemque inter se caede ipsa foediorum dare; adeo praecipiti turba obtriti plures quam ferro necati.

XXIV. Necdum certa Romanis victoria erat; alia in campum degressis supererat moles; namque multitudo Gallorum sensum omnem talis damni exsuperans, velut nova rursus exoriente acie, integrum militem adversus victorem hostem ciebat; stetitque suppresso impetu Romanus, et quia iterum fessis subeunda dimicatio erat, et quod consul, dum inter primores incautus agitat, laevo umero matari prope trajecto cesserat parumper ex acie. iamque omissa cunctando victoria erat, cum consul vulnere alligato revector ad prima signa 'quid stas, miles?' inquit; 'non cum Latino Sabinoque hoste res est, quem victum armis socium ex hoste facias; in beluas strinximus ferrum; hauriendus aut dandus est sanguis. propulistis a castris, supina valle praecipites egistis, stratis corporibus hostium superstatis; complete eadem strage campos, qua montis

6 replestis. nolite expectare, dum stantes vos fugiant; inferenda sunt signa et vadendum in hostem.'

7 His adhortationibus iterum coorti pellunt loco pri-
mos manipulos Gallorum; cuneis deinde in medium
8 agmen perrumpunt. inde barbari dissipati, quibus nec
certa imperia nec duces essent, vertunt impetum in
suos; fusique per campos et praeter castra etiam sua
fuga praelati, quod editissimum inter aequales tumu-
9 los occurrebat oculis, arcem Albanam petunt. consul
non ultra castra insecutus, quia et vulnus degravabat
et subicere exercitum tumulis ab hoste occupatis no-
lebat, praeda omni castrorum militi data victorem ex-
10 ercitum opulentumque Gallicis spoliis Romam reduxit.
moram triumpho vulnus consulis attulit eademque causa
dictatoris desiderium senatui fecit, ut esset, qui aegris
11 consulibus comitia haberet. dictator L. Furius Camillus
dictus, addito magistro equitum P. Cornelio Scipione,
reddidit patribus possessionem pristinam consulatus.
ipse ob id meritum ingenti patrum studio creatus con-
sul collegam Ap. Claudium Crassum dixit.

1 XXV. Priusquam inirent novi consules magistra-
tum, triumphus a Popilio de Gallis actus magno favore
plebis; mussantesque inter se rogitabant, num quem
2 plebei consulis paeniteret; simul dictatorem increpa-
bant, qui legis Liciniae spretae mercedem [consulatum],
privata cupiditate quam publica iniuria foediorum,
cepisset, ut se ipse consulem dictator crearet.

3 Annus multis variisque motibus fuit insignis. Galli
ex Albanis montibus, quia hiemis vim pati nequi-
verant, per campos maritimaque loca vagi populaban-
4 tur; mare infestum classibus Graecorum erat oraque
litoris Antiatis Laurensque tractus et Tiberis ostia, ut
praedones maritimi cum terrestribus congressi ancipiti
semel proelio decertarint dubiique discesserint in castra
Galli, Graeci retro ad naves, victos se an victores pu-
5 tarent. inter hos longe maximus extitit terror concilia
populorum Latinorum ad lucum Ferentinae habita re-

sponsumque haud ambiguum imperantibus milites Romanis datum, absisterent imperare iis, quorum auxilio egerent; Latinos pro sua libertate potius quam pro 6 alieno imperio laturos arma.

Inter duo simul bella externa defectione etiam so- 7 ciorum senatus anxius cum cerneret metu tenendos, quos fides non tenuisset, contendere omnes imperii vires consules dilectu habendo iussit; civili quippe standum exercitu esse, quando socialis [coetus] desereret. undique, non urbana tantum sed etiam agresti 8 iuventute, decem legiones scriptae dicuntur quaternum milium et ducenorum peditum equitumque trecenorum, quem nunc novum exercitum, si qua externa vis in- 9 gruat, hae vires populi Romani, quas vix terrarum capit orbis, contractae in unum haud facile efficiant; adeo in quae laboramus sola crevimus, divitias luxuriamque.

Inter cetera tristia eius anni consul alter Ap. Clau- 10 dius in ipso belli apparatu moritur, redieratque res ad Camillum, cui unico consuli vel ob aliam dignationem 11 haud subiciendam dictaturae vel ob omen faustum ad Gallicum tumultum cognominis dictatorem adrogari haud satis decorum visum est patribus. consul duabus 12 legionibus urbi praepositis, octo cum L. Pinario praetore divisus, memor paternae virtutis Gallicum sibi bellum extra sortem sumit, praetorem maritimam oram tutari Graecosque arcere litoribus iussit. et cum in 13 agrum Pomptinum descendisset, quia neque in campis congregi nulla cogente re volebat, et prohibendo populationibus, quos raptu vivere necessitas cogeret, satis domari credebat hostem, locum idoneum stativis delegit.

XXVI. Ubi cum *in* stationibus quieti tempus te- 1 rerent, Gallus processit magnitudine atque armis insignis; quatiensque scutum hasta cum silentium fecisset, provocat per interpretem unum ex Romanis, qui secum ferro decernat. M. erat Valerius tribunus mili- 2 tum adulescens, qui haud indigniorem eo decore se

- quam T. Manlius iatus, prius sciscitatus consulis
3 voluntatem in medium armatus processit. minus in-
signe certamen humanum numine interposito decorum
factum; namque conserenti iam manum Romano cor-
4 vus repente in galea consedit in hostem versus. quod
primo ut augurium caelo missum laetus accepit tribu-
nus, precatus deinde: si divus, si diva esset, qui sibi
5 praepetem misisset, volens propitius adesset. dictu
mirabile! tenuit non solum ales captam semel sedem,
sed quotienscumque certamen initum est, levans se
alis os oculosque hostis rostro et unguibus adpetit,
donec territum prodigii talis visu oculisque simul ac
mente turbatum Valerius obtruncat; corvus ex con-
spectu elatus orientem petit.
- 6 Hactenus quietae utrimque stationes fuere; post-
quam spoliare corpus caesi hostis tribunus coepit, nec
Galli se statione tenuerunt et Romanorum cursus ad
victorem etiam ocior fuit. ibi circa iacentis Galli cor-
7 pus contracto certamine pugna atrox concitatur. iam
non manipulis proximorum stationum sed legionibus
utrimque effusis res geritur. Camillus laetum militem
victoria tribuni, laetum tam praesentibus ac secundis
dis ire in proelium iubet; ostentansque insignem spoliis
tribunum 'hunc imitare, miles', aiebat 'et circa
8 iacentem ducem sterne Gallorum catervas'. di homi-
nesque illi adfuere pugnae, depugnatumque haudqua-
quam certamine ambiguo cum Gallis est; adeo duo-
rum militum eventum, inter quos pugnatum erat,
9 utraque acies animis praeceperat. inter primos, quorum
concursus alios exciverat, atrox proelium fuit; alia
multitudo, priusquam ad coniectum teli veniret, terga
vertit. primo per Volscos Falernumque agrum dissi-
pati sunt; inde Apuliam ac mare superum petierunt.
- 10 Consul contione advocata laudatum tribunum decem-
bubus aureaque corona donat; ipse iussus ab senatu
bellum maritimum curare cum praetore iunxit castra.
- 11 ibi quia res trahi segnitia Graecorum non committen-

tium se in aciem videbantur, dictatorem comitiorum causa T. Manlium Torquatum ex auctoritate senatus dixit. dictator magistro equitum A. Cornelio Cosso 12 dicto comitia consularia habuit aemulumque decoris sui absentem M. Valerium Corvum — id enim illi deinde cognominis fuit — summo favore populi, tres et viginti natum annos, consulem renuntiavit. collega 13 Corvo de plebe M. Popilius Laenas, quartum consul futurus, datus est.

Cum Graecis a Camillo nulla memorabilis gesta res; nec illi terra nec Romanus mari bellator erat. postremo cum litoribus arcerentur, aqua etiam praeter 14 cetera necessaria usui deficiente Italiam reliquere. cuius 15 populi ea cuiusque gentis classis fuerit, nihil certi est. maxime Siciliae fuisse tyrannos crediderim; nam ulterior Graecia ea tempestate intestino fessa bello iam Macedonum opes horrebat.

XXVII. Exercitibus dimissis cum et foris pax et 1 domi concordia ordinum otium esset, ne nimis laetae res essent, pestilentia civitatem adorta coegit senatum imperare decemviris, ut libros Sibyllinos inspicerent; eorumque monitu lectisternium fuit. eodem anno Satri- 2 cum ab Antiatribus colonia deducta restitutaque urbs, quam Latini diruerant; et cum Carthaginiensibus legatis Romae foedus ictum, cum amicitiam ac societatem petentes venissent. idem otium domi forisque 3 mansit T. Manlio Torquato, C. Plautio consulibus. semunciarium tantum ex unciario faenus factum, et in pensiones aequas triennii, ita ut quarta praesens esset, solutio aeris alieni dispensata est; et sic quoque parte 4 plebis adfecta fides tamen publica privatis difficultatibus potior ad curam senatui fuit. levatae maxime res, quia tributo ac dilectu supersessum.

Tertio anno post Satricum restitutum a Volscis M. 5 Valerius Corvus iterum consul cum C. Poetelio factus, cum ex Latio nuntiatum esset legatos ab Antio circumire populos Latinorum ad concitandum bellum,

priusquam plus hostium fieret, Volscis arma inferre
6 iussus ad Satricum exercitu infesto pergit. quo cum
Antiates aliique Volsci praeparatis iam ante, si quid
ab Roma moveretur, copiis occurrissent, nulla mora
7 inter infensos diutino odio dimicandi facta est. Volsci,
ferocior ad rebellandum quam ad bellandum gens,
certamine victi fuga effusa Satrici moenia petunt. et
ne in muris quidem satis firma spe, cum corona mili-
tum cincta iam scalis caperetur urbs, ad quattuor milia
militum praeter multitudinem inbellem sese dedidere.
8 oppidum dirutum atque incensum; ab aede tantum
matris Matutae abstinuere ignem. praeda omnis militi
data. extra praedam quattuor milia deditorum habita;
eos vinctos consul ante currum triumphans egit; ven-
ditis deinde magnam pecuniam in aerarium redegit.
9 sunt, qui hanc multitudinem captivam servorum fuisse
scribant, idque magis veri simile est quam deditos
venisse.

1 XXVIII. Hos consules secuti sunt M. Fabius Dor-
2 suo, Ser. Sulpicius Camerinus. Auruncum inde bellum
ab repentina populatione coeptum, metuque, ne id
factum populi unius, consilium omnis nominis Latini
esset, dictator velut adversus armatum iam Latium
L. Furius creatus magistrum equitum Cn. Manlium
3 Capitolinum dixit; et cum, quod per magnos tumultus
fieri solitum erat, iustitio indicto dilectus sine vaca-
tionibus habitus esset, legiones, quantum maturari
potuit, in Auruncos ductae. ibi praedonum magis
quam hostium animi inventi; prima itaque acie debel-
4 latum est. dictator tamen, quia et ultro bellum intul-
erant et sine detractatione se certamini offerebant,
deorum quoque opes adhibendas ratus inter ipsam
dimicationem aedem Iunoni Monetae vovit; cuius dam-
natus voti cum victor Romam revertisset, dictatura
5 se abdicavit. senatus duumviros ad eam aedem pro
amplitudine populi Romani faciendam creari iussit;
locus in arce destinatus, quae area aedium M. Manli

Capitolini fuerat. consules dictatoris exercitu ad bellum Volscum usi Soram ex hostibus, incautos adorti, ceperunt.

Anno post, quam vota erat, aedes Monetae dedicatur C. Marcio Rutilo tertium, T. Manlio Torquato iterum consulibus. prodigium extemplo dedicationem secutum, simile vetusto montis Albani prodigio; namque et lapidibus pluit et nox interdiu visa intendi; librisque inspectis cum plena religione civitas esset, senatui placuit dictatorem feriarum constituendarum causa dici. dictus P. Valerius Publicola; magister equitum ei Q. Fabius Ambustus datus est. non tribus tantum supplicatum ire placuit, sed finitimos etiam populos, ordoque iis, quo quisque die supplicarent, statutus.

Iudicia eo anno populi tristitia in faeneratores facta, quibus ab aedilibus dicta dies esset, traduntur. et res haud ulla insigni ad memoriam causa ad interregnum rediit; eo interregno, ut id actum videri posset, ambo patricii consules creati sunt M. Valerius Corvus tertium, A. Cornelius Cossus.

XXIX. Maiora iam hinc bella et viribus hostium et vel longinquitate regionum vel temporum spatio, quibus bellatum est, dicentur. namque eo anno adversus Samnites, gentem opibus armisque validam, mota arma; Samnitium bellum ancipiti Marte gestum Pyrrhus hostis, Pyrrhum Poeni secuti. quanta rerum moles! quotiens in extrema periculorum ventum, ut in hanc magnitudinem, quae vix sustinetur, erigi imperium posset! belli autem causa cum Samnitibus Romanis, cum societate amicitiaque iuncti essent, extrinsecus venit, non orta inter ipsos est. Samnites Sidicinis iniusta arma, quia viribus plus poterant, cum intulissent, coacti inopes ad opulentiorum auxilium confugere Campanis sese coniungunt. Campani magis nomen ad praesidium sociorum quam vires cum attulissent, fluentes luxu ab duratis usu armorum [in] Sidicino

pulsi agro, in se deinde molem omnem belli verterunt.
6 namque Samnites omissis Sidicinis ipsam arcem finitimorum Campanos adorti, unde aequae facilis victoria, praedae atque gloriae plus esset, Tifata, imminentis Capuae colles, cum praesidio firmo occupassent, descendunt inde quadrato agmine in planitiem, quae Capuam
7 Tifataque interiacet. ibi rursus acie dimicatum; adversoque proelio Campani intra moenia compulsi, cum robore iuventutis suae acciso nulla propinqua spes esset, coacti sunt ab Romanis petere auxilium.

1 XXX. Legati introducti in senatum maxime in hanc sententiam locuti sunt: 'populus nos Campanus legatos ad vos, patres conscripti, misit amicitiam in perpetuum, auxilium praesens a vobis petitur. quam si
2 secundis rebus nostris petissemus, sicut coepta celerius, ita infirmiore vinculo contracta esset; tunc enim, ut qui ex aequo nos venisse in amicitiam meminissemus, amici forsitan pariter ac nunc, subiecti atque obnoxii
3 vobis minus essemus; nunc, misericordia vestra conciliati auxilioque in dubiis rebus defensi, beneficium quoque acceptum colamus oportet, ne ingrati atque omni ope divina humanaque indigni videamur.

4 Neque hercule, quod Samnites priores amici sociique vobis facti sunt, ad id valere arbitror, ne nos in amicitiam accipiamur, sed ut vetustate et gradu honoris nos praestent; neque enim foedere Samnitium,
5 ne qua nova iungeretis foedera, cautum est. fuit quidem apud vos semper satis iusta causa amicitiae, velle
6 eum vobis amicum esse, qui vos appeteret; Campani, etsi fortuna praesens magnifice loqui prohibet, non urbis amplitudine, non agri ubertate ulli populo praeterquam vobis cedentes, haud parva, ut arbitror, accessio bonis rebus vestris in amicitiam venimus vestram.
7 Aequis Volscisque, aeternis hostibus huius urbis, quodcumque se moverint, ab tergo erimus, et quod vos pro salute nostra priores feceritis, id nos pro imperio
8 vestro et gloria semper faciemus. subactis his genti-

bus, quae inter nos vosque sunt, quod prope diem futurum spondet et virtus et fortuna vestra, continens imperinm usque ad nos habebitis. acerbum ac miserum 9 est, quod fateri nos fortuna nostra cogit: eo ventum est, patres conscripti, ut aut amicorum aut inimicorum Campani simus. si defenditis, vestri, si deseritis, Sam- 10 nitium erimus; Capuam ergo et Campaniam omnem vestris an Samnitium viribus accedere malitis, deliberate. omnibus quidem, Romani, vestram misericor- 11 diam vestrumque auxilium aequum est patere, iis tamen maxime, qui, *fidem suam* inplorantibus aliis [auxilium] dum supra vires suas praestant, *inopes* ipsi in hanc necessitatem venerunt. quamquam pugnavimus 12 verbo pro Sidicinis, re pro nobis, cum videremus finitimum populum nefario latrocinio Samnitium peti et, ubi conflagrassent Sidicini, ad nos traiecturum illud incendium esse. nec enim nunc, quia dolent iniuriam 13 acceptam Samnites, sed quia gaudent oblatam sibi esse causam, oppugnatum nos veniunt. an, si ultio irae 14 haec et non occasio cupiditatis explendae esset, parum fuit, quod semel in Sidicino agro, iterum in Campania ipsa legiones nostras cecidere? quae est ista tam in- 15 festa ira, quam per duas acies fusus sanguis explere non potuerit? adde huc populationem agrorum, prae- das hominum atque pecudum actas, incendia villarum ac ruinas, omnia ferro ignique vastata; hiscine ira 16 expleri non potuit? sed cupiditas explenda est. ea ad oppugnandam Capuam rapit; aut delere urbem pulcherrimam aut ipsi possidere volunt. sed vos potius, 17 Romani, beneficio vestro occupate eam, quam illos habere per maleficio sinatis. non loquor apud recusantem iusta bella populum; sed tamen, si ostenderitis auxilia vestra, ne bello quidem arbitror vobis opus fore. usque ad nos contemptus Samnitium pervenit, 18 supra non ascendit; itaque umbra vestri auxilii, Romani, tegi possumus, quidquid deinde habuerimus, quidquid ipsi fuerimus, vestrum id omne existimaturi.

19 vobis arabitur ager Campanus, vobis Capua urbs frequentabitur; conditorum, parentium, deorum immortalium numero nobis eritis; nulla colonia vestra erit, quae nos obsequio erga vos fideque superet.

20 Adnuite, patres conscripti, nutum numenque vestrum invictum Campanis et iubete sperare incolumem Capuam
21 futuram. qua frequentia omnium generum multitudinis prosequente creditis nos illinc profectos? quam omnia votorum lacrimarumque plena reliquisse? in qua nunc expectatione senatum populumque Campanum, coniuges
22 liberosque nostros esse? stare omnem multitudinem ad portas viam hinc ferentem prospectantes certum habeo. quid illis nos, patres conscripti, sollicitis ac
23 pendentibus animi renuntiare iubetis? alterum responsum salutem victoriam, lucem ac libertatem, alterum — ominari horreo, quae ferat. proinde ut aut de vestris futuris sociis atque amicis aut nusquam ullis futuris nobis consulite'.

1 XXXI. Submotis deinde legatis cum consultus senatus esset, etsi magnae parti urbs maxima opulentissimaque Italiae, uberrimus ager marique propinquus ad varietates annonae horreum populi Romani fore videbatur, tamen tanta utilitate fides antiquior fuit, responditque
2 ita ex auctoritate senatus consul: 'auxilio vos, Campani, dignos censet senatus; sed ita vobiscum amicitiam institui par est, ne qua vetustior amicitia ac societas violetur. Samnites nobiscum foedere iuncti sunt; itaque arma, deos prius quam homines violatura, adversus
3 Samnites vobis negamus; legatos, sicut ius fasque est, ad socios atque amicos precatum mittemus, ne qua vobis vis fiat'.

Ad ea princeps legationis — sic enim domo mandatum attulerant —: 'quando quidem' inquit 'nostra tueri adversus vim atque iniuriam iusta vi non vultis,
4 vestra certe defendetis; itaque populum Campanum urbemque Capuam, agros, delubra deum, divina humanaque omnia in vestram, patres conscripti, populique

Romani dicionem dedimus, quidquid deinde patiemur, dediticii vestri passuri.' sub haec dicta omnes, manus 5 ad consules tendentes, pleni lacrimarum in vestibulo curiae procubuerunt. commoti patres vice fortunarum 6 humanarum, si ille praepotens opibus populus, luxuria superbiaque clarus, a quo paulo ante auxilium finitimi petissent, adeo infractos gereret animos, ut se ipse suaque omnia potestatis alienae faceret. tum iam fides 7 agi visa deditos non prodi; nec facturum aequa Samnitium populum censebant, si agrum urbemque per deditionem factam populi Romani oppugnarent.

Legatos itaque extemplo mitti ad Samnites placuit. 8 data mandata, ut preces Campanorum, responsum senatus amicitiae Samnitium memor, deditionem postremo factam Samnitibus exponerent; peterent pro societate 9 amicitiaque, ut dediticiis suis parcerent neque in eum agrum, qui populi Romani factus esset, hostilia arma inferrent; si leniter agendo parum proficerent, denun- 10 tiarent Samnitibus populi Romani senatusque verbis, ut Capua urbe Campanoque agro abstinerent. haec 11 legatis agentibus in concilio Samnitium adeo est ferociter responsum, ut non solum gesturos se esse dicerent id bellum, sed magistratus eorum e curia egressi stantibus legatis praefectos cohortium vocarent iisque clara voce imperarent, ut praedatum in agrum Cam- 12 panum extemplo proficiscerentur.

XXXII. Hac legatione Romam relata positis omnium 1 aliarum rerum curis patres fetialibus ad res repetendas missis belloque, quia non redderentur, sollemni more indicto decreverunt, ut primo quoque tempore de ea re ad populum ferretur; iussuque populi con- 2 sules ambo cum duobus exercitibus ab urbe profecti, Valerius in Campaniam, Cornelius in Samnium, ille ad montem Gaurum, hic ad Saticulam castra ponunt.

Priori Valerio Samnitium legiones — eo namque 3 omnem belli molem inclinaturam censebant — occurrunt; simul in Campanos stimulabat ira, tam promptos

nunc ad ferenda nunc ad accersenda adversus se auxilia.
4 ut vero castra Romana viderunt, ferociter pro se quisque signum duces poscere; adfirmare eadem fortuna Romanum Campano laturum opem, quo Campanus Sidicino tulerit.

5 Valerius levibus certaminibus temptandi hostis causa haud ita multos moratus dies signum pugnae proposuit paucis suos adhortatus: ne novum bellum
6 eos novusque hostis terreret; quidquid ab urbe longius profferrent arma, magis magisque in inbelles gentes
7 eos prodire. ne Sidicinorum Campanorumque cladibus Samnitium aestimarent virtutem; qualescumque inter se certaverint, necesse fuisse alteram partem vinci. Campanos quidem haud dubie magis nimio luxu fluentibus rebus mollitiaque sua quam vi hostium victos
8 esse. quid autem esse duo prospera in tot saeculis bella Samnitium adversus tot decora populi Romani, qui triumphos paene plures quam annos ab urbe condita numeret, qui omnia circa se — Sabinos, Etruriam, Latinos, Hernicos, Aequos, Volscos, Auruncos — domita armis habeat, qui Gallos tot proeliis caesos postremo
10 in mare ac naves fuga compulerit? cum gloria belli ac virtute sua quemque fretos ire in aciem debere, tum intueri, cuius ductu auspicioque ineunda pugna sit,
11 utrum, qui, audiendus dumtaxat, magnificus adhortator sit, verbis tantum ferox, operum, militarium expertus, an qui et ipse tela tractare, procedere ante signa, versari media in mole pugnae sciat.

12 'Facta mea, non dicta vos, milites', inquit 'sequi volo nec disciplinam modo, sed exemplum etiam a me petere. non factionibus [modo] nec per coitiones usitatas nobilibus, sed hac dextra mihi tres consulatus
13 summamque laudem peperit. fuit, cum hoc dici poterat 'patricius enim eras et a liberatoribus patriae ortus, et eodem anno familia ista consulatum, quo urbs haec
14 consulem habuit'; nunc iam nobis patribus vobisque plebei promiscuus consulatus patet, nec generis, ut

ante, sed virtutis est praemium. proinde summum 15
 quodque spectate, milites, decus. non, si mihi novum
 hoc Corvini cognomen dis auctoribus homines dedistis,
 Publicolarum vetustum familiae nostrae cognomen
 memoria excessit; semper ego plebem Romanam mili- 16
 tiaae domique, privatus, in magistratibus parvis ma-
 gnisque, aequae tribunus ac consul, eodem tenore per
 omnes deinceps consulatus colo atque colui. nunc, 17
 quod instat, dis bene iuvantibus novum atque integrum
 de Samnitibus triumphum mecum petite.'

XXXIII. Non alias militi familiarior dux fuit om- 1
 nia inter infimos militum haud gravate munia obeundo,
 in ludo praeterea militari, cum velocitatis viriumque 2
 inter se aequales certamina ineunt, comiter facilis;
 vincere ac vinci vultu eodem, nec quemquam asper-
 nari parem, qui se offeret; factis benignus pro re, 3
 dictis haud minus libertatis alienae quam suae digni-
 tatis memor, et, quo nihil popularius est, quibus arti-
 bus petierat magistratus, iisdem gerebat. itaque uni- 4
 versus exercitus incredibili alacritate adhortationem
 prosecutus ducis castris egreditur.

Proelium, ut quod maxime umquam, pari spe 5
 utrimque, aequis viribus, cum fiducia sui sine con-
 temptu hostium commissum est. Samnitibus ferociam 6
 augebant novae res gestae et paucos ante dies gemi-
 nata victoria, Romanis contra quadringentorum anno-
 rum decora et conditae urbi aequalis victoria; utrisque 7
 tamen novus hostis curam addebat. pugna indicio
 fuit, quos gesserint animos; namque ita conflixerunt,
 ut aliquamdiu in neutram partem inclinarent acies.
 tum consul trepidationem iniciendam ratus, quando vi 8
 pelli non poterant, equitibus inmissis turbare prima
 signa hostium conatur. quos ubi nequiquam tumul- 9
 tuantes in spatio exiguo volvere turmas vidit nec posse
 aperire in hostes viam, reiectus ad antesignanos le-
 gionum cum desilisset ex equo, 'nostrum' inquit 10
 'peditum illud, milites, est opus; agitedum, ut me

videritis, quacumque incessero in aciem hostium, ferro viam facientem, sic pro se quisque obvios sternite; illa omnia, qua nunc erectae micant hastae, patefacta strage vasta cernetis.'

- 11 Vix haec dicta dederat, cum equites consulis iussu
discurrunt in cornua legionibusque in mediam aciem
aperiunt viam. primus omnium consul invadit hostem
12 et, cum quo forte contulit gradum, obtruncat. hoc
spectaculo accensi dextra laevaque ante se quisque
memorandum proelium cient; stant obnixi Samnites,
quamquam plura accipiunt quam inferunt vulnera.
13 aliquamdiu iam pugnatum erat, atrox caedes circa
signa Samnitium, fuga ab nulladum parte erat; adeo
14 morte sola vinci destinaverant animis. itaque Romani,
cum et fluere iam lassitudine vires sentirent et diei
haud multum superesse, accensi ira concitant se in
15 hostem. tum primum referri pedem atque inclinari
rem in fugam apparuit; tum capi, occidi Samnis; nec
superfuissent multi, ni nox victoriam magis quam
16 proelium diremisset. et Romani fatebantur numquam
cum pertinaciore hoste conflictum, et Samnites, cum
quaereretur, quaenam prima causa tam obstinatos mo-
visset in fugam, oculos sibi Romanorum ardere visos
aiebant vesanosque vultus et furentia ora; inde plus
17 quam ex alia ulla re terroris ortum. quem terrorem
non pugnae solum eventu, sed nocturna profectione
18 confessi sunt. postero die vacuis hostium castris Ro-
manus potitur, quo se omnis Campanorum multitudo
gratulabunda effudit.

- 1 XXXIV. Ceterum hoc gaudium magna prope clade
in Samnio foedatum est. nam ab Saticula profectus
Cornelius consul exercitum incaute in saltum cava
2 valle pervium circaque insessum ab hoste induxit nec
prius, quam recipi tuto signa non poterant, imminen-
3 tem capiti hostem vidit. dum id morae Samnitibus
est, quoad totum in vallem infimam demitteret agmen,
P. Decius tribunus militum conspiciit unum editum in

salu collem, iminentem hostium castris, aditu arduum inpedito agmini, expeditis haud difficilem. itaque consuli territo animi 'videsne tu' inquit, 'A. Corneli, cacumen illud supra hostem? arx illa est spei salutisque nostrae, si eam, quoniam caeci reliquere Samnites, impigre capimus. ne tu mihi plus quam unius legionis principes hastatosque dederis; cum quibus ubi evasero in summum, perge hinc omni liber metu teque et exercitum serva; neque enim moveri hostis, subiectus nobis ad omnes ictus, sine sua pernicie poterit. nos deinde aut fortuna populi Romani aut nostra virtus expedit.'

Conlaudatus ab consule accepto praesidio vadit occultus per saltum nec prius ab hoste est visus, quam loco, quem petebat, adpropinquavit. inde admiratione paventibus cunctis cum omnium in se vertisset oculos, et spatium consuli dedit ad subducendum agmen in aequiorem locum et ipse in summo constitit vertice. Samnites, dum huc illuc signa vertunt, utriusque rei amissa occasione neque insequi consulem nisi per eandem vallem, in qua paulo ante subiectum eum telis suis habuerant, possunt nec erigere agmen in captum super se ab Decio tumultum. sed cum ira in hos magis, qui fortunam gerendae rei eripuerant, tum propinquitatis loci atque ipsa paucitas incitat; et nunc circumdare undique collem armatis volunt, ut a consule Decium intercludant, nunc viam patefacere, ut degresos in vallem adoriantur. incertos, quid agerent, nox oppressit.

Decium primum spes tenuit cum subeuntibus adversum collem ex superiore loco se pugnaturum; deinde admiratio incessit, quod nec pugnam inirent nec, si ab eo consilio iniquitate loci deterrerentur, opere se valloque circumdarent. tum centurionibus se vocatis: 'quaenam illa inscitia belli ac pigritia est, aut quonam modo isti ex Sidicinis Campanisque victoriam pepererunt? huc atque illuc signa moveri ac

modo in unum conferri, modo diduci videtis; opus quidem incipit nemo, cum iam circumdati vallo potuerimus esse. tum vero nos similes istorum simus, 14 si diutius hic moremur, quam commodum sit. agitedum, ite mecum, ut, dum lucis aliquid superest, quibus locis praesidia ponant, qua pateat hinc exitus, 15 exploremus'. haec omnia sagulo gregali amictus centurionibus item manipularium militum habitu ductis, ne ducem circumire hostes notarent, perlustravit.

1 XXXV. Vigiliis deinde dispositis ceteris omnibus tesseram dari iubet, ubi secundae vigiliae bucina datum signum esset, armati cum silentio ad se convenirent. quo ubi, sicut edictum erat, taciti convenerunt: 2 'hoc silentium, milites', inquit 'omisso militari adsensu in me audiendo servandum est. ubi sententiam meam vobis peregero, tum quibus eadem placebunt in dextram partem taciti transibitis; quae pars maior erit, 3 eo stabitur consilio. nunc, quae mente agitem, audite. non fuga delatos nec inertia relictos hic vos circumvenit hostis; virtute cepistis locum, virtute hinc oportet evadatis. veniendo huc exercitum egregium populo 4 Romano servastis; erumpendo hinc vosmet ipsos servate; digni estis, qui pauci pluribus opem tuleritis, 5 ipsi nullius auxilio egueritis. cum eo hoste res est, qui hesterno die delendi omnis exercitus fortuna per socordiam usus non sit, hunc tam opportunum collem imminentem capiti suo non ante viderit quam captum 6 a nobis; nos tam paucos tot ipse milibus hominum nec ascensu arcuerit, nec tenentes locum, cum diei tantum superesset, vallo circumdederit. quem videntem ac vigilantem sic eluseritis, sopitum oportet fallatis, 7 immo necesse est. in eo enim loco res sunt nostrae, ut vobis ego magis necessitatis vestrae index quam 8 consilii auctor sim. neque enim, maneatis an abeatis hinc, deliberari potest, cum praeter arma et animos armorum memores nihil vobis fortuna reliqui fecerit fameque et siti moriendum sit, si plus, quam viros ac

Romanos decet, ferrum timeamus. ergo una est salus
erumpere hinc atque abire. id aut interdiu aut nocte 9
faciamus oportet. ecce autem aliud minus dubium; 10
quippe si lux expectetur, quae spes est non vallo per-
petuo fossaque nos saepturum hostem, qui nunc cor-
poribus suis subiectis undique cinxerit, ut videtis,
collem? atqui si nox opportuna est eruptioni, sicut
est, haec profecto noctis aptissima hora est. signo 11
secundae vigiliae convenistis, quod tempus mortales
somno altissimo premit; per corpora sopita vadetis vel
silentio incautos fallentes vel sentientibus clamore su-
bito pavorem iniecturi. me modo sequimini, quem 12
secuti estis; ego eandem, quae duxit huc, sequar for-
tunam. quibus haec salutaria videntur, agitedum in
dextram partem pedibus transite.’

XXXVI. Omnes transierunt vadentemque per inter- 1
missa custodiis loca Decium secuti sunt. iam evaserant 2
media castra, cum superscandens vigilum strata somno
corpora miles offenso scuto praebuit sonitum; quo ex-
citatus vigil cum proximum movisset erectique alios
concitarent, ignari, cives an hostes essent, praesidium
erumperet an consul castra cepisset, Decius, quoniam 3
non fallerent, clamorem tollere iussis militibus torpi-
dos somno insuper pavore exanimat, quo praepediti
nec arma inpigre capere nec obsistere nec insequi po-
terant. inter trepidationem tumultumque Samnitium 4
praesidium Romanum obviis custodibus caesis ad castra
consulis pervadit.

Aliquantum supererat noctis, iamque in tuto vide- 5
bantur esse, cum Decius ‘maecte virtute’ inquit, ‘mili-
tes Romani, este; vestrum iter ac reditum omnia sae-
cula laudibus ferent; sed ad conspiciendam tantam 6
virtutem luce ac die opus est, nec vos digni estis,
quos cum tanta gloria in castra reduces silentium ac
nox tegat. hic lucem quieti opperiemur.’ dictis ob- 7
temperatum; atque ubi primum inluxit, praemisso
nuntio ad consulem castra ingenti gaudio concitantur,

et tessera data incolumes reverti, qui sua corpora pro salute omnium haud dubio periculo obiecissent, pro se quisque obviam effusi laudant, gratulantur, singulos universos servatores suos vocant, dis laudes gratesque agunt, Decium in caelum ferunt. hic Deci castrensis triumphus fuit incedentis per media castra cum armato praesidio coniectis in eum omnium oculis et omni honore tribunum consuli aequantibus.

Ubi ad praetorium ventum est, consul classico ad contionem convocat orsusque meritas Deci laudes interfante ipso Decio distulit contionem, qui auctor omnia posthabendi, dum occasio in manibus esset, perpulit consulem, ut hostes et nocturno pavore attonitos et circa collem castellatim dissipatos adgrederetur; credere etiam aliquos ad se sequendum emissos per saltum vagari. iussae legiones arma capere egressaeque castris, cum per exploratores notior iam saltus esset, via patentiore ad hostem ducuntur, quem incautum inproviso adortae, cum palati passim Samnitium milites plerique inermes nec coire in unum nec arma capere nec recipere intra vallum se possent, paventem primum in castra compellunt, deinde castra ipsa turbatis stationibus capiunt. perfertur circa collem clamor fugatque ex suis quemque praesidiis. ita magna pars absenti hosti cessit; quos intra vallum egerat pavor — fuere autem ad triginta milia — omnes caesi, castra direpta.

XXXVII. Ita rebus gestis consul advocata contione P. Deci non coeptas solum ante, sed cumulas novas virtute laudes peragit et praeter militaria alia dona aurea corona eum et centum bubus eximioque uno albo opimo auratis cornibus donat. milites, qui in praesidio simul fuerant, duplici frumento in perpetuum, in praesentia singulis bubus [privisque] binisque tunicis donati. secundum consulis donationem legiones gramineam coronam obsidalem, clamore donum adprobantes, Decio inponunt. altera corona, eiusdem ho-

noris index, a praesidio suo inposita est. his decora- 3
tus insignibus bovem eximium Marti immolavit, centum
boves militibus dono dedit, qui secum in expeditione
fuerant. iisdem militibus legiones libras farris et sex-
tarios vini contulerunt; omniaque ea ingenti alacritate
per clamorem militarem, indicem omnium adsensus,
gerebantur.

Tertia pugna ad Suessulam commissa est, qua fu- 4
gatus a M. Valerio Samnitium exercitus, omni robore
iuventutis domo accito, certamine ultimo fortunam ex-
periri statuit. ab Suessula nuntii trepidi Capuam, inde 5
equites citati ad Valerium consulem opem oratum ve-
niunt. confestim signa mota relictisque impedimentis *et* 6
castrorum valido praesidio raptim agitur agmen; nec
procul ab hoste locum perexiguum, ut quibus praeter
equos ceterorum iumentorum calorumque turba abesset,
castris cepit.

Samnitium exercitus, velut haud ulla mora pugnae 7
futura esset, aciem instruit; deinde, postquam nemo
obvius ibat, infestis signis ad castra hostium succedit.
ubi ut militem in vallo vidit missique ab omni parte 8
exploratum, quam in exiguum orbem contracta castra
essent, paucitatem inde hostium colligentes, rettulerunt, 9
fremere omnis acies complendas esse fossas scinden-
dumque vallum et in castra inrumpendum; trans-
actumque ea temeritate bellum foret, ni duces con-
tinuissent impetum militum. ceterum, quia multitudo 10
sua commeatibus gravis et prius sedendo ad Suessu-
lam et tum certaminis mora haud procul ab rerum
omnium inopia esset, placuit, dum inclusus paveret
hostis, frumentatum per agros militem duci: interim 11
quieto Romano, qui expeditus, quantum umeris inter
arma geri posset frumenti, secum attulisset, defutura
omnia.

Consul palatos per agros cum vidisset hostes, sta- 12
tiones infrequentes relictas, paucis milites adhortatus
ad castra oppugnanda ducit. quae cum primo clamore 13

atque impetu cepisset, pluribus hostium in tentoriis suis quam in portis valloque caesis, signa captiva in unum locum conferri iussit relictisque duabus legionibus custodiae et praesidii causa gravi edicto monitis, ut, donec ipse revertisset, praeda abstinerent, profectus
14 agmine instructo, cum praemissus eques velut indagine dissipatos Samnites ageret, caedem ingentem fecit.
15 nam neque, quo signo coirent inter se, neque, utrum castra peterent an longiorem intenderent fugam, territis constare poterat; tantumque fugae ac formidinis fuit, ut ad quadraginta milia scutorum, nequaquam tot caesis, et signa militaria cum iis, quae in castris capta erant, ad centum septuaginta ad consulem deferrentur.
17 tum in castra hostium reditum ibique omnis praeda militi data.

1 XXXVIII. Huius certaminis fortuna et Faliscos, cum in indutiis essent, foedus petere ab senatu coegit et Latinos iam exercitibus comparatis ab Romano in
2 Paelignum vertit bellum. neque ita rei gestae fama Italiae se finibus tenuit, sed Carthaginienses quoque legatos gratulatum Romam misere cum coronae aureae dono, quae in Capitolio in Iovis cella poneretur. fuit
3 pondo viginti quinque. consules ambo de Samnitibus triumpharunt sequente Decio insigni cum laude donisque, cum incondito militari ioco haud minus tribuni celebre nomen quam consulum esset.

4 Campanorum deinde Suessulanorumque auditae legationes, precantibusque datum, ut praesidium eo in hiberna mitteretur, quo Samnitium excursions arce-
5 rentur. iam tum minime salubris militari disciplinae Capua instrumento omnium voluptatum delenitos militum animos avertit a memoria patriae inibanturque consilia in hibernis eodem scelere adimendae Campanis Capuae, per quod illi eam antiquis cultoribus ademissent: neque inmerito suum ipsorum exemplum in eos versurum. cur autem potius Campani agrum Italiae uberrimum, dignam agro urbem, qui nec se nec sua

tutari possent, quam victor exercitus haberet, qui suo sudore ac sanguine inde Samnites depulisset? an 7
aequum esse, dediticios suos illa fertilitate atque amoenitate perfrui, se militando fessos in pestilenti atque arido circa urbem solo luctari aut in urbe insidentem tabem crescentis in dies faenoris pati?

Haec agitata occultis coniurationibus necdum vul- 8
gata in omnes consilia invenit novus consul C. Marcius Rutilus, cui Campania sorte provincia evenerat, Q. Servilio collega ad urbem relicto. itaque cum omnia 9
ea, sicut gesta erant, per tribunos conperta haberet et aetate et usu doctus, quippe qui iam quartum consul esset dictatorque et censor fuisset, optimum ratus differendo spem, quandocumque vellent, consilii exsequendi militarem impetum frustrari, rumorem dissipat in iisdem oppidis et anno post praesidia hibernatura; 10
divisa enim erant per Campaniae urbes, manaverantque
a Capua consilia in exercitum omnem. eo laxamento cogitationibus dato quievit in praesentia seditio.

XXXIX. Consul educto in aestiva milite, dum quietos 1
Samnites habebat, exercitum purgare missionibus turbulentorum hominum instituit, aliis emerita dicendo stipendia esse, alios graves iam aetate aut viribus parum validos. quidam in commeatus mittebantur, singuli 2
primo, deinde et cohortes quaedam, quia procul ab domo ac rebus suis hibernassent; per speciem etiam militarium usuum, cum alii alio mitterentur, magna pars ablegati. quam multitudinem consul alter Romae 3
praetorque alias ex aliis fingendo moras retinebat. et 4
primo quidem ignari ludificationis minime inviti domos revisebant; postquam neque reverti ad signa primos nec ferme alium, quam qui in Campania hibernassent, praecipueque ex his seditionis auctores mitti viderunt, primum admiratio, deinde haud dubius timor incessit animos consilia sua emanasse: iam quaestiones, 5
iam indicia, iam occulta singulorum supplicia inpotensque et crudele consulum ac patrum in se regnum passuros.

6 Haec qui in castris erant occultis sermonibus se-
runt, nervos coniurationis exsectos arte consulis cer-
7 nentes. cohors una, cum haud procul Anxure esset,
ad Lautulas saltu angusto inter mare ac montis con-
sedit ad excipiendos, quos consul aliis atque aliis, ut
8 ante dictum est, causis mittebat. iam valida admodum
numero manus erat, nec quicquam ad iusti exercitus
formam praeter ducem deerat. inconpositi itaque prae-
dantes in agrum Albanum perveniunt et sub iugo
9 Albae Longae castra vallo cingunt. perfecto inde
opere reliquum diei de imperatore sumendo sententiis
10 decertant, nulli ex praesentibus satis fidentes: quem
autem ab Roma posse exciri? quem patrum aut ple-
bis esse, qui aut se tanto periculo sciens offerat, aut
cui ex iniuria insanientis exercitus causa recte com-
11 mittatur? postero die cum eadem deliberatio teneret,
ex praedatoribus vagis quidam conpertum attulerunt
T. Quinctium in Tusculano agrum colere, urbis hono-
12 rumque inmemorem. patriciae hic vir gentis erat, cui
cum militiae magna cum gloria actae finem pes alter
ex vulnere claudus fecisset, ruri agere vitam procul
13 ambitione ac foro constituit. nomine audito extemplo
agnovere virum et, quod bene verteret, acciri iusserunt.
14 sed parum spei erat voluntate quicquam facturum; vim
adhiberi ac metum placuit. itaque silentio noctis cum
tectum villae qui ad id missi erant intrassent, somno
gravem Quinctium oppressum, nihil medium, aut im-
perium atque honorem aut, ubi restitaret, mortem, ni
15 sequeretur, denuntiantes, in castra pertraxerunt. impe-
rator extemplo adveniens appellatus, insigniaque hono-
ris exterrito subitae rei miraculo deferunt et ad urbem
16 ducere iubent. suo magis inde impetu quam consilio
ducis convulsis signis infesto agmine ad lapidem octa-
17 vum viae, quae nunc Appia est, perveniunt; issentque
confestim ad urbem, ni venire contra exercitum dicta-
toremque adversus se M. Valerium Corvum dictum audis-
sent et magistrum equitum L. Aemilium Mamercinum.

XL. Ubi primum in conspectum ventum est *et* 1
arma signaque agnovere, extemplo omnibus memoria
patriae iras permulsit. nondum erant tam fortes ad 2
sanguinem civilem nec praeter externa noverant bella,
ultimaque rabies secessio ab suis habebatur; itaque
iam duces, iam milites utrimque congressus quaerere
ac conloquia: Quinctius, quem armorum etiam pro 3
patria satietas teneret, nedum adversus patriam, Cor-
vinus, omnes caritate cives, praecipue milites et ante
alios suum exercitum, complexus. is ad conloquium
processit. cognito ei extemplo haud minore ab adver- 4
sariis verecundia quam ab suis silentium datum.

‘Deos’ inquit ‘immortales, milites, vestros [publicos]
meosque ab urbe proficiscens ita adoravi veniamque
supplex poposci, ut mihi de vobis concordiae partae
gloriam, non victoriam darent. satis fuit eritque, unde 5
belli decus pariat; hinc pax petenda est. quod deos
immortales inter nuncupanda vota expoposci, eius me
conpotem voti vos facere potestis, si meminisse vultis 6
non vos in Samnio nec in Volscis, sed in Romano
solo castra habere, si illos colles, quos cernitis, pa-
triae vestrae esse, si hunc exercitum civium vestrorum,
si me consulem vestrum, cuius ductu auspicioque
priori anno bis legiones Samnitium fudistis, bis castra
vi cepistis. ego sum M. Valerius Corvus, milites, cuius 7
vos nobilitatem beneficiis erga vos, non iniuriis sen-
sistis, nullius superbae in vos legis, nullius crudelis
senatus consulti auctor, in omnibus meis imperiis in
me severior quam in vos. ac si cui genus, si cui sua 8
virtus, si cui etiam maiestas, si cui honores subdere
spiritus potuerunt, iis eram natus, id specimen mei
dederam, ea aetate consulatum adeptus eram, ut po-
tuerim tris et viginti annos natus consul patribus
quoque ferox esse, non solum plebi. quod meum factum 9
dictumve consulis gravius quam tribuni audistis? eodem
tenore duo insequentes consulatus gessi, eodem haec
imperiosa dictatura geretur [ut], neque in hos meos

et patriae meae milites mitior quam in vos — hor-
10 reo dicere — hostes ero. vos prius in me strinxerit-
tis ferrum quam in vos ego; istinc signa canent, istinc
clamor prius incipiet atque impetus, si dimicandum
11 est. inducite in animum, quod non induxerunt patres
avique vestri, non illi, qui in Sacrum montem seces-
serunt, non hi, qui postea Aventinum insederunt.
12 expectate, dum vobis singulis, ut olim Coriolano,
matres coniugesque crinibus passis obviae ab urbe
veniant! tum Volscorum legiones, quia Romanum ha-
bebant ducem, quieverunt; vos, Romanus exercitus, ne
13 destiteritis in pio bello! T. Quincti, quocumque istic
loco seu volens seu invitus constitisti, si dimicandum
erit, tum tu in novissimos te recipito; fugeris etiam
honestius tergumque civi dederis quam pugnaveris
14 contra patriam; nunc ad pacificandum bene atque
honeste inter primos stabis et conloqui huius saluta-
ris interpres fueris. postulate aequa et ferte; quam-
quam vel iniquis standum est potius quam inpias inter
nos conseramus manus.’

15 T. Quinctius plenus lacrimarum ad suos versus ‘me-
quoque’ inquit, ‘milites, si quis usus mei est, melio-
16 rem pacis quam belli habetis ducem. non enim illa
modo Volscus aut Samnis, sed Romanus verba fecit,
vester consul, vester imperator, milites, cuius auspicia
pro vobis experti nolite adversus vos velle experiri.
17 qui pugnarent vobiscum infestius, et alios duces sena-
tus habuit; qui maxime vobis, suis militibus, parceret,
cui plurimum vos, imperatori vestro, crederetis, eum
18 elegit. pacem etiam qui vincere possunt volunt; quid
nos velle oportet? quin omissis ira et spe, fallacibus
auctoribus, nos ipsos nostraque omnia cognitae per-
mittimus fidei?’

1 XLI. Adprobantibus clamore cunctis T. Quinctius
ante signa progressus in potestate dictatoris milites
fore dixit; oravit, ut causam miserorum civium susci-
peret susceptamque eadem fide, qua rem publicam ad-

ministrare solitus esset, tueretur. sibi se privatim nihil 2
cavere; nolle alibi quam in innocentia spem habere;
militibus cavendum, quod apud patres semel plebi,
iterum legionibus cautum sit, ne fraudi secessio esset.

Quinctio conlaudato ceteris bonum animum habere 3
iussis dictator equo citato ad urbem reiectus auctori-
bus patribus tulit ad populum in luco Petelino, ne
cui militum fraudi secessio esset; oravit etiam bona
venia Quirites, ne quis eam rem ioco seriove cuiquam
exprobraret. lex quoque sacrata militaris lata est, ne 4
cuius militis scripti nomen nisi ipso volente deleberetur;
additumque legi, ne quis, ubi ordinum ductor fuisset,
postea tribunus militum esset. id propter P. Salonium 5
postulatum est ab coniuratis, qui alternis prope annis
et tribunus militum et primus centurio erat, quem
nunc primi pili appellant. huic infensi milites erant, 6
quod semper adversatus novis consiliis fuisset et, ne
particeps eorum esset, [qui] ab Lautulis fugisset.
itaque cum hoc unum propter Salonium ab senatu 7
non impetraretur, tum Saloni obtestatus patres con-
scriptos, ne suum honorem pluris quam concordiam
civitatis aestimarent, perpulit, ut id quoque ferretur.
aeque inpotens postulatum fuit, ut de stipendio equi- 8
tum — merebant autem triplex ea tempestate — aera
demerentur, quod adversati coniurationi fuissent.

XLII. Praeter haec invenio apud quosdam L. Genu- 1
cium tribunum plebis tulisse ad plebem, ne faenerare
liceret; item aliis plebi scitis cautum, ne quis eundem 2
magistratum intra decem annos caperet neu duos ma-
gistratus uno anno gereret utique liceret consules
ambos plebeios creari. quae si omnia concessa sunt
plebi, apparet haud parvas vires defectionem habuisse.
aliis annalibus proditum est neque dictatorem Valerium 3
dictum, sed per consules omnem rem actam, neque
antequam Romam veniretur, sed Romae eam multitu-
dinem coniuratorum ad arma consternatam esse nec in
T. Quincti villam, sed in aedis C. Manli nocte impe-

tum factum eumque a coniuratis comprehensum, ut dux
5 fieret; inde ad quartum lapidem profectos loco munito
consedissee, nec ab ducibus mentionem concordiae or-
tam, sed repente, cum in aciem armati exercitus pro-
6 cessissent, salutationem factam, et permixtos dextras
iungere ac conplecti inter se lacrimantes milites coe-
pisse coactosque consules, cum viderent aversos a di-
micatione militum animos, rettulisse ad patres de
7 concordia reconcilianda. adeo nihil praeterquam sedi-
tionem fuisse eamque conpositam inter antiquos rerum
auctores constat.

8 Et huius fama seditionis et susceptum cum Sam-
nitibus grave bellum aliquot populos ab Romana so-
cietate avertit, et praeter Latinorum infidum iam diu
foedus Privernates etiam Norbam atque Setiam, finiti-
mas colonias Romanas, incursione subita depopulati sunt.

TITI LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER VIII.

PERIOCHA LIBRI VIII.

Latini cum Campanis defecere et missis legatis ad senatum condicionem tulerunt, ut, si pacem habere vellent, alterum ex Latinis consulem facerent, qua legatione perlata praetor eorum Annius de Capitolio ita prolapsus est, ut exanimaretur. T. Manlius consul filium, quod contra edictum eius adversus Latinos pugnaverat, quamvis prospere pugnasset, securi percussit. laborantibus in acie Romanis P. Decius, tunc consul cum Manlio, devovit se pro exercitu et, concitato equo cum in medios hostes se intulisset, interfectus morte sua Romanis victoriam restituit. Latini in deditionem venerunt. T. Manlio in urbem reverso nemo ex iuventute obviam processit. Minucia virgo Vestalis incesti damnata est. Ausonibus victis in oppidum ex eis captum Cales colonia deducta est; item Fregellae colonia deducta est. veneficium complurium matronarum deprehensum est, ex quibus plurimae statim epotis medicaminibus perierunt. lex de veneficio tunc primum constituta est. Privernatibus, cum rebellassent, victis civitas data est. Neapolitani bello et obsidione victi in deditionem venerunt. Q. Publilio, qui eos obsederat, primo et imperium prolatum est et pro consule triumphus decretus. plebs nexu liberata est propter L. Papiri creditoris libidinem, qui C. Publilio debitori suo stuprum inferre voluerat. cum L. Papirius Cursor dictator reversus in urbem ab exercitu esset propter auspicia repetenda, Q. Fabius magister equitum, occasione bene gerendae rei invitatus, contra edictum eius prospere adversus Samnites pugnavit. ob eam causam cum dictator de magistro equitum sup-

plicium sumpturus videretur, Fabius Romam profugit et, cum parum causa proficeret, populi precibus donatus est. res praeterea contra Samnites prospere gestas continet.

- 1 I. Iam consules erant C. Plautius iterum, L. Aemi-
lius Mamercinus, cum Setini Norbanique Romam nuntii
2 defectionis Privernatium cum querimoniis acceptae
cladis venerunt. Volscorum item exercitum duce An-
3 tiati populo consedis ad Satricum adlatum est. ut-
rumque bellum Plautio sorte evenit. prius ad Priver-
num profectus extemplo acie conflixit. haud magno
certamine devicti hostes; oppidum captum redditumque
Privernatibus praesidio valido inposito; agri partes
4 duae ademptae. inde victor exercitus Satricum contra
Antiatis ductus. ibi magna utrimque caede atrox proe-
lium fuit; et cum tempestas eos neutro inclinata spe
dimicantes diremisset, Romani, nihil eo certamine tam
ambiguo fessi, in posterum diem proelium parant.
5 Volscis recensentibus, quos viros in acie amisissent,
haudquaquam idem animus ad iterandum periculum
fuit; nocte pro victis Antium agmine trepido sauciis
6 ac parte impedimentorum relictis abierunt. armorum
magna vis cum inter caesa hostium corpora tum in
castris inventa est. ea Luae matri dare se consul dixit
finesque hostium usque ad oram maritumam est de-
populatus.
- 7 Alteri consuli Aemilio ingresso Sabellum agrum
non castra Samnitium, non legiones usquam oppositae.
ferro ignique vastantem agros legati Samnitium pacem
8 orantes adeunt; a quo reiecti ad senatum potestate
facta dicendi positos ferocibus animis pacem sibi ab
Romanis bellicque ius adversus Sidicinos petierunt:
9 quae se eo iustius petere, quod et in amicitiam po-
puli Romani secundis suis rebus, non adversis, ut
Campani, venissent et adversus Sidicinos sumerent
arma, suos semper hostes, populi Romani numquam
10 amicos, qui nec, ut Samnites, in pace amicitiam nec,

ut Campani, auxilium in bello petissent, nec in fide populi Romani nec in ditione essent.

II. Cum de postulatis Samnitium T. Aemilius praetor 1 senatum consulisset reddendumque iis foedus patres censuissent, praetor Samnitibus respondit: nec, quo 2 minus perpetua cum eis amicitia esset, per populum Romanum stetisse, nec contradici, quin, quoniam ipsos belli culpa sua contracti taedium ceperit, amicitia de integro reconcilietur; quod ad Sidicinos attineat, nihil 3 intercedi, quo minus Samniti populo pacis bellicae liberum arbitrium sit. foedere icto cum domum rever- 4 tissent, extemplo inde exercitus Romanus deductus annuo stipendio et trium mensum frumento accepto, quod pepigerat consul, ut tempus indutiis daret, quoad legati redissent.

Samnites copiis iisdem, quibus usi adversus Roma- 5 num bellum fuerant, contra Sidicinos profecti haud in dubia spe erant mature urbis hostium potiundae; tum 6 ab Sidicinis deditio prius ad Romanos coepta fieri est; dein, postquam patres ut seram eam ultimaque tandem necessitate expressam aspernabantur, ad Latinos iam sua sponte in arma motos facta est. ne Campani qui- 7 dem — adeo iniuriae Samnitium quam beneficii Romanorum memoria praesentior erat — his se armis abstinuere. ex his tot populis unus ingens exercitus 8 duce Latino fines Samnitium ingressus plus populationibus quam proeliis cladium fecit; et quamquam superiores certaminibus Latini erant, haud inviti, ne saepius dimicandum foret, agro hostium excessere.

Id spatium Samnitibus datum est Romam legatos 9 mittendi; qui cum adissent senatum, conquesti eadem se foederatos pati, quae hostes essent passi, precibus infimis petiere, ut satis ducerent Romani victoriam 10 [quam] Samnitibus ex Campano Sidicinoque hoste eripuisse, ne vinci etiam se ab ignavissimis populis sinerent; Latinos Campanosque, si sub ditione populi 11 Romani essent, pro imperio arcerent Samniti agro, sin

12 imperium abnuerent, armis coercerent. adversus haec
responsum anceps datum, quia fateri pigebat in po-
testate sua Latinos iam non esse timebantque, ne ar-
13 cendo abalienarent: Campanorum aliam condicionem
esse, qui non foedere, sed per deditionem in fidem
venissent; itaque Campanos, seu velint seu nolint, quie-
turos; in foedere Latino nihil esse, quo bellare, cum
quibus ipsi velint, prohibeantur.

1 III. Quod responsum sicut dubios Samnites, quid-
nam facturum Romanum censerent, dimisit, ita Cam-
panos metu abalienavit, Latinos, velut nihil iam non
2 concedentibus Romanis, ferociores fecit. itaque per
speciem adversus Samnites belli parandi crebra con-
cilia indicentes omnibus consultationibus inter se prin-
cipes occulte Romanum coquebant bellum. huic quoque
3 adversus servatores suos bello Campanus aderat. sed
quamquam omnia de industria celabantur — priusquam
moverentur Romani, tolli ab tergo Samnitem hostem
volebant —, tamen per quosdam privatis hospitiiis ne-
cessitudinibusque coniunctos indicia coniurationis eius
4 Romam emanarunt; iussisque ante tempus consulibus
abdicare se magistratu, quo maturius novi consules
adversus tantam molem belli crearentur, religio in-
cessit ab eis, quorum inminutum imperium esset, co-
5 mitia haberi. itaque interregnum initum. duo interreges
fuere, M. Valerius ac M. Fabius; is creavit consules
T. Manlium Torquatum tertium, P. Decium Murem.

6 Eo anno Alexandrum, Epiri regem, in Italiam clas-
sem appulisse constat; quod bellum, si prima satis
prospera fuissent, haud dubie ad Romanos pervenisset.
7 eadem aetas rerum magni Alexandri est, quem sorore
huius ortum in alio tractu orbis, invictum bellis, iuven-
nem fortuna morbo extinxit.

8 Ceterum Romani, etsi defectio sociorum nominisque
Latini haud dubia erat, tamen, tamquam de Samniti-
bus, non de se curam agerent, decem principes Lati-
norum Romam evocaverunt, quibus imperarent, quae

vellent. praetores tum duos Latium habebat, L. An- 9
nium Setinum et L. Numisium Cerceiensem, ambo
ex coloniis Romanis, per quos praeter Signiam Veli-
trasque, et ipsas colonias Romanas, Volsci etiam exciti
ad arma erant; eos nominatim evocari placuit. haud 10
cuiquam dubium erat, super qua re accirentur; itaque
concilio prius habito praetores, quam Romam profi-
ciscerentur, evocatos se ab senatu docent Romano, et
quae actum iri secum credant, quidnam ad ea respon-
deri placeat, referunt.

IV. Cum aliud alii censerent, tum Annius: 'quamquam 1
ipse ego rettuli, quid responderi placeret, tamen magis
ad summam rerum nostrarum pertinere arbitror, quid
agendum nobis, quam quid loquendum sit. facile erit
explicatis consiliis accommodare rebus verba. nam si 2
etiam nunc sub umbra foederis aequi servitutem pati
possumus, quid abest, quin proditis Sidicinis non Ro-
manorum solum sed Samnitium quoque dicto paream-
us respondeamusque Romanis nos, ubi innuerint,
posituros arma? sin autem tandem libertatis deside- 3
rium remordet animos, si foedus *socialis* est, si socie-
tas aequatio iuris est, consanguineos nos Romanorum
esse, quod olim pudebat, nunc gloriari licet, si socialis
illis exercitus is est, quo adiuncto duplicent vires suas,
quem secernere ab se consilia bellis propriis ponendis
sumendisque nolint, cur non omnia aequantur? cur 4
non alter ab Latinis consul datur? ubi pars virium,
ibi et imperii pars esto. est quidem nobis hoc per se 5
haud nimis amplum, quippe concedentibus Romam
caput Latio esse; sed ut amplum videri posset, diu-
turna patientia fecimus. atqui si quando umquam con- 6
sociandi imperii, usurpandae libertatis tempus optastis,
en hoc tempus adest et virtute vestra et deum benigni-
tate vobis datum. temptastis patientiam negando 7
militem. quis dubitat exarsisse eos, cum plus ducen-
torum annorum morem solveremus? pertulerunt tamen
hunc dolorem. bellum nostro nomine cum Paelignis 8

- gessimus; qui ne nostrorum quidem finium nobis per nos tuendorum ius antea dabant, nihil intercesserunt.
- 9 Sidicinos in fidem receptos, Campanos ab se ad nos descisse, exercitus nos parare adversus Samnites, foederatos suos, audierunt nec moverunt se ab urbe.
- 10 unde haec illis tanta modestia nisi a conscientia virium et nostrarum et suarum? idoneos auctores habeo querentibus de nobis Samnitibus ita responsum ab senatu Romano esse, ut facile appareret, ne ipsos quidem iam postulare, ut Latium sub Romano imperio sit. usurpate modo postulando quod illi vobis taciti
- 11 concedunt. si quem hoc metus dicere prohibet, en ego ipse audiente non populo Romano modo senatuque, sed Iove ipso, qui Capitolium incolit, profiteor me dicturum, ut, si nos in foedere ac societate esse velint, consulem alterum ab nobis senatusque partem accipiant.
- 12 Haec ferociter non suadenti solum, sed pollicenti clamore et adsensu omnes permiserunt, ut ageret diceretque, quae e re publica nominis Latini fideque sua viderentur.
- 1 V. Ubi est Romam ventum, in Capitolio eis senatus datus est. ibi cum T. Manlius consul egisset cum
- 2 eis ex auctoritate patrum, ne Samnitibus foederatis bellum inferrent, Annius, tamquam victor armis Capitolium cepisset, non legatus iure gentium tutus lo-
- 3 queretur: 'tempus erat' inquit, 'T. Manli vosque patres conscripti, tandem iam vos nobiscum nihil pro imperio agere, cum florentissimum deum benignitate nunc Latium armis virisque, Samnitibus bello victis, Sidicinis Campanisque sociis, nunc etiam Volscis adiunctis, videretis, colonias quoque vestras Latinum Romano prae-
- 4 tulisse imperium. sed quoniam vos, regno inpotenti finem ut inponatis, non inducitis in animum, nos, quamquam armis possumus adserere Latium in libertatem, consanguinitati tamen hoc dabimus, ut condiciones pacis feramus aequas utrisque, quoniam vires

quoque aequari dis immortalibus placuit. consulem 5
alterum Roma, alterum ex Latio creari oportet, sena-
tus partem aequam ex utraque gente esse, unum po-
pulum, unam rem publicam fieri; et ut imperii eadem 6
sedes sit idemque omnibus nomen, quoniam ab altera
utra parte concedi necesse est, quod utrisque bene
vertat, sit haec sane patria potior, et Romani omnes
vocemur.

Forte ita accidit, ut parem ferociae huius et Ro- 7
mani consulem T. Manlium haberent, qui adeo non
tenuit iram, ut, si tanta dementia patres conscriptos
cepisset, ut ab Setino homine leges acciperent, gladio
cinctum in senatum venturum se esse palam diceret
et, quemcumque in curia Latinum vidisset, sua manu
interempturum. et conversus ad simulacrum Iovis 'audi, 8
Iuppiter, haec scelera' inquit; 'audite, Ius Fasque.
peregrinos consules et peregrinum senatum in tuo,
Iuppiter, augurato templo captus ipse atque oppressus
visurus es! haecine foedera Tullus, Romanus rex, cum 9
Albanis, patribus vestris, Latini, haec L. Tarquinius
vobiscum postea fecit? non venit in mentem pugna 10
apud Regillum lacum? adeo et cladium veterum ve-
strarum et beneficiorum nostrorum ergo vos obliti
estis?'

VI. Cum consulis vocem subsecuta patrum indig- 1
natio esset, proditur memoriae adversus crebram in-
plorationem deum, quos testes foederum saepius invo-
cabant consules, vocem Anni spernentis numina Iovis
Romani auditam. certe, cum commotus ira se a vesti- 2
bulo templi citato gradu proriperet, lapsus per gradus
capite graviter offenso in tactus imo ita est saxo, ut
sopiretur. exanimatum auctores quoniam non omnes 3
sunt, mihi quoque in incerto relictum sit, sicut inter
foederum ruptorum testationem ingenti fragore caeli
procellam effusam; nam et vera esse et apte ad re-
praesentandam iram deum ficta possunt.

Torquatus missus ab senatu ad dimittendos legatos 4

- cum iacentem Annium vidisset, exclamat, ita ut populo patribusque audita vox pariter sit: 'bene habet; di pium movere bellum. est caeleste numen; es, magne Iuppiter; haud frustra te patrem deum hominumque hac sede sacravimus. quid cessatis, Quirites vosque patres conscripti, arma capere deis ducibus? sic stratas legiones Latinorum dabo, quem ad modum legatum iacentem videtis.' adsensu populi excepta vox consulis tantum ardoris animis fecit, ut legatos proficiscentes cura magistratuum magis, qui iussu consulis prosequerantur, quam ius gentium ab ira impetuque hominum tegeret.
- 8 Consensit et senatus bellum; consulesque duobus scriptis exercitibus per Marsos Paelignosque profecti adiuncto Samnitium exercitu ad Capuam, quo iam Latini sociique convenerant, castra locant. ibi in quiete utrique consuli eadem dicitur visa species viri maioris quam pro humano habitu augustiorisque, dicentis ex una acie imperatorem, ex altera exercitum deis Manibus matrique Terrae deberi. utrius exercitus imperator legiones hostium superque eas se devovisset, eius populi partisque victoriam fore.
- 11 Hos ubi nocturnos visus inter se consules contulerunt, placuit averruncandae deum irae victimas caedi, simul ut, si extis eadem, quae in somnio visa fuerant, portenderentur, alteruter consulum fata inpleret. ubi responsa haruspicum insidenti iam animo tacitae religioni congruerunt, tum adhibitis legatis tribunisque et imperiis deum propalam expositis, ne mors voluntaria consulis exercitum in acie terreret, comparant inter se, ut, ab utra parte cedere Romanus exercitus coepisset, inde se consul devoveret pro populo Romano Quiritibusque.
- 14 Agitatum etiam in consilio est, ut, si quando umquam severo ullum imperio bellum administratum esset, tunc utique disciplina militaris ad priscos redigeretur mores. curam acuebat, quod adversus Lati-
- 15

nos bellandum erat, lingua, moribus, armorum genere, institutis ante omnia militaribus congruentes: milites militibus, centurionibus centuriones, tribuni tribunis compares collegaeque iisdem praesidiis, saepe iisdem manipulis permixti fuerant. per haec ne quo errore 16 milites caperentur, edicunt consules, ne quis extra ordinem in hostem pugnaret.

VII. Forte inter ceteros turmarum praefectos, qui 1 exploratum in omnes partes dimissi erant, T. Manlius consulis filius super castra hostium cum suis turmalibus evasit, ita ut vix teli iactu ab statione proxima abesset. ibi Tusculani erant equites; praeerat 2 Geminus Maecius, vir cum genere inter suos tum factis clarus. is ubi Romanos equites insignemque inter eos 3 praecedentem consulis filium — nam omnes inter se, utique inlustres viri, noti erant — cognovit, ‘unane’ 4 ait ‘turma, Romani, cum Latinis sociisque bellum gesturi estis? quid interea consules, quid duo exercitus consulares agent?’ ‘aderunt in tempore’ Manlius 5 inquit, ‘et cum illis aderit Iuppiter ipse, foederum a vobis violatorum testis, qui plus potest polletque. si 6 ad Regillum lacum ad satietatem vestram pugnavimus, hic quoque efficiemus profecto, ne nimis acies vobis et conlata signa nobiscum cordi sint.’ ad ea Geminus 7 paulum ab suis equo provectus: ‘visne igitur, dum dies ista venit, qua magno conatu exercitus moveatis, interea tu ipse congredi mecum, ut nostro duorum iam hinc eventu cernatur, quantum eques Latinus Romano praestet?’

Movet ferocem animum iuvenis seu ira seu detractandi certaminis pudor seu inexsuperabilis vis fati. oblitus itaque imperii patrii consulumque edicti praeceps ad id certamen agitur, quo vinceret an vinceretur haud multum interesset. equitibus ceteris velut ad 9 spectaculum summotis spatio, quod vacui interiacebat campi, adversos concitant equos; et cum infestis cuspidibus concurrissent, Manli cuspidibus super galeam hostis,

- 10 Maeci trans cervicem equi elapsa est. circumactis
deinde equis cum prior ad iterandum ictum Manlius
consurrexisset, spiculum inter aures equi fixit. ad cuius
vulneris sensum cum equus prioribus pedibus erectis
11 magna vi caput quateret, excussit equitem, quem
cuspidē parmaeque innixum attollentem se ab gravi
casu Manlius ab iugulo, ita ut per costas ferrum
12 emineret, terrae adfixit; spoliisque lectis ad suos re-
vectus cum ovante gaudio turma in castra atque inde
ad praetorium ad patrem tendit, ignarus fati futurique,
laus an poena merita esset.
- 13 ‘Ut me omnes’ inquit, ‘pater, tuo sanguine ortum
vere ferrent, provocatus equestria haec spolia capta ex
14 hoste caeso porto.’ quod ubi audivit consul, extemplo
filium aversatus contionem classico advocari iussit.
15 quae ubi frequens convenit, ‘quandoque’ inquit ‘tu,
T. Manli, neque imperium consulare neque maiestatem
patriam veritus adversus edictum nostrum extra ordi-
16 nem in hostem pugnasti et, quantum in te fuit, disci-
plinam militarem, qua stetit ad hanc diem Romana
res, solvisti meque in eam necessitatem adduxisti, ut
aut rei publicae mihi aut mei meorumque obliviscen-
17 dum sit, nos potius nostro delicto plectemur, quam
res publica tanto suo damno nostra peccata luat.
triste exemplum, sed in posterum salubre iuventuti
18 erimus. me quidem cum ingenua caritas liberum tum
specimen istud virtutis deceptum vana imagine decoris
19 in te movet; sed cum aut morte tua sancienda sint
consulum imperia aut impunitate in perpetuum abro-
ganda, ne te quidem, si quid in te nostri sanguinis
est, recusare censeam, quin disciplinam militarem culpa
20 tua prolapsam poena restituas. i, lictor, deliga ad
palum.’

Exanimati omnes tam atroci imperio nec aliter
quam in se quisque dēstrictam cernentes securem,
21 metu magis quam modestia quiescere. itaque velut de-
merso ab admiratione animo cum silentio defixi ste-

tissent, repente, postquam cervice caesa fusus est cruor, tam libero conquestu coortae voces sunt, ut neque lamentis neque execrationibus parceretur, spoliisque 22 contectum iuvenis corpus, quantum militaribus studiis funus ullum concelebrari potest, structo extra vallum rogo cremaretur Manlianaque imperia non in praesentia modo horrenda, sed exempli etiam tristis in posterum essent.

VIII. Fecit tamen atrocitas poenae oboedientiore 1 duci militem, et praeterquam quod custodiae vigiliae et ordo stationum intentioris ubique curae erant, in ultimo etiam certamine, cum descensum in aciem est, ea severitas profuit. fuit autem civili maxime bello 2 pugna similis; adeo nihil apud Latinos dissonum ab Romana re praeter animos erat.

Clipeis antea Romani usi sunt; dein, postquam 3 stipendiarii facti sunt, scuta pro clipeis fecere; et quod antea phalanges similes Macedonicis, hoc postea manipulatim structa acies coepit esse: postremo in plures ordines instruebantur. ordo sexagenos milites, duos 4 centuriones, vexillarium unum habebat.

Prima acies hastati erant, manipuli quindecim, 5 distantes inter se modicum spatium; manipulus levis vicos milites, aliam turbam scutatorum habebat; leves autem, qui hastam tantum gaesaque gererent, vocabantur. haec prima frons in acie florem iuvenum 6 pubescentium ad militiam habebat. robustior inde aetas totidem manipulorum, quibus principibus est nomen, hos sequebantur, scutati omnes, insignibus maxime armis. hoc triginta manipulorum agmen antepilanos appella- 7 bant, quia sub signis iam alii quindecim ordines locabantur, ex quibus ordo unus quisque tres partes habebat; earum primam quamque [primum] pilum vocabant; tribus ex vexillis constabat; [vexillum] centum 8 octoginta sex homines erant; primum vexillum triarios ducebat, veteranum militem spectatae virtutis, secundum rorarios, minus roboris aetate factisque, tertium

accensos, minimae fiduciae manum; eo et in postremam aciem reiciebantur.

- 9 Ubi his ordinibus exercitus instructus esset, hastati omnium primi pugnam inibant. si hastati profligare hostem non possent, pede presso eos retro cedentes in intervalla ordinum principes recipiebant. tum principum pugna erat; hastati sequebantur. triarii sub vexillis considebant sinistro crure porrecto, scuta in-nixa umeris, hastas subrecta cuspidē in terra fixas, haud secus quam vallo saep̄ta inhorreret acies, tenen-tes. si apud principes quoque haud satis prospere esset pugnatum, *gradum* a prima acie ad triarios sen-sim referebant. inde rem ad triarios redisse, cum laboratur, proverbio increbuit. triarii consurgentes, ubi in intervalla ordinum suorum principes et hastatos recepissent, extemplo compressis ordinibus velut claude-bant vias unoque continenti agmine iam nulla spe post relictā in hostem incidebant; id erat formido-losissimum hosti, cum velut victos insecuti novam repente aciem exsurgentem, auctam numero, cernebant.
- 14 Scribebantur autem quattuor fere legiones quinis milibus peditum, equitibus in singulas legiones trece-nis. alterum tantum ex Latino dilectu adiciebatur, qui ea tempestate hostes erant Romanis eodemque ordine
- 15 instruxerant aciem; nec vexilla cum vexillis tantum, universi hastati cum hastatis, principes cum principi-bus, sed centurio quoque cum centurione, si ordines turbati non essent, concurrendum sibi esse sciebat.
- 16 duo primi pili ex utraque acie inter triarios erant, Romanus corpore haudquaquam satis validus, ceterum
- 17 strenuus vir peritusque militiae, Latinus viribus ingens bellatorque primus, notissimi inter se, quia pares sem-
- 18 per ordines duxerant. Romano haud satis fidenti viri-bus iam Romae permissum erat ab consulibus, ut sub-centurionem sibi, quem vellet, legeret, qui tutaretur eum ab uno destinato hoste. isque iuvenis in acie ob-latus ex centurione Latino victoriam tulit.

Pugnatum est haud procul radicibus Vesuvii montis, qua via ad Vesperim ferebat.

IX. Romani consules, priusquam educerent in aciem, 1
immolaverunt. Decio caput iocineris a familiari parte
caesum haruspex dicitur ostendisse; alioqui acceptam
dis hostiam esse; Manlium egregie litasse. 'atqui bene
habet' inquit Decius, 'si ab collega litatum est.' in- 2
structis, sicut ante dictum est, ordinibus processere in
aciem. Manlius dextro, Decius laevo cornu praeerat.
primo utrimque aequis viribus, eodem ardore animo- 3
rum gerebatur res; deinde ab laevo cornu hastati Ro-
mani, non ferentes inpressionem Latinorum, se ad
principes recepere. in hac trepidatione Decius consul 4
M. Valerium magna voce inclamat: 'deorum' inquit
'ope, M. Valeri, opus est; agedum, pontifex publicus
populi Romani praei verba, quibus me pro legionibus
devoveam.'

Pontifex eum togam praetextam sumere iussit et 5
velato capite, manu subter togam ad mentum exserta,
super telum subiectum pedibus stantem sic dicere:
'Iane, Iuppiter, Mars pater, Quirine, Bellona, Lares, 6
divi Novensiles, di Indigetes, divi, quorum est potestas
nostrorum hostiumque, dique Manes, vos precor, vene-
ror, veniam peto oroque, uti populo Romano Quiri- 7
tium vim victoriamque prosperetis hostesque populi
Romani Quiritium terrore, formidine morteque adfi-
ciatis. sicut verbis nuncupavi, ita pro re publica [Qui- 8
ritium], exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani
Quiritium legiones auxiliaque hostium mecum deis
Manibus Tellurique devoveo.'

Haec ita precatus lictores ire ad T. Manlium iubet 9
matureque collegae se devotum pro exercitu nuntiare.
ipse incinctus cinctu Gabino, armatus in equum in-
silivit ac se in medios hostes inmisit, conspectus ab
utraque acie. aliquanto augustior humano visus, sicut 10
caelo missus piaculum omnis deorum irae, qui pestem
ab suis aversam in hostes ferret; ita omnis terror 11

pavorque cum illo latus signa prima Latinorum turbavit, deinde in totam penitus aciem pervasit. evidentissimum id fuit, quod, quacumque equo invectus est, ibi haud secus quam pestifero sidere icti pavebant; ubi vero corruit obrutus telis, inde iam haud dubie consternatae cohortes Latinorum fugam ac vastitatem late fecerunt. simul et Romani exsolutis religione animis velut tum primum signo dato coorti pugnam integram ediderunt; nam et rorarii procurrebant inter antepilanos addiderantque vires hastatis ac principibus, et triarii genu dextro innixi nutum consulis ad consurgendum expectabant.

X. Procedente deinde certamine cum aliis partibus multitudo superaret Latinorum, Manlius consul audito eventu collegae cum, ut ius fasque erat, lacrumis non minus quam laudibus debitis prosecutus tam memorabilem mortem esset, paulipser addubitavit, an consurgendi iam triariis tempus esset; deinde melius ratus integros eos ad ultimum discrimen servari, accensos ab novissima acie ante signa procedere iubet. qui ubi subiere, extemplo Latini, tamquam idem adversarii fecissent, triarios suos excitaverunt; qui aliquamdiu pugna atroci cum et semet ipsi fatigassent et hastas aut praefregissent aut hebetassent, pellerent vi tamen hostem, debellatum iam rati perventumque ad extremam aciem, tum consul triariis 'consurgite nunc' inquit 'integri adversus fessos, memores patriae parentumque et coniugum ac liberorum, memores consulis pro vestra victoria morte occubantis.'

Ubi triarii consurrexerunt, integri, refulgentibus armis, nova ex improvviso exorta acies, receptis in intervalla ordinum antepilanis, clamore sublato principia Latinorum perturbant hastisque ora fodientes primo robore virorum caeso per alios manipulos velut inermes prope intacti evasere tantaque caede perrupere cuneos, ut vix quartam partem relinquerent hostium. Samnites quoque sub radicibus montis procul instructi

praebuere terrorem Latinis. ceterum inter omnes cives sociosque praecipua laus eius belli penes consules fuit, quorum alter omnis minas periculaque ab deis superis inferisque in se unum vertit, alter ea virtute eoque consilio in proelio fuit, ut facile convenerit inter Romanos Latinosque, qui eius pugnae memoriam posteris tradiderunt, utrius partis T. Manlius dux fuisset, eius futuram haud dubie fuisse victoriam.

Latini ex fuga se Minturnas contulerunt. castra secundum proelium capta, multique mortales ibi vivi oppressi, maxime Campani. Deci corpus ne eo die inveniretur, nox quaerentes oppressit; postero die inventum inter maximam hostium stragem coopertum telis; funusque ei par morti celebrante collega factum est.

Illud adiciendum videtur, licere consuli dictatorique et praetori, cum legiones hostium devoveat, non utique se, sed quem velit ex legione Romana scripta civem devovere. si is homo, qui devotus est, moritur, probe factum videri; ni moritur, tum signum septem pedes altum aut maius in terram defodi et piaculum hostiam caedi; ubi illud signum defossum erit, eo magistratum Romanum escendere fas non esse. sin autem sese devovere volet, sicuti Decius devovit, ni moritur, neque suum neque publicum divinum pure faciet, sive hostia sive quo alio volet. qui sese devoverit, Vulcano arma sive cui alii divo vovere volet, ius est; telo, super quod stans consul precatus est, hostem potiri fas non est; si potiatur, Marti suovetaurilibus piaculum fieri.

XI. Haec, etsi omnis divini humanique moris memoria abolevit nova peregrinaque omnia priscis ac patriis praeferendo, haud ab re duxi verbis quoque ipsis, ut tradita nuncupataque sunt, referre.

Romanis post proelium demum factum Samnites venisse subsidio, expectato eventu pugnae, apud quosdam auctores invenio. Latinis quoque ab Lavinio auxilium, dum deliberando terunt tempus, victis demum ferri coeptum; et, cum iam portis prima signa et pars

agminis esset egressa, nuntio adlato de clade Latinorum cum conversis signis retro in urbem rediretur, praetorem eorum nomine Milonium dixisse ferunt pro paulula via magnam mercedem esse Romanis solvendam.

- 5 Qui Latinorum pugnae superfuerant multis itineribus dissipati cum se in unum conglobassent, Vescia
6 urbs eis receptaculum fuit. ibi in conciliis Numisius, imperator eorum, ad *renovandum bellum principes excitabat* adfirmando communem vere Martem belli utramque aciem pari caede prostravisse victoriaeque nomen tantum penes Romanos esse, ceteram pro victis fortunam
7 et illos gerere; funesta duo consulum praetoria, alterum parricidio filii, alterum consulis devoti caede; trucidatum exercitum omnem, caesos hastatos principesque, stragem et ante signa et post signa factam, triarios
8 postremo rem restituisse; Latinorum etsi pariter accisae copiae sint, tamen supplemento vel Latium propius
9 esse vel Volscos quam Romam; itaque, si videatur eis, se, ex Latinis et ex Volscis populis iuventute propere excita, rediturum infesto exercitu Capuam esse Romanosque nihil tum minus quam proelium expectantes necopinato adventu percursurum.
- 10 Fallacibus litteris circa Latium nomenque Volscum missis, quia, qui non interfuerant pugnae, ad credendum temere faciliores erant, tumultuarius undique exercitus raptim conscriptus convenit. huic agmini Torquatus consul ad Trifanum — inter Sinuessam Minturnasque is locus est — occurrit. priusquam castris locus caperetur, sarcinis utrimque in acervum coniectis
12 pugnatum debellatumque est; adeo enim accisae res sunt, ut consuli victorem exercitum ad depopulandos agros eorum ducenti dederent se omnes Latini deditionemque eam Campani sequerentur.
- 13 Latium Capuaque agro multati. Latinus ager, Privernati addito agro, et Falernus, qui populi Campani fuerat, usque ad Vulturnum flumen plebi Romanae

dividitur. bina in Latino iugera, ita ut dodrante ex 14
 Privernati complerent, data, terna in Falerno quadran-
 tibus etiam pro longinquitate adiectis. extra poenam 15
 fuere Latinorum Laurentes Campanorumque equites,
 quia non desciverant. cum Laurentibus renovari foedus
 iussum, renovaturque ex eo quotannis post diem de-
 cimum Latinarum. equitibus Campanis civitas Romana 16
 data, monumentoque ut esset, aeneam tabulam in aede
 Castoris Romae fixerunt. vectigal quoque eis Campa-
 nus populus iussus pendere in singulos quotannis —
 fuere autem mille et sescenti — [denarios] nummos
 quadringenos quinquagenos.

XII. Ita bello gesto praemiis poenaeque pro cuiusque 1
 merito persolutis T. Manlius Romam rediit. cui veni-
 enti seniores tantum obviam exisse constat, iuventu-
 tem et tunc et omni vita deinde aversatam eum exe-
 cratamque.

Antiates in agrum Ostiensem, Ardeatem, Solonium 2
 incursiones fecerunt. Manlius consul, quia ipse per
 valetudinem id bellum exequi nequierat, dictatorem
 L. Papirium Crassum, qui tum forte erat praetor,
 dixit; ab eo magister equitum L. Papirius Cursor
 dictus. nihil memorabile adversus Antiates ab dictatore 3
 gestum est, cum aliquot menses stativa in agro An-
 tiati habuisset.

Anno insigni victoria de tot ac tam potentibus 4
 populis, ad hoc consulum alterius nobili morte, alterius
 sicut truci ita claro ad memoriam imperio, successere
 consules Ti. Aemilius Mamercinus Q. Publilius Philo,
 neque in similem materiam rerum, et ipsi aut suarum 5
 rerum aut partium in re publica magis quam patriae
 memores. Latinos ob iram agri amissi rebellantes in
 campis Fenectanis fuderunt castrisque exuerunt. ibi 6
 Publilio, cuius ductu auspicioque res gestae erant, in
 deditionem accipiente Latinos populos, quorum ibi
 iuventus caesa erat, Aemilius ad Pedum exercitus
 duxit. Pedanos tuebatur Tiburs, Praenestinus Veliter- 7

8 nusque populus; venerant et ab Lanuvio Antioque
9 auxilia. ubi cum proeliis quidem superior Romanus
10 esset, ad urbem ipsam Pedum castraque sociorum po-
11 pulorum, quae urbi adiuncta erant, integer labor re-
12 staret, bello infecto repente omisso consul, quia colle-
13 gae decretum triumphum audivit, ipse quoque triumphi
ante victoriam flagitator Romam rediit. qua cupiditate
offensis patribus negantibusque nisi Pedito capto aut
dedito triumphum, hinc alienatus ab senatu Aemilius
seditiosis tribunatibus similem deinde consulatum ges-
sit. nam neque, quoad fuit consul, criminari apud
populum patres destitit collega haudquaquam adver-
sante, quia et ipse de plebe erat — materiam autem
praebebat criminibus ager in Latino Falernoque agro
maligne plebei divisus —, et postquam senatus, finire
imperium consulibus cupiens, dictatorem adversus
rebellantes Latinos dici iussit, Aemilius, cuius tum
fasces erant, collegam dictatorem dixit; ab eo magister
equitum Iunius Brutus dictus.

14 Dictatura popularis et orationibus in patres crimi-
15 nosis fuit, et quod tres leges secundissimas plebei, ad-
16 versas nobilitati tulit: unam, ut plebi scita omnes
Quirites tenerent, alteram, ut legum, quae comitiis
centuriatis ferrentur, ante initum suffragium patres
17 auctores fierent, tertiam, ut alter utique ex plebe, cum
eo [ventum sit], ut utrumque plebeium fieri liceret,
18 censor crearetur. plus eo anno domi acceptum cladis
ab consulibus ac dictatore, quam ex victoria eorum
bellicisque rebus foris auctum imperium patres cre-
debant.

1 XIII. Anno insequenti, L. Furio Camillo C. Maenio
consulibus, quo insignitius omissa res Aemilio, supe-
rioris anni consuli, exprobraretur, Pedum armis virisque
et omni vi expugnandum ac delendum senatus fremit;
coactique novi consules omnibus eam rem praeverti
2 proficiscuntur. iam in Latio is status erat rerum, ut
neque bellum neque pacem pati possent; ad bellum

opes deerant; pacem ob agri adempti dolorem asper-
 nabantur. mediis consiliis standum videbatur, ut oppi- 3
 dis se tenerent, ne lacessitus Romanus causam belli
 haberet, et, si cuius oppidi obsidio nuntiata esset,
 undique ex omnibus populis auxilium obsessis ferretur.
 neque tamen nisi admodum a paucis populis Pedani 4
 adiuti sunt. Tiburtes Praenestinique, quorum ager pro-
 prior erat, Pedum pervenere; Aricinos Lanuvinosque 5
 et Veliternos Antiatibus Volscis se coniungentes ad
 Asturae flumen Maenius inproviso adortus fudit. Ca- 6
 millus ad Pedum cum Tiburtibus, maxime valido
 exercitu, maiore mole, quamquam aequae prospero
 eventu, pugnat. tumultum maxime repentina inter 7
 proelium eruptio oppidanorum fecit, in quos parte
 exercitus conversa Camillus non compulit solum eos
 intra moenia, sed eodem etiam die, cum ipsos auxi-
 liaque eorum perculisset, oppidum scalis cepit.

Placuit inde iam maiore conatu animoque ab unius 8
 expugnatione urbis ad perdomandum Latium victorem
 circumducere exercitum. nec quiescere, antequam ex-
 pugnando aut in deditionem accipiendo singulas urbes
 Latium omne subegere. praesidiis inde dispositis per 9
 recepta oppida Romam ad destinatum omnium con-
 sensu triumphum decessere. additus triumpho honos,
 ut statuae equestres eis — rara illa aetate res — in
 foro ponerentur.

Priusquam comitiis in insequentem annum consu- 10
 les rogarent, Camillus de Latinis populis ad senatum
 rettulit atque ita disseruit: 'patres conscripti, quod 11
 bello armisque in Latio agendum fuit, id iam deum
 benignitate ac virtute militum ad finem venit. caesi ad 12
 Pedum Asturamque sunt exercitus hostium; oppida
 Latina omnia et Antium ex Volscis aut vi capta aut
 recepta in deditionem praesidiis tenentur vestris. reli- 13
 qua consultatio est, quoniam rebellando saepius nos
 sollicitant, quoniam modo perpetua pace quietos obti-
 neamus. di immortales ita vos potentes huius consilii 14

fecerunt, ut, sit Latium deinde an non sit, in vestra manu posuerint; itaque pacem vobis, quod ad Latinos attinet, parare in perpetuum vel saeviendo vel ignoscendo potestis. vultis crudeliter consulere in deditos victosque? licet delere omne Latium, vastas inde solitudines facere, unde sociali egregio exercitu per multa bella magnaque saepe usi estis; vultis exemplo maiorum augere rem Romanam victos in civitatem accipiendo? materia crescendi per summam gloriam supeditat. certe id firmissimum longe imperium est, quo oboedientes gaudent. sed maturato opus est, quidquid statuere placet; tot populos inter spem metumque suspensos animi habetis; et vestram itaque de eis curam quam primum absolvi, et illorum animos, dum expectatione stupent, seu poena seu beneficio praeoccupari oportet. nostrum fuit efficere, ut omnium rerum vobis ad consulendum potestas esset, vestrum est decernere, quod optimum vobis rei publicae sit.'

1 XIV. Principes senatus relationem consulis de summa rerum laudare, sed, cum aliorum causa alia esset, ita expediri posse consilium dicere, ut pro merito cuiusque statueretur, si de singulis nominatim referrent populis. relatum igitur de singulis decretumque. Lanuvinis civitas data sacraque sua reddita cum eo, ut aedes lucusque Sospitae Iunonis communis Lanuvinis municipibus cum populo Romano esset. 2 Aricini Nomentanique et Pedani eodem iure, quo 3 Lanuvini, in civitatem accepti, Tusculanis servata civitas, quam habebant, crimenque rebellionis a publica fraude in paucos auctores versum. in Veliternos, veteres cives Romanos, quod totiens rebellassent, graviter saevitum; et muri deiecti et senatus inde abductus iussique trans Tiberim habitare, ut eius, qui 4 cis Tiberim deprehensus esset, usque ad mille assium clarigatio esset nec prius quam aere persoluto is, qui 5 cepisset, extra vincula captum haberet. in agrum senatorum coloni missi, quibus adscriptis speciem anti-

quae frequentiae Velitrae receperunt. et Antium nova 8
colonia missa cum eo, ut Antiatibus permetteretur, si
et ipsi adscribi coloni vellent; naves inde longae
abactae interdictumque mari Antiati populo est et
civitas data. Tiburtes Praenestinique agro multati, 9
neque ob recens tantum rebellionis commune cum aliis
Latinis crimen, sed quod taedio imperii Romani cum
Gallis, gente efferata, arma quondam consociassent.
ceteris Latinis populis conubia commerciaque et con- 10
cilia inter se ademerunt. Campanis, equitum honoris
causa, quia cum Latinis rebellare noluissent, Funda-
nisque et Formianis, quod per fines eorum tuta pa-
cataque semper fuisset via, civitas sine suffragio data.
Cumanos Suessulanosque eiusdem iuris condicionisque, 11
cuius Capuam, esse placuit. naves Antiatium partim 12
in navalia Romae subductae partim incensae, rostrisque
earum suggestum in foro exstructum adornari placuit,
Rostraque id templum appellatum.

XV. C. Sulpicio Longo P. Aelio Paeto consulibus, 1
cum omnia non opes magis Romanae quam beneficiis
parta gratia bona pace obtineret, inter Sidicinos
Auruncosque bellum ortum. Aurunci a T. Manlio con- 2
sule in deditionem accepti nihil deinde moverant; eo
petendi auxilii ab Romanis causa iustior fuit. sed 3
priusquam consules ab urbe — iusserat enim senatus
defendi Auruncos — exercitum educerent, fama ad- 4
fertur Auruncos metu oppidum deseruisse profugosque
cum coniugibus ac liberis Suessam communisse, quae
nunc Aurunca appellatur, moenia antiqua eorum ur-
bemque ab Sidicinis deletam. ob ea infensus consuli- 5
bus senatus, quorum cunctatione proditi socii essent,
dictatorem dici iussit. dictus C. Claudius Inregillensis
magistrum equitum C. Claudium Hortatorem dixit.
religio inde iniecta de dictatore, et cum augures vitio 6
creatum videri dixissent, dictator magisterque equitum
se magistratu abdicarunt.

Eo anno Minucia Vestalis suspecta primo propter 7

mundiorem iusto cultum, insimulata deinde apud ponti-
 8 fices ab indice servo, cum decreto eorum iussa esset
 sacris abstinere familiamque in potestate habere, facto
 iudicio viva sub terram ad portam Collinam extra
 viam stratam defossa Scelerato campo; credo ab in-
 cesto id ei loco nomen factum.

9 Eodem anno Q. Publilius Philo praetor primus de
 plebe adversante Sulpicio consule, qui negabat ratio-
 nem eius se habiturum, est factus senatu, cum in
 summis imperiis id non obtinuisset, minus in praetura
 tendente.

1 XVI. Insequens annus, L. Papirio Crasso K. Duillio
 consulibus, Ausonum magis novo quam magno bello
 2 fuit insignis. ea gens Cales urbem incolebat; Sidicinis
 finitimis arma coniunxerat unoque proelio haud sane
 memorabili duorum populorum exercitus fusus propin-
 quitate urbium et ad fugam pronior et in fuga ipsa
 3 tutior fuit. nec tamen omissa eius belli cura patribus,
 quia totiens iam Sidicini aut ipsi moverant bellum
 aut moventibus auxilium tulerant aut causa armorum
 fuerant.

4 Itaque omni ope adnisi sunt, ut maximum ea tem-
 pestate imperatorem M. Valerium Corvum consulem
 5 quartum facerent; collega additus Corvo M. Atilius
 Regulus; et ne forte casu erraretur, petitum ab con-
 sulibus, ut extra sortem Corvi ea provincia esset.

6 Exercitu victore a superioribus consulibus accepto,
 ad Cales, unde bellum ortum erat, profectus cum hostes
 ab superioris etiam certaminis memoria providos cla-
 more atque impetu primo fudisset, moenia ipsa op-
 7 pugnare est adgressus. et militum quidem is erat
 ardor, ut iam inde cum scalis succedere ad muros
 8 vellent evasurosque contenderent; Corvus, quia id ar-
 duum factu erat, labore militum potius quam periculo
 peragere inceptum voluit. itaque aggerem et vineas
 egit turresque muro admovit, quarum usum forte ob-
 9 lata opportunitas praevertit. namque M. Fabius, cap-

tivus Romanus, cum per negligentiam custodum festo die vinculis ruptis per murum inter opera Romanorum, religata ad pinnam muri recte suspensus, manibus se 10 demisisset, perpulit imperatorem, ut vino epulisque sopitos hostes adgrederetur. nec maiore certamine capti cum urbe Ausones sunt, quam acie fusi erant. praeda capta ingens est praesidioque inposito Calibus reductae Romae legiones.

Consul ex senatus consulto triumphavit et, ne 11 Atilius expers gloriae esset, iussi ambo consules adversus Sidicinos ducere exercitum. dictatorem ante ex 12 senatus consulto comitiorum habendorum causa dixerunt L. Aemilium Mamercinum; is magistrum equitum Q. Publilium Philonem dixit. dictatore comitia habente consules creati sunt T. Veturius Sp. Postumius.

Ei, etsi belli pars cum Sidicinis restabat, tamen, 13 ut beneficio praevenirent desiderium plebis, de colonia deducenda Cales rettulerunt; factoque senatus consulto, 14 ut duo milia quingenti homines eo scriberentur, triumphos coloniae deducendae agroque dividendo creaverunt K. Duillium, T. Quinctium, M. Fabium.

XVII. Novi deinde consules a veteribus exercitu 1 accepto ingressi hostium fines populando usque ad moenia atque urbem pervenerunt. ibi quia ingenti 2 exercitu comparato Sidicini et ipsi pro extrema spe dimicaturi enixe videbantur et Samnium fama erat conciri ad bellum, dictator ab consulibus ex auctori- 3 tate senatus dictus P. Cornelius Rufinus, magister equitum M. Antonius. religio deinde incessit vitio eos 4 creatos, magistratuque se abdicaverunt; et quia pestilentia insecuta est, velut omnibus eo vitio contactis auspiciis, res ad interregnum rediit. ab interregno inito 5 per quintum demum interregem, M. Valerium Corvum, creati consules A. Cornelius iterum et Cn. Domitius.

Tranquillis rebus fama Gallici belli pro tumultu 6 valuit, ut dictatorem dici placeret. dictus M. Papirius Crassus et magister equitum P. Valerius Publicola.

7 a quibus cum dilectus intentius quam adversus finitima bella haberetur, exploratores missi attulerunt queta omnia apud Gallos esse.

8 Samnium quoque iam alterum annum turbari novis consiliis suspectum erat; eo ex agro Sidicino exercitus Romanus non deductus. ceterum Samnites bellum Alexandri Epirensis in Lucanos traxit, qui duo populi adversus regem escensionem a Puesto facientem signis
10 conlatis pugnaverunt. eo certamine superior Alexander, incertum qua fide culturus, si perinde cetera processissent, pacem cum Romanis fecit.

11 Eodem anno census actus novique cives censi. tribus propter eos additae Maccia et Scaptia; censores
12 addiderunt Q. Publilius Philo Sp. Postumius. Romani facti Acerrani lege ab L. Papirio praetore lata, qua civitas sine suffragio data. haec eo anno domi militiaeque gesta.

1 XVIII. Foedus insequens annus seu intemperie caeli seu humana fraude fuit, M. Claudio Marcello C. Valerio
2 consulibus. Flaccum Potitumque varie in annalibus cognomen consulis invenio; ceterum in eo parvi refert, quid veri sit; illud pervelim — nec omnes auctores sunt — proditum falso esse, venenis absumptos, quorum mors infamem annum pestilentia fecerit; sicut
3 proditur tamen res, ne cui auctorum fidem abrogaverim, exponenda est.

4 Cum primores civitatis similibus morbis eodemque ferme omnes eventu morerentur, ancilla quaedam ad Q. Fabium Maximum aedilem curulem indicaturam se causam publicae pestis professsa est, si ab eo fides sibi
5 data esset, haud futurum noxae indicium. Fabius confestim rem ad consules, consules ad senatum referunt,
6 consensuque ordinis fides indici data. tum patefactum muliebri fraude civitatem premi matronasque ea venena coquere et, si sequi extemplo velint, manifesto depre-
7 hendi posse. secuti indicem et coquentis quasdam
8 medicamenta et recondita alia invenerunt. quibus in

forum delatis et ad viginti matronis, apud quas deprehensa erant, per viatorem accitis, duae ex eis, Cornelia ac Sergia, patriciae utraque gentis, cum ea medicamenta salubria esse contenderent, ab confutante indice bibere iussae, ut se falsum commentari arguerent, spatio ad conloquendum sumpto, cum summoto populo 9 in conspectu omnium rem ad ceteras rettulissent, haud abnuentibus et illis bibere, epoto medicamento suamet ipsae fraude omnes interierunt. comprehensae extemplo 10 earum comites magnum numerum matronarum indicaverunt; ex quibus ad centum septuaginta damnatae. neque de veneficiis ante eam diem Romae quaesitum 11 est. prodigii ea res loco habita captisque magis mentibus quam consceleratis similis visa; itaque memoria 12 ex annalibus repetita in secessionibus quondam plebis clavum ab dictatore fixum alienatasque discordia mentes hominum eo piaculo compotes sui fuisse, dictatorem clavi figendi causa creari placuit. creatus Cn. Quinctilius magistrum equitum L. Valerium dixit, qui fixo 13 clavo magistratu se abdicaverunt.

XIX. Creati consules L. Papirius Crassus iterum L. 1 Plautius Venox. cuius principio anni legati ex Volscis Fabraterni et Lucani Romam venerunt orantes, ut in fidem reciperentur: si a Samnitium armis defensi essent, 2 se sub imperio populi Romani fideliter atque oboedienter futuros. missi tum ab senatu legati denuntiatumque Samnitibus, ut eorum populorum finibus vim 3 abstinerent; valuitque ea legatio, non tam quia pacem volebant Samnites, quam quia nondum parati erant ad bellum.

Eodem anno Privernas bellum initum, cuius socii 4 Fundani, dux etiam fuit Fundanus Vitruvius Vaccus, vir non domi solum sed etiam Romae clarus; aedes fuere in Palatio eius, qua Vacci prata diruto aedificio publicatoque solo appellata.

Adversus hunc vastantem effuse Setinum Norba- 5 numque et Coranum agrum L. Papirius profectus haud

- 6 procul castris eius consedit. Vitruvio nec, ut vallo se teneret adversus validiorem hostem, sana constare mens, nec, ut longius a castris dimicaret, animus suppetere;
- 7 vix tota extra portam castrorum explicata acie, fugam magis retro quam proelium aut hostem spectante milite sine consilio, sine audacia depugnat. ut et levi momento nec ambigue est victus, ita brevitate ipsa loci facilique receptu in tam propinqua castra haud
- 8 aegre militem a multa caede est tutatus, nec fere quicumque in ipso certamine, pauci in turba fugae extremae, cum in castra ruerent, caesi; primisque tenebris Privernum inde petitum agmine trepido, ut muris potius quam vallo sese tutarentur. a Priverno Plautius alter consul pervastatis passim agris praedaeque abacta in agrum Fundanum exercitum inducit.
- 10 Ingredienti fines senatus Fundanorum occurrit; negant se pro Vitruvio sectamque eius secutis precatum venisse, sed pro Fundano populo, quem extra culpam belli esse ipsum Vitruvium iudicasse, cum receptaculum fugae Privernum habuerit, non patriam Fundos.
- 11 Priverni igitur hostes populi Romani quaerendos persequendosque esse, qui simul a Fundanis ac Romanis utriusque patriae inmemores defecerint; Fundanis pacem esse et animos Romanos et gratam memoriam acceptae
- 12 civitatis. orare se consulem, ut bellum ab innoxio populo abstineat; agros, urbem, corpora ipsorum coniugumque ac liberorum suorum in potestate populi Romani esse futuraque. conlaudatis Fundanis consul litterisque Romam missis, in officio Fundanos esse, ad Privernum flexit iter. prius animadversum in eos, qui capita coniurationis fuerant, a consule scribit Claudius;
- 14 ad trecentos quinquaginta ex coniuratis vinctos Romam missos eamque deditionem ab senatu non acceptam, quod egentium atque humilium poena defungi velle Fundanum populum censuerint.
- 1 XX. Privernum duobus consularibus exercitibus cum obsideretur, alter consul comitiorum causa Ro-

mam revocatus. carceres eo anno in circo primum 2
statuti.

Nondum perfunctos cura Privernatis belli tumultus 3
Gallici fama atrox invasit haud ferme umquam neglecta
patribus. extemplo igitur consules novi L. Aemilius
Mamercinus et C. Plautius eo ipso die, kal. Quinctili-
bus, quo magistratum inierunt, comparare inter se pro-
vincias iussi et Mamercinus, cui Gallicum bellum
evenerat, scribere exercitum sine ulla vacationis venia;
quin opificum quoque vulgus et sellularii, minime 4
militiae idoneum genus, exciti dicuntur Veiosque ingens
exercitus contractus, ut inde obviam Gallis iretur;
longius discedi, ne alio itinere hostis falleret ad urbem 5
incedens, non placuit. paucos deinde post dies satis
explorata temporis eius quiete a Gallis Privernum
omnis conversa vis.

Duplex inde fama est; alii vi captam urbem Vi- 6
truviumque vivum in potestatem venisse, alii, prius-
quam ultima adhiberetur vis, ipsos se in dicionem
consulis caduceum praeferentes permississe auctores
sunt Vitruviumque ab suis traditum. senatus de Vi- 7
truvio Privernatibusque consultus consulem Plautium
dirutis Priverni muris praesidioque valido inposito ad
triumphum accersit; Vitruvium in carcere adservari
iussit, quoad consul redisset, tum verberatum necari.
aedes eius, quae essent in Palatio, diruendas, bona 8
Semoni Sango censuerunt consecranda; quodque aeris
ex eis redactum est, ex eo aenei orbes facti positi in
sacello Sanguis adversus aedem Quirini. de senatu 9
Privernate ita decretum, ut, qui senator Priverni post
defectionem ab Romanis mansisset, trans Tiberim lege
eadem, qua Veliterni, habitaret.

His ita decretis usque ad triumphum Plauti silen- 10
tium de Privernatibus fuit; post triumphum consul
necato Vitruvio sociisque eius noxae apud satiatos iam
suppliciis nocentium tutam mentionem de Privernatibus
ratus 'quoniam auctores defectionis' inquit 'meritas 11

poenas et ab dis immortalibus et a vobis habent, patres conscripti, quid placet de innoxia multitudine fieri?
12 equidem, etsi meae partes exquirendae magis sententiae quam dandae sunt, tamen, cum videam Privernates vicinos Samnitibus esse, unde nunc nobis incertissima pax est, quam minimum irarum inter nos illosque relinqui velim.'

1 XXI. Cum ipsa per sese res anceps esset, prout cuiusque ingenium erat atrocius mitiusve suadentibus, tum incertiora omnia unus ex Privernatibus legatis fecit, magis condicionis, in qua natus esset, quam praesentis necessitatis memor, qui interrogatus a quodam tristioris sententiae auctore, quam poenam meritos Privernates censeret, 'eam' inquit, 'quam merentur qui
2 se libertate dignos censent.' cuius cum feroci responso infestiores factos videret consul eos, qui ante Privernatium causam impugnabant, ut ipse benigna inter
3 rogatione mitius responsum eliceret, 'quid? si poenam' inquit 'remittimus vobis, qualem nos pacem vobiscum habituros speremus?' 'si bonam dederitis' inquit, 'et
4 fidam et perpetuam; si malam, haud diuturnam'. tum vero minari, nec id ambigue, Privernatem quidam, et illis vocibus ad rebellandum incitari pacatos populos;
5 pars mitior senatus ad meliora responsum trahere et dicere viri et liberi vocem auditam; an credi posse ullum populum aut hominem denique in ea condicione, cuius eum paeniteat, diutius, quam necesse sit, man-
6 surum? ibi pacem esse fidam, ubi voluntarii pacati sint, neque eo loco, ubi servitutem esse velint, fidem
7 sperandam esse. in hanc sententiam maxime consul ipse inclinavit animos, identidem ad principes senten-
8 tiarum consulares, uti exaudiri posset a pluribus, dicendo eos demum, qui nihil praeterquam de libertate
9 cogitent, dignos esse, qui Romani fiant. itaque et in senatu causam obtinuerunt, et ex auctoritate patrum
10 latum ad populum est, ut Privernatibus civitas daretur.

Eodem anno Anxur trecenti in coloniam missi sunt; 11
bina iugera agri acceperunt.

XXII. Secutus est annus nulla re belli domive in- 1
signis, P. Plautio Proculo P. Cornelio Scapula consulibus,
praeterquam quod Fregellas — Hernicorum is ager, 2
deinde Volscorum fuerat — colonia deducta et populo
visceratio data a M. Flavio in funere matris. erant, 3
qui per speciem honorandae parentis meritam mer-
cedem populo solutam interpretarentur, quod eum die
dicta ab aedilibus crimine stupratae matris familiae
absolvisset. data visceratio in praeteriti iudicii gra- 4
tiam honoris etiam ei causa fuit. tribunatumque plebei
proximis comitiis petentibus absens praefertur.

Palaepolis fuit haud procul inde, ubi nunc Nea- 5
polis sita est; duabus urbibus populus idem habitabat.
Cumis erant oriundi; Cumani Chalcide Euboica ori-
ginem trahunt. classe, qua advecti ab domo fuerant, 6
multum in ora maris eius, quod accolunt, potuere,
primo in insulas Aenariam et Pithecusas egressi, deinde
in continentem ausi sedes transferre. haec civitas cum 7
suis viribus tum Samnitium infidae adversus Romanos
societati freta, sive pestilentiae, quae Romanam urbem
adorta nuntiabatur, fidens multa hostilia adversus
Romanos agrum Campanum Falernumque incolentes
fecit.

Igitur L. Cornelio Lentulo Q. Publilio Philone 8
iterum consulibus, fetialibus Palaepolim ad res repeten-
das missis, cum relatum esset a Graecis, gente lingua
magis strenua quam factis, ferox responsum, ex auc-
toritate patrum populus Palaepolitanus bellum fieri
iussit. inter consules provinciis comparatis bello Graeci 9
persequendi Publilio evenerunt; Cornelius altero exer-
citu Samnitibus, si qua se moverent, oppositus. fama 10
autem erat defectioni Campanorum imminentes *ad*
Capuam admoturos castra; ibi optimum visum Cor-
nelio stativa habere.

XXIII. Ab utroque consule exiguum spem pacis 1

cum Samnitibus esse certior fit senatus: Publilius duo milia Nolanorum militum et quattuor Samnitium, magis Nolanis cogentibus quam voluntate Graecorum, recepta
2 Palaepoli scripserat Romam, Cornelius: compertum se habere dilectum indictum a magistratibus universumque Samnium erectum ac vicinos populos, Privernatem Fundanumque et Formianum, haud ambigue sollicitari. ob haec cum legatos mitti placuisset prius ad
3 Samnites, quam bellum fieret, responsum redditur ab Samnitibus ferox. ultro incusabant iniurias Romanorum; neque eo neglegentius ea, quae ipsis obicerentur, purgabant: haud ullo publico consilio auxiliove iuvare
4 Graecos; nec Fundanum Formianumve a se sollicitatos; quippe minime paenitere se virium suarum, si bellum placeat. ceterum non posse dissimulare aegre pati civitatem Samnitium, quod Fregellas ex Volscis captas dirutasque ab se restituerit Romanus populus coloniamque in Samnitium agro inposuerint, quam coloni
5 eorum Fregellas appellent; eam se contumeliam iniuriamque, ni sibi ab iis, qui fecerint, dematur, ipsos
6 omni vi depulsuros esse. cum Romanus legatus ad disceptandum eos ad communes socios atque amicos vocaret, 'quid perplexe agimus?' inquit; 'nostra certamina, Romani, non verba legatorum nec hominum quisquam disceptator, sed campus Campanus, in quo concurrendum est, et arma et communis Mars belli decernet. proinde inter Capuam Suessulamque castra
7 castris conferamus et, Samnis Romanusne imperio Italiam regat, decernamus.' legati Romanorum cum se non, quo hostis vocasset, sed quo imperatores sui duxissent, ituros esse respondissent, *domum rediere*.

Iam Publilius inter Palaepolim Neapolimque loco opportune capto diremerat hostibus societatem auxilii mutui, qua, ut quisque locus premeretur, inter se usi
11 fuerant. itaque cum et comitiorum dies instaret et Publilium imminentem hostium muris avocari ab spe
12 capiendae in dies urbis haud e re publica esset, actum

cum tribunis est, ad populum ferrent, ut, cum Q. Pub-
 lilius Philo consulatu abisset, pro consule rem gereret,
 quoad debellatum cum Graecis esset. L. Cornelio, quia 13
 ne eum quidem in Samnium iam ingressum revocari
 ab impetu belli placebat, litterae missae, ut dictatorem
 comitiorum causa diceret. dixit M. Claudium Mar- 14
 cellum; ab eo magister equitum dictus Sp. Postumius.
 nec tamen ab dictatore comitia sunt habita, quia, vi-
 tione creatus esset, in disquisitionem venit. consulti
 augures vitiosum videri dictatorem pronuntiaverunt.
 eam rem tribuni suspectam infamemque criminando 15
 fecerunt: nam neque facile fuisse id vitium nosci, cum
 consul oriens de nocte silentio diceret dictatorem, neque
 ab consule cuiquam publice privatimve de ea re scrip-
 tum esse, nec quemquam mortalium extare, qui se 16
 vidisse aut audisse quid dicat, quod auspiciū diri-
 meret, neque augures divinare Romae sedentes potu-
 isse, quid in castris consuli vitii obvenisset. cui non
 apparere, quod plebeius dictator sit, id vitium auguri-
 bus visum? haec aliaque ab tribunis nequiquam iac- 17
 tata; tandem ad interregnum res rediit, dilatisque alia
 atque alia de causa comitiis quartus decimus demum
 interrex L. Aemilius consules creat C. Poetelium L.
 Papirium Mugilanum. Cursorem in aliis annalibus
 invenio.

XXIV. Eodem anno Alexandream in Aegypto pro- 1
 ditum conditam, Alexandrumque Epiri regem ab exule
 Lucano interfectum sortes Dodonaei Iovis eventu ad-
 firmasse. accito ab Tarentinis in Italiam data dictio 2
 erat, caveret Acherusiam aquam Pandosiamque urbem;
 ibi fatis eius terminum dari. eoque ocius transmisit 3
 in Italiam, ut quam maxime procul abesset urbe Pan-
 dosia in Epiro et Acheronte amni, quem ex Molosside
 fluentem in stagna inferna accipit Thesprotius sinus.
 ceterum ut ferme fugiendo in media fata ruitur, cum 4
 saepe Bruttias Lucanasque legiones fudisset, Heracleam
 Tarentinorum coloniam ex Lucanis, Sipontum *Apu-*

- lorum* Consentiamque Bruttiorum ac Terinam, alias inde Messapiorum ac Lucanorum cepisset urbes et trecentas familias inlustres in Epirum, quas obsidum
5 numero haberet, misisset, haud procul Pandosia urbe, imminente Lucanis ac Bruttiis finibus, tris tumulos aliquantum inter se distantes insedit, ex quibus incur-
6 siones in omnem partem agri hostilis faceret; et ducentos ferme Lucanorum exules circa se pro fidis habebat, ut pleraque eius generis ingenia sunt, cum fortuna mutabilem gerentes fidem.
- 7 Imbres continui campis omnibus inundatis cum interclusissent trifariam exercitum a mutuo inter se auxilio, duo praesidia, quae sine rege erant, improviso hostium adventu opprimuntur; deletisque eis ad ipsius
8 obsidionem omnes conversi. inde ab Lucanis exulibus ad suos nuntii missi sunt, pactoque reditu promissum est regem aut vivum aut mortuum in potestatem da-
9 turos. ceterum cum delectis ipse egregium facinus ausus per medios erumpit hostes et ducem Lucanorum
10 comminus congressum obruncat; contrahensque suos ex fuga palatos pervenit ad amnem, ruinis recentibus pontis, quem vis aquae abstulerat, indicantem iter.
11 quem cum incerto vado transiret agmen, fessus metu ac labore miles increpans nomen abominandum fluminis 'iure Acheros vocaris' inquit. quod ubi ad aures acci-
12 dit regis, adiecit extemplo animum fatis suis substitit-
13 que dubius, an transiret. tum Sotimus, minister ex regiis pueris, quid in tanto discrimine periculi cunctaretur, interrogans, indicat Lucanos insidiis quaerere
14 locum. quos ubi respexit rex procul grege facto venientes, stringit gladium et per medium amnem transmittit equum; iamque in vadum egressum eminus
15 veruto Lucanus exul transfigit. lapsum inde cum inhaerente telo corpus exanime detulit amnis in hostium praesidia. ibi foeda laceratio corporis facta. namque praeciso medio partem Consentiam misere, pars ipsis
15 retenta ad ludibrium. quae cum iaculis saxisque procul

incesseretur, mulier una ultra humanarum irarum fidem saevienti turbae inmixta, ut parumper sustinerent, precata, flens ait virum sibi liberosque captos apud hostes esse; sperare corpore regio utcumque mulcato se suos redempturam. is finis lacerationi fuit, sepultumque 16 Consentiae quod membrorum reliquum fuit cura mulieris unius, ossaque Metapontum ad hostes remissa, inde Epirum devecta ad Cleopatram uxorem sororem- 17 que Olympiadem, quarum mater magni Alexandri altera, soror altera fuit.

Haec de Alexandri Epirensis tristi eventu, quam- 18 quam Romano bello fortuna eum abstinuit, tamen, quia in Italia bella gessit, paucis dixisse satis sit.

XXV. Eodem anno lectisternium Romae, quinto 1 post conditam urbem, iisdem, quibus ante, placandis habitum est deis. novi deinde consules iussu populi 2 cum misissent, qui indicerent Samnitibus bellum, ipsi maiore conatu quam adversus Graecos cuncta parabant; et alia nova nihil tum animo tale agitantibus accesserunt auxilia: Lucani atque Apuli, quibus gen- 3 tibus nihil ad eam diem cum Romano populo fuerat, in fidem venerunt, arma virosque ad bellum pollicentes; foedere ergo in amicitiam accepti. eodem tempore etiam in Samnio res prospere gesta. tria oppida in 4 potestatem venerunt, Allifae Callifae Rufrium, aliusque ager primo adventu consulum longe lateque est pervastatus.

Hoc bello tam prospere commisso alteri quoque 5 bello, quo Graeci obsidebantur, iam finis aderat. nam praeterquam quod intersaeptis munimentis hostium pars parti abscisa erat, foediora aliquanto intra muros iis, quibus hostis territabat [patiebantur], et velut capti 6 a suismet ipsi praesidiis indigna iam in liberis quoque ac coniugibus et quae captarum urbium extrema sunt patiebantur. itaque cum et a Tarento et a Sam- 7 nitibus fama esset nova auxilia ventura, Samniti-um plus, quam vellent, intra moenia esse rebantur, Taren-

8 tinorum iuventutem, Graeci Graecos, haud minus per
quos Samniti Nolanoque quam ut Romanis hostibus
resisterent, expectabant; postremo levissimum malorum
9 deditio ad Romanos visa. Charilaus et Nymphius
principes civitatis communicato inter se consilio partes
ad rem agendam divisere, ut alter ad imperatorem
Romanorum transfugeret, alter subsisteret ad praeben-
10 dam opportunam consilio urbem. Charilaus fuit, qui
ad Publilium Philonem venit et, quod bonum faustum
felix Palaepolitanis populoque Romano esset, tradere
11 se ait moenia statuisset. eo facto utrum ab se prodita
an servata patria videatur, in fide Romana positum
esse. sibi privatim nec pacisci quicquam nec petere;
12 publice petere quam pacisci magis, ut, si successisset
inceptis, cogitaret populus Romanus potius, cum quanto
studio periculoque reditum in amicitiam suam esset,
quam qua stultitia et temeritate de officio decessum.
13 conlaudatus ab imperatore tria milia militum ad occu-
pandam eam partem urbis, quam Samnites insidebant,
accepit; praesidio ei L. Quinctius tribunus militum
praepositus.

1 XXVI. Eodem tempore et Nymphius praetorem
Samnitium arte adgressus perpulerat, ut, quoniam omnis
Romanus exercitus aut circa Palaepolim aut in Samnio
esset, sineret se classe circumvehi ad Romanum agrum,
non oram modo maris sed ipsi urbi propinqua loca
2 depopulaturum. sed, ut falleret, nocte proficiscendum
esse extemploque naves deducendas. quod quo matur-
ius fieret, omnis iuventus Samnitium praeter necessa-
rium urbis praesidium ad litus missa.

3 Ubi dum Nymphius in tenebris et multitudine
semet ipsa inpediente, sedulo aliis alia imperia tur-
bans, terit tempus, Charilaus ex composito ab sociis in
urbem receptus, cum summa urbis Romano milite in-
plesset, tolli clamorem iussit; ad quem Graeci signo
4 accepto a principibus quievire, Nolani per aversam
partem urbis via Nolam ferente effugiunt. Samnitibus

exclusis ab urbe ut expeditior in praesentia fuga, ita foedior, postquam periculo evaserunt, visa, quippe qui 5 inermes nulla rerum suarum non relictæ inter hostes, ludibrium non externis modo sed etiam popularibus, spoliati atque egentes domos rediere.

Haud ignarus opinionis alterius, qua hæc proditio 6 ab Samnitibus facta traditur, cum auctoribus hoc dedi, quibus dignius credi est, tum foedus Neapolitanum — eo enim deinde summa rei Graecorum venit — similis vero facit ipsos in amicitiam redisse. Publilio 7 triumphus decretus, quod satis credebatur obsidione domitos hostes in fidem venisse. duo singularia hæc ei viro primum contingere, prorogatio imperii, non ante in ullo facta, et acto honore triumphus.

XXVII. Aliud subinde bellum cum alterius orae 1 Graecis exortum. namque Tarentini, cum rem Palae- 2 politanam vana spe auxilii aliquamdiu sustinuissent, postquam Romanos urbe potitos acceperere, velut destituti ac non qui ipsi destituissent, increpare Palaepolitanos, ira atque invidia in Romanos furere, eo etiam, quod Lucanos et Apulos — nam utraque eo anno societas coepta est — in fidem populi Romani venisse adlatum est: quippe propemodum perventum ad se 3 esse, iamque in eo rem fore, ut Romani aut hostes aut domini habendi sint. discrimen profecto rerum 4 suarum in bello Samnitium eventusque eius verti; eam solam gentem restare, nec eam ipsam satis validam, quando Lucanus defecerit; quem revocari adhuc in- 5 pellique ad abolendam societatem Romanam posse, si qua ars serendis discordiis adhibeatur.

Hæc consilia cum apud cupidos rerum novan- 6 darum valuissent, ex iuventute quidam Lucanorum pretio adsciti, clari magis inter populares quam honesti, inter se mulcati ipsi virgis cum corpora nuda intulissent in civium coetum, vociferati sunt se, quod 7 castra Romana ingredi ausi essent, a consulibus virgis caesos ac prope securi percussos esse. deformis suapte 8

- natura res cum speciem iniuriae magis quam doli prae se ferret, concitati homines cogunt clamore suo magistratus senatum vocare, et alii circumstantes concilium bellum in Romanos poscunt, alii ad concitandam in arma multitudinem agrestium discurrunt, tumultuque etiam sanos consternante animos decernitur, ut societas cum Samnitibus renovaretur, legatique ad eam rem mittuntur. repentina res quia quam causam nullam tam ne fidem quidem habebat, coacti a Samnitibus et obsides dare et praesidia in loca munita accipere, caeci fraude et ira nihil recusarunt. dilucere deinde brevi fraus coepit, postquam criminum falsorum auctores Tarentum commigravere; sed amissa omni de se potestate nihil ultra, quam ut paeniteret frustra, restabat.
- 1 XXVIII. Eo anno plebei Romanae velut aliud initium libertatis factum est, quod necti desierunt; mutatum autem ius ob unius faeneratoris simul libidinem
2 simul crudelitatem insignem. L. Papirius is fuit, cui cum se C. Publilius ob aes alienum paternum nexum dedisset, quae aetas formaque misericordiam elicere poterant, ad libidinem et contumeliam animum accen-
3 derunt. [ut] florem aetatis eius fructum adventicium crediti ratus, primo perlicere adulescentem sermone incesto est conatus; dein, postquam aspernabantur flagitium aures, minis territare atque identidem admo-
4 nere fortunae; postremo, cum ingenuitatis magis quam praesentis condicionis memorem videret, nudari iubet
5 verberaque adferri. quibus laceratus iuvenis cum se in publicum proripuisset, libidinem crudelitatemque
6 conquerens faeneratoris, ingens vis hominum cum aetatis miseratione atque indignitate iniuriae accensa, tum suae condicionis liberumque suorum respectu, in forum atque inde agmine facto ad curiam concurrit;
7 et, cum consules tumultu repentino coacti senatum vocarent, introeuntibus in curiam patribus laceratum iuvenis tergum, procumbentes ad singulorum pedes,
8 ostentabant. victum eo die ob inpotentem iniuriam

unius ingens vinculum fidei; iussique consules ferre ad populum, ne quis, nisi qui noxam meruisset, donec poenam lueret, in conpedibus aut in nervo teneretur; pecuniae creditae bona debitoris, non corpus obnoxium 9 esset. ita nexi soluti, cautumque in posterum, ne necterentur.

XXIX. Eodem anno cum satis per se ipsum Sam- 1 nitium bellum et defectio repens Lucanorum auctoresque defectionis Tarentini sollicitos haberent patres, accessit, ut et Vestinus populus Samnitibus sese coniungeret. quae res sicut eo anno sermonibus magis 2 passim hominum iactata quam in publico ullo concilio est, ita insequentis anni consulibus, L. Furio Camillo iterum Iunio Bruto Scaevae, nulla prior potiorque visa est, de qua ad senatum referrent. et quamquam 3 *non* nova res erat, tamen tanta cura patres incessit, ut pariter eam susceptam neglectamque timerent, ne aut inpunitas eorum lascivia superbiaque aut bello poenae expetitae metu propinquo atque ira concirent finitimos populos. et erat genus omne abunde bello 4 Samnitibus par, Marsi Paelignique et Marrucini: quos, si Vestinus attingeretur, omnes habendos hostes. vicit 5 tamen pars, quae in praesentia videri potuit maioris animi quam consilii; sed eventus docuit fortes fortunam iuvare. bellum ex auctoritate patrum populus 6 adversus Vestinos iussit. provincia ea Bruto, Samnium Camillo sorte evenit. exercitus utroque ducti, 7 et cura tuendorum finium hostes prohibiti coniungere arma.

Ceterum alterum consulem L. Furium, cui maior 8 moles rerum inposita erat, morbo gravi implicitum fortuna bello subtraxit; iussusque dictatorem dicere rei 9 gerendae causa longe clarissimum bello ea tempestate dixit, L. Papirium Cursorem, a quo Q. Fabius Maximus Rullianus magister equitum est dictus: par nobile 10 rebus in eo magistratu gestis, discordia tamen, qua prope ad ultimum dimicationis ventum est, nobilius.

- 11 Ab altero consule in Vestinis multiplex bellum nec
usquam vario eventu gestum est. nam et pervastavit
12 agros et populando atque urendo tecta hostium sataque
in aciem invitos extraxit et ita proelio uno accidit
Vestinorum res, haudquaquam tamen incruento milite
suo, ut non in castra solum refugerent hostes sed iam
ne vallo quidem ac fossis freti dilaberentur in oppida,
13 situ urbium moenibusque se defensuri. postremo oppida
quoque vi expugnare adortus primo Cūtinam ingenti
ardore militum a vulnere ira, quod haud fere quis-
quam integer proelio excesserat, scalis cepit, deinde
14 Cingiliam. utriusque urbis praedam militibus, quod eos
neque portae nec muri hostium arcuerant, concessit.
- 1 XXX. In Samnium incertis itum auspiciis est; cuius
rei vitium non in belli eventum, quod prospere gestum
est, sed in rabiem atque iras imperatorum vertit.
2 namque Papirius dictator a pullario monitus cum ad
auspiciū repetendum Romam proficisceretur, magistro
equitum denuntiavit, ut sese loco teneret neu absente
3 se cum hoste manum consereret. Q. Fabius cum post
profectionem dictatoris per exploratores conperisset
perinde omnia soluta apud hostes esse, ac si nemo
4 Romanus in Samnio esset, seu ferox adulescens in-
dignitate accensus, quod omnia in dictatore viderentur
reposita esse, seu occasione bene gerendae rei inductus,
exercitu instructo paratoque profectus ad Inbrinium
— ita vocant locum — acie cum Samnitibus confligit.
5 ea fortuna pugnae fuit, ut nihil relictum sit, quo, si
adfuisset dictator, res melius geri potuerit; non dux
6 militi, non miles duci defuit; eques etiam auctore L.
Cominio tribuno militum, qui aliquotiens impetu capto
perrumpere non poterat hostium agmen, detraxit frenos
equis atque ita concitatos calcaribus permisit, ut su-
stinere eos nulla vis posset; per arma, per viros late
7 stragem dedere; secutus pedes impetum equitum tur-
batis hostibus intulit signa. viginti milia hostium caesa
eo die traduntur. auctores habeo bis cum hoste signa

conlata dictatore absente, bis rem egregie gestam; apud antiquissimos scriptores una haec pugna invenitur; in quibusdam annalibus tota res praetermissa est. magister equitum, ut ex tanta caede, multis potitus 8 spoliis congesta in ingentem acervum hostilia arma subdito igne concremavit, seu votum id deorum cuipiam fuit, seu credere libet Fabio auctori eo factum, ne suae 9 gloriae fructum dictator caperet nomenque ibi scriberet aut spolia in triumpho ferret. litterae quoque de 10 re prospere gesta ad senatum, non ad dictatorem missae argumentum fuere minime cum eo communicantis laudes. ita certe dictator id factum accepit, ut laetis aliis victoria parta prae se ferret iram tristitiamque. misso itaque repente senatu se ex curia proripuit, 11 tum vero non Samnitium magis legiones quam maiestatem dictatoriam et disciplinam militarem a magistro equitum victam et eversam dictitans, si illi inpune spretum imperium fuisset. itaque plenus minarum 12 iraeque profectus in castra cum maximis itineribus isset, non tamen praevenire famam adventus sui potuit; praecurrerant enim ab urbe, qui nuntiarent dicta- 13 torem avidum poenae venire, alternis paene verbis T. Manli factum laudantem.

XXXI. Fabius contione extemplo advocata obtesta- 1 tus milites est, ut, qua virtute rem publicam ab infestissimis hostibus defendissent, eadem se, cuius ductu auspicioque vicissent, ab inpotenti crudelitate dictatoris tutarentur: venire amentem invidia, iratum virtuti 2 alienae felicitatique; furere, quod se absente res publica egregie gesta esset; malle, si mutare fortunam posset, apud Samnites quam Romanos victoriam esse; impe- 3 rium dictitare spretum, tamquam non eadem mente pugnari vetuerit, qua pugnatum doleat: et tunc invidia impedire virtutem alienam voluisse cupidissimisque arma ablaturum fuisse militibus, ne se absente moveri possent, et nunc id furere, id aegre pati, quod sine 4 L. Papirio non inermes, non manci milites fuerint,

quod se Q. Fabius magistrum equitum duxerit ac non
 5 accensum dictatoris. quid illum facturum fuisse, si,
 quod belli casus ferunt Marsque communis, adversa
 pugna evenisset, qui sibi devictis hostibus, re publica
 bene gesta, ita ut non ab illo unico duce melius geri
 6 potuerit, supplicium magistro equitum minetur? neque
 illum magistro equitum infestiores quam tribunis
 militum, quam centurionibus, quam militibus esse. si
 7 posset, in omnes saevitum fuisse; quia id nequeat,
 in unum saevire; etiam invidiam tamquam ignem
 summa petere; in caput consilii, in ducem incurrere;
 si se simul cum gloria rei gestae extinxisset, tunc
 victorem velut in capto exercitu dominantem, quid-
 quid licuerit in magistro equitum, in militibus ausurum.
 8 proinde adessent in sua causa omnium libertati. si
 consensum exercitus eundem, qui in proelio fuerit, in
 tuenda victoria videat et salutem unius omnibus curae
 esse, inclinaturum ad clementiorem sententiam animum;
 9 postremo se vitam fortunasque suas illorum fidei vir-
 tutique permittere.

1 XXXII. Clamor e tota contione ortus, uti bonum
 animum haberet: neminem illi vim adlaturum salvis
 legionibus Romanis.

Haud multo post dictator advenit classicoque ex-
 2 templo ad contionem advocavit. tum silentio facto
 praeco Q. Fabium magistrum equitum citavit. qui
 3 simul ex inferiore loco ad tribunal accessit, tum dicta-
 tor 'quaero' inquit 'de te, Q. Fabi, cum summum im-
 perium dictatoris sit pareantque ei consules, regia po-
 testas, praetores, iisdem auspiciis quibus consules
 creati, aequum censeas necne magistrum equitum dicto
 4 audientem esse? itemque illud interrogo, cum me in-
 certis auspiciis profectum ab domo scirem, utrum mihi
 turbatis religionibus res publica in discrimen commit-
 tenda fuerit, an auspicia repetenda, ne quid dubiis dis
 5 agerem? simul illud, quae dictatori religio inpedimento
 ad rem gerendam fuerit, num ea magister equitum

solutus ac liber potuerit esse? sed quid ego haec interrogo, cum, si ego tacitus abissem, tamen tibi ad voluntatis interpretationem meae dirigenda tua sententia fuerit? quin tu respondes, vetuerimne te quicquam 6 rei me absente agere, vetuerimne signa cum hostibus conferre? quo tu imperio meo spreto, incertis auspiciis, 7 turbatis religionibus adversus morem militarem disciplinamque maiorum et numen deorum ausus es cum hoste configere. ad haec, quae interrogatus es, re- 8 sponde; at extra ea cave vocem mittas. accede, lictor.'

Adversus quae singula cum respondere haud facile 9 esset et nunc quereretur eundem accusatorem capitis sui ac iudicem esse, modo vitam sibi eripi citius quam gloriam rerum gestarum posse vociferaretur purgaretque se in vicem atque ultro accusaret, tunc 10 Papirius redintegrata ira spoliari magistrum equitum ac virgas et secures expediri iussit. Fabius fidem mili- 11 tum inplorans lacerantibus vestem lictoribus ad triarios tumultum *ultima* in contione miscentes sese recepit.

Inde clamor in totam contionem est perlatus. alibi 12 preces, alibi minae audiebantur; qui proximi forte tribunali steterant, quia subiecti oculis imperatoris noscitari poterant, orabant, ut parceret magistro equitum neu cum eo exercitum damnaret; extrema contio et 13 circa Fabium globus increpabant inclementem dictatorem nec procul seditione aberant. ne tribunal quidem satis quietum erat; legati circumstantes sellam ora- 14 bant, ut rem in posterum diem differret et irae suae spatium et consilio tempus daret: satis castigatam 15 adulescentiam Fabi esse, satis deformatam victoriam; ne ad extremum finem supplicii tenderet neu unico iuveni, neu patri eius, clarissimo viro, neu Fabiae genti eam iniungeret ignominiam. cum parum precibus, 16 parum causa proficerent, intueri saevientem contionem iuebant: ita inritatis militum animis subdere ignem ac materiam seditioni non esse aetatis, non prudentiae

17 eius; neminem id Q. Fabio poenam deprecanti suam
vitio versurum, sed dictatori, si occaecatus ira infestam
18 multitudinem in se pravo certamine movisset. postremo,
ne id se gratiae dare Q. Fabi crederet, se ius iuran-
dum dare paratos esse non videri e re publica in Q.
Fabium eo tempore animadverti.

1 XXXIII. His vocibus cum in se magis incitarent
dictatorem quam magistro equitum placarent, iussi de
2 tribunali descendere legati; et silentio nequiquam per
praeconem temptato, *cum* prae strepitu ac tumultu nec
ipsius dictatoris nec apparitorum eius vox audiretur,
nox velut in proelio certamini finem fecit.

3 Magister equitum, iussus postero die adesse, cum
omnes adfirmarent infestius Papirium exarsurum, agita-
tum contentione ipsa exacerbatumque, clam ex castris
4 Romam profugit; et patre auctore M. Fabio, qui ter
iam consul dictatorque fuerat, vocato extemplo senatu
cum maxime conquereretur apud patres vim atque
iniuriam dictatoris, repente strepitus ante curiam
5 lictorum summoventium auditur; et ipse infensus
aderat, postquam conperit profectum ex castris, cum
expedito equitatu secutus. iterata deinde contentio, et
6 prendi Fabium Papirius iussit. ubi cum deprecantibus
primoribus patrum atque universo senatu perstaret in
7 incepto inmitis animus, tum pater M. Fabius 'quando
quidem' inquit 'apud te nec auctoritas senatus nec
aetas mea, cui orbitatem paras, nec virtus nobilitasque
magistri equitum a te ipso nominati valet nec preces,
quae saepe hostem mitigavere, quae deorum iras pla-
cant, tribunos plebis appello et provoco ad populum
8 eumque tibi, fugienti exercitus tui, fugienti senatus
iudicium, iudicem fero, qui certe unus plus quam tua
dictatura potest polletque. videro, cessurusne provo-
cationi sis, cui rex Romanus Tullus Hostilius cessit'.

9 Ex curia in contionem itur. quo cum paucis dicta-
tor, cum omni agmine principum magister equitum
cum escendisset, deduci eum de rostris Papirius in

partem inferiorem iussit. secutus pater 'bene agis' in- 10
quit, 'cum eo nos deduci iussisti, unde et privati
vocem mittere possemus.' ibi primo non tam perpe-
tuae orationes quam altercatio exaudiebantur; vicit 11
deinde strepitum vox et indignatio Fabi senis incre-
pantis superbiam crudelitatemque Papiri: se quoque 12
dictatorem Romae fuisse, nec a se quemquam, ne ple-
bis quidem hominem, non centurionem, non militem
violatum; Papirium tamquam ex hostium ducibus, sic 13
ex Romano imperatore victoriam et triumphum petere.
quantum interesse inter moderationem antiquorum et
novam superbiam crudelitatemque! dictatorem Quin- 14
ctium Cincinnatum in L. Minucium consulem ex ob-
sidione a se ereptum non ultra saevisse, quam ut le-
gatum eum ad exercitum pro consule relinqueret.
M. Furium Camillum in L. Furio, qui contempta sua 15
senectute et auctoritate foedissimo cum eventu pug-
nasset, non solum in praesentia moderatum irae esse,
ne quid de collega secus populo aut senatui scriberet,
sed, cum revertisset, potissimum ex tribunis consula- 16
ribus habuisse, quem, ex collegis optione ab senatu
data, socium sibi imperii deligeret. nam populi quidem, 17
penes quem potestas omnium rerum esset, ne iram
quidem umquam atrociorē fuisse in eos, qui temeri-
tate atque inscitia exercitus amisissent, quam ut pe-
cunia eos multaret; capite anquisitum ob rem bello
male gestam de imperatore nullo ad eam diem esse.
nunc ducibus populi Romani, quae ne victis quidem 18
bello fas fuerit, virgas et secures victoribus et iustis-
simos meritis triumphos intentari. quid enim tandem 19
passurum fuisse filium suum, si exercitum amisisset,
si fusus, fugatus, castris exutus fuisset? quo ultra
iram violentiamque eius excessuram fuisse, quam ut
verberaret necaretque? quam conveniens esse, propter 20
Q. Fabium civitatem in laetitia, victoria, supplicationi-
bus ac gratulationibus esse, eum, propter quem deum 21
delubra pateant, arae sacrificiis fument, honore donis

- cumulentur, nudatum virgis lacerari in conspectu populi Romani, intuentem Capitolium atque arcem deosque ab se duobus proeliis haud frustra advocatos!
- 22 quo id animo exercitum, qui eius ductu auspiciisque vicisset, laturum? quem luctum in castris Romanis, quam laetitiam inter hostes fore!
- 23 Haec simul iurgans, querens, deum hominumque fidem obtestans et complexus filium plurimis cum lacrumis agebat.
- 1 XXXIV. Stabat cum eo senatus maiestas, favor populi, tribunicium auxilium, memoria absentis exercitus; ex parte altera imperium invictum populi Romani et disciplina rei militaris et dictatoris edictum pro numine semper observatum et Manliana imperia et posthabita filii caritas publicae utilitati iactabantur.
- 3 hoc etiam L. Brutum, conditorem Romanae libertatis, antea in duobus liberis fecisse; nunc patres comes et senes faciles de alieno imperio spreto, tamquam rei parvae, disciplinae militaris eversae iuventuti gratiam
- 4 facere. se tamen perstaturum in incepto nec ei, qui adversus dictum suum turbatis religionibus ac dubiis auspiciis pugnasset, quicquam ex iusta poena remissurum. maiestas imperii perpetuane esset, non esse in sua
- 6 potestate; L. Papirium nihil eius deminuturum; optare, ne potestas tribunicia, inviolata ipsa, violet intercessione sua Romanum imperium, neu populus in se potissimum dictatore ius dictaturae extinguat. quod si
- 7 fecisset, non L. Papirium, sed tribunos, sed pravum populi iudicium nequiquam posteros accusaturos, cum polluta semel militari disciplina non miles centurionis, non centurio tribuni, non tribunus legati, non legatus consulis, non magister equitum dictatoris pareat imperio, nemo hominum, nemo deorum verecundiam habeat, non edicta imperatorum, non auspicia observentur,
- 9 sine commeatu vagi milites in pacato, in hostico errent, inmemores sacramenti licentia sola se, ubi velint,
- 10 exauctorent, infrequentia deserantur signa neque con-

veniat ad edictum nec discernatur, interdiu nocte, aequo iniquo loco, *iussu* iniussu imperatoris pugnent, et non signa, non ordines servant, latrocinii modo caeca et fortuita pro sollemni et sacrata militia sit; — 'horum criminum vos reos in omnia saecula of- 11 fert, tribuni plebi, vestra obnoxia capita pro licentia Q. Fabi obicite'.

XXXV. Stupentes tribunos et suam iam vicem 1 magis anxios quam eius, cui auxilium ab se petebatur, liberavit onere consensus populi Romani ad preces et obtestationem versus, ut sibi poenam magistri equitum dictator remitteret. tribuni quoque inclinam 2 rem in preces subsecuti orare dictatorem insistunt, ut veniam errori humano, veniam adulescentiae Q. Fabi daret; satis eum poenarum dedisse. iam ipse adule- 3 scens, iam pater M. Fabius contentionis obliti procumbere ad genua et iram deprecari dictatoris.

Tum dictator silentio facto 'bene habet' inquit, 4 'Quirites. vicit disciplina militaris, vicit imperii maiestas, quae in discrimine fuerunt, an ulla post hanc diem essent. non noxae eximitur Q. Fabius, qui contra 5 edictum imperatoris pugnavit, sed noxae damnatus donatur populo Romano, donatur tribuniciae potestati, precarium, non iustum auxilium ferenti. vive, Q. Fabi, 6 felicior hoc consensu civitatis ad tuendum te quam qua paulo ante exultabas victoria; vive, id facinus ausus, cuius tibi ne parens quidem, si eodem loco fuisset, quo fuit L. Papirius, veniam dedisset. mecum, 7 ut voles, reverteris in gratiam; populo Romano, cui vitam debes, nihil maius praestiteris, quam si hic tibi dies satis documentum dederit, ut bello ac pace pati legitima imperia possis'.

Cum se nihil morari magistrum equitum pronun- 8 tiasset, degressum eum templo laetus senatus, laetior populus, circumfusi ac gratulantes hinc magistro equitum hinc dictatori, prosecuti sunt, firmum 9 tumque imperium militare haud minus periculo Q.

Fabi quam supplicio miserabili adulescentis Manli videbatur.

- 10 Forte ita eo anno evenit, ut, quotiescumque dictator ab exercitu recessisset, hostes in Samnio moverentur. ceterum in oculis exemplum erat Q. Fabius M. Valerio legato, qui castris praeerat, ne quam vim hostium magis quam trucem dictatoris iram timeret.
- 11 itaque frumentatores cum circumventi ex insidiis caesi loco iniquo essent, creditum vulgo est subveniri eis
- 12 ab legato potuisse, ni tristia edicta exhorruisset. ea quoque ira alienavit a dictatore militum animos, iam ante infensos, quod inplacabilis Q. Fabio fuisset et, quod suis precibus negasset, eius populo Romano veniam dedisset.

- 1 XXXVI. Postquam dictator praeposito in urbe L. Papirio Crasso, magistro equitum Q. Fabio vetito quicquam pro magistratu agere, in castra rediit, neque civibus satis laetus adventus eius fuit nec hostibus
- 2 quicquam attulit terroris. namque postero die, seu ignari venisse dictatorem, seu, adesset an abesset, parvi facientes, instructa acie ad castra accesserunt.
- 3 ceterum tantum momenti in uno viro L. Papirio fuit, ut, si ducis consilia favor subsecutus militum foret, debellari eo die cum Samnitibus potuisse pro haud
- 4 dubio habitum sit; ita instruxit aciem, *ita* loco ac subsidiis, ita omni arte bellica firmavit. cessatum a milite ac de industria, ut obtrectaretur laudibus ducis, impedita victoria est. plures Samnitium cecidere, plures Romani vulnerati sunt.

- 5 Sensit peritus dux, quae res victoriae obstaret: temperandum ingenium suum esse et severitatem
- 6 miscendam comitate. itaque adhibitis legatis ipse circumiens saucios milites, inserens in tentoria caput singulosque, ut sese haberent, rogitans curam eorum nominatim legatis tribunisque et praefectis demandabat. rem per se popularem ita dextere egit, ut mendendis corporibus animi multo prius militum impera-

tori reconciliarentur nec quicquam ad salubritatem efficacius fuerit, quam quod grato animo ea cura accepta est. refecto exercitu cum hoste congressus haud 8 dubia spe sua militumque ita fudit fugavitque Samnites, ut ille ultimus eis dies conferendi signa cum dictatore fuerit. incessit deinde, qua duxit praedae 9 spes, victor exercitus perlustravitque hostium agros, nulla arma, nullam vim nec apertam nec ex insidiis expertus. addebat alacritatem, quod dictator praedam 10 omnem edixerat militibus; nec ira magis publica quam privatum conpendium in hostem acuebat.

His cladibus subacti Samnites pacem a dictatore 11 petiere; cum quo pacti, ut singula vestimenta militibus et annum stipendium darent, cum ire ad senatum 12 iussi essent, secuturos se dictatorem responderunt, unius eius fidei virtutisque causam suam commendantes. ita deductus ex Samnitibus exercitus.

XXXVII. Dictator triumphans urbem est ingressus; 1 et, cum se dictatura abdicare vellet, iussu patrum, priusquam abdicaret, consules creavit C. Sulpicium Longum iterum Q. Aemilium Cerretanum. Samnites 2 infecta pace, quia de condicionibus ambigebatur, indutias annuas ab urbe rettulerunt. nec earum ipsarum sancta fides fuit; adeo, postquam Papirium abisse magistratu nuntiatum est, arrecti ad bellandum animi sunt.

C. Sulpicio Q. Aemilio — Aulium quidam annales 3 habent — consulibus ad defectionem Samnitium Apulum novum bellum accessit. utroque exercitus missi. Sulpicio Samnites, Apuli Aemilio sorte evenerunt. sunt, qui non ipsis Apulis bellum inlatum, sed socios 4 eius gentis populos ab Samnitium vi atque iniuriis defensos scribant; ceterum fortuna Samnitium, vix a 5 se ipsis eo tempore propulsantium bellum, propius ut sit vero facit, non Apulis ab Samnitibus arma inlata, sed cum utraque simul gente bellum Romanis fuisse. nec tamen res ulla memorabilis acta; ager Apulus Sam- 6 niumque evastatum; hostes nec hic nec illic inventi.

Romae nocturnus terror ita ex somno trepidam repente civitatem excivit, ut Capitolium atque arx
 7 moeniaque et portae plena armatorum fuerint; et, cum concursatum *conclamatumque* ad arma omnibus locis esset, prima luce nec auctor nec causa terroris conparuit.

8 Eodem anno de Tusculanis Flavia rogatione populi fuit iudicium. M. Flavius tribunus plebis tulit ad populum, ut in Tusculanos animadverteretur, quod eorum ope ac consilio Veliterni Privernatesque populo Ro-
 9 mano bellum fecissent. populus Tusculanus cum coniugibus ac liberis Romam venit. ea multitudo veste mutata et specie reorum tribus circumit, genibus se
 10 omnium advolvens. plus itaque misericordia ad poenae veniam inpetrandam quam causa ad crimen purgandum
 11 valuit. tribus omnes praeter Polliam antiquarunt legem. Polliae sententia fuit, puberes verberatos necari, coniuges liberosque sub corona lege belli venire;
 12 memoriamque eius irae Tusculanis in poenae tam atrocis auctores mansisse ad patrum aetatem constat, nec quemquam ferme ex Pollia tribu candidatum Papiriam ferre solitum.

1 XXXVIII. Insequenti anno, Q. Fabio L. Fulvio consulibus, A. Cornelius Arvina dictator et M. Fabius Ambustus magister equitum metu gravioris in Samnio belli — conducta enim pretio a finitimis iuventus dicebatur — intentiore dilectu habito egregium exer-
 2 citum adversus Samnites duxerunt. castra in hostico incuriose ita posita, tamquam procul abesset hostis, cum subito advenere Samnitium legiones tanta ferocia, ut vallum usque ad stationem Romanam inferrent.
 3 nox iam adpetebat; id prohibuit munimenta adoriri; nec dissimulabant orta luce postero die facturos.
 4 dictator ubi propiorem spe dimicationem vidit, ne militum virtuti damno locus esset, ignibus crebris relictis, qui conspectum hostium frustrarentur, silentio legiones educit; nec tamen fallere propter propinqui-

tatem castrorum potuit. eques extemplo insecutus ita 5
institit agmini, ut, donec lucesceret, proelio abstineret;
ne pedestres quidem copiae ante lucem castris egres- 6
sae; eques luce demum ausus incursare in hostem
carpendo novissimos premendoque iniquis ad transitum
locis agmen detinuit. interim pedes equitem adsecutus;
et totis iam copiis Samnis urgebat. tum dictator, post- 7
quam sine magno incommodo progredi non poterat,
eum ipsum, in quo constiterat, locum castris dimetari
iussit. id vero, circumfuso undique equitatu, ut vallum
peteretur opusque inciperet, fieri non poterat. itaque 8
ubi neque eundi neque manendi copiam esse videt,
instruit aciem impedimentis ex agmine remotis.

Instruunt contra et hostes, et animis et viribus
pares. auxerat id maxime animos, quod ignari, loco 9
iniquo non hosti cessum, velut fugientes ac territos
terribiles ipsi secuti fuerant. id aliquamdiu aequavit 10
pugnam iam pridem desueto Samnite clamorem Ro-
mani exercitus pati. at hercule illo die ab hora diei
tertia ad octavam ita anceps dicitur certamen stetisse;
ut neque clamor, ut primo semel concursu est subla-
tus, iteratus sit neque signa promota loco retrove re-
cepta neque recursum ab ulla sit parte. in suo quisque 11
gradu obnixa, urgentes scutis, sine respiratione ac
respectu pugnabant; fremitus aequalis tenorque idem
pugnae in defatigationem ultimam aut noctem specta-
bat. iam viris vires, iam ferro sua vis, iam consilia 12
ducibus deerant, cum subito Samnitium equites, cum,
turma una longius provecta, acceperant impedimenta
Romanorum procul ab armatis sine praesidio, sine
munimento stare, aviditate praedae impetum faciunt.
quod ubi dictatori trepidus nuntius attulit, 'sine modo' 13
inquit, 'sese praeda praepediant'. alii deinde super alios
diripi passim ferrique fortunas militum vociferabantur.
tum magistro equitum accito 'vides tu' inquit, 'M. 14
Fabi, ab hostium equite omissam pugnam? haerent
inpediti impedimentis nostris. adgredere, quod inter 15

praedandum omni multitudini evenit, dissipatos; raros equis insidentes, raros quibus ferrum in manu sit invenies; se equosque dum praeda onerant, caede inermes cruentamque illis praedam redde. mihi legiones peditumque pugna curae erunt; penes te equestre sit decus'.

1 XXXIX. Equitum acies, qualis [quae] esse instructissima potest, invecta in dissipatos inpeditosque
2 hostes caede omnia replet. inter sarcinas omissas repente, obiacentes pedibus fugientium consternatorumque equorum, neque pugnae neque fugae satis potentes
3 caeduntur. tum deleta prope equitatu hostium M. Fabius circumductis paulum alis ab tergo pedestrem
4 aciem adoritur. clamor inde novus accidens et Samnitium terruit animos, et dictator, ubi respectantes hostium antesignanos turbataque signa et fluctuantem aciem vidit, tum appellare, tum adhortari milites, tribunos principesque ordinum nominatim ad iterandam
5 secum pugnam vocare. novato clamore signa inferuntur, et, quidquid progrediebantur, magis magisque turbatos hostes cernebant. eques ipse iam primis erat in
6 conspectu, et Cornelius respiciens ad manipulos militum, quod manu, quod voce poterat, monstrabat vexilla se suorum parmasque cernere equitum. quod ubi auditum simul visumque est, adeo repente laboris per diem paene totum tolerati vulnerumque obliti sunt, ut haud secus, quam si tum integri e castris signum
7 pugnae accepissent, concitaverint se in hostem. nec ultra Samnis tolerare terrorem equitum peditumque vim potuit; partim in medio caesi, partim in fugam
8 dissipati sunt. pedes restantes ac circumventos cecidit; ab equite fugientium strages est facta, inter quos et ipse imperator cecidit.

10 Hoc demum proelium Samnitium res ita infregit, ut omnibus conciliis fremerent minime id quidem mirum esse, si in pio bello et contra foedus suscepto, infestioribus merito deis quam hominibus, nihil pro-

spere agerent; expiandum id bellum magna mercede
 luendumque esse; id referre tantum, utrum supplicia 11
 noxio paucorum an omnium innoxio praebeant san-
 guine; audebantque iam quidam nominare auctores
 armorum. unum maxime nomen per consensum cla- 12
 mantium Brutuli Papi exaudiebatur. vir nobilis po-
 tensque erat, haud dubie proximarum indutiarum
 ruptor. de eo coacti referre praetores decretum fece- 13
 runt, ut Brutulus Papius Romanis dederetur et cum
 eo praeda omnis Romana captivique ut Romam mit-
 terentur, quaeque res per fetiales ex foedere repetitae
 essent, secundum ius fasque restituerentur. fetiales 14
 Romam, ut censuerunt, missi et corpus Brutuli exa-
 nime; ipse morte voluntaria ignominiae se ac supplicio
 subtraxit. placuit cum corpore bona quoque eius dedi.
 nihil tamen earum rerum praeter captivos ac si qua 15
 cognita ex praeda sunt acceptum est; ceterarum rerum
 inrita fuit deditio. dictator ex senatus consulto trium-
 phavit.

Hoc bellum a consulibus bellatum quidam auctores 16
 sunt eosque de Samnitibus triumphasse; Fabium etiam
 in Apuliam processisse atque inde magnas praedas
 egisse. XL. nec discrepat, quin dictator eo anno A. 1
 Cornelius fuerit; id ambigitur, belline gerendi causa 2
 creatus sit, an ut esset, qui ludis Romanis, quia L.
 Plautius praetor gravi morbo forte implicitus erat, 3
 signum mittendis quadrigis daret functusque eo haud
 sane memorandi imperii ministerio se dictatura abdi-
 caret. nec facile est aut rem rei aut auctorem auctori
 praeferre. vitiatam memoriam funebribus laudibus reor 4
 falsisque imaginum titulis, dum familiae ad se quaeque
 famam rerum gestarum honorumque fallenti mendacio
 trahunt. inde certe et singulorum gesta et publica 5
 monumenta rerum confusa; nec quisquam aequalis
 temporibus illis scriptor extat, quo satis certo auctore
 stetur.

TITI LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER IX.

PERIOCHA LIBRI IX.

T. Veturius Sp. Postumius consules apud furcas Caudinas deducto in locum artum exercitu, cum spes nulla esset evadendi, foedere cum Samnitibus facto et sescentis equitibus Romanis obsidibus datis ita exercitum abduxerunt, ut omnes sub iugum mitterentur; iidemque auctore Sp. Postumio consule, qui in senatu suaserat, ut eorum deditione, quorum culpa tam deforme foedus ictum erat, publica fides liberaretur, cum duobus tribunis plebis et omnibus, qui foedus spoponderant, dediti Samnitibus non sunt recepti. nec multo post fusis a Papirio Cursore Samnitibus et sub iugum missis receptisque sescentis equitibus Romanis, qui obsides dati erant, pudor flagitii prioris abolitus est. tribus duae adiectae sunt, Ofentina et Falerna. Suessa et Pontiae coloniae deductae sunt. Ap. Claudius censor aquam Claudiam perduxit; viam stravit, quae Appia vocata est; libertinorum filios in senatum legit; ideoque, quoniam is ordo indignis inquinatus videbatur, sequentis anni consules senatum observaverunt, quem ad modum ante proximos censores fuerat. res praeterea contra Apulos et Etruscos et Umbros et Marsos et Paelignos et Aequos et Samnites, quibus foedus restitutum est, prospere gestas continet. Cn. Flavius scriba, libertino patre natus, aedilis curulis fuit, per forensem factionem creatus, quae, cum comitia et campum turbaret et in his propter nimias vires dominaretur, a Q. Fabio censore in quattuor tribus redacta est, quas urbanas appellavit; eaque res Fabio Maximo nomen dedit. in hoc libro mentionem habet Alexandri, qui temporibus his fuit, et aestimatis populi Romani viribus, quae tunc erant, colligit, si Alexander

in Italiam traiecisset, non tam facilem ei victoriam de populo Romano fore, quam de iis gentibus, quas ad orientem imperio suo subiecerat.

I. Sequitur hunc annum nobilis clade Romana 1
Caudina pax T. Veturio Calvino Sp. Postumio consuli-
bus. Samnites eo anno imperatorem C. Pontium, He- 2
renni filium, habuerunt, patre longe prudentissimo
natum, primum ipsum bellatorem ducemque. is, ubi 3
legati, qui ad dedendas res missi erant, pace infecta
redierunt, 'ne nihil actum' inquit 'hac legatione cen-
seatis, expiatum est quidquid ex foedere rupto irarum
in nos caelestium fuit. satis scio, quibuscumque dis 4
cordi fuit subigi nos ad necessitatem dedendi res,
quae ab nobis ex foedere repetitae fuerant, iis non
fuisse cordi tam superbe ab Romanis foederis expia-
tionem spretam. quid enim ultra fieri ad placandos 5
deos mitigandosque homines potuit, quam quod nos
fecimus? res hostium in praeda captas, quae belli iure
nostrae videbantur, remisimus; auctores belli, quia 6
vivos non potuimus, perfunctos iam fato dedidimus;
bona eorum, ne quid ex contagione noxae remaneret
penes nos, Romam portavimus. quid ultra tibi, Ro- 7
mane, quid foederi, quid dis arbitris foederis debeo?
quem tibi tuarum irarum, quem meorum suppliciorum
iudicem feram? neminem neque populum neque pri-
vatum fugio. quod si nihil cum potentiore iuris hu- 8
mani relinquitur inopi, at ego ad deos vindices into-
lerandae superbiae confugiam et precabor, ut iras suas
vertant in eos, quibus non suae redditae res, non 9
alienae adaccumulatae satis sint; quorum saevitiam non
mors noxiorum, non deditio exanimatorum corporum,
non bona sequentia domini deditioem exsatient; qui
placari nequeant, nisi hauriendum sanguinem lanian-
daque viscera nostra praebuerimus. iustum est bellum, 10
Samnites, quibus necessarium, et pia arma quibus
nulla nisi in armis relinquitur spes. proinde, cum 11

rerum humanarum maximum momentum sit, quam propitiis rem, quam adversis agant dis, pro certo habete priora bella adversus deos magis quam homines gessisse, hoc, quod instat, ducibus ipsis dis gesturos?

1 II. Haec non laeta magis quam vera vaticinatus exercitu educto circa Caudium castra quam potest occultissime locat; inde ad Calatiam, ubi iam consules Romanos castraque esse audiebat, milites decem pastorum habitu mittit pecoraque diversos, alium alibi, haud
2
3 procul Romanis pascere iubet praesidiis; ubi inciderint in praedatores, ut idem omnibus sermo constet: legiones Samnitium in Apulia esse, Luceriam omnibus copiis circumsedere, nec procul abesse, quin vi capiant.
4 iam is rumor, et ante de industria vulgatus, venerat ad Romanos, sed fidem auxere captivi, eo maxime, quod sermo inter omnes congruebat.

5 Haud erat dubium, quin Lucerinis opem Romanus ferret, bonis ac fidelibus sociis, simul ne Apulia omnis ad praesentem terrorem deficeret; ea modo, qua irent,
6 consultatio fuit. duae ad Luceriam ferebant viae, altera praeter oram superi maris, patens apertaue, sed quanto tutior, tanto fere longior, altera per furculas
7 Caudinas, brevior; sed ita natus locus est: saltus duo alti, angusti silvosique sunt, montibus circa perpetuis inter se iuncti; iacet inter eos satis patens, clausus in medio, campus herbidus aquosusque, per quem medium iter est; sed antequam venias ad eum, intrandae
8 primae angustiae sunt, et aut eadem, qua te insinaveris, retro via repetenda aut, si ire porro pergas, per alium saltum, artiolem inpeditioremque, evadendum.

9 In eum campum via alia per cavam rupem Romani demisso agmine cum ad alias angustias protinus pergerent, saeptas deiectu arborum saxorumque ingentium obiacente mole invenere. cum fraus hostilis apparuisset, praesidium etiam in summo saltu conspicitur.
10 citati inde retro, qua venerant, pergunt repetere

viam; eam quoque clausam sua obice armisque in-
 veniunt. sistunt inde gradum sine ullius imperio,
 stuporque omnium animos ac velut torpor quidam in-
 solitus membra tenet, intuentesque alii alios, cum al- 11
 terum quisque conpotem magis mentis ac consilii
 ducerent, diu immobiles silent; deinde, ubi praetoria 12
 consulum erigi videre et expedire quosdam utilia
 operi, quamquam ludibrio fore munientes perditis
 rebus ac spe omni adempta cernebant, tamen, ne cul- 13
 pam malis adderent, pro se quisque nec hortante ullo
 nec imperante ad muniendum versi castra propter
 aquam vallo circumdant, sua ipsi opera laboremque
 inritum, praeterquam quod hostes superbe increpabant, 14
 cum miserabili confessione eludentes. ad consules 15
 maestos, ne advocantes quidem in consilium, quando
 nec consilio nec auxilio locus esset, sua sponte legati
 ac tribuni conveniunt, militesque ad praetorium versi
 opem, quam vix di immortales ferre poterant, ab du-
 cibus exposcunt.

III. Querentes magis quam consultantes nox op- 1
 pressit, cum pro ingenio quisque fremerent, alius: 'per
 obices viarum, per adversa montium, per silvas, qua
 ferri arma poterunt, eamus, modo ad hostem perve- 2
 nire liceat, quem per annos iam prope triginta vin-
 cimus; omnia aequa et plana erunt Romano in perfidi-
 dum Samnitum pugnanti'; alius: 'quo aut qua eamus? 3
 num montes moliri sede sua paramus? dum haec in-
 minebunt iuga, qua tu ad hostem venias? armati
 inermes, fortes ignavi, pariter omnes capti atque victi
 sumus; nè ferrum quidem ad bene moriendum obla-
 turus est hostis; sedens bellum conficiet'. his in vicem 4
 sermonibus qua cibi, qua quietis inmemor nox tra-
 ducta est.

Ne Samnitibus quidem consilium in tam laetis
 suppetebat rebus; itaque universi Herennium Pontium,
 patrem imperatoris, per litteras consulendum censent.
 iam is gravis annis non militaribus solum sed civilibus 5

quoque abscesserat muneribus; in corpore tamen ad-
6fecto vigeat vis animi consiliique. is ubi accepit ad
furculas Caudinas inter duos saltus clausos esse exer-
citus Romanos, consultus ab nuntio filii censuit omnes
inde quam primum inviolatos dimittendos.

7 Quae ubi sprete sententia est iterumque eodem
remeante nuntio consulebatur, censuit ad unum omnes
interficiendos.

8 Quae ubi tam discordia inter se velut ex ancipiti
oraculo responsa data sunt, quamquam filius ipse in
primis iam animum quoque patris consenuisse in ad-
fecto corpore rebatur, tamen consensu omnium victus
9 est, ut ipsum in consilium acciret. nec gravatus senex
plastro in castra dicitur advectus vocatusque in con-
siliu ita ferme locutus esse, ut nihil sententiae suae
10 mutaret, causas tantum adiceret: priore se consilio,
quod optimum duceret, cum potentissimo populo per
ingens beneficium perpetuam firmare pacem amici-
tiamque; altero consilio in multas aetates, quibus
amissis duobus exercitibus haud facile receptura vires
Romana res *esset*, bellum differre; tertium nullum con-
siliu esse.

11 Cum filius alique principes percunctando exse-
querentur, 'quid, si media via consilii caperetur, ut et
dimitterentur incolumes et leges iis iure belli victis
12 inponerentur', 'ista quidem sententia' inquit 'ea est,
quae neque amicos parat nec inimicos tollit. servate
modo quos ignominia inritaveritis: ea est Romana
13 gens, quae victa quiescere nesciat. vivet semper in
pectoribus illorum quidquid istuc praesens necessitas
inusserit, nec eos ante multiplices poenas expetitas a
vobis quiescere sinet'.

1 IV. Neutra sententia accepta Herennius domum e
castris est avectus; et in castris Romanis cum frustra
multi conatus ad erumpendum capti essent et iam
2 omnium rerum inopia esset, victi necessitate legatos
mittunt, qui primum pacem aequam peterent; si pacem

non inpetrarent, uti provocarent ad pugnam. tum 3
Pontius debellatum esse respondit et, quoniam ne
victi quidem ac capti fortunam fateri scirent, inermes
cum singulis vestimentis sub iugum missurum; alias
condiciones pacis aequas victis ac victoribus fore: si 4
agro Samnitium decederetur, coloniae abducerentur,
suis inde legibus Romanum ac Samnitem aequo foe-
dere victurum; his condicionibus paratum se esse foe- 5
dus cum consulibus ferire; si quid eorum displiceat,
legatos redire ad se vetuit.

Haec cum legatio renuntiaretur. tantus gemitus 6
omnium subito exortus est tantaque maestitia incessit
ut non gravius accepturi viderentur, si nuntiaretur
omnibus eo loco mortem oppetendam esse. cum diu 7
silentium fuisset nec consules aut pro foedere tam
turpi aut contra foedus tam necessarium hiscere pos-
sent, tum L. Lentulus, qui princeps legatorum virtute
atque honoribus erat: 'patrem meum' inquit, 'consules, 8
saepe audiui memorantem se in Capitolio unum non
fuisse auctorem senatui redimendae auro a Gallis ci-
vitatibus, quando nec fossa valloque ab ignavissimo ad
opera ac muniendum hoste clausi essent et erumpere
si non sine magno periculo, tamen sine certa pernici-
e possent. quod si, ut illis decurrere ex Capitolio armatis 9
in hostem licuit, quo saepe modo obsessi in obsiden-
des eruperunt, ita nobis aequo aut iniquo loco dimi-
candi tantummodo cum hoste copia esset, non mihi
paterni animi indoles in consilio dando deesset. equi- 10
dem mortem pro patria praeclaram esse fateor et me
vel devovere pro populo Romano legionibusque vel in
medios [me] inmittere hostes paratus sum; sed hic 11
patriam video, hic quidquid Romanarum legionum est,
quae, nisi pro se ipsis ad mortem ruere volunt, quid
habent, quod morte sua servant? 'tectae urbis' dicat 12
aliquis 'et moenia et eam turbam, a qua urbs incolitur'.
immo hercule produntur ea omnia deleta hoc
exercitu, non servantur. quis enim ea tuebitur? inbel- 13

lis videlicet atque inermis multitudo. tam hercule,
14 quam a Gallorum impetu defendit. an a Veis exerci-
tum Camillumque ducem inplorabunt? hic omnes spes
opesque sunt, quas servando patriam servamus, de-
15 dendo ad necem patriam deserimus ac prodimus. 'at
foeda atque ignominiosa deditio est'. sed ea caritas
patriae est, ut tam ignominia eam quam morte nostra,
16 si opus sit, servemus. subeatur ergo ista, quantacumque
est, indignitas et pareatur necessitati, quam ne di
quidem superant. ite, consules, redimite armis civita-
tem, quam auro maiores vestri redemerunt'.

1 V. Consules profecti ad Pontium in conloquium,
cum de foedere victor agitaret, negarunt iniussu po-
puli foedus fieri posse nec sinè fetialibus caerimo-
2 niaque alia sollemni. itaque non, ut vulgo credunt
Claudiusque etiam scribit, foedere pax Caudina, sed
3 per sponsionem facta est. quid enim aut sponsoribus
in foedere opus esset aut obsidibus, ubi precatione
res transigitur, per quem populum fiat, quo minus
legibus dictis stetur, ut eum ita Iuppiter feriat, quem
4 ad modum a fetialibus porcus feriat? spoponderunt
consules, legati, quaestores, tribuni militum, nominaque
omnium, qui spoponderunt, extant, ubi, si ex foedere
acta res esset, praeterquam duorum fetialium non ex-
5 tarent; et propter necessariam foederis dilationem
obsides etiam sescenti equites imperati, qui capite
6 luerent, si pacto non staretur. tempus inde statutum
tradendis obsidibus exercituque inermi mittendo.

Redintegavit luctum in castris consulum adventus,
ut vix ab iis abstinerent manus, quorum temeritate
in eum locum deducti essent, quorum ignavia foedius
7 inde, quam venissent, abituri: illis non ducem loco-
rum, non exploratorem fuisse; beluarum modo caecos
8 in foveam lapsos. alii alios intueri, contemplari arma
mox tradenda et inermes futuras dextras obnoxiaque
corpora hosti; proponere sibimet ipsi ante oculos
iugum hostile et ludibria victoris et vultus superbos

et per armatos inermium iter, inde foedi agminis 9
miserabilem viam per sociorum urbes, reditum in
patriam ad parentes, quo saepe ipsi maioresque eorum
triumphantes venissent: se solos sine vulnere, sine 10
ferro, sine acie victos; sibi non stringere licuisse gla-
dios, non manum cum hoste conferre; sibi nequiquam
animos datos.

Haec frementibus hora fatalis ignominiae advenit, 11
omnia tristiora experiundo factura, quam quae prae-
ceperant animis. iam primum cum singulis vestimen- 12
tis inermes extra vallum exire iussi, et primi traditi
obsides atque in custodiam abducti. tum a consulibus 13
abire lictores iussi paludamentaue detracta: *id* tan-
tam inter ipsos, qui paulo ante eos execrantes deden-
dos lacerandosque censuerant, miserationem fecit, ut suae 14
quisque condicionis oblitus ab illa deformatione tan-
tae maiestatis velut ab nefando spectaculo averteret
oculos.

VI. Primi consules prope seminudi sub iugum missi, 1
tum ut quisque gradu proximus erat, ita ignominiae
obiectus, tum deinceps singulae legiones. circumsta- 2
bant armati hostes, exprobantes eludentesque; gladii
etiam plerisque intentati, et vulnerati quidam neca-
tique, si vultus eorum indignitate rerum acrior victo-
rem offendisset. ita traducti sub iugum et, quod paene 3
gravius erat, per hostium oculos, cum e saltu evasis-
sent, etsi velut ab inferis extracti tum primum lucem
adspicere visi sunt, tamen ipsa lux ita deforme in-
tuentibus agmen omni morte tristior fuit.

Itaque cum ante noctem Capuam pervenire pos- 4
sent, incerti de fide sociorum et quod pudor praepe-
diebat, circa viam haud procul Capua omnium egena
corpora humi prostraverunt. quod ubi est Capuam 5
nuntiatum, evicit misratio iusta sociorum superbiam
ingenitam Campanis. confestim insignia sua consuli- 6
bus, fasces lictoribus, arma equos, vestimenta com-
meatus militibus benigne mittunt; et venientibus 7

Capuam cunctus senatus populusque obviam egressus iustis omnibus hospitalibus privatisque et publicis
8 fungitur officiis. neque illis sociorum comitas vultusque benigni et adloquia non modo sermonem elicere, sed ne ut oculos quidem attollerent aut consolantes ami-
9 cos contra intuerentur efficere poterant: adeo super maerorem pudor quidam fugere conloquia et coetus hominum cogebat.

10 Postero die cum iuvenes nobiles, missi a Capua, ut
11 proficiscentes ad finem Campanum prosequerentur, revertissent vocatique in curiam percunctantibus maioribus natu multo sibi maestiores et abiectioris animi visos referrent: adeo silens ac prope mutum agmen
12 incessisse; iacere indolem illam Romanam, ablatosque cum armis animos; non reddere salutem salutantibus, non dare responsum, non hiscere quemquam prae metu potuisse, tamquam ferentibus adhuc cervicibus iugum,
13 sub quod missi essent; habere Samnites victoriam non praeclaram solum sed etiam perpetuam, cepisse enim eos non Romam, sicut ante Gallos, sed, quod multo bellicosius fuerit, Romanam virtutem ferociamque: —

1 VII. cum haec dicerentur audirenturque et deploratum paene Romanum nomen in concilio sociorum fidelium esset, dicitur Ofillius Calavius, Ovi filius, clarus genere factisque, tum etiam aetate verendus, longe
2 aliter se habere rem dixisse: silentium illud obstinatum fixosque in terram oculos et surdas ad omnia solacia aures et pudorem intuendae lucis ingentem
3 molem irarum ex alto animi cientis indicia esse. aut Romana se ignorare ingenia, aut silentium illud Samnitibus flebiles brevi clamores gemitusque excitaturum, Caudinaeque pacis aliquanto Samnitibus quam Romanis
4 tristioremem memoriam fore; quippe suos quemque eorum animos habiturum, ubicumque congressuri sint; saltus Caudinos non ubique Samnitibus fore.

6 Iam Romae etiam sua infamis clades erat. obsessos primum audierunt; tristior deinde ignominiosae

pacis magis quam periculi nuntius fuit. ad famam 7
 obsidionis dilectus haberi coeptus erat; dimissus deinde
 auxiliorum apparatus, postquam deditionem tam foede
 factam acceperunt, extemploque sine ulla publica
 auctoritate consensum in omnem formam luctus est.
 tabernae circa forum clausae, iustitiumque in foro sua 8
 sponte coeptum prius quam indictum; lati clavi, anuli
 aurei positi; paene maestior exercitu ipso civitas esse 9
 nec ducibus solum atque auctoribus sponsoribusque
 pacis irasci sed innoxios etiam milites odisse et negare
 urbe tectisque accipiendos.

Quam concitationem animorum fregit adventus exer- 10
 citus etiam iratis miserabilis. non enim tamquam in
 patriam revertentes ex insperato incolumes, sed captorum
 habitu vultuque ingressi sero in urbem, ita se in 11
 suis quisque tectis abdiderunt, ut postero atque inse-
 quentibus diebus nemo eorum forum aut publicum
 aspicere vellet. consules in privato abditi nihil pro 12
 magistratu agere, nisi quod expressum senatus con-
 sulto est, ut dictatorem dicerent comitiorum causa.
 Q. Fabium Ambustum dixerunt et P. Aelium Paetum 13
 magistrum equitum; quibus vitio creatis suffecti M. 14
 Aemilius Papus dictator, L. Valerius Flaccus magister
 equitum. nec per eos comitia habita; et quia taede-
 bat populum omnium magistratuum eius anni, res ad
 interregnum rediit. interreges Q. Fabius Maximus,
 M. Valerius Corvus. is consules creavit Q. Publilium 15
 Philonem *tertium* et L. Papirium Cursorem iterum
 haud dubio consensu civitatis, quod nulli ea tempestate
 duces clariores essent.

VIII. Quo creati sunt die, eo — sic enim placu- 1
 erat patribus — magistratum inierunt, sollemnibusque
 senatus consultis perfectis de pace Caudina rettulerunt;
 et Publilius, penes quem fascēs erant, 'dic, Sp. Postumi', 2
 inquit. qui ubi surrexit, eodem illo vultu, quo sub
 iugum missus erat, 'haud sum ignarus' inquit, 'con- 3
 sules, ignominiae, non honoris causa me' primum ex-

citatum iussumque dicere, non tamquam senatorem, sed
tamquam reum qua infelicis belli, qua ignominiosae
4 pacis. ego tamen, quando neque de noxa nostra ne-
que de poena rettulistis, omissa defensione, quae non
difficillima esset apud haud ignaros fortunarum huma-
narum necessitatiumque, sententiam de eo, de quo
rettulistis, paucis peragam; quae sententia testis erit,
mihine an legionibus vestris pepercerim, cum me seu
5 turpi seu necessaria sponsione obstrinxi, qua tamen,
quando iniussu populi facta est, non tenetur populus
Romanus, nec quicquam ex ea praeterquam corpora
6 nostra debentur Samnitibus. dedamur per fetiales nudi
vinctique; exsolvamus religione populum, si qua obli-
gavimus, ne quid divini humanive obstet, quo minus
7 iustum piumque de integro ineatur bellum. interea
consules exercitum scribere, armare, educere placet nec
prius ingredi hostium fines, quam omnia iusta in de-
8 ditione nostra perfecta erunt. vos, di immortales, pre-
cor quaesoque, si vobis non fuit cordi Sp. Postumium,
T. Veturium consules cum Samnitibus prospere bellum
9 gerere, at vos satis habeatis vidisse nos sub iugum
missos, vidisse sponsione infami obligatos, videre nudos
vinctosque hostibus deditos, omnem iram hostium
10 nostris capitibus excipientes; novos consules legiones-
que Romanas ita cum Samnite gerere bellum velitis,
ut omnia ante nos consules bella gesta sunt’.

11 Quae ubi dixit, tanta simul admiratio miseratioque
viri incessit homines, ut modo vix crederent illum
eundem esse Sp. Postumium, qui auctor tam foedae
12 pacis fuisset, modo miserarentur, quod vir talis etiam
praecipuum apud hostes supplicium passurus esset
13 ob iram diremptae pacis. cum omnes laudibus modo
prosequentes virum in sententiam eius pedibus irent,
temptata paulisper intercessio est ab L. Livio et Q.
14 Maelio tribunis plebis, qui neque exsolvi religione
populum aiebant deditione sua, nisi omnia Samnitibus,
15 qualia apud Caudium fuissent, restituerentur, neque se

pro eo, quod spondendo pacem servassent exercitum populi Romani, poenam ullam meritos esse neque ad extremum, cum sacrosancti essent, dedi hostibus violare posse.

IX. Tum Postumius 'interea dedite' inquit 'pro- 1
fanos nos, quos salva religione potestis; dedetis deinde
et istos sacrosanctos, cum primum magistratu abierint,
sed, si me audiat, priusquam dedantur, hic in comi- 2
tio virgis caesos, hanc iam ut intercalatae poenae usu-
ram habeant. nam quod deditione nostra negant ex- 3
solvi religione populum, id istos magis, ne dedantur,
quam quia ita se res habeat, dicere quis adeo iuris
fetialium expers est, qui ignoret?

Neque ego infitias eo, patres conscripti, tam spon- 4
siones quam foedera sancta esse apud eos homines,
apud quos iuxta divinas religiones fides humana colitur;
sed iniussu populi nego quicquam sanciri posse,
quod populum teneat. an, si eadem superbia, qua 5
sponsionem istam expresserunt nobis Samnites, coegissent
nos verba legitima dedentium urbes nuncupare, deditum
populum Romanum vos, tribuni, diceretis et hanc urbem,
templa, delubra, fines, aquas Samnitium esse? omitto
deditionem, quoniam de sponsione agi- 6
tur; quid tandem, si spoponderemus urbem hanc
relicturum populum Romanum? si incensurum? si magistratus,
si senatum, si leges non habiturum? si sub regibus
futurum? di meliora, inquis. atqui non indignitas rerum
sponsionis vinculum levat: si quid 7
est, in quod obligari populus possit, in omnia potest.
et ne illud quidem, quod quosdam forsitan moveat,
refert, consul an dictator an praetor spoponderit. et 8
hoc ipsi etiam Samnites iudicaverunt, quibus non fuit
satis consules spondere, sed legatos, quaestores, tribunos
militum spondere coegerunt.

Nec a me nunc quisquam quaesiverit, quid ita 9
spoponderim, cum id nec consulis ius esset, nec illis
spondere pacem, quae mei non erat arbitrii, pro vobis,

10 qui nihil mandaveratis, possem. nihil ad Caudium,
patres conscripti, humanis consiliis gestum est: di in-
mortales et vestris et hostium imperatoribus mentem
11 ademerunt. nec nos in bello satis cavimus, et illi
male partam victoriam male perdidierunt, dum vix locis,
quibus vicerant, credunt, dum quacumque condicione
12 arma viris in arma natis auferre festinant. an, si sana
mens fuisset, difficile illis fuit, dum senes ab domo
ad consultandum accersunt, mittere Romam legatos?
cum senatu, cum populo de pace ac foedere agere?
13 tridui iter expeditis erat; interea in indutiis res fuisset,
donec ab Roma legati aut victoriam illis certam aut
pacem adferrent. ea demum sponsio esset, quam po-
14 puli iussu spopondissemus. sed neque vos tulissetis,
nec nos spopondissemus, nec fas fuit alium rerum exitum
esse, quam ut illi velut somnio laetiore, quam
15 quod mentes eorum capere possent, nequiquam eluderentur
et nostrum exercitum eadem, quae impediterat, fortuna
expediret, vanam victoriam vanior inritam faceret
pax, sponsio interponeretur, quae neminem praeter
sponsorem obligaret.

16 Quid enim vobiscum, patres conscripti, quid cum
populo Romano actum est? quis vos appellare potest,
quis se a vobis dicere deceptum? hostis an civis?
hosti nihil spopondistis, civem neminem spondere pro
17 vobis iussistis. nihil ergo vobis nec nobiscum est,
quibus nihil mandastis, nec cum Samnitibus, cum qui-
18 bus nihil egistis. Samnitibus sponsores nos sumus rei
satis locupletes in id, quod nostrum est, in id, quod
praestare possumus, corpora nostra et animos: in haec
19 saeviant, in haec ferrum, in haec iras acuant. quod ad
tribunos attinet, consulite, utrum praesens deditio eorum
fieri possit an in diem differatur; nos interim, T. Veturi
vosque ceteri, vilia haec capita luendae sponsioni fe-
ramus et nostro supplicio liberemus Romana arma'.

1 X. Movit patres conscriptos cum causa tum auctor
nec ceteros solum sed tribunos etiam plebei, ut se in

senatus dicerent fore potestate. magistratu inde se 2
 extemplo abdicaverunt traditique fetialibus cum ceteris
 Caudium ducendi. hoc senatus consulto facto lux quae-
 dam adfulsisse civitati visa est. Postumius in ore erat, 3
 eum laudibus ad caelum ferebant, devotioni P. Deci
 consulis, aliis claris facinoribus aequabant: emersisse 4
 civitatem ex obnoxia pace illius consilio et opera;
 ipsum se cruciatibus et hostium irae offerre piacu-
 laque pro populo Romano dare. arma cuncti spectant 5
 et bellum: en umquam futurum, ut congredi armatis
 cum Samnite liceat?

In civitate ira odioque ardente dilectus prope om- 6
 nium voluntariorum fuit. rescriptae ex eodem milite
 novae legiones ductusque ad Caudium exercitus. prae- 7
 gressi fetiales ubi ad portam venere, vestem detrahi
 pacis sponsoribus iubent, manus post tergum vinciri.
 cum apparitor verecundia maiestatis Postumi laxe vin-
 ciret, 'quin tu' inquit 'adducis lorum, ut iusta fiat
 deditio!' tum ubi in coetum Samnitium et ad tribunal 8
 ventum Ponti est, A. Cornelius Arvina fetialis ita
 verba fecit: 'quandoque hisce homines iniussu populi 9
 Romani Quiritium foedus ictum iri sponponderunt
 atque ob eam rem noxam nocuerunt, ob eam rem,
 quo populus Romanus scelere inpio sit solutus, hosce
 homines vobis dedo'. haec dicenti fetiali Postumius 10
 genu femur quanta maxime poterat vi perculit et clara
 voce ait se Samnitem civem esse, illum legatum fetia-
 lem a se contra ius gentium violatum: eo iustius bel-
 lum gesturos.

XI. Tum Pontius 'nec ego istam deditionem accipiam' 1
 inquit, 'nec Samnites ratam habebunt. quin tu, Spuri 2
 Postumi, si deos esse censes, aut omnia inrita facis
 aut pacto stas? Samniti populo omnes, quos in pote-
 state habuit, aut pro iis pax debetur. sed quid ego 3
 te appello, qui te captum victori cum qua potes fide
 restituis? populum Romnum appello, quem si spon-
 sionis ad furculas Caudinas factae paenitet, restituat

4 legiones intra saltum, quo saeptae fuerunt. nemo quem-
quam deceperit; omnia pro infecto sint; recipiant arma,
quae per pactionem tradiderunt; redeant in castra sua;
quidquid pridie habuerunt, quam in conloquium est
ventum, habeant: tum bellum et fortia consilia pla-
5 ceant, tum sponsio et pax repudietur. ea fortuna, iis
locis, quae ante pacis mentionem habuimus, geramus
bellum, nec populus Romanus consulum sponsionem
6 nec nos fidem populi Romani accusemus. numquamne
causa defiet, cur victi pacto non stetis? obsides Por-
sinnae dedistis: furto eos subduxistis; auro civitatem
a Gallis redemistis: inter accipiendum aurum caesi
7 sunt; pacem nobiscum pepigistis, ut legiones vobis
captas restitueremus: eam pacem inritam facitis. et
8 semper aliquam fraudi speciem iuris inponitis. non
probat populus Romanus ignominiosa pace legiones
servatas; pacem sibi habeat, legiones captas victori
restituat: hoc fide, hoc foederibus, hoc fetialibus caer-
9 moniis dignum erat. ut quidem tu, quod petisti per
pactionem, habeas, tot cives incolumes, ego pacem,
quam hos tibi remittendo pactus sum, non habeam,
hoc tu, A. Corneli, hoc vos, fetiales, iuris gentibus
10 dicitis? ego vero istos, quos dedi simulatis, nec accipio
nec dedi arbitror nec moror, quo minus in civitatem
obligatam sponsione commissa iratis omnibus dis, quo-
11 rum eluditur numen, redeant. gerite bellum, quando
Sp. Postumius modo legatum fetialem genu perculit.
ita di credent Samnitem civem Postumium, non civem
Romanum esse et a Samnite legatum Romanum vio-
latum: eo vobis iustum in nos factum esse bellum.
12 haec ludibria religionum non pudere in lucem pro-
ferre et vix pueris dignas ambages senes ac consula-
13 res fallendae fidei exquirere! i, lictor, deme vincla Ro-
manis; moratus sit nemo, quo minus, ubi visum fuerit,
abeant. et illi quidem, forsitan et publica, sua certe
liberata fide ab Caudio in castra Romana inviolati
redierunt.

XII. Samnitibus pro superba pace infestissimum 1
cernentibus renatum bellum omnia, quae deinde evene-
runt, non in animis solum sed prope in oculis esse, et 2
sero ac nequiquam laudare senis Ponti utraque consi-
lia, inter quae se media lapsos *via* victoriae posses-
sionem pace incerta mutasse et beneficii et maleficii
occasione amissa pugnatueros cum eis, quos potuerint
in perpetuum vel inimicos tollere vel amicos facere.
adeoque nullodum certamine libatis viribus post Cau- 3
dinam pacem animi mutaverant, ut clariorem inter
Romanos deditio Postumium quam Pontium incruenta
victoria inter Samnites faceret et geri posse bellum
Romani pro victoria certa haberent, Samnites simul 4
rebellasse et vicisse crederent Romanum.

Inter haec Satricani ad Samnites defecerunt, et 5
Fregellae colonia necopinato adventu Samnitium —
fuisse et Satricanos cum iis satis constat — nocte
occupata est. timor inde mutuus utrosque usque ad
lucem quietos tenuit; lux pugnae initium fuit, quam 6
aliquamdiu aequam, et quia pro aris ac focis dimica-
batur et quia ex tectis adiuuabat inbellis multitudo
certamen, Fregellani sustinuerunt. fraus deinde rem 7
inclinavit, quod vocem audiri praeconis passi sunt, in-
columem abiturum, qui arma posuisset. ea spes re-
misit a certamine animos, et passim arma iactari
coepta. pertinacior pars armata per aversam portam 8
erupit, tutiorque eis audacia fuit quam incautus ad
credendum ceteris pavor, quos circumdatos igni, ne-
quiquam deos fidemque invocantes, Samnites concre-
maverunt.

Consules, inter se partiti provincias, Papirius in 9
Apuliam ad Luceriam pergit, ubi equites Romani ob-
sides ad Caudium dati custodiebantur, Publilius in
Samnio substitit adversus Caudinas legiones. disten- 10
dit ea res Samnitium animos, quod nec ad Luceriam
ire, ne ab tergo instaret hostis, nec manere, ne Luceria
interim amitteretur, satis audebant. optimum visum 11

est committere rem fortunae et transigere cum Publilio certamen; itaque in aciem copias educunt.

- 1 XIII. Adversus quos Publilius consul cum dimicaturus esset, prius adloquendos milites ratus contionem advocari iussit. ceterum sicut ingenti alacritate ad praetorium concursum est, ita prae clamore poscentium
2 pugnam nulla adhortatio imperatoris audita est: suus cuique animus memor ignominiae adhortator aderat. vadunt igitur in proelium urgentes signiferos et, ne mora in concursu pilis emittendis stringendisque inde gladiis esset, pila velut dato ad id signo abiciunt strictisque
3 gladiis cursu in hostem feruntur. nihil illic imperatoriae artis ordinibus aut subsidiis locandis fuit; omnia
4 ira militaris prope vesano impetu egit. itaque non fusi modo hostes sunt, sed ne castris quidem suis fugam inpedire ausi Apuliam dissipati petiere; Luceriam tamen coacto rursus in unum agmine est perventum.
5 Romanos ira eadem, quae per mediam aciem hostium tulerat, et in castra pertulit. ibi plus quam in acie sanguinis ac caedis factum, praedaeque pars maior ira corrupta.

- 6 Exercitus alter cum Papirio consule locis maritimis pervenerat Arpos per omnia pacata Samnitium magis iniuriis et odio quam beneficio ullo populi Romani; nam Samnites, ea tempestate in montibus vicatim habitantes, campestria et maritima loca, contempto cultorum molliore atque, ut evenit fere, locis simili genere, ipsi montani atque agrestes depopulabantur.
7 quae regio si fida Samnitibus fuisset, aut pervenire Arpos exercitus Romanus nequisset, aut [interiecta inter Romam et Arpos] penuria rerum omnium ex-
8 clusos a com meatibus absumpsisset. tum quoque perfectos inde ad Luceriam, iuxta obsidentes obsessosque, inopia vexavit. omnia ab Arpis Romanis suppeditabantur, ceterum adeo exigue, ut militi occupato stationibus vigiliisque et opere eques folliculis in castra
9 ab Arpis frumentum veheret, interdum occursum hostium

cogeretur abiecto ex equo frumento pugnare. obsessis prius, quam alter consul victore exercitu advenit, et commeatus ex montibus Samnitium invecti erant et auxilia intromissa. artiora omnia adventus Publili fecit, 11 qui obsidione delegata in curam collegae vagus per agros cuncta infesta commeatibus hostium fecerat; itaque cum spes nulla esset diutius obsessos inopiam 12 laturos, coacti Samnites, qui ad Luceriam castra habebant, undique contractis viribus signa cum Papirio conferre.

XIV. Per id tempus parantibus utrisque se ad proelium legati Tarentini interveniunt denuntiantes Samnitibus Romanisque, ut bellum omitterent: per utros stetisset, quo minus discederetur ab armis, adversus eos se pro alteris pugnaturos. ea legatione Papirius audita 2 perinde ac motus dictis eorum cum collega se communicaturum respondit; accitoque eo, cum tempus omne in apparatu pugnae consumpsisset, conlocutus de re haud dubia signum pugnae proposuit. agenti- 3 bus divina humanaque, quae adsolent, cum acie dimicandum est, consulibus Tarentini legati occurrere responsum expectantes; quibus Papirius ait: 'auspicia 4 secunda esse, Tarentini, pullarius nuntiat; litatum praeterea est egregie; auctoribus dis, ut videtis, ad rem gerendam proficiscimur'. signa inde ferri iussit et co- 5 pias eduxit, vanissimam increpans gentem, quae, suarum inpotens rerum prae domesticis seditionibus discordiisque, aliis modum pacis ac belli facere aequum censeret.

Samnites ex parte altera cum omnem curam belli 6 remisissent, quia aut pacem vere cupiebant aut expediebat simulare, ut Tarentinos sibi conciliarent, cum instructos repente ad pugnam Romanos conspexissent, vociferari se in auctoritate Tarentinorum manere nec 7 descendere in aciem nec extra vallum arma ferre; deceptos potius quodcumque casus ferat passuros, quam ut sprevisse pacis auctores Tarentinos videantur.

8 Accipere se omen consules aiunt et eam precari
mentem hostibus, ut ne vallum quidem defendant.
9 ipsi inter se partitis copiis succedunt hostium muni-
mentis et simul undique adorti, cum pars fossas ex-
plerent, pars vellerent vallum atque in fossas proruerent
nec virtus modo insita sed ira etiam exulceratos igno-
minia stimularet animos, castra invasere et pro se
10 quisque, non haec furculas nec Caudium nec saltus
invios esse, ubi errorem fraus superbe vicisset, sed Ro-
manam virtutem, quam nec vallum nec fossae arcerent,
11 memorantes caedunt pariter resistentes fusosque, iner-
mes atque armatos, servos liberos, puberes inpubes,
12 homines iumentaue; nec ullum superfuisset animal,
ni consules receptui signum dedissent avidosque cae-
dis milites e castris hostium imperio ac minis expu-
lissent.

13 Itaque apud infensos ob interpellatam dulcedinem
irae confestim oratio habita est, ut doceretur miles
minime cuiquam militum consules odio in hostes ces-
14 sisse aut cessuros; quin duces sicut belli, ita insatia-
bilis supplicii futuros fuisse, ni respectus equitum
sescentorum, qui Luceriae obsides tenerentur, praepe-
15 disset animos, ne desperata venia hostes caecos in
supplicia eorum ageret, perdere prius quam perire
16 optantes. laudare ea milites laetariue obviam itum
irae suae esse ac fateri omnia patienda potius, quam
proderetur salus tot principum Romanae iuventutis.

1 XV. Dimissa contione consilium habitum, omni-
busne copiis Luceriam premerent, an altero exercitu
et duce Apuli circa, gens dubiae ad id voluntatis,
2 temptarentur. Publilius consul ad peragrandam pro-
fectus Apuliam aliquot expeditione una populos aut
vi subegit aut condicionibus in societatem accepit.

3 Papirio quoque, qui obsessor Luceriae restiterat,
brevis ad spem eventus respondit. nam insessis omni-
bus viis, per quas commeatus ex Samnio subveheban-
tur, fame domiti Samnites, qui Luceriae in praesidio

erant, legatos misere ad consulem Romanum, ut receptis equitibus, qui causa belli essent, absisteret obsidione. iis Papirius ita respondit: debuisse eos Pontium, Herenni filium, quo auctore Romanos sub iugum misissent, consulere, quid victis patiendum censeret; ceterum quoniam ab hostibus in se aequa statui quam in se ipsi ferre maluerint, nuntiare Luceriam iussit, arma, sarcinas, iumenta, multitudinem omnem inbellem intra moenia relinquerent; militem se cum singulis vestimentis sub iugum missurum, ulciscentem inlatam, non novam inferentem ignominiam. nihil recusatum. septem milia militum sub iugum missa, praedaeque ingens Luceriae capta receptis omnibus signis armisque, quae ad Caudium amissa erant, et, quod omnia superabat gaudia, equitibus recuperatis, quos pignora pacis custodiendos Luceriam Samnites dederant.

Haud ferme alia mutatione subita rerum clarior victoria populi Romani est, si quidem etiam, quod quibusdam in annalibus invenio, Pontius, Herenni filius, Samnitium imperator, ut expiaret consulum ignominiam, sub iugum cum ceteris est missus. ceterum id minus miror, obscurum esse de hostium duce dedito missoque; id magis mirabile est, ambigi, Luciusne Cornelius dictator cum L. Papirio Cursore magistro equitum eas res ad Caudium atque inde Luceriam gesserit ultorque unicus Romanae ignominiae haud sciam an iustissimo triumpho ad eam aetatem secundum Furium Camillum triumphaverit, an consulum Papirique praecipuum id decus sit. sequitur hunc errorem alius error, Cursorne Papirius proximis comitiis cum Q. Aulio Cerretano iterum ob rem bene gestam Luceriae continuato magistratu consul tertium creatus sit, an L. Papirius Mugilanus, et in cognomine erratum sit.

XVI. Convenit iam inde per consules reliqua belli perfecta. Aulius cum Frentanis uno secundo proelio debellavit urbemque ipsam, quo se fusa contulerat acies, obsidibus imperatis in deditionem accepit.

- 2 Pari fortuna consul alter cum Satricanis, qui cives
Romani post Caudinam cladem ad Samnites defecerant
praesidiumque eorum in urbem acceperant, rem gessit.
- 3 nam cum ad moenia Satrici admotus esset exercitus
legatisque missis ad pacem cum precibus petendam
triste responsum ab consule redditum esset, nisi prae-
sidio Samnitium interfecto aut tradito ne ad se reme-
arent, plus ea voce quam armis inlatis terroris colonis
- 4 iniectum. itaque subinde exsequuntur quaerendo a con-
sule legati, quonam se pacto paucos et infirmos cre-
deret praesidio tam valido et armato vim adlaturos.
ab iisdem consilium petere iussi, quibus auctoribus
praesidium in urbem accepissent, discedunt aegreque
- 5 impetrato, ut de ea re consuli senatum responsaque
6 ad se referri sineret, ad suos redeunt. duae factiones
senatum distinebant, una, cuius principes erant de-
fectionis a populo Romano auctores, altera fidelium
civium. certatum ab utrisque tamen est, ut ad recon-
ciliandam pacem consuli opera navaretur. pars altera,
- 7 cum praesidium Samnitium, quia nihil satis praepa-
rati erat ad obsidionem tolerandam, excessurum pro-
xima nocte esset, enuntiare consuli satis habuit, qua
noctis hora quaque porta et quam in viam egressurus
- 8 hostis foret; altera, quibus invitis descitum ad Samni-
tes erat, eadem nocte portam etiam consuli aperuerunt
- 9 armatosque clam nocte in urbem acceperunt. ita du-
plici proditione et praesidium Samnitium insessis circa
viam silvestribus locis necopinato oppressum est et ab
urbe plena hostium clamor sublatus; momentoque
unius horae caesus Samnis, Satricanus captus, et om-
- 10 nia in potestate consulis erant. qui quaestione habita,
quorum opera defectio esset facta, quos sones conperit
virgis caesos securi percussit praesidioque valido in-
posito arma Satricanis ademit.
- 11 Inde ad triumphum decessisse Romam Papirium
Cursorem scribunt, qui eo duce Luceriam receptam
- 12 Samnitesque sub iugum missos auctores sunt. et fuit

vir haud dubie dignus omni bellica laude, non animi solum vigore sed etiam corporis viribus excellens. praecipua pedum pernitas inerat, quae cognomen 13 etiam dedit; victoremque cursu omnium aetatis suae fuisse ferunt, seu crurum vi seu exercitatione multa, cibi vinique eundem capacissimum; nec cum ullo 14 asperiores, quia ipse invicti ad laborem corporis esset, fuisse militiam pediti pariter equitque; equites etiam 15 aliquando ausos ab eo petere, ut sibi pro re bene gesta laxaret aliquid laboris; quibus ille: 'ne nihil re- 16 missum dicatis, remitto', inquit 'ne utique dorsum demulceatis, cum ex equis descendetis'. et vis erat in eo viro imperii ingens pariter in socios civesque. Praenestinus praetor per timorem segnius ex subsidiis 17 suos duxerat in primam aciem; quem cum inambulans ante tabernaculum vocari iussisset, lictorem expedire securem iussit; ad quam vocem exanimi stante Prae- 18 nestino: 'agedum, lictor, excide radicem hanc' inquit 'incommodam ambulantibus' perfusumque ultimi supplicii metu multa dicta dimisit. haud dubie illa aetate, 19 qua nulla virtutum feracior fuit, nemo unus erat vir, quo magis innixa res Romana staret. quin eum parem destinant animis magno Alexandro ducem, si arma Asia perdomita in Europam vertisset.

XVII. Nihil minus quaesitum a principio huius 1 operis videri potest, quam ut plus iusto ab rerum ordine declinarem varietatibusque distinguendo opere et legentibus velut deverticula amoena et requiem animo meo quaererem; tamen tanti regis ac ducis mentio, 2 quibus saepe tacitis cogitationibus volutavi animum, eas evocat in medium, ut quaerere libeat, quinam eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuerit.

Plurimum in bello pollere videntur militum copia 3 et virtus, ingenia imperatorum, fortuna per omnia humana, maxime in re bellica potens: ea et singula intuenti et universa, sicut ab aliis regibus gentibusque, 4

ita ab hoc quoque facile praestant invictum Romanum imperium.

- 5 Iam primum, ut ordiar ab ducibus comparandis, haud equidem abnuo egregium ducem fuisse Alexandrum; sed clariorem tamen eum facit, quod unus fuit, quod adulescens in incremento rerum, nondum alteram
6 fortunam expertus, decessit. ut alios reges claros ducesque omittam, magna exempla casuum humanorum, Cyrum, quem maxime Graeci laudibus celebrant, quid nisi longa vita, sicut Magnum modo Pompeium, ver-
7 tenti praebeuit fortunae? recenseam duces Romanos, nec omnes omnium aetatium, sed ipsos eos, cum quibus consulibus aut dictatoribus Alexandro fuit bellan-
8 dum, M. Valerium Corvum, C. Marcium Rutilum, C. Sulpicium, T. Manlium Torquatum, Q. Publilium Philonem, L. Papirium Cursorem, Q. Fabium Maximum,
9 duos Decios, L. Volumnium, M'. Curium? deinceps ingentes sequuntur viri, si Punicum Romano praevertisset
10 bellum seniorque in Italiam traiecisset. horum in quolibet cum indoles eadem, quae in Alexandro, erat animi ingenique, tum disciplina militaris, iam inde ab initiis urbis tradita per manus, in artis perpetuis
11 praeceptis ordinatae modum venerat. ita reges gesserant bella, ita deinde exactores regum Iunii Valeriique, ita deinceps Fabii, Quinctii, Cornelii, ita Furius Camillus, quem iuvenes ii, quibus cum Alexandro dimi-
12 candum erat, senem viderant. militaria opera pugnando obeunti Alexandro — nam ea quoque haud minus clarum eum faciunt — cessisset videlicet in acie ob-
13 latus par Manlius Torquatus aut Valerius Corvus, insignes ante milites quam duces, cessissent Decii, devotis corporibus in hostem ruentes, cessisset Papirius
14 Cursor illo corporis robore, illo animi! victus esset consiliis iuvenis unius, ne singulos nominem, senatus ille, quem qui ex regibus constare dixit unus veram
15 speciem Romani senatus cepit! id vero erat periculum, ne sollertius quam quilibet unus ex iis, quos nomi-

navi, castris locum caperet, commeatus expediret, ab insidiis praecaveret, tempus pugnae deligeret, aciem instrueret, subsidiis firmaret! non cum Dareo rem esse dixisset, quem mulierum ac spadonum agmen trahentem, inter purpuram atque aurum, oneratum fortunae apparatibus suae, praedam verius quam hostem, nihil aliud quam bene ausus vana contemnere, incoruentus devicit. longe alius Italiae quam Indiae, per quam temulento agmine comisabundus incessit, visus illi habitus esset, saltus Apuliae ac montes Lucanos cernenti et vestigia recentia domesticae cladis, ubi avunculus eius nuper, Epiri rex Alexander, absumptus erat.

XVIII. Et loquimur de Alexandro nondum merso secundis rebus, quarum nemo intolerantior fuit. qui si ex habitu novae fortunae novique, ut ita dicam, ingenii, quod sibi victor induerat, spectetur, Dareo magis similis quam Alexandro in Italiam venisset et exercitum Macedoniae oblitum degenerantemque iam in Persarum mores adduxisset. referre in tanto rege piget superbam mutationem vestis et desideratas humi iacentium adulationes, etiam victis Macedonibus graves, nedum victoribus, et foeda supplicia et inter vinum et epulas caedes amicorum et vanitatem ementiendae *divinae* stirpis. quid? si vini amor in dies fieret acrior, quid? si trux ac praefervida ira — nec quicquam dubium inter scriptores refero —, nullo haec damna imperatoriis virtutibus ducimus? id vero periculum erat, quod levissimi ex Graecis, qui Parthorum quoque contra nomen Romanum gloriae favent, dictitare solent, ne maiestatem nominis Alexandri, quem ne fama quidem illis notum arbitror fuisse, sustinere non potuerit populus Romanus, et adversus quem Athenis, in civitate fracta Macedonum armis, cernentes tum maxime prope fumantes Thebarum ruinas contionari libere ausi sint homines, id quod ex monumentis orationum patet, adversus eum nemo ex tot proceribus Romanis vocem liberam missurus fuerit!

8 Quantalibet magnitudo hominis concipiatur animo;
unius tamen ea magnitudo hominis erit, collecta paulo
9 plus decem annorum felicitate; quam qui eo extollunt,
quod populus Romanus, etsi nullo bello, multis tamen
proeliis victus sit, Alexandro nullius pugnae non se-
cunda fortuna fuerit, non intellegunt se hominis res
gestas, et eius iuvenis, cum populi iam quadringente-
10 simum bellantis annum rebus conferre. miremur, si,
cum ex hac parte saecula plura numerentur quam ex
illa anni, plus in tam longo spatio quam in aetate
11 tredecim annorum fortuna variaverit? quin tu homi-
nis cum homine et ducis cum duce fortunam confers?
12 quot Romanos duces nominem, quibus numquam ad-
versa fortuna pugnae fuit! paginas in annalibus ma-
gistratumque fastis percurrere licet consulum dicta-
torumque, quorum nec virtutis nec fortunae ullo die
13 populum Romanum paenituit. et, quo sint mirabiliores
quam Alexander aut quisquam rex, denos videnosque
dies quidam dictaturam, nemo plus quam annum con-
14 sulatum gessit; ab tribunis plebis dilectus inpediti
sunt; post tempus ad bella ierunt, ante tempus comi-
tiorum causa revocati sunt; in ipso conatu rerum cir-
15 cumegit se annus; collegae nunc temeritas nunc pra-
vitas inpedimento aut damno fuit; male gestis rebus
alterius successum est; tironem aut mala disciplina in-
16 stitutum exercitum acceperunt. at hercule reges non
liberi solum inpedimentis omnibus sed domini rerum
temporumque trahunt consiliis cuncta, non sequuntur.
17 invictus ergo Alexander cum invictis ducibus bella
gessisset et eadem fortunae pignora in discrimen de-
tulisset; immo etiam eo plus periculi subisset, quod
18 Macedones unum Alexandrum habuissent, multis casi-
bus non solum obnoxium sed etiam offerentem se,
19 Romani multi fuissent Alexandro vel gloria vel rerum
magnitudine pares, quorum suo quisque fato sine
publico discrimine viveret morereturque.

1 XIX. Restat, ut copiae copiis comparentur vel nu-

mero vel militum genere vel multitudine auxiliorum. censebantur eius aetatis lustris ducena quinquagena milia capitum. itaque in omni defectione sociorum Latini nominis urbano prope dilectu decem scribebantur legiones; quaterni quinque exercitus saepe per eos annos in Etruria, in Umbria Gallis hostibus adiunctis, in Samnio, in Lucanis gerebant bellum. Latium deinde omne cum Sabinis et Volscis et Aequis et omni Campania et parte Umbriae Etruriaequae et Picentibus et Marsis Paelignisque ac Vestinis atque Apulis adiuncta omni ora Graecorum inferi maris a Brutiis Neapolim et Cumas et inde Antio atque Ostiis tenus [Samnites] aut socios validos Romanis aut fractos bello invenisset hostes. ipse traiecisset mare cum veteranis Macedonibus, non plus triginta milibus hominum et quatuor milibus equitum, maxime Thessalorum; hoc enim roboris erat. Persas, Indos aliasque si adiunxisset gentes, impedimentum maius quam auxilium traheret. adde, quod Romanis ad manum domi supplementum esset, Alexandro, quod postea Hannibali accidit, alieno in agro bellanti exercitus consenuisset. arma clupeus sarisaeque illis [id est hastae]; Romano scutum, maius corpori tegumentum, et pilum, haud paulo quam hasta vehementius ictu missuque telum. statarius uterque miles, ordines servans; sed illa phalanx immobilis et unius generis, Romana acies distinctior, ex pluribus partibus constans, facilis partienti, quacumque opus esset, facilis iungenti. iam in opere quis par Romano miles, quis ad tolerandum laborem melior? uno proelio victus Alexander bello victus esset: Romanum, quem Caudium, quem Cannae non fregerunt, quae fregisset acies?

Ne ille saepe, etiam si prima prospere evenissent, Persas et Indos et inbellem Asiam quaesisset et cum feminis sibi bellum fuisse dixisset, quod Epiri regem Alexandrum, mortifero vulnere ictum, dixisse ferunt, sortem bellorum in Asia gestorum ab hoc ipso iuvene

12 cum sua conferentem. equidem cum per annos quat-
tuor et viginti primo Punico bello classibus certatum
cum Poenis recorder, vix aetatem Alexandri suffectu-
13 ram fuisse reor ad unum bellum; et forsitan, cum et
foederibus vetustis iuncta res Punica Romanae esset
et timor par adversus communem hostem duas poten-
tissimas armis virisque urbis armaret, simul Punico
14 Romanoque obrutus bello esset. non quidem Alexan-
dro duce nec integris Macedonum rebus, sed experti
tamen sunt Romani Macedonem hostem adversus An-
tiochum, Philippum, Persen non modo cum clade ulla,
15 sed ne cum periculo quidem suo. absit invidia verbo
et civilia bella sileant: [numquam ab equite hoste]
numquam a pedite, numquam aperta acie, numquam
aequis, utique numquam nostris locis laboravimus;
16 equitem sagittas, saltus inpeditos avia commeatibus
17 loca gravis armis miles timere potest: mille acies gra-
viores quam Macedonum atque Alexandri avertit aver-
tetque, modo sit perpetuus huius, qua vivimus, pacis
amor et civilis cura concordiae.

1 XX. M. Folius Flaccina inde et L. Plautius Venox
2 consules facti. eo anno ab frequentibus Samnitium po-
pulis de foedere renovando legati cum senatum humi-
strati movissent, reiecti ad populum haudquaquam
3 tam efficaces habebant preces. itaque de foedere nega-
tum; indutiae biennii, cum per aliquot dies fatigassent
4 singulos precibus, impetratae. et ex Apulia Teanenses
Canusinique populationibus fessi obsidibus L. Plautio
consuli datis in deditionem venerunt.

5 Eodem anno primum praefecti Capuam creari coepti
legibus ab L. Furio praetore datis, cum utrumque ipsi
pro remedio aegris rebus discordia intestina petissent;
6 et duae Romae additae tribus, Vfentina ac Falerna.

7 Inclinatorum semel in Apulia rebus Teates quoque
Apuli ad novos consules, C. Iunium Bubulcum, Q.
Aemilium Barbulam, foedus petitus venerunt, pacis
per omnem Apuliam praestandae populo Romano

auctores. id audacter spondendo impetravere, ut foedus 8
daretur neque ut aequo tamen foedere, sed ut in di-
cione populi Romani essent.

Apulia perdomita — nam Forento quoque, valido 9
oppido, Iunius potitus erat — in Lucanos perrectum;
inde repentino adventu Aemili consulis Nerulum vi
captum. et postquam res Capuae stabilitas Romana 10
disciplina fama per socios vulgavit, Antiatibus quoque,
qui se sine legibus certis, sine magistratibus agere
querebantur, dati ab senatu ad iura statuenda ipsius
coloniae patroni: nec arma modo sed iura etiam Ro-
mana late pollebant.

XXI. C. Iunius Bubulcus et Q. Aemilius Barbula 1
consules exitu anni non consulibus ab se creatis, Sp.
Nautio et M. Popilio, ceterum dictatori L. Aemilio
legiones tradiderunt. is cum L. Fulvio magistro equi- 2
tum Saticulam oppugnare adortus rebellandi causam
Samnitibus dedit. duplex inde terror inlatus Romanis: 3
hinc Samnis magno exercitu coacto ad eximendos ob-
sidione socios haud procul castris Romanorum castra
posuit; hinc Saticulani magno cum tumultu patefactis
repente portis in stationes hostium incurrerunt. inde 4
pars utraque, spe alieni magis auxilii quam viribus
freta suis, iusto mox proelio inito Romanos urgent,
et quamquam anceps dimicatio erat, tamen utrimque
tutam aciem dictator habuit, quia et locum haud faci-
lem ad circumveniendum cepit et diversa statuit signa.
infestior tamen in erumpentes incessit nec magno cer- 5
tamine intra moenia compulit, tum totam aciem in
Samnites obvertit. ibi plus certaminis fuit; victoria 6
sicut sera, ita nec dubia nec varia fuit. fusi in castra
Samnites extinctis nocte ignibus tacito agmine abeunt
et spe abiecta Saticulae tuendae Plisticam ipsi, socios
Romanorum, ut parem dolorem hosti redderent, cir-
cumsidunt.

XXII. Anno circumacto bellum deinceps ab dicta- 1
tore Q. Fabio gestum est; consules novi, sicut supe-

- riores, Romae manserunt; Fabius ad accipiendum ab Aemilio exercitum ad Saticulam cum supplemento
2 venit. neque enim Samnites ad Plisticam manserant, sed, accitis ab domo novis militibus multitudine freti, castra eodem, quo antea, loco posuerant lacescentesque
3 proelio Romanos avertere ab obsidione conabantur. eo intentius dictator in moenia hostium versus id bellum tantum ducere, quo urbem oppugnabat; securior ab Samnitibus agere, stationibus modo oppositis, ne qua
4 in castra vis fieret. eo ferocius adequitare Samnites vallo neque otium pati. et cum iam prope in portis castrorum esset hostis, nihil consulto dictatore magister equitum Q. Aulius Cerretanus magno tumultu cum omnibus turmis equitum evectus summovit hostem.
- 5 Tum in minime pertinaci genere pugnae sic fortuna exercuit opes, ut insignes utrimque clades et
6 clara ipsorum ducum ederet funera. prior Samnitium imperator, aegre patiens, quo tam ferociter adequitasset, inde se fundi fugarique, orando hortandoque
7 equites proelium iteravit; in quem insignem inter suos cientem pugnam magister equitum Romanus infesta cuspide ita permisit equum, ut uno ictu exanimem ex equo praecipitaret. nec, ut fit, ad ducis casum per-
8 cussa magis quam inritata est multitudo; omnes, qui circa erant, in Aulium, temere invectum per hostium
9 turmas, tela coniecerunt; fratri praecipuum decus ulti Samnitium imperatoris *di* dederunt. is victorem detractum ex equo magistrum equitum plenus maeroris atque irae trucidavit, nec multum afuit, quin corpore etiam, quia inter hostiles ceciderat turmas, Samnites
10 potirentur. sed extemplo ad pedes descensum ab Romanis est coactique idem Samnites facere. et repentina acies circa corpora ducum pedestre proelium iniit, quo haud dubie superat Romanus; recuperatumque Auli corpus mixta cum dolore laetitia victores in castra referunt.
- 11 Samnites duce amisso et per equestre certamen

temptatis viribus omissa Saticula, quam nequiquam defendi rebantur, ad Plisticae obsidionem redeunt, intraque paucos dies Saticula Romanus per deditionem, Plistica per vim Samnis potitur.

XXIII. Mutata inde belli sedes est; ad Soram ex 1 Samnio Apuliaque traductae legiones. Sora ad Sam- 2 nites defecerat interfectis colonis Romanorum. quo cum prior Romanus exercitus ad ulciscendam civium necem recuperandamque coloniam magnis itineribus pervenisset et sparsi per vias speculatores sequi legio- 3 nes Samnitium nec iam procul abesse alii super alios nuntiarent, obviam itum hosti atque ad Lautulas an- 4 cipiti proelio dimicatum est. non caedes, non fuga alterius partis, sed nox incertos, victi victoresne essent, diremit. invenio apud quosdam adversam eam pugnam 5 Romanis fuisse atque in ea cecidisse Q. Aulium magistrum equitum.

Suffectus in locum Auli C. Fabius magister equi- 6 tum cum exercitu novo ab Roma advenit et per praemissos nuntios consulto dictatore, ubi subsisteret quove tempore et qua ex parte hostem adgrederetur, substitit occultus ad omnia satis exploratis consiliis. dictator cum per aliquot dies post pugnam continuis- 7 set suos intra vallum obsessi magis quam obsidentis modo, signum repente pugnae proposuit et, efficacius 8 ratus ad accendendos virorum fortium animos, nullam alibi quam in semet ipso cuiquam relictam spem, de magistro equitum novoque exercitu militem celavit et, tamquam nulla nisi in eruptione spes esset, 'locis' in- 9 quit 'angustis, milites, deprehensi, nisi quam victoria patefecerimus viam, nullam habemus. stativa nostra 10 munimento satis tuta sunt, sed inopia eadem infesta; nam et circa omnia defecerunt, unde subvehi com- meatus poterant, et, si homines iuvare velint, iniqua loca sunt. itaque non frustrabor ego vos castra hic 11 relinquendo, in quae infecta victoria, sicut pristino die, vos recipiatis. armis munimenta, non munimentis arma

12 tuta esse debent. castra habeant repetantque, quibus
 operae est trahere bellum; nos omnium rerum re-
 13 spectum praeterquam victoriae nobis abscidamus. ferte
 signa in hostem; ubi extra vallum agmen excesserit,
 castra quibus imperatum est incendunt. damna vestra,
 milites, omnium circa, qui defecerunt, populorum praeda
 sarcientur.’

14 Et oratione dictatoris, quae necessitatis ultimae
 index erat, milites accensi vadunt in hostem, et re-
 spectus ipse ardentium castrorum, quamquam proximis
 tantum — ita enim iusserat dictator — ignis est sub-
 15 ditus, haud parvum fuit inritamentum. itaque velut
 vecordes inlati signa primo impetu hostium turbant,
 et in tempore, postquam ardentia procul vidit castra,
 magister equitum — id convenerat signum — hostium
 terga invadit. ita circumventi Samnites, qua potest
 16 quisque, fugam per diversa petunt; ingens multitudo
 in unum metu conglobata ac semet ipsam turba inpe-
 diens in medio caesa. castra hostium capta direptaque;
 17 quorum praeda onustum militem in Romana castra
 dictator reducit, haudquaquam tam victoria laetum,
 quam quod praeter exiguam deformatam incendio par-
 tem cetera contra spem salva invenit.

1 XXIV. Ad Soram inde reditum; novique consules,
 M. Poetelius, C. Sulpicius, exercitum ab dictatore Fa-
 bio accipiunt magna parte veterum militum dimissa
 2 novisque cohortibus in supplementum adductis. cete-
 rum cum propter difficilem urbis situm nec oppu-
 gnandi satis certa ratio iniretur et aut tempore lon-
 3 ginq̄ua aut praeceps periculo victoria esset, Soranus
 transfuga clam ex oppido profectus, cum ad vigiles
 Romanos penetrasset, duci se extemplo ad consules
 4 iubet deductusque traditurum urbem promittit. visus
 inde, cum quonam modo id praestaturus esset per-
 cunctantes doceret, haud vana adferre, perpulit, prope
 adiuncta moenibus Romana castra ut sex milia ab op-
 5 pido removerentur: fore, ut minus intentae in custo-

diam urbis diurnae stationes ac nocturnae vigiliae essent. ipse insequenti nocte sub oppido silvestribus locis cohortibus considerare iussis decem milites delectos secum per ardua ac prope invia in arcem ducit, pluribus quam pro numero virorum missilibus telis eo conlatis; ad hoc saxa erant et temere iacentia, ut fit 6 in aspretis, et de industria etiam, quo locus tutior esset, ab oppidanis congesta. ubi cum constituisset 7 Romanos semitamque angustam et arduam erectam ex oppido in arcem ostendisset, 'hoc quidem ascensu' inquit 'vel tres armati quamlibet multitudinem arcuerint; vos et decem numero et, quod plus est, Romani Ro- 8 manorumque fortissimi viri estis; et locus pro vobis et nox erit, quae omnia ex incerto maiora territis ostentat. ego iam terrore omnia inplebo; vos arcem intenti tenete'.

Decurrit inde, quanto maxime poterat cum tumultu, 9 'ad arma!' et 'pro vestram fidem, cives', clamitans 'arx ab hostibus capta est; defendite'. haec incidens 10 principum foribus, haec obviis, haec excurrentibus in publicum pavidis increpat. acceptum ab uno pavorem 11 plures per urbem ferunt. trepidi magistratus missis ad arcem exploratoribus cum tela et armatos tenere arcem multiplicato numero audirent, avertunt animos a spe recuperandae arcis; fuga cuncta complentur por- 12 taeque ab semisomnis ac maxima parte inermibus refringuntur, quarum per unam praesidium Romanum clamore excitatum inrumpit et concursantes per vias pavidos caedit.

Iam Sora capta erat, cum consules prima luce ad- 13 venere et, quos reliquos fortuna ex nocturna caede ac fuga fecerat, in deditionem accipiunt. ex his ducentos 14 viginti quinque, qui omnium consensu destinabantur et infandae colonorum caedis et defectionis auctores, vinctos Romam deducunt; ceteram multitudinem inco- lumem praesidio inposito Sorae relinquunt. omnes, 15 qui Romam deducti erant, virgis in foro caesi ac se-

curi percussi summo gaudio plebis, cuius maxime intererat tutam ubique, quae passim in colonias mitteretur, multitudinem esse.

1 XXV. Consules ab Sora profecti in agros atque
2 urbes Ausonum bellum intulerunt. mota namque omnia adventu Samnitium, cum apud Lautulas dimicatum est, fuerant coniurationesque circa Campaniam
3 passim factae; nec Capua ipsa crimine caruit; quin Romam quoque et ad principum quosdam inquirendo ventum est. ceterum Ausonum gens proditioe urbium, sicut Sora, in potestatem venit.

4 Ausona et Minturnae et Vescia urbes erant, ex quibus principes iuventutis duodecim numero in proditioem urbium suarum coniurati ad consules veniunt;
5 docent suos iam pridem exoptantes Samnitium adventum, simul ad Lautulas pugnatum audierint, pro victis Romanos habuisse, iuventute, armis Samnitem iuisse;
6 fugatis inde Samnitibus incerta pace agere nec claudens portas Romanis, ne arcessant bellum, et obstinatos claudere, si exercitus admoveatur: in ea fluctuatione animorum opprimi incautos posse.

7 His auctoribus mota propius castra missique eodem tempore circa tria oppida milites, partim armati, qui occulti propinqua moenibus insiderent loca, partim togati tectis veste gladiis, qui sub lucem apertis portis
8 urbes ingrederentur. ab his simul custodes trucidari coepti, simul datum signum armatis, ut ex insidiis consurgerent. ita portae occupatae triaque oppida
9 eadem hora eodemque consilio capta. sed quia absentibus ducibus impetus est factus, nullus modus caedibus fuit; deletaque Ausonum gens vix certo defectio-
nis crimine, perinde ac si internecivo bello certasset.

1 XXVI. Eodem anno prodito hostibus Romano prae-
2 sidio Luceria Samnitium facta. nec diu proditoribus impunita res fuit: haud procul inde exercitus Romanus erat, cuius primo impetu urbs sita in plano capitur.
3 Lucerini ac Samnites ad internecionem caesi, eoque

ira processit, ut Romae quoque, cum de colonis mittendis Luceriam consuleretur senatus, multi delendam urbem censerent. praeter odium, quod execrabile in 4
bis captos erat, longinquitas quoque abhorrere a relegandis tam procul ab domo civibus inter tam infestas gentes cogebat. vicit tamen sententia, ut mitterentur 5
coloni. duo milia et quingenti missi.

Eodem anno, cum omnia infida Romanis essent, Capuae quoque occultae principum coniurationes factae. de quibus cum ad senatum relatum esset, haudqua- 6
quam neglecta res: quaestiones decretae, dictatoremque quaestionibus exercendis dici placuit. C. Maenius dictus; 7
is M. Folium magistrum equitum dixit. ingens erat magistratus eius terror. itaque — sive is timor seu conscientia fuit — Calavios Ovium Noviumque — ea capita coniurationis fuerant —, priusquam nominarentur apud dictatorem, mors haud dubie ab ipsis conscita iudicio subtraxit.

Deinde ut quaestioni Campanae materia decessit, 8
versa Romam interpretando res: non nominatim qui Capuae, sed in universum qui usquam coissent coniurassentve adversus rem publicam, quaeri senatum iussisse; et coitiones honorum adipiscendorum causa 9
factas adversus rem publicam esse. latiorque et re et personis quaestio fieri, haud abnuente dictatore sine fine ulla quaestionis suae ius esse. postulabantur ergo 10
nobiles homines appellantisque tribunos nemo erat auxilio, quin nomina reciperentur. inde nobilitas, nec 11
ii modo, in quos crimen intendebatur, sed universi simul negare nobilium id crimen esse, quibus si nulla obstat fraude, pateat via ad honorem, sed hominum novorum. ipsos adeo dictatorem magistrumque equitum 12
reos magis quam quaesitores idoneos eius criminis esse intellecturosque ita id esse, simul magistratu abissent.

Tum enim vero Maenius, iam famae magis quam 13
imperii memor, progressus in contionem ita verba

14 fecit: 'et omnes ante actae vitae vos conscios habeo,
Quirites, et hic ipse honos delatus ad me testis est
innocentiae meae; neque enim, quod saepe alias, quia
ita tempora postulabant rei publicae, qui bello claris-
simus esset, sed qui maxime procul ab his coitionibus
vitam egisset, dictator deligendus exercendis quaestioni-
15 bus fuit. sed quoniam quidam nobiles homines — qua
de causa, vos existimare quam me pro magistratu
16 quicquam inconpertum dicere melius est — primum
ipsas expugnare quaestiones omni ope adnisi sunt,
dein, postquam ad id parum potentes erant, ne causam
dicerent, in praesidia adversariorum, appellationem et
17 tribunicium auxilium, patricii confugerunt, postremo
repulsi inde — adeo omnia tutiora, quam ut innocen-
tiam suam purgarent, visa — in nos intruerunt et pri-
vatis dictatorem poscere reum verecundiae non fuit,
18 ut omnes di hominesque sciant ab illis etiam, quae
non possint, temptari, ne rationem vitae reddant, me
obviam ire crimini et offerre me inimicis reum, dicta-
19 tura me abdicō. vos quaeso, consules, si vobis datum
ab senatu negotium fuerit, in me primum et hunc
M. Folium quaestiones exerceatis, ut appareat inno-
centia nostra nos, non maiestate honoris tutos a cri-
minationibus istis esse.'

20 Abdicat inde se dictatura et post eum confestim
Folius magisterio equitum; primique apud consules —
iis enim ab senatu mandata res est — rei facti ad-
21 versus nobilium testimonia egregie absolvuntur. Publi-
lius etiam Philo multiplicatis summis honoribus post
res tot domi belloque gestas, ceterum invisus nobili-
22 tati, causam dixit absolutusque est. nec diutius, ut fit,
quam dum recens erat, quaestio per clara nomina
reorum vixit; inde labi coepit ad viliora capita, do-
nec coitionibus factionibusque, adversus quas compa-
rata erat, oppressa est.

1 XXVII. Earum fama rerum, magis tamen spes
Campanae defectionis, in quam coniuratum erat, Sam-

nites in Apuliam versos rursus ad Caudium revocavit, ut inde ex propinquo, si qui motus occasionem aperiret, Capuam Romanis eriperent. eo consules cum valido exercitu venerunt. et primo circa saltus, cum utrimque ad hostem iniqua via esset, cunctati sunt; deinde Samnites per aperta loca brevi circuitu in loca plana, Campanos campos, agmen demittunt, ibique primum castra in conspectum hostibus data, deinde levibus proeliis, equitum saepius quam peditum, utrimque periculum factum; nec aut eventus eorum Romanum aut morae, qua trahebant bellum, paenitebat. Samnitem contra ducibus et carpi parvis cotidie damnis et senescere dilatione belli vires suae videbantur.

Itaque in aciem procedunt equitibus in cornua divisis, quibus praeceptum erat, intentiores ad respectum castrorum, ne qua eo vis fieret, quam ad proelium starent: aciem peditum tutam fore. consulum Sulpicius in dextro, Poetelius in laevo cornu consistunt. dextra pars, qua et Samnites raris ordinibus aut ad circum-eundos hostes aut ne ipsi circumirentur constiterant, latius patefacta stetit; sinistris, praeterquam quod confertiores steterant, repentino consilio Poeteli consulis additae vires, qui subsidiarias cohortes, quae integrae ad longioris pugnae casus reservabantur, in primam aciem extemplo emisit universisque hostem primo impetu viribus inpulit. commota pedestri acie Samnitium eques in pugnam succedit. in hunc transverso agmine inter duas acies se inferentem Romanus equitatus concitat equos signaque et ordines peditum atque equitum confundit, donec universam ab ea parte avertit aciem.

In eo cornu non Poetelius solus sed Sulpicius etiam hortator adfuerat, avectus ab suis nondum conserentibus manus ad clamorem a sinistra parte prius exortum. unde haud dubiam victoriam cernens cum ad suum cornu tenderet cum mille ducentis viris, dissimilem ibi fortunam invenit, Romanos loco pulsos, victorem hostem signa in percussos inferentem. cetera

rum omnia mutavit repente consulis adventus; nam et conspectu ducis refectus militum est animus, et maius quam pro numero auxilium advenerant fortes viri, et partis alterius victoria audita, mox visa etiam,
14 proelium restituit. tota deinde iam vincere acie Romanus et omisso certamine caedi capique Samnites, nisi qui Maleventum, cui nunc urbi Beneventum nomen est, perfugerunt. ad triginta milia caesa aut capta Samnitium proditum memoriae est.

1 XXVIII. Consules egregia victoria parta protinus inde ad Bovianum oppugnandum legiones ducunt;
2 ibique hiberna egerunt, donec ab novis consulibus, L. Papirio Cursore quintum, C. Iunio Bubulco iterum, nominatus dictator C. Poetelius cum M. Folio magistro
3 equitum exercitum accepit. is cum audisset arcem Fregellanam ab Samnitibus captam, omisso Boviano ad Fregellas pergit. unde nocturna Samnitium fuga sine certamine receptis Fregellis praesidioque valido inposito in Campaniam reditum maxime ad Nolam
4 armis repetendam. eo se intra moenia sub adventum dictatoris et Samnitium omnis multitudo et Nolani
5 agrestes contulerant. dictator urbis situ circumspecto, quo apertior aditus ad moenia esset, omnia aedificia — et frequenter ibi habitabatur — circumiecta muris incendit; nec ita multo post, sive a Poetelio dictatore sive ab C. Iunio consule — nam utrumque traditur —,
6 Nola est capta. qui captae decus Nolae ad consulem trahunt, adiciunt Atinam et Calatiam ab eodem captas, Poetelium autem pestilentia orta clavi figendi causa dictatorem dictum.

7 Suessa et Pontiae eodem anno coloniae deductae sunt. Suessa Auruncorum fuerat; Volsci Pontias, in-
8 sulam sitam in conspectu litoris sui, incoluerant. et Interamnam Sucasinam ut deduceretur colonia, senati consultum factum est; sed triumviros creavere ac misere colonorum quattuor milia insequentes consules M. Valerius, P. Decius.

XXIX. Profligato fere Samnitium bello, priusquam 1
 ea cura decederet patribus Romanis, Etrusci belli fama
 exorta est. nec erat ea tempestate gens alia, cuius se- 2
 cundum Gallicos tumultus arma terribiliora essent
 cum propinquitate agri tum multitudine hominum.
 itaque altero consule in Samnio reliquias belli perse- 3
 quenti P. Decius, qui graviter aeger Romae restiterat,
 auctore senatu dictatorem *C. Sulpicium Longum*, is
magistrum equitum C. Iunium Bubulcum dixit. is, 4
 prout rei magnitudo postulabat, omnes iuniores sacra-
 mento adigit, arma quaeque alia res poscit summa
 industria parat; nec tantis apparatibus elatus de infe-
 rendo bello agitatur, quieturus haud dubie, nisi ultro
 arma Etrusci inferrent. eadem in comparando cohiben- 5
 doque bello consilia et apud Etruscos fuere: neutri
 finibus egressi.

Et censura clara eo anno Ap. Claudii et C. Plauti
 fuit, memoriae tamen felicioris ad posterum nomen
 Appi est, quod viam munivit et aquam in urbem duxit 6
 eaque unus perfecit, quia ob infamem atque invi- 7
 diosam senatus lectionem verecundia victus collega
 magistratu se abdicaverat; Appius iam inde antiquitus 8
 insitam pertinaciam familiae gerendo solus censuram
 obtinuit.

Eodem Appio auctore Potitii, gens, cuius ad aram 9
 maximam Herculis familiare sacerdotium fuerat, ser-
 vos publicos ministerii delegandi causa sollemnia eius
 sacri docuerant. traditur inde, dictu mirabile et quod 10
 demovendis statu suo sacris religionem facere possit,
 cum duodecim familiae ea tempestate Potitiorum essent,
 puberes ad triginta, omnis intra annum cum stirpe
 extinctos; nec nomen tantum Potitiorum interisse sed 11
 censorem etiam Appium memori deum ira post ali-
 quot annos luminibus captum.

XXX. Itaque consules, qui eum annum secuti sunt, 1
 C. Iunius Bubulcus tertium et Q. Aemilius Barbula
 iterum, initio anni questi apud populum deformatum

- 2 ordinem prava lectione senatus, qua potiores aliquot
lectis praeteriti essent, negaverunt eam lectionem se,
quae sine recti pravique discrimine ad gratiam ac li-
bidinem facta esset, observaturos et senatum extemplo
citaverunt eo ordine, qui ante censores Ap. Claudium
3 et C. Plautium fuerat. et duo imperia eo anno dari
coepta per populum, utraque pertinentia ad rem mili-
tarem: unum, ut tribuni militum seni deni in quat-
tuor legiones a populo crearentur, quae antea perquam
paucis suffragio populi relictis locis dictatorum et con-
sulum ferme fuerant beneficia; tulere eam rogationem
4 tribuni plebei L. Atilius, C. Marcius; alterum, ut duum-
viros navales classis ornandae reficiendaeque causa idem
populus iuberet; lator huius plebi sciti fuit M. Decius
tribunus plebis.
- 5 Eiusdem anni rem dictu parvam praeterirem, ni
ad religionem visa esset pertinere. tibicines, quia pro-
hibiti a proximis censoribus erant in aede Iovis vesci,
quod traditum antiquitus erat, aegre passi Tibur uno
agmine abierunt, adeo ut nemo in urbe esset, qui
6 sacrificiis praecineret. eius rei religio tenuit senatum,
legatosque Tibur miserunt, ut darent operam, ut ii
7 homines Romanis restituerentur. Tiburtini benigne
polliciti primum accitos eos in curiam hortati sunt,
uti reverterentur Romam; postquam perpelli nequi-
bant, consilio haud abhorrente ab ingeniis homi-
8 num eos adgrediuntur. die festo alii alios per speciem
celebrandarum cantu epularum invitant et vino, cuius
9 avidum ferme *id* genus est, oneratos sopiunt atque ita
in plaustra somno vinctos coniciunt ac Romam depor-
tant. nec prius sensere, quam plaustri in foro relictis
10 plenos crapulae eos lux oppressit. tunc concursus po-
puli factus, impetratoque, ut manerent, datum, ut tri-
dum quotannis ornati cum cantu atque hac, quae nunc
sollemnis est, licentia per urbem vagarentur, restitu-
tumque in aede vescendi ius iis, qui sacris praecinerent.
haec inter duorum ingentium bellorum curam gerebantur.

XXXI. Consules inter se provincias partiti; Iunio 1
Samnites, Aemilio novum bellum Etruria sorte ob-
venit. in Samnio Cluviani praesidium Romanum, quia 2
nequiverat vi capi, obsessum fame in deditionem ac-
ceperant Samnites verberibusque foedum in modum
laceratos occiderant deditos. huic infensus crudelitati 3
Iunius, nihil antiquius oppugnatione Cluviani ratus,
quo die adgressus est moenia, vi cepit atque omnes
puberes interfecit. inde victor exercitus Bovianum 4
ductus. caput hoc erat Pentrorum Samnitium longe
ditissimum atque opulentissimum armis virisque. ibi, 5
quia haud tantum irarum erat, spe praedae milites
accensi oppido potiuntur. minus itaque saevitum in
hostes est; praedae plus paene quam ex omni Samnio
umquam egestum benigneque omnis militi concessa.
et postquam praepotentem armis Romanum nec acies 6
subsistere ullae nec castra nec urbes poterant, omnium
principum in Samnio eo curae sunt intentae, ut in-
sidiis quaereretur locus, si qua licentia populandi ef-
fusus exercitus excipi ac circumveniri posset.

Transfugae agrestes et captivi, quidam forte, pars 7
consilio oblati, congruentia ad consulem adferentes,
quae et vera erant, pecoris vim ingentem in saltum
avium compulsam esse, perpulerunt, ut praedatum eo
expeditae ducerentur legiones. ibi ingens hostium 8
exercitus itinera occultus insederat et, postquam in-
trasse Romanos vidit saltum, repente exortus cum
clamore ac tumultu incautos invadit. et primo nova 9
res trepidationem fecit, dum arma capiunt, sarcinas
congerunt in medium; dein postquam, ut quisque libe-
raverat se onere aptaveratque armis, ad signa undique
coibant et notis ordinibus in vetere disciplina militiae
iam sine praecepto ullius sua sponte struebatur acies,
consul ad ancipitem maxime pugnam advectus desilit 10
ex equo et Iovem Martemque atque alios testatur deos
se nullam suam gloriam inde, sed praedam militi
quaerentem in eum locum devenisse neque in se aliud 11

quam nimiam ditandi ex hoste militis curam reprehendi posse; ab eo se dedecore nullam rem aliam
12 quam virtutem militum vindicaturam. coniterentur modo uno animo omnes invadere hostem, victum acie, castris exutum, nudatum urbibus, ultimam spem furto
13 insidiarum temptantem et loco, non armis fretum. sed quem esse iam virtuti Romanae inexpugnabilem locum! Fregellana arx Soranaque et ubicumque iniquo successum erat loco memorabantur.

14 His accensus miles, omnium inmemor difficultatum, vadit adversus imminentem hostium aciem. ibi paulum laboris fuit, dum in adversum clivum erigitur
15 agmen; ceterum postquam prima signa planitiem summam ceperunt sensitque acies aequo se iam instituisse loco, versus extemplo est terror in insidiatores easdemque latebras, quibus se paulo ante texerant,
16 palati atque inermes fuga repetebant. sed loca difficilia hosti quaesita ipsos tum sua fraude impediabant. itaque ergo perpaucis effugium patuit; caesa ad viginti milia hominum victorque Romanus ad oblatam ab hoste praedam pecorum discurrit.

1 XXXII. Dum haec geruntur in Samnio, iam omnes Etruriae populi praeter Arretinos ad arma ierant, ab oppugnando Sutrio, quae urbs socia Romanis velut
2 claustra Etruriae erat, ingens orsi bellum. eo alter consul Aemilius cum exercitu ad liberandos obsidione socios venit. advenientibus Romanis Sutrini commeatus benigne in castra ante urbem posita advexere.

3 Etrusci diem primum consultando, maturarent traherentne bellum, traduxerunt. postero die, ubi celeriora quam tutiora consilia magis placuere ducibus, sole orto signum pugnae propositum est armatique in aciem
4 procedunt. quod postquam consuli nuntiatum est, extemplo tesseram dari iubet, ut prandeat miles firmatisque cibo viribus arma capiat. dicto paretur. consul,
5 ubi armatos paratosque vidit, signa extra vallum proferri iussit et haud procul hoste instruxit aciem. ali-

quamdiu intenti utrimque steterunt expectantes, ut ab adversariis clamor et pugna inciperet; et prius sol 6 meridie se inclinavit, quam telum hinc aut illinc emissum est. inde, ne infecta re abiretur, clamor ab Etruscis oritur concinuntque tubae et signa inferuntur; nec segnius a Romanis pugna initur. concurrunt in- 7 fensis animis; numero hostis, virtute Romanus superat, anceps proelium multos utrimque et fortissimum 8 quemque absumit, nec prius inclinata res est, quam secunda acies Romana ad prima signa, integri fessis, successerunt. Etrusci, quia nullis recentibus subsidiis 9 fulta prima acies fuit, ante signa circaque omnes ceciderunt. nullo umquam proelio fugae minus nec plus caedis fuisset, ni obstinatos mori Tuscos nox texisset, ita ut victores prius quam victi pugnandi finem facerent. post occasum solis signum receptui datum est; 10 nocte utroque in castra reditum.

Nec deinde quicquam eo anno rei memoria dignae 11 apud Sutrium gestum est, quia et ex hostium exercitu prima tota acies deleta uno proelio fuerat subsidiariis modo relictis, vix quod satis esset ad castrorum praesidium, et apud Romanos tantum vulnere fuit, 12 ut plures post proelium saucii decesserint quam ceciderant in acie.

XXXIII. Q. Fabius, insequentis anni consul, bellum 1 ad Sutrium excepit, collega Fabio C. Marcius Rutilus datus est. ceterum et Fabius supplementum ab Roma 2 adduxit et novus exercitus domo accitus Etruscis venit.

Permuli anni iam erant, cum inter patricios magistratus tribunosque nulla certamina fuerant, cum ex ea familia, quae velut fatales cum tribunis ac plebe *simultates* exercebat, certamen oritur. Ap. Claudius 3 censor circumactis decem et octo mensibus, quod Aemilia lege finitum censurae spatium temporis erat, cum C. Plautius, collega eius, magistratu se abdicasset, nulla vi compelli, ut abdicaret, potuit. P. Sempro- 5 nius erat tribunus plebis, qui finiendae censurae intra

legitimum tempus actionem susceperat, non popularem
magis quam iustam nec in vulgus quam optimo
6 cuique gratiorem. is cum identidem legem Aemiliam
recitaret auctoremque eius Mam. Aemilium dictatorem
laudibus ferret, qui quinquennalem ante censuram et
longinquitate potestatis dominantem intra sex mensum
7 et anni coegisset spatium, 'dic agedum' inquit, 'Ap.
Claudi, quidnam facturum fueris, si eo tempore, quo
C. Furius et M. Geganius censores fuerunt, censor
8 fuisses'. negare Appius interrogationem tribuni magno
9 opere ad causam pertinere suam; nam etsi tenuerit
lex Aemilia eos censores, quorum in magistratu lata
esset, quia post illos censores creatos eam legem po-
pulus iussisset quodque postremum iussisset, id ius
ratumque esset, non tamen aut se aut eorum quem-
quam, qui post eam legem latam creati censores essent,
teneri ea lege potuisse.

1 XXXIV. Haec sine ullius adsensu cavillante Appio
'en' inquit, 'Quirites, illius Appi progenies, qui decem-
2 vir in annum creatus altero anno se ipse creavit, tertio
nec ab se nec ab ullo creatus privatus fasces et imperium
obtenuit nec ante continuando abstinit magistratu, quam
obruerent eum male parta, male gesta, male retenta
3 imperia. haec est eadem familia, Quirites, cuius vi
atque iniuriis compulsi extorres patria Sacrum montem
4 cepistis; haec, adversus quam tribunicium auxilium
vobis conparastis; haec, propter quam duo exercitus
Aventinum insedistis; haec, quae faenebres leges, haec,
5 quae agrarias semper inpugnavit. haec conubia patrum
et plebis interrupit; haec plebi ad curules magistratus
iter obsaepsit. hoc est nomen multo quam Tarquinio-
6 rum infestius vestrae libertati. itane tandem, Ap.
Claudi? cum centesimus iam annus sit ab Mam.
Aemilio dictatore, tot censores fuerint, nobilissimi for-
tissimique viri, nemo eorum duodecim tabulas legit?
nemo id ius esse, quod postremo populus iussisset,
7 scit? immo vero omnes scierunt et ideo Aemiliae po-

tius legi paruerunt quam illi antiquae, qua primum censores creati erant, quia hanc postremam iusserat populus et quia, ubi duae contrariae leges sunt, semper antiquae obrogat nova. an hoc dicis, Appi, non 8 teneri Aemilia lege populum? an populum teneri, te unum exlegem esse? tenuit Aemilia lex violentos illos 9 censores C. Furium et M. Geganium, qui, quid iste magistratus in re publica mali facere posset, indicarunt, cum ira finitae potestatis Mam. Aemilium, principem aetatis suae belli domique, aerarium fecerunt; tenuit 10 deinceps omnes censores intra centum annorum spatium; tenet C. Plautium, collegam tuum, iisdem auspiciis, eodem iure creatum. an hunc non, ut qui optimo 11 iure censor creatus esset, populus creavit? tu unus eximius es, in quo hoc praecipuum ac singulare valeat? quem tu regem sacrificiorum crees? amplexus 12 regni nomen, ut qui optimo iure rex Romae creatus sit, creatum se dicet. quem semestri dictatura, quem interregno quinque dierum contentum fore putes? quem clavi figendi aut ludorum causa dictatorem audacter crees? quam isti stolidos ac socordes videri 13 creditis eos, qui intra vicesimum diem ingentibus rebus gestis dictatura se abdicaverunt aut qui vitio creati abierunt magistratu? quid ego antiqua repetam? 14 nuper intra decem annos C. Maenius dictator, quia, cum quaestiones severius, quam quibusdam potentibus tutum erat, exerceret, contagio eius, quod quaerebat ipse, criminis obiectata ab inimicis est, ut privatus obviam iret crimini, dictatura se abdicavit. nolo ego 15 istam in te modestiam; ne degeneraveris a familia imperiosissima et superbissima; non die, non hora citius, quam necesse est, magistratu abieris, modo ne excedas finitum tempus. satis est aut diem aut men- 16 sem censurae adicere? triennium, inquit, et sex menses ultra, quam licet Aemilia lege, censuram geram et solus geram. hoc quidem iam regno simile est. an 17 collegam subrogabis, quem ne in demortui quidem

- 18 locum subrogari fas est? paenitet enim, quod anti-
quissimum sollemne et solum ab ipso, cui fit, institu-
tum deo ab nobilissimis antistitibus eius sacri ad ser-
19 vorum ministerium religiosus censor deduxisti, gens
antiquior originibus urbis huius, hospitio deorum in-
mortalium sancta, propter te ac tuam censuram intra
annum ab stirpe extincta est, nisi universam rem pu-
blicam eo nefario obstrinxeris, quod ominari etiam
20 reformidat animus. urbs eo lustro capta est, quo de-
mortuo [collega] C. Iulio censore L. Papirius Cursor,
ne abiret magistratu, M. Cornelium Maluginensem
21 collegam subrogavit. et quando modestior illius cupi-
ditas fuit quam tua, Appi? nec solus nec ultra fini-
tum lege tempus L. Papirius censuram gessit; tamen
neminem invenit, qui se postea auctorem sequeretur;
omnes deinceps censores post mortem collegae se ma-
22 gistratu abdicarunt. te nec quod dies exiit censurae,
nec quod collega magistratu abiit, nec lex nec pudor
coercet: virtutem in superbia, in audacia, in contemptu
23 deorum hominumque ponis. ego te, Ap. Claudii, pro
istius magistratus maiestate ac verecundia, quem ges-
sisti, non modo manu violatum, sed ne verbo quidem
24 inclementiori a me appellatum vellem; sed et haec,
quae adhuc egi, pervicacia tua et superbia coegit me
loqui, et, nisi Aemiliae legi parueris, in vincula duci
25 iubebo nec, cum ita conparatum a maioribus sit, ut
comitiis censoriis, nisi duo confecerint legitima suffra-
gia, non renuntiato altero comitia differantur, ego te,
qui solus censor creari non possis, solum censuram
gerere patiar’.
- 26 Haec taliaque cum dixisset, prendi censorem et in
vincula duci iussit. adprobantibus sex tribunis actio-
nem collegae tres appellanti Appio auxilio fuerunt; sum-
maque invidia omnium ordinum solus censuram gessit.
- 1 XXXV. Dum ea Romae geruntur, iam Sutrium ab
Etruscis obsidebatur, consulique Fabio imis montibus
ducenti ad ferendam opem sociis temptandasque mu-

nitiones, si qua posset, acies hostium instructa occur-
 rit; quorum ingentem multitudinem cum ostenderet 2
 subiecta late planities, consul, ut loco paucitatem
 suorum adiuuaret, flectit paululum in clivos agmen —
 aspreta erant strata saxis —, inde signa in hostem
 obvertit. Etrusci omnium praeterquam multitudinis 3
 suae, qua sola freti erant, inmemores proelium ineunt
 adeo raptim et avide, ut abiectis missilibus, quo cele-
 rius manus consererent, stringerent gladios vadentes
 in hostem; Romanus contra nunc tela nunc saxa, 4
 quibus eos adfatim locus ipse armabat, ingerere. igi- 5
 tur scuta galeaeque ictae cum etiam quos non vul-
 neraverunt turbarent, neque subire erat facile ad pro-
 priorem pugnam, neque missilia habebant, quibus eminus
 rem gererent; stantes et expositos ad ictus, cum iam 6
 satis nihil tegeret, quosdam etiam pedem referentes
 fluctuantemque et instabilem aciem redintegrato cla-
 more strictis gladiis hastati et principes invadunt.
 eum impetum non tulerunt Etrusci versisque signis 7
 fuga effusa castra repetunt. sed equites Romani prae-
 vecti per obliqua campi cum se fugientibus obtulis-
 sent, omisso ad castra itinere montes petunt; inde 8
 inermi paene agmine ac vexato vulneribus in silvam
 Ciminiam penetratum. Romanus multis milibus Etru-
 scorum caesis, duodequadraginta signis militaribus
 captis, castris etiam hostium cum praeda ingenti po-
 titur. tum de persequendo hoste agitari coeptum.

XXXVI. Silva erat Ciminia magis tum invia atque 1
 horrenda, quam nuper fuere Germanici saltus, nulli ad
 eam diem ne mercatorum quidem adita. eam intrare
 haud fere quisquam praeter ducem ipsum audebat;
 aliis omnibus cladis Caudinae nondum memoria abole-
 verat. tum ex iis, qui aderant, consulis frater — eum 2
 Fabium Caesonem alii, C. Claudium quidam, matre
 eadem qua consulem genitum, tradunt — speculatum
 se iturum professus brevique omnia certa adlaturum.
 Caere educatus apud hospites, Etruscis inde litteris 3

eruditus erat linguamque Etruscam probe noverat. habeo auctores vulgo tum Romanos pueros, sicut nunc
4 Graecis, ita Etruscis litteris erudiri solitos; sed propius est vero praecipuum aliquid fuisse in eo, qui se tam audaci simulatione hostibus inmiscuerit. servus ei dicitur comes unus fuisse, nutritus una eoque haud
5 ignarus linguae eiusdem; nec quicquam aliud proficiscentes quam summatim regionis, quae intranda erat, naturam ac nomina principum in populis acceperere, ne qua inter colloquia insigni nota haesitantes deprenderi
6 possent. iere pastoralis habitu, agrestibus telis, falceibus gaesisque binis, armati. sed neque commercium linguae nec vestis armorumve habitus sic eos texit, quam quod abhorrebat ab fide quemquam externum Ciminios saltus intraturum. usque ad Camertes Vmbros penetrasse dicuntur. ibi, qui essent, fateri Romanum ausum introductumque in senatum consulis verbis egisse de societate amicitiaeque atque inde comi hospitio acceptum nuntiare Romanis iussum, commeatum exercitui dierum triginta praesto fore, si ea loca intrasset, iuventutemque Camertium Vmbrorum in armis paratam imperio futuram.

9 Haec cum relata consuli essent, impedimentis prima vigilia praemissis, legionibus post impedimenta ire iussis ipse substitit cum equitatu et luce orta postero
10 die obequitavit stationibus hostium, quae extra saltum dispositae erant; et cum satis diu tenuisset hostem, in castra sese recepit portaque altera egressus
11 ante noctem agmen adsequitur. postero die luce prima iuga Ciminii montis tenebat. inde contemplatus opulenta Etruriae arva milites emittit. ingenti iam abacta praeda tumultuariae agrestium Etruscorum cohortes repente a principibus regionis eius concitatae Romanis occurrunt adeo inconpositae, ut vindices praedarum
12 prope ipsi praedae fuerint. caesis fugatisque iis, late depopulato agro victor Romanus opulentusque rerum omnium copia in castra rediit.

Eo forte quinque legati cum duobus tribunis ple- 14
bis venerant denuntiatum Fabio senatus verbis, ne sal-
tum Ciminium transiret. laetati serius se, quam ut
impedire bellum possent, venisse, nuntii victoriae Ro-
mam revertuntur.

XXXVII. Hac expeditione consulis motum latius 1
erat quam profligatum bellum; vastationem namque
sub Ciminii montis radicibus iacens ora senserat, con-
civeratque indignatione non Etruriae modo populos
sed Umbriae finitima. itaque quantus non umquam 2
antea exercitus ad Sutrium venit; neque e silvis tan-
tummodo promota castra, sed etiam aviditate dimi-
candi quam primum in campos delata acies. deinde 3
instructa primo suo stare loco relicto hostibus ad in-
struendum contra spatium; dein, postquam detractare
hostem sensere pugnam, ad vallum subeunt. ubi post- 4
quam stationes quoque receptas intra munimenta sen-
sere, clamor repente circa duces ortus, ut eo sibi e
castris cibaria eius diei deferri iuberent: mansuros se
sub armis et aut nocte aut certe luce prima castra
hostium invasuros.

Nihilo quietior Romanus exercitus imperio ducis 5
continetur. decima erat fere diei hora, cum cibum ca-
pere consul milites iubet; praecipit, ut in armis sint,
quacumque diei noctisque hora signum dederit; paucis 6
milites adloquitur, Samnitium bella extollit, elevat
Etruscos; nec hostem hosti nec multitudinem multi-
tudini comparandam ait; esse praeterea telum aliud
occultum; scituros in tempore; interea taceri opus esse.
his ambagibus prodi simulabat hostes, quo animus 7
militum multitudine territus restitueretur; et, quod
sine munimento consederant, veri similis erat quod
simulabatur. curati cibo corpora quieti dant et quarta
fere vigilia sine tumultu excitati arma capiunt. dola- 8
brae calonibus dividuntur ad vallum proruendum fos-
sasque implendas. intra munimenta instruitur acies,
delectae cohortes ad portarum exitus conlocantur.

- 9 Dato deinde signo paulo ante lucem, quod aestivis noctibus sopitae maxime quietis tempus est, proruto vallo erupit acies, stratos passim invadit hostes; alios immobiles, alios semisomnos in cubilibus suis, maximam partem ad arma trepidantes caedes oppressit;
- 10 paucis armandi se datum spatium est; eos ipsos non signum certum, non ducem sequentes fundit Romanus fugatosque persequitur. ad castra, ad silvas diversi tendebant. silvae tutius dedere refugium; nam castra in campis sita eodem die capiuntur. aurum argentumque iussum referri ad consulem; cetera praeda militis fuit.
- 11 caesa aut capta eo die hostium milia ad sexaginta. eam tam claram pugnam trans Ciminiam silvam ad Perusiam pugnatam quidam auctores sunt metuque in magno civitatem fuisse, ne interclusus exercitus tam infesto saltu coortis undique Tuscis Vmbrisque oppri-
- 12 meretur. sed ubicumque pugnatum est, res Romana superior fuit. itaque a Perugia et Cortona et Arretio, quae ferme capita Etruriae populorum ea tempestate erant, legati pacem foedusque ab Romanis petentes indutias in triginta annos impetraverunt.
- 1 XXXVIII. Dum haec in Etruria geruntur, consul alter C. Marcius Rutilus Allifas de Samnitibus incepit. multa alia castella vicique aut deleta hostiliter aut integra in potestatem venere.
- 2 Per idem tempus et classis Romana a P. Cornelio, quem senatus maritimae orae praefecerat, in Campaniam acta cum adpulsa Pompeios esset, socii inde navales ad depopulandum agrum Nucerinum profecti, proximis raptim vastatis, unde reditus tutus ad naves esset, dulcedine, ut fit, praedae longius progressi exci-
- 3 vere hostes. palatis per agros nemo obvius fuit, cum occidione occidi possent; redeuntes agmine incauto procul navibus adsecuti agrestes exuerunt praeda, partem etiam occiderunt; quae superfuit caedi trepida multitudo ad naves compulsa est.
- 4 Profectio Q. Fabi trans Ciminiam silvam quantum

Romae terrorem fecerat, tam laetam famam in Samnium ad hostes tulerat interclusum Romanum exercitum obsideri, cladisque imaginem furculas Caudinas memorabant: eadem temeritate avidam ulteriorum 5 semper gentem in saltus invios deductam, saeptam non hostium magis armis quam locorum iniquitatibus esse. iam gaudium invidia quadam miscebatur, quod belli 6 Romani decus ab Samnitibus fortuna ad Etruscos avertisset. itaque armis virisque ad opprimendum C. 7 Marcium consulem concurrunt, protinus inde Etruriam per Marsos ac Sabinos petitori, si Marcius dimicandi potestatem non faciat. obviis iis. consul fuit. dimi- 8 catum proelio utrimque atroci atque incerto eventu est, et cum anceps caedes fuisset, adversae tamen rei fama in Romanos vertit ob amissos quosdam equestris ordinis tribunosque militum atque unum legatum et, quod insigne maxime fuit, consulis ipsius vulnus.

Ob haec etiam aucta fama, ut solet, ingens terror 9 patres invasit, dictatoremque dici placebat; nec, quin Cursor Papirius diceretur, in quo tum summa rei bellicae ponebatur, dubium cuiquam erat. sed nec in 10 Samnium nuntium perferri omnibus infestis tuto posse nec vivere Marcium consulem satis fidebant; alter consul Fabius infestus privatim Papirio erat. quae ne 11 ira obstaret bono publico, legatos ex consularium numero mittendos ad eum senatus censuit, qui sua 12 quoque eum, non publica solum auctoritate moverent, ut memoriam simultatum patriae remitteret. pro- 13fecti legati ad Fabium cum senatus consultum tradidissent adiecissentque orationem convenientem mandatis, consul demissis in terram oculis tacitus ab incertis, quidnam acturus esset, legatis recessit; nocte deinde 14 silentio, ut mos est, L. Papirium dictatorem dixit. cui cum ob animum egregie victum legati gratias agerent, obstinatum silentium obtinuit ac sine responso ac mentione facti sui legatos dimisit, ut appareret insignem dolorem ingenti conprimi animo.

15 Papirius C. Iunium Bubulcum magistrum equitum dixit; atque ei legem curiatam de imperio ferenti triste omen diem diffidit, quod Faucia curia fuit principium, duabus insignis cladibus, captae urbis et Caudinae pacis, quod utroque anno eiusdem curiae fuerat principium. 16 Macer Licinius tertia etiam clade, quae ad Cremeram accepta est, abominandam eam curiam facit.

1 XXXIX. Dictator postero die auspiciis repetitis pertulit legem; et profectus cum legionibus ad terrorem traducti silvam Ciminiam exercitus nuper scriptis ad Longulam pervenit acceptisque a Marcio consule 2 veteribus militibus in aciem copias eduxit. nec hostes detractare visi pugnam. instructos deinde armatosque, cum ab neutris proelium inciperet, nox oppressit. 3 quieti aliquamdiu, nec suis diffidentes viribus nec hostem spernentes, stativa in propinquo habuere. 4 ** nam et cum Vmbrorum exercitu acie depugnatum est; fusi tamen magis quam caesi hostes, quia coeptam 5 acriter non tolerarunt pugnam; et ad Vadimonis lacum Etrusci lege sacrata coacto exercitu, cum vir virum legisset, quantis numquam alias ante simul copiis 6 simul animis dimicarunt; tantoque irarum certamine gesta res est, ut ab neutra parte emissa sint tela. gladiis pugna coepit et acerrime commissa ipso certamine, quod aliquamdiu anceps fuit, accensa est, ut non cum Etruscis totiens victis, sed cum aliqua nova 7 gente videretur dimicatio esse. nihil ab ulla parte movetur fugae; cadunt antesignani, et, ne nudentur propugnatoribus signa, fit ex secunda prima acies. ab 8 ultimis deinde subsidiis cietur miles; adeoque ad ultimum laboris ac periculi ventum est, ut equites Romani omissis equis ad primos ordines peditum per arma, per corpora evaserint. ea velut nova inter fessos 9 exorta acies turbavit signa Etruscorum; secuta deinde impetum eorum, utcumque adfecta erat, cetera multo 10 tandem perrumpit ordines hostium. tunc vinci pertinacia coepta et averti manipuli quidam, et, ut

semel dedere terga, etiam ceteri omnes capessere 11
fugam. ille primum dies fortuna vetere abundantes
Etruscorum fregit opes. caesum in acie, quod roboris
fuit; castra eodem impetu capta direptaque.

XL. Pari subinde periculo gloriaeque eventu bel- 1
lum in Samnitibus erat, qui praeter ceteros belli ap-
paratus, ut acies sua fulgeret novis armorum insigni-
bus, fecerunt. duo exercitus erant; scuta alterius auro, 2
alterius argento caelaverant; forma erat scuti: sum-
mum latius, qua pectus atque umeri teguntur, fasti-
gio aequali; ad imum cuneatior mobilitatis causa.
spongia pectori tegumentum, et sinistrum crus ocrea 3
tectum; galeae cristatae, quae speciem magnitudini
corporum adderent. tunicae auratis militibus versicolo-
res, argentatis lintheae candidae. his dextrum cornu
datum; illi in sinistro consistunt.

Notus iam Romanis apparatus insignium armorum 4
fuerat, doctique a ducibus erant horridum militem
esse debere, non caelatum auro et argento, sed ferro
et animis fretum; quippe illa praedam verius quam 5
arma esse, nitentia ante rem, deformia inter sanguinem
et vulnera; virtutem esse militis decus, et omnia illa 6
victoriam sequi et ditem hostem quamvis pauperis
victoris praemium esse. his Cursor vocibus instinctos 7
milites in proelium ducit. dextro ipse cornu consistit,
sinistro praefecit magistrum equitum.

Simul est concursus, ingens fuit cum hoste cer- 8
tamen, non segnius inter dictatorem et magistrum
equitum, ab utra parte victoria incipereret. prior forte 9
Iunius commovit hostem, laevo dextrum cornu, sacra-
tos more Samnitium milites eoque candida veste et
paribus candore armis insignes. eos se Orco mactare
Iunius dictitans cum intulisset signa, turbavit ordines
et haud dubie inpulit aciem. quod ubi sensit dictator, 10
'ab laevone cornu victoria incipiet' inquit, 'et dextrum
cornu, dictatoris acies, alienam pugnam sequetur, non
partem maximam victoriae trahet?' concitat milites; 11

nec peditum virtuti equites aut legatorum studia du-
 12 cibus cedunt. M. Valerius a dextro, P. Decius ab laevo
 cornu, ambo consulares, ad equites in cornibus posi-
 tos evehuntur adhortatique eos, ut partem secum ca-
 pesserent decoris, in transversa latera hostium incur-
 13 runt. is novus additus terror cum ex parte utraque
 circumvasisset aciem et ad terrorem hostium legiones
 Romanae redintegrato clamore intulissent gradum, tum
 14 fuga ab Samnitibus coepta. iam strage hominum ar-
 morumque insignium campi repleti. ac primo pavidos
 Samnites castra sua accepere, deinde ne ea quidem
 retenta; captis direptisque ante noctem iniectus ignis.

15 Dictator ex senatus consulto triumphavit, cuius
 triumpho longe maximam speciem captiva arma prae-
 16 buere. tantum magnificentiae visum in iis, ut aurata
 scuta dominis argentariarum ad forum ornandum di-
 viderentur. inde natum initium dicitur fori ornandi ab
 17 aedilibus, cum tensae ducerentur. et Romani quidem
 ad honorem deum insignibus armis hostium usi sunt;
 Campani ab superbia et odio Samnitium gladiatores,
 quod spectaculum inter epulas erat, eo ornatu arma-
 runt Samnitiumque nomine conpellarunt.

18 Eodem anno cum reliquiis Etruscorum ad Peru-
 siam, quae et ipsa indutiarum fidem ruperat, Fabius
 19 consul nec dubia nec difficili victoria dimicat. ipsum
 oppidum — nam ad moenia victor accessit — cepisset,
 20 ni legati dedentes urbem exissent. praesidio Perusiae
 inposito, legationibus Etruriae amicitiam petentibus
 prae se Romam ad senatum missis consul praestan-
 tiore etiam quam dictator victoria triumphans urbem
 21 est invectus; quin etiam devictorum Samnitium decus
 magna ex parte ad legatos, P. Decium et M. Vale-
 rium, est versum; quos populus proximis comitiis in-
 genti consensu consulem alterum, alterum praetorem
 declaravit.

1 XLI. Fabio ob egregie perdomitam Etruriam con-
 tinuatur consulatus, Decius collega datur. [Valerius

praetor quantum creatus.] consules partiti provincias: 2
Etruria Decio, Samnium Fabio evenit.

Is profectus ad Nuceriam Alfaternam, cum pacem 3
petentes, quod uti ea, cum daretur, noluissent, asper-
natus esset, oppugnando ad deditionem subegit. cum 4
Samnitibus acie dimicatum; haud magno certamine
hostes victi; neque eius pugnae memoria tradita foret,
ni Marsi eo primum proelio cum Romanis bellassent.
secuti Marsorum defectionem Paeligni eandem fortunam
habuerunt.

Decio quoque, alteri consuli, secunda belli fortuna 5
erat. Tarquiniensem metu subegerat frumentum exer-
citus praebere atque indutias in quadraginta annos
petere. Volsiniensium castella aliquot vi cepit; quae- 6
dam ex iis diruit, ne receptaculo hostibus essent; cir-
cumferendoque passim bello tantum terrorem sui fecit,
ut nomen omne Etruscum foedus ab consule peteret.
ac de eo quidem nihil impetratum; indutiae annuae 7
datae. stipendium exercitu Romano ab hoste in eum
annum pensum et binae tunicae in militem exactae;
ea merces indutiarum fuit.

Tranquillas res iam in Etruscis turbavit repentina 8
defectio Vmbrorum, gentis integrae a cladibus belli,
nisi quod transitum exercitus ager senserat. ii conci- 9
tata omni iuventute sua et magna parte Etruscorum
ad rebellionem compulsa tantum exercitum fecerant,
ut relicto post se in Etruria Decio ad oppugnandam
inde Romam ituros, magnifice de se ac contemptim de
Romanis loquentes, iactarent. quod inceptum eorum 10
ubi ad Decium consulem perlatum est, ad urbem ex
Etruria magnis itineribus pergit et in agro Pupiniensi
ad famam intentus hostium consedit.

Nec Romae spernebatur Vmbrorum bellum, et ipsae 11
minae metum fecerant expertis Gallica clade, quam in-
tutam urbem incolerent. itaque legati ad Fabium con- 12
sulem missi sunt, ut, si quid laxamenti a bello Sam-
nitium esset, in Vmbriam propere exercitum duceret.

13 dicto paruit consul magnisque itineribus ad Mevaniam,
 14 ubi tum copiae Vmbrorum erant, perrexit. repens ad-
 ventus consulis, quem procul Vmbria in Samnio bello
 alio occupatum crediderant, ita exterruit Vmbros, ut
 alii recedendum ad urbes munitas, quidam omittendum
 15 bellum censerent; plaga una — Materinam ipsi appel-
 lant — non continuit modo ceteros in armis, sed
 confestim ad certamen egit. castra vallantem Fabium
 adorti sunt.

16 Quos ubi effusos ruere in munimenta consul vidit,
 revocatos milites ab opere, prout loci natura tem-
 pusque patiebatur, ita instruxit; cohortatusque praedi-
 catione vera qua in Tuscis, qua in Samnio partorum
 decorum exiguum appendicem Etrusci belli conficere
 iubet et vocis inopiae poenas expetere, qua se urbem
 17 Romanam oppugnatos minati sint. haec tanta sunt
 alacritate militum audita, ut clamor sua sponte ortus
 loquentem interpellaverit ducem. ante imperium, ante
 concentum tubarum ac cornuum cursu effuso in ho-
 18 stem feruntur. non tamquam in viros aut armatos in-
 currunt; mirabilia dictu, signa primo eripi coepta
 signiferis, deinde ipsi signiferi trahi ad consulem, ar-
 matique milites ex acie in aciem transferri, et, sicubi
 est certamen, scutis magis quam gladiis geritur res;
 19 umbonibus incussaue ala sternuntur hostes. plus ca-
 pitur hominum quam caeditur, atque una vox ponere
 20 arma iubentium per totam fertur aciem. itaque inter
 ipsum certamen facta deditio est a primis auctoribus
 belli. postero insequentibusque diebus et ceteri Vmbro-
 rum populi deduntur; Oericulani sponsione in amicitiam
 accepti.

1 XLII. Fabius, alienae sortis victor belli, in suam
 2 provinciam exercitum reduxit. itaque ei ob res tam
 feliciter gestas, sicut priore anno populus continua-
 verat consulatum, ita senatus in insequentem annum,
 quo Ap. Claudius, L. Volumnius consules fuerunt,
 prorogavit maxime Appio adversante imperium.

Appium censorem petisse consulatum comitiaque 3
eius ab L. Furio tribuno plebis interpellata, donec se
censura abdicarit, in quibusdam annalibus invenio.
creatus consul, cum collegae novum bellum Sallentini 4
hostes decernerentur, Romae mansit, ut urbanis arti-
bus opes augeret, quando belli decus penes alios esset.
Volumnium provinciae haud paenituit; multa secunda 5
proelia fecit, aliquot urbes hostium vi cepit. praedae
erat largitor et benignitatem per se gratam comitate
adiuvabat militemque his artibus fecerat et periculi et
laboris avidum.

Q. Fabius pro consule ad urbem Allifas cum Sam- 6
nitium exercitu signis conlatis configit. minime am-
bigua res fuit; fusi hostes atque in castra compulsi.
nec castra forent retenta, ni exiguum superfuisset
diei; ante noctem tamen sunt circumsessa et nocte
custodita, ne quis elabi posset. postero die vixdum 7
luce certa deditio fieri coepta, et pacti, qui Samnitium
forent, ut cum singulis vestimentis emitterentur; ii
omnes sub iugum missi. sociis Samnitium nihil cau- 8
tum; ad septem milia sub corona venire. qui se ci-
vem Hernicum dixerat, seorsus in custodia habitus.
eos omnes Fabius Romam ad senatum misit; et cum 9
quaesitum esset, dilectu an voluntarii pro Samnitibus
adversus Romanos bellassent, per Latinos populos 10
custodiendi dantur, iussique eam integram rem novi
consules P. Cornelius Arvina, Q. Marcius Tremulus —
hi enim iam creati erant — ad senatum referre. id 11
aegre passi Hernici; concilium populorum omnium
habentibus Anagninis in circo, quem Maritimum vo-
cant, praeter Aletrinatem Ferentinatempque et Verula-
num omnes Hernici nominis populo Romano bellum
indixerunt.

XLIII. In Samnio quoque, quia decesserat inde 1
Fabius, novi motus exorti. Calatia et Sora praesi-
diaque, quae in iis Romana erant, expugnata, et in
captivorum corpora militum foede saevitum. itaque 2

2 eo P. Cornelius cum exercitu missus; Marcio novi
hostes — iam enim Anagninis Hernicisque aliis bel-
lum iussum erat — decernuntur.

3 Primo ita omnia opportuna loca hostes inter con-
sulum castra interceperunt, ut pervadere expeditus
4 nuntius non posset et per aliquot dies incerti rerum
omnium suspensique de statu alterius uterque consul
ageret Romamque is metus manaret, adeo ut omnes
iuniores sacramento adigerentur atque ad subita rerum
5 duo iusti scriberentur exercitus. ceterum Hernicum
bellum nequaquam pro praesenti terrore ac vetusta
6 gentis gloria fuit. nihil usquam dictu dignum ausi,
trinis castris intra paucos dies exuti, triginta dierum
indutias ita, ut ad senatum Romam legatos mitterent,
pacti sunt semestri stipendio frumentoque et singulis
7 in militem tunicis. ab senatu ad Marcium reiecti, cui
senatus consulto permissum de Hernicis erat, isque
eam gentem in deditionem accepit. et in Samnio alter
8 consul superior viribus, locis inpeditiior erat. omnia
itinera obsaepserant hostes saltusque pervios ceperant,
ne qua subvehi commeatus possent; neque eos, cum
cotidie signa in aciem consul proferret, elicere ad cer-
9 tamen poterat, satisque apparebat neque Samnitem
certamen praesens nec Romanum dilationem belli
laturum.

10 Adventus Marci, qui Hernicis subactis maturavit
collegae venire auxilio, moram certaminis hosti exemit.
11 nam ut qui ne alteri quidem exercitui se ad certamen
credidissent pares, coniungi utique passis duos consu-
lares exercitus nihil crederent superesse spei, advenien-
12 tem inconposito agmine Marcium adgrediuntur. raptim
conlatae sarcinae in medium, et, prout tempus patie-
batur, instructa acies. clamor primum in stativa per-
latus, dein conspectus procul pulvis tumultum apud
13 alterum consulem in castris fecit; isque confestim
arma capere iussis raptimque eductis in aciem militi-
bus transversam hostium aciem atque alio certamine

occupatam invadit clamitans summum flagitium fore, si alterum exercitum utriusque victoriae conpotem 14 sinerent fieri nec ad se sui belli vindicarent decus. qua impetum dederat, perrumpit aciemque per mediam 15 in castra hostium tendit et vacua defensoribus capit atque incendit. quae ubi flagrantia Marcianus miles 16 conspexit et hostes respexere, tum passim fuga coepta Samnitium fieri; sed omnia obtinet caedes, nec in ullam partem tutum perfugium est.

Iam triginta milibus hostium caesis signum re- 17 ceptui consules dederant colligebantque in unum copias in vicem inter se gratantes, cum repente visae procul hostium novae cohortes, quae in supplementum scriptae fuerant, integravere caedem. in quas nec iussu consu- 18 lum nec signo accepto victores vadunt, malo tirocinio inbuendum Samnitem clamitantes. indulgent consules 19 legionum ardori, ut qui probe scirent novum militem hostium inter percussos fuga veteranos ne temptando quidem satis certamini fore. nec eos opinio fefellit; omnes Samnitium copiae, veteres novaeque, montes 20 proximos fuga capiunt. eo et Romana erigitur acies, nec quicquam satis tuti loci victis est, et de iugis, quae ceperant, funduntur; iamque una voce omnes pacem petebant. tum trium mensum frumento imperato 21 et annuo stipendio ac singulis in militem tunicis ad senatum pacis oratores missi.

Cornelius in Samnio relictus; Marcius de Hernicis 22 triumphans in urbem rediit, statuaque equestris in foro decreta est, quae ante templum Castoris posita est. Hernicorum tribus populis, Aletrinati Verulano 23 Ferentinati, quia maluerunt quam civitatem, suae leges redditae, conubiumque inter ipsos, quod aliquamdiu soli Hernicorum habuerunt, permissum. Anagninis 24 quique *alii* arma Romanis intulerant civitas sine suffragii latrone data, concilia conubiaque adempta et magistratibus praeterquam sacrorum curatione interdium.

- 25 Eodem anno aedes Salutis a C. Iunio Bubulco
censore locata est, quam consul bello Samnitium vo-
verat. ab eodem collegaue eius M. Valerio Maximo
26 viae per agros publica impensa factae. et cum Cartha-
giniensibus eodem anno foedus tertio renovatum, le-
gatisque eorum, qui ad id venerant, comiter munera missa.
- 1 XLIV. Dictatorem idem annus habuit P. Cornelium
2 Scipionem cum magistro equitum P. Decio Mure. ab
his, propter quae creati erant, comitia consularia ha-
bita, quia neuter consulum potuerat bello abesse.
creati consules L. Postumius, Ti. Minucius.
- 3 Hos consules Piso Q. Fabio et P. Decio suggerit,
biennio exempto, quo Claudium Volumnumque et Cor-
4 nelium cum Marcio consules factos tradidimus. me-
moriane fugerit in annalibus digerendis, an consulto
binos consules, falsos ratus, transcenderit, incer-
tum est.
- 5 Eodem anno in campum Stellatem agri Campani
6 Samnitium incursiones factae. itaque ambo consules
in Samnium missi cum diversas regiones, Tifernum
Postumius, Bovianum Minucius petisset, Postumi prius
7 ductu ad Tifernum pugnatum. alii haud dubie Sam-
nites victos ac viginti milia hominum capta tradunt,
8 alii Marte aequo discessum, et Postumium, metum si-
mulantem, nocturno itinere clam in montes copias
abduxisse, hostes secutos duo milia inde locis munitis
9 et ipsos consedissee. consul, ut stativa tuta copiosaue
— et ita erant — petisse videretur, postquam et muni-
mentis castra firmavit et omni apparatu rerum uti-
10 lium instruxit, relicto firmo praesidio de vigilia tertia,
qua duci proxime potest, expeditas legiones ad colle-
11 gam, et ipsum adversus alios sedentem, ducit. ibi
auctore Postumio Minucius cum hostibus signa con-
fert, et, cum anceps proelium in multum diei proces-
sisset, tum Postumius integris legionibus defessam iam
12 aciem hostium inprovviso invadit. itaque cum lassitudo
ac vulnera fugam quoque praepedissent, occidione

occisi hostes, signa unum et viginti capta atque inde
ad castra Postumi perrectum. ibi duo victores exer- 13
citus perculsum iam fama hostem adorti fundunt
fugantque; signa militaria sex et viginti capta et im-
perator Samnitium Statius Gellius multique alii mor-
tales et castra utraque capta. et Bovianum urbs postero 14
die coepta oppugnari brevi capitur, magnaue gloria
rerum gestarum consules triumpharunt.

Minucium consulem, cum vulnere gravi relatum in 15
castra, mortuum quidam auctores sunt et M. Fulvium
in locum eius consulem suffectum, et ab eo, cum ad
exercitum Minuci missus esset, Bovianum captum.

Eodem anno Sora, Arpinum, Cesennia recepta ab 16
Samnitibus. Herculis magnum simulacrum in Capitolio
positum dedicatumque.

XLV. P. Sulpicio Saverione P. Sempronio Sopho 1
consulibus Samnites, seu finem seu dilationem belli
quaerentes, legatos de pace Romam misere. quibus 2
suppliciter agentibus responsum est, nisi saepe bellum
parentes pacem petissent Samnites, oratione ultro citro
habita de pace transigi potuisse; nunc, quando verba
vana ad id locorum fuerint, rebus standum esse.
P. Sempronium consulem cum exercitu brevi in Samnio 3
fore; eum, ad bellum pacemne inclinent animi, falli
non posse; conperta omnia senatui relaturum; de-
cedentem ex Samnio consulem legati sequerentur. eo 4
anno cum pacatum Samnium exercitus Romanus be-
nigne praebito commeatu peragrasset, foedus antiquum
Samnitibus redditum.

Ad Aequos inde, veteres hostes, ceterum per mul- 5
tos annos sub specie infidae pacis quietos, versa arma
Romana, quod incolumi Hernico nomine missitaverant
simul cum iis Samniti auxilia et post Hernicos sub- 6
actos universa prope gens sine dissimulatione consilii
publici ad hostes desciverat; et postquam icto Romae 7
cum Samnitibus foedere fetiales venerant res repeti-
tum, temptationem aiebant esse, ut terrore incusso

belli Romanos se fieri paterentur, quod quanto opere optandum foret, Hernicos docuisse, cum, quibus licuerit, suas leges Romanae civitati praeoptaverint; quibus legendi, quid mallent, copia non fuerit, pro poena necessariam civitatem fore. ob haec vulgo in conciliis iactata populus Romanus bellum fieri Aequis iussit; consulesque ambo ad novum profecti bellum quattuor milia a castris hostium consederunt. Aequorum exercitus, ut qui suo nomine permultos annos inbelles egissent, tumultuario similis, sine ducibus certis, sine imperio, trepidare. alii exeundum in aciem, alii castra tuenda censent; movet plerosque vastatio futura agrorum ac deinceps cum levibus praesidiis urbium relictarum excidia; itaque postquam inter multas sententias una, quae omissa cura communium ad respectum suarum quemque rerum vertit, est audita, ut prima vigilia diversi e castris ad deportanda omnia tuendasque moenibus urbes abirent, cuncti eam sententiam ingenti adsensu acceperunt. palatis hostibus per agros prima luce Romani signis prolatis in acie consistunt et, ubi nemo obvius ibat, pleno gradu ad castra hostium tendunt. ceterum postquam ibi neque stationes pro portis nec quemquam in vallo nec fremitum consuetum castrorum animadverterunt, insolito silentio moti metu insidiarum subsistunt. transgressi deinde vallum cum deserta omnia invenissent, pergunt hostem vestigiis sequi. sed vestigia in omnes aequae ferentia partes, ut in dilapsis passim, primo errorem faciebant; post per exploratores conpertis hostium consiliis ad singulas urbes circumferendo bello unum et triginta oppida intra dies quinquaginta omnia oppugnando ceperunt, quorum pleraque diruta atque incensa, nomenque Aequorum prope ad internecionem deletum. de Aequis triumphatum; exemploque eorum clades fuit, ut Marrucini, Marsi, Paeligni, Frentani mitterent Romam oratores pacis petendae amicitiaeque. his populis foedus petentibus datum.

XLVI. Eodem anno Cn. Flavius scriba, patre li- 1
 bertino humili fortuna ortus, ceterum callidus vir et
 facundus, aedilis curulis fuit. invenio in quibusdam 2
 annalibus, cum appareret aedilibus fierique se pro
 tribu aedilem videret neque accipi nomen, quia scrip-
 tum faceret, tabulam posuisse et iurasse se scriptum
 non facturum; quem aliquanto ante desisse scriptum 3
 facere arguit Macer Licinius tribunatu ante gesto
 triumviratibusque, nocturno altero, altero coloniae de-
 ducendae. ceterum, id quod haud discrepat, contuma- 4
 cia adversus contemnentes humilitatem suam nobiles
 certavit; civile ius, repositum in penetralibus pontifi- 5
 cum, evulgavit fastosque circa forum in albo propo-
 suit, ut, quando lege agi posset, sciretur; aedem Con- 6
 cordiae in area Vulcani summa invidia nobilium dedi-
 cavit; coactusque consensu populi Cornelius Barbatus
 pontifex maximus verba praeire, cum more maiorum
 negaret nisi consulem aut imperatorem posse templum
 dedicare. itaque ex auctoritate senatus latum ad po- 7
 pulum est, ne quis templum aramve iniussu senatus
 aut tribunorum plebei partis maioris dedicaret. haud 8
 memorabilem rem per se, nisi documentum sit adver-
 sus superbiam nobilium plebeiae libertatis, referam.
 ad collegam aegrum visendi causa Flavius cum venis- 9
 set consensuque nobilium adolescentium, qui ibi ad-
 sidebant, adsurrectum ei non esset, curulem adferri
 sellam eo iussit ac de sede honoris sui anxios invidia
 inimicos spectavit. ceterum Flavium dixerat aedilem 10
 forensis factio, Ap. Claudii censura vires nacta, qui
 senatum primus libertinorum filiis lectis inquinaverat
 et, posteaquam eam lectionem nemo ratam habuit nec 11
 in curia adeptus erat quas petierat opes, urbanis hu-
 milibus per omnes tribus divisus forum et campum
 corruptit. tantumque Flavi comitia indignitatis habue- 12
 runt, ut plerique nobilium anulos aureos et phaleras
 deponerent. ex eo tempore in duas partes discessit
 civitas; aliud integer populus, fautor et cultor bonorum, 13

- aliud forensis factio tendebat, donec Q. Fabius et P.
11 Decius censores facti, et Fabius simul concordiae causa,
simul ne humillimorum in manu comitia essent, om-
nem forensem turbam excretam in quattuor tribus
15 coniecit urbanasque eas appellavit. adeoque eam rem
acceptam gratis animis ferunt, ut Maximi cognomen,
quod tot victoriis non pepererat, hac ordinum tempe-
ratione pareret. ab eodem institutum dicitur, ut equi-
tes idibus Quinctilibus transveherentur.
-

TITI LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER X.

PERIOCHA LIBRI X.

Coloniae deductae sunt Sora et Alba et Carseoli. Marsi in deditionem accepti sunt. collegium augurum ampliatum est, ut essent novem, cum antea quaterni fuissent. lex de provocatione ad populum a M. Valerio consule tertio tunc lata est. duae tribus adiectae sunt, Aniensis et Terentina. Samnitibus bellum indictum est et adversus eos saepe prospere pugnatum est. cum adversus Etruscos, Umbros, Samnites, Gallos P. Decio et Q. Fabio ducibus pugnaretur et Romanus exercitus in magno discrimine esset, P. Decius, secutus patris exemplum, devovit se pro exercitu et morte sua victoriam eius pugnae populo Romano dedit. Papirius Cursor Samnitium exercitum, qui iure iurando obstrictus, quo maiore constantia virtutis pugnaret, in aciem descenderat, fudit. census actus est, lustrum conditum; censa sunt civium capita milia ducenta septuaginta duo et trecenta viginti.

I. L. Genucio Ser. Cornelio consulibus ab externis ¹ ferme bellis otium fuit. Soram atque Albam coloniae deductae. Albam in Aequos sex milia colonorum scripta. Sora agri Volsci fuerat, sed possederant Samnites; eo ² quattuor milia hominum missa. eodem anno Arpinatibus Trebulanisque civitas data. Frusinates tertia ³ parte agri damnati, quod Hernicos ab eis sollicitatos conpertum, capitaque coniurationis eius quaestione ab

consulibus ex senatus consulto habita virgis caesi ac
4 securi percussi. tamen ne prorsus inbellem agerent
annum, parva expeditio in Vmbriam facta est, quod
nuntiabatur ex spelunca quadam excursionses armato-
5 rum in agros fieri. in eam speluncam penetratum cum
signis est, et ex loco obscuro multa vulnera accepta
maximeque lapidum ictu, donec altero specus eius
ore — nam pervius erat — invento utraeque fauces
6 congestis lignis accensae. ita intus fumo ac vapore
ad duo milia armatorum, ruentia novissime in ipsas
flammas, dum evadere tendunt, absumpta.

7 M. Livio Dentre M. Aemilio consulibus redinte-
gratum Aequicum bellum. coloniam aegre patientes
velut arcem suis finibus inpositam summa vi expu-
8 gnare adorti ab ipsis colonis pelluntur. ceterum tan-
tum Romae terrorem fecere, quia vix credibile erat
tam adfectis rebus solos per se Aequos ad bellum
coortos, ut tumultus eius causa dictator diceretur C.
9 Iunius Bubulcus. is cum M. Titinio magistro equitum
profectus primo congressu Aequos subegit ac, die
octavo triumphans in urbem cum redisset, aedem Sa-
lutis, quam consul voverat, censor locaverat, dictator
dedicavit.

1 II. Eodem anno classis Graecorum Cleonymo duce
Lacedaemonio ad Italiae litora adpulsa Thurias urbem
2 in Sallentinis cepit. adversus hunc hostem consul
Aemilius missus proelio uno fugatum compulit in
naves. Thuriae redditae veteri cultori, Sallentinoque
3 agro pax parta. Iunium Bubulcum dictatorem missum
in Sallentinos in quibusdam annalibus invenio et
Cleonymum, priusquam configendum esset cum Ro-
4 manis, Italia excessisse. circumvectus inde Brundisii
promunturium medioque sinu Hadriatico ventis latus,
cum laeva inportuosa Italiae litora, dextra Illyrii Li-
burnique et Histri, gentes ferae et magna ex parte
latrociniis maritimis infames, terrerent, penitus ad
5 litora Venetorum pervenit. expositis paucis, qui loca

explorarent, cum audisset tenue praetentum litus esse, quod transgressis stagna *ex* adverso sint inrigua aestibus maritimis; agros haud procul proximos campestres cerni, ulteriora colles videri esse; ostium fluminis 6 praealti, quo circumagi naves in stationem tutam possent, vidisse — Meduacus amnis erat —: eo invectam classem subire flumine adverso iussit. gravis- 7 sumas navium non pertulit alveus fluminis; in leviora navigia transgressa multitudo armatorum ad frequentes agros, tribus maritimis Patavinorum vicis colentibus eam oram, pervenit. ibi egressi praesidio levi na- 8 vibus relicto vicos expugnant, inflammant tecta, hominum pecudumque praedas agunt et dulcedine praedandi longius usque a navibus procedunt.

Haec ubi Patavium sunt nuntiata — semper autem 9 eos in armis accolae Galli habebant —, in duas partes iuventutem dividunt. altera in regionem, qua effusa populatio nuntiabatur, altera, ne cui praedonum obvia fieret, diverso itinere ad stationem navium — milia autem quattuordecim ab oppido aberat — ducta. in naves paucis custodibus interemptis impetus factus, 10 territique nautae coguntur naves in alteram ripam amnis traicere. et in terra prosperum aequae in palatos praedatores proelium fuerat, refugientibusque ad stationem Graecis Veneti obsistunt; ita in medio cir- 11 cumventi hostes caesique; pars capti classem indicant regemque Cleonymum tria milia abesse. inde captivis 12 proximo vico in custodiam datis pars fluviatiles naves, ad superanda vada stagnorum apte planis alveis fabricatas, pars captiva navigia armatis complent profectique ad classem immobiles naves et loca ignota plus quam hostem timentes circumvadunt fugientesque in altum 13 acrius quam repugnantes usque ad ostium amnis persecuti captis quibusdam incensisque navibus hostium, quas trepidatio in vada intulerat, victores revertuntur. Cleonymus vix quinta parte navium incolumi, nulla 14 regione maris Hadriatici prospere adita, discessit.

rostra navium spoliaque Laconum in aede Iunonis ve-
15 teri fixa multi supersunt qui viderunt Patavii. monu-
mentum navalis pugnae eo die, quo pugnatum est,
quotannis sollemne certamen navium in flumine oppidi
medio exercetur.

1 III. Eodem anno Romae cum Vestinis petentibus
amicitiam ictum est foedus. multiplex deinde exortus
2 terror. Etruriam rebellare ab Arretinorum seditionibus
motu orto nuntiabatur, ubi Cilnium genus praepotens
divitiarum invidia pelli armis coeptum; simul Marsos
agrum vi tueri, in quem colonia Carseoli deducta erat,
3 quattuor milibus hominum scriptis. itaque propter eos
tumultus dictus M. Valerius Maximus dictator magi-
4 strum equitum sibi legit M. Aemilium Paulum. id
magis credo quam Q. Fabium ea aetate atque eis ho-
noribus Valerio subiectum; ceterum ex Maximi cogno-
5 mine ortum errorem haud abnuerim. profectus dicta-
tor cum exercitu proelio uno Marsos fundit; compulsis
deinde in urbes munitas, Miloniam, Plestinam, Fresi-
liam intra dies paucos cepit et parte agri multatis
6 Marsis foedus restituit. tum in Etruscos versum bel-
lum; et cum dictator auspiciorum repetendorum causa
profectus Romam esset, magister equitum pabulatum
egressus ex insidiis circumvenitur signisque aliquot
amissis foeda militum caede ac fuga in castra est con-
7 pulsus. qui terror non eo tantum a Fabio abhorret,
quod, si qua alia arte, cognomen suum aequavit [tum]
8 maxime bellicis laudibus, sed etiam quod memor Pa-
pirianae saevitiae numquam, ut dictatoris iniussu di-
micaret, adduci potuisset.

IV. Nuntiata ea clades Romam maiorem, quam
2 res erat, terrorem excivit. nam ut exercitu deleta ita
iustitium indictum, custodiae in portis, vigiliae vica-
3 tim actae, arma tela in muros congesta. omnibus
iunioribus sacramento adactis dictator ad exercitum
missus omnia spe tranquilliora et composita magistri
equitum cura, castra in tutiorem locum redacta, co-

hortes, quae signa amiserant, extra vallum sine tento- 4
riis destitutas invenit, exercitum avidum pugnae, quo
maturius ignominia aboleretur. itaque confestim castra 5
inde in agrum Rusellanum promovit. eo et hostes 6
secuti, quamquam ex bene gesta re summam et in
aperto certamine virium spem habebant, tamen insidiis
quoque, quas feliciter experti erant, hostem temptant.
tectis semirutis vici per vastationem agrorum deusti 7
haud procul castris Romanorum aberant. ibi abditis
armatis pecus in conspectum praesidii Romani, cui
praeerat Cn. Fulvius legatus, propulsum. ad quam in- 8
lecebram cum moveretur nemo ab Romana statione,
pastorum unus progressus sub ipsas munitiones incla-
mat alios cunctanter ab ruinis vici pecus propellentes,
quid cessarent, cum per media castra Romana tuto
agere possent. haec cum legato Caerites quidam inter- 9
pretarentur et per omnes manipulos militum indigna-
tio ingens esset nec tamen iniussu moveri auderent,
iubet peritos linguae adtendere animum, pastorum
sermo agresti an urbano propior esset. cum referrent 10
sonum linguae et corporum habitum et nitorem cul-
tiora quam pastoralia esse, 'ite igitur, dicite', inquit,
'detegant nequiquam conditas insidias: omnia scire
Romanum nec magis iam dolo capi quam armis vinci
posse.' haec ubi audita sunt et ad eos, qui consede- 11
rant in insidiis, perlata, consurrectum repente ex late-
bris est et in patentem ad conspectum undique cam-
pum prolata signa. visa legato maior acies, quam quae 12
ab suo praesidio sustineri posset. itaque propere ad
dictatorem auxilia accitum mittit; interea ipse impe-
tus hostium sustinet.

V. Nuntio adlato dictator signa ferri ac sequi iubet 1
armatos. sed celeriora prope omnia imperio erant;
rapta extemplo signa armaque, et vix ab impetu et 2
cursu tenebantur. cum ira ab accepta nuper clade sti-
mulabat, tum concitator accidens clamor ab increcente
certamine. urgent itaque alii alios hortanturque signi- 3

feros, ut ocius eant; quo magis festinantes videt dictator, eo impensius retentat agmen ac sensim incedere iubet. Etrusci contra, principio excitati pugnae, omnibus copiis aderant; et super alios alii nuntiant dictatori omnes legiones Etruscorum capessisse pugnam nec iam ab suis resisti posse, et ipse cernit ex superiore loco, in quanto discrimine praesidium esset. ceterum satis fretus, esse etiam nunc tolerando certamini legatum nec se procul abesse periculi vindicem, quam maxime vult fatigari hostem, ut integris adoriatur viribus fessos. quamquam lente procedunt, iam tamen ad impetum capiundum, equiti utique, modicum erat spatium. prima incedebant signa legionum, ne quid occultum aut repentinum hostis timeret; sed reliquerat intervalla inter ordines peditum, qua satis laxo spatio equi permitti possent. pariter sustulit clamorem acies, et emissus eques libero cursu in hostem invehitur in onpositisque adversus equestrem procellam subitum pavorem offundit. itaque, ut prope serum auxilium iam paene circumventis, ita universa requies data est. integri acceperere pugnam, nec ea ipsa longa aut anceps fuit. fusi hostes castra repetunt inferentibusque iam signa Romanis cedunt et in ultimam castrorum partem conglobantur. haerent fugientes in angustiis portarum; pars magna aggerem vallumque conscendit, si aut ex superiore loco tueri se aut superare aliqua et evadere posset. forte quodam loco male densatus agger pondere superstantium in fossam procubuit; atque ea, cum deos pandere viam fugae conclamassent, plures inermes quam armati evadunt.

Hoc proelio fractae iterum Etruscorum vires, et pacto annuo stipendio et duum mensum frumento permissum ab dictatore, ut de pace legatos mitterent Romam. pax negata, indutiae biennii datae. dictator triumphans in urbem rediit. habeo auctores sine ullo memorabili proelio pacatam ab dictatore Etruriam esse

seditionibus tantum Arretinorum compositis et Cilnio genere cum plebe in gratiam reducto.

Consul ex dictatura factus M. Valerius. non peten- 14
tem atque adeo etiam absentem creatum tradidere qui-
dam et per interregem ea comitia facta; id unum non
ambigitur, consulatum cum Apuleio Pansa gessisse.

VI. M. Valerio et Q. Apuleio consulibus satis pa- 1
catae foris res fuere: Etruscum adversae belli res et
indutiae quietum tenebant; Samnitum multorum an- 2
norum cladibus domitum haudum foederis novi pae-
nitebat. Romae quoque plebem quietam, ut exoneratam, 3
deducta in colonias multitudo praestabat. tamen, ne
undique tranquillae res essent, certamen iniectum inter
primores civitatis, patricios plebeiosque, ab tribunis
plebis Q. et Cn. Ogulniis, qui undique criminandorum 4
patrum apud plebem occasionibus quaesitis, postquam
alia frustra temptata erant, eam actionem susceperunt,
qua non infimam plebem accenderent, sed ipsa capita
plebis, consulares triumphalesque plebeios, quorum 5
honoribus nihil praeter sacerdotia, quae nondum pro-
miscua erant, deesset. rogationem ergo promulgarunt, 6
ut, cum quattuor augures, quattuor pontifices ea tem-
pestate essent placeretque augeri sacerdotum numerum,
quattuor pontifices, quinque augures de plebe omnes
adlegerentur. quem ad modum ad quattuor augurum 7
numerum, nisi morte duorum, id redigi collegium po-
tuerit, non invenio, cum inter augures constet inparem
numerum debere esse, ut tres antiquae tribus, Ramnes,
Titienses, Luceres, suum quaeque augurem habeant 8
aut, si pluribus sit opus, pari inter se numero sacer-
dotes multiplicent, sicut multiplicati sunt, cum ad
quattuor quinque adiecti novem numerum, ut terni in
singulas essent, expleverunt. ceterum, quia de plebe 9
adlegebantur, iuxta eam rem aegre passi patres, quam
cum consulatum vulgari viderent. simulabant ad deos 10
id magis quam ad se pertinere: ipsos visuros, ne
sacra sua polluantur; id se optare tantum, ne qua in

- 41 rem publicam clades veniat. minus autem tetendere, adsueta iam tali genere certaminum vinci; et cernebant adversarios non id, quod olim vix speraverint, adfectantes, magnos honores, sed omnia iam, in quorum spem dubiam erat certatum, adeptos, multiplices consulatus censurasque et triumphos.
- 1 VII. Certatum tamen suadenda dissuadendaque lege inter Ap. Claudium maxime ferunt et inter P. Decium
- 2 Murem. qui cum eadem ferme de iure patrum ac plebis, quae pro lege Licinia quondam contraque eam dicta erant, cum plebeis consulatus rogabatur, disse-
- 3 ruissent, rettulisse dicitur Decius parentis sui speciem, qualem eum multi, qui in contione erant, viderant, incinctum Gabino cultu super telum stantem, quo se habitu pro populo ac legionibus Romanis devovisset:
- 4 tum P. Decium consulem purum piumque deis immortalibus visum, aequae ac si T. Manlius collega eius
- 5 devoveretur; eundem P. Decium, qui sacra publica populi Romani faceret, legi rite non potuisse? id esse periculum, ne suas preces minus audirent di quam Ap. Claudii? castius eum sacra privata facere et religiosius
- 6 deos colere quam se? quem paenitere votorum, quae pro re publica nuncupaverint tot consules plebei, tot dictatores, aut ad exercitus euntes aut inter ipsa bella?
- 7 numerarentur duces eorum annorum, quibus plebeiorum ductu et auspicio res geri coeptae sint; numerarentur triumphi: iam ne nobilitatis quidem suae ple-
- 8 beios paenitere. pro certo habere, si quod repens bellum oriatur, non plus spei fore senatui populoque Romano in patriciis quam in plebeis ducibus.
- 9 'Quod cum ita se habeat, cui deorum hominumve indignum videri potest' inquit 'eos viros, quos vos sellis curulibus, toga praetexta, tunica palmata et toga picta et corona triumphali laureaue honoraritis, quorum domos spoliis hostium adfixis insignes inter alias feceritis, pontificalia atque auguralia insignia adicere?
- 10 qui Iovis optimi maximi ornatu decoratus curru aurato

per urbem vectus in Capitolium ascenderit, is *non* conspicietur cum capide ac lituo, *non* capite velato victimam caedet auguriumve ex arce capiet? *in* cuius 11 imaginis titulo consulatus censuraque et triumphus aequo animo legetur, si auguratum aut pontificatum adieceritis, non sustinebunt legentium oculi? equidem 12 — pace dixerim deum — eos nos iam populi Romani beneficio esse spero, qui sacerdotiis non minus reddamus dignatione nostra honoris, quam acceperimus, et deorum magis quam nostra causa expetamus, ut, quos privatum colimus, publice colamus.

VIII. Quid autem ego sic adhuc egi, tamquam in- 1 tegra sit causa patriciorum de sacerdotiis et non iam in possessione unius amplissimi simus sacerdotii? decem- 2 viros sacris faciundis, carminum Sibyllae ac fatorum populi huius interpretes, antistites eosdem Apollinaris sacri caerimoniarumque aliarum plebeios videmus. nec 3 aut tum patriciis ulla iniuria facta est, cum duum- viris sacris faciundis adiectus est propter plebeios numerus, et nunc tribunus, vir fortis ac strenuus, quinque augurum loca, quattuor pontificum adicit, in quae plebei nominentur, non ut vos, Appi, vestro loco 4 pellant, sed ut adiuvent vos homines plebei divinis quoque rebus procurandis, sicut in ceteris humanis pro parte virili adjuvant. noli erubescere, Appi, colle- 5 gam in sacerdotio habere, quem in censura, quem in consulatu collegam habere potuisti, cuius tam dicta- toris magister equitum quam magistri equitum dicta- tor esse potes. Sabinum advenam, principem nobilitatis 6 vestrae, seu Attium Clausum seu Appium Claudium mavultis, illi antiqui patricii in suum numerum acceperunt: *tu* ne fastidieris nos in sacerdotum numerum accipere. multa nobiscum decora adferimus, immo 7 omnia eadem, quae vos superbos fecerunt: L. Sextius primus de plebe consul est factus, C. Licinius Stolo 8 primus magister equitum, C. Marcius Rutilus primus et dictator et censor, Q. Publilius Philo primus prae-

9 tor. semper ista audita sunt eadem, penes vos auspi-
 cia esse, vos solos gentem habere, vos solos iustum
 imperium et auspiciū domi militiaeque: aequē adhuc
 10 prosperum plebeium et patricium fuit porroque erit.
 non de caelo demissos, sed qui patrem ciere possent,
 11 id est nihil ultra quam ingenuos? consulem iam patrem
 ciere possum, avumque iam poterit filius meus. nihil
 est aliud in re, Quirites, nisi ut omnia negata adipis-
 12 camur; certamen tantum patricii petunt nec curant,
 quem eventum certaminum habeant. ego hanc legem,
 quod bonum, faustum felixque sit vobis ac rei publi-
 cae, uti rogas, iubendam censeo.'

1 IX. Vocare tribus extemplo populus iubebat, ap-
 parebatque accipi legem; ille tamen dies intercessione
 2 est sublatus; postero die deterritis tribunis ingenti
 consensu accepta est. pontifices creantur suasor legis
 P. Decius Mus, P. Sempronius Sophus, C. Marcius
 Rutilus, M. Livius Denter; quinque augures item de
 plebe: C. Genucius, P. Aelius Paetus, M. Minucius
 Faesus, C. Marcius, T. Publilius. ita octo pontificum,
 novem augurum numerus factus.

3 Eodem anno M. Valerius consul de provocatione
 legem tulit diligentius sanctam. tertio ea tum post
 reges exactos lata est, semper a familia eadem.
 4 causam renovandae saepius haud aliam fuisse reor,
 quam quod plus paucorum opes quam libertas plebis
 poterat. Porcia tamen lex sola pro tergo civium lata
 videtur, quod gravi poena, si quis verberasset necas-
 5 setve civem Romanum, sanxit; Valeria lex cum eum,
 qui provocasset, virgis caedi securique necari vetuisset,
 si quis adversus ea fecisset, nihil ultra quam 'inprobe
 6 factum' adiecit. id, qui tum pudor hominum erat, vi-
 sum, credo, vinculum satis validum legis; nunc vix
 serio ita minetur quisquam.

7 Bellum ab eodem consule haudquaquam memora-
 bile adversus rebellantes Aequos, cum praeter animos

feroces nihil ex antiqua fortuna haberent, gestum est. alter consul Apuleius in Vmbria Nequinum oppidum circum- 8
cumsedit. locus erat arduus atque in parte una praeceps,
ubi nunc Narnia sita est, nec vinec munimento capi poterat.

Itaque eam infectam rem M. Fulvius Paetus, T. 9
Manlius Torquatus novi consules acceperunt. in eum 10
annum cum Q. Fabium consulem non petentem omnes
dicerent centuriae, ipsum auctorem fuisse Macer Lici-
nius ac Tubero tradunt differendi sibi consulatus in
bellicosiorum annum: eo anno maiori se usui rei pu- 11
blicae fore urbano gesto magistratu. ita nec dissimu-
lantem, quid mallet, nec petentem tamen aedilem
curulem cum L. Papirio Cursore factum. id ne pro 12
certo ponerem, vetustior annalium auctor Piso effecit,
qui eo anno aediles curules fuisse tradit Cn. Domitium
Cn. f. Calvinum et Sp. Carvilius Q. f. Maximum. id 13
credo cognomen errorem in aedilibus fecisse secu-
tamque fabulam mixtam ex aediliciis et consularibus
comitiis, convenientem errori. et lustrum eo anno con- 14
ditum a P. Sempronio Sopho et P. Sulpicio Saverione
censoribus, tribusque additae duae, Aniensis ac Tere-
tina. haec Romae gesta.

X. Ceterum ad Nequinum oppidum cum segni ob- 1
sidione tempus tereretur, duo ex oppidanis, quorum
erant aedificia iuncta muro, specu facto ad stationes
Romanas itinere occulto perveniunt; inde ad consulem 2
deducti praesidium armatum se intra moenia et muros
accepturos confirmant. nec aspernanda res visa neque 3
incaute credenda. cum altero eorum — nam alter
obses retentus — duo exploratores per cuniculum
missi; per quos satis conperta re trecenti armati trans- 4
fuga duce in urbem ingressi nocte portam, quae pro-
xima erat, cepere. qua refracta consul exercitusque
Romanus sine certamine urbem invasere. ita Nequi- 5
num in dicionem populi Romani venit. colonia eo ad-
versus Vmbros missa a flumine Narnia appellata; exer-
citus cum magna praeda Romam reductus.

6 Eodem anno ab Etruscis adversus indutias para-
tum bellum; sed eos talia molientis Gallorum ingens
exercitus finis ingressus paulisper a proposito avertit.
7 pecunia deinde, qua multum poterant, freti socios ex
hostibus facere Gallos conantur, ut eo adiuncto exer-
8 citu cum Romanis bellarent. de societate haud ab-
nuunt barbari, de mercede agitur. qua pacta acceptaque
cum parata cetera ad bellum essent sequique Etruscus
iuberet, infitias eunt mercedem se belli Romanis in-
9 ferendi pactos: quidquid acceperint, acceperisse, ne agrum
10 Etruscum vastarent armisque lacerarent cultores; mi-
litaturos tamen se, si utique Etrusci velint, sed nulla
alia mercede, quam ut in partem agri accipiantur tan-
11 demque aliqua sede certa consistant. multa de eo
concilia populorum Etruriae habita, nec perfici quic-
quam potuit, non tam quia imminui agrum quam quia
accolas sibi quisque adiungere tam efferatae gentis
12 homines horrebat. ita dimissi Galli pecuniam ingen-
tem sine labore ac periculo partam rettulerunt. Ro-
mae terrorem praebuit fama Gallici tumultus ad bel-
lum Etruscum adiecti; eo minus cunctanter foedus
ictum cum Picenti populo est.

1 XI. T. Manlio consuli provincia Etruria sorte eve-
nit; qui vixdum ingressus hostium finis cum exer-
ceretur inter equites, ab rapido cursu circumagendo
equo effusus extemplo prope expiravit. tertius ab eo
2 casu dies finis vitae consuli fuit. quo velut omine
belli accepto deos pro se commisisse bellum memoran-
3 tes Etrusci sustulere animos. Romae cum desiderio
viri tum incommoditate temporis tristis nuntius fuit;
patres ab iubendo dictatore consulis subrogandi comi-
4 tia ex sententia principum habita deterruerunt. M. Va-
lerium consulem omnes sententiae centuriaeque dixere,
quem senatus dictatorem dici iussurus fuerat. tum ex-
5 templo in Etruriam ad legiones proficisci iussit. ad-
ventus eius compressit Etruscos adeo, ut nemo extra
munimenta egredi auderet timorque ipsorum obsidioni

similis esset. neque illos novus consul vastandis agris 6
urendisque tectis, cum passim non villae solum sed
frequentes quoque vici incendiis fumarent, elicere ad
certamen potuit.

Cum hoc segnius bellum opinione esset, alterius 7
belli, quod multis in vicem cladibus haud inmerito
terribile erat, fama Picentium, novorum sociorum, in-
dicio exorta est: Samnites arma et rebellionem spectare
seque ab iis sollicitatos esse. Picentibus gratiae actae 8
et magna pars curae patribus ab Etruria in Samnites
versa est.

Caritas etiam annonae sollicitam civitatem habuit 9
ventumque ad inopiae ultimum foret, ut scripsere,
quibus aedilem fuisse eo anno Fabium Maximum pla-
cet, ni eius viri cura, qualis in bellicis rebus multis
tempestatibus fuerat, talis domi tum in annonae
dispensatione praeparando ac convehendo frumento
fuisset.

Eo anno — nec traditur causa — interregnum 10
initum. interreges fuere Ap. Claudius, dein P. Sulpi-
cius. is comitia consularia habuit; creavit L. Cornelium
Scipionem, Cn. Fulvium consules.

Principio huius anni oratores Lucanorum ad novos 11
consules venerunt questum, quia condicionibus perli-
cere se nequiverint ad societatem armorum, Samnites
infesto exercitu ingressos fines suos vastare belloque
ad bellum cogere. Lucano populo satis superque erra- 12
tum quondam, nunc ita obstinatos animos esse, ut
omnia ferre ac pati tolerabilius ducant, quam ut um-
quam postea nomen Romanum violent. orare patres, 13
ut et Lucanos in fidem accipiant et vim atque in-
iuriam ab se Samnitium arceant: se, quamquam bello
cum Samnitibus suscepto necessaria iam facta ad-
versus Romanos fides sit, tamen obsides dare para-
tos esse.

XII. Brevis consultatio senatus fuit: ad unum om- 1
nes iungendum foedus cum Lucanis resque repetendas

- 2 ab Samnitibus censent. benigne responsum Lucanis
ictumque foedus; fetiales missi, qui Samnitum de-
cedere agro sociorum ac deducere exercitum finibus Lu-
canis iuberent, quibus obviam missi ab Samnitibus,
qui denuntiarent, si quod adissent in Samnio concilium,
3 haud inviolatos abituros. haec postquam audita sunt
Romae, bellum Samnitibus et patres censuerunt et
populus iussit. consules inter se provincias partiti
sunt: Scipioni Etruria, Fulvio Samnites obvenerunt,
diversique ad suum quisque bellum proficiscuntur.
- 4 Scipioni segne bellum et simile prioris anni mili-
tiae expectanti hostes ad Volaterras instructo agmine
5 occurrerunt. pugnatum maiore parte diei magna
utrimque caede; nox incertis, qua data victoria esset,
intervenit. lux insequens victorem victumque ostendit;
6 nam Etrusci silentio noctis castra reliquerunt. Roma-
nus egressus in aciem ubi profectione hostium con-
cessam victoriam videt, progressus ad castra vacuis
cum plurima praeda — nam et stativa et trepide de-
7 certa fuerant — potitur. inde in Faliscum agrum copiis
reductis cum impedimenta Faleriis cum modico prae-
sidio reliquisset, expedito agmine ad depopulandos
8 hostium fines incedit. omnia ferro ignique vastantur;
praedae undique actae. nec solum modo vastum hosti
relictum sed castellis etiam vicisque inlatus ignis; ur-
bibus oppugnandis temperatum, in quas timor Etru-
scos compulerat.
- 9 Cn. Fulvi consulis clara pugna in Samnio ad Bo-
vianum haudquaquam ambiguae victoriae fuit. Bo-
vianum inde adgressus nec ita multo post Aufidenam
vi cepit.
- 1 XIII. Eodem anno Carseolos colonia in agrum Aequi-
culorum deducta. Fulvius consul de Samnitibus trium-
2 phavit. cum comitia consularia instarent, fama exorta
Etruscos Samnitesque ingentes conscribere exercitus:
3 palam omnibus conciliis vexari principes Etrusco-
rum, quod non Gallos quacumque condicione traxerint

ad bellum; increpari magistratus Samnitium, quod exercitum adversus Lucanum hostem comparatum obiecerint Romanis; itaque suis sociorumque viribus 4 consurgere hostes ad bellum, et haudquaquam pari defungendum esse certamine.

Hic terror, cum inlustres viri consulatum peterent, 5 omnes in Q. Fabium Maximum primo non petentem, deinde, ut inclinata studia vidit, etiam recusantem convertit: quid se iam senem ac perfunctum laboribus 6 laborumque praemiis sollicitarent? nec corporis nec animi vigorem remanere eundem, et fortunam ipsam vereri, ne cui deorum nimia iam in se et constantior, quam velint humanae res, videatur. et se gloriae se- 7 niorum subcrevisse et ad suam gloriam consurgentes alios laetum aspicere; nec honores magnos fortissimis viris Romae nec honoribus deesse fortes viros. acue- 8 bat hac moderatione tam iusta studia; quae verecundia legum restinguenda ratus, legem recitari iussit, qua intra decem annos eundem consulem refici non liceret. vix prae strepitu audita lex est, tribunique 9 plebis nihil id impedimenti futurum aiebant: se ad populum laturos, uti legibus solveretur. et ille quidem 10 in recusando perstabat, quid ergo attineret leges ferri rogitans, quibus per eosdem, qui tulissent, fraus fieret. iam regi leges, non regere. populus nihilo minus suf- 11 fragia inibat et, ut quaeque intro vocata erat centuria, consulem haud dubie Fabium dicebat. tum demum 12 consensu civitatis victus 'dei adproben't inquit, 'quod agitis acturique estis, Quirites. ceterum, quoniam in me, quod vos vultis, facturi estis, in collega sit meae apud vos gratiae locus: P. Decium, expertum mihi 13 concordi collegio virum, dignum vobis, dignum parente suo, quaeso mecum consulem faciatis'. iusta suffragatio visa. omnes, quae supererant, centuriae Q. Fabium, P. Decium consules dixere.

Eo anno plerisque dies dicta ab aedilibus, quia 14 plus quam quod lege finitum erat agri possiderent;

nec quisquam ferme est purgatus, vinculumque ingens immodicae cupiditati iniectum est.

1 XIV. Consules novi, Q. Fabius Maximus quartum
et P. Decius Mus tertium, cum inter se agitarent, uti
2 alter Samnites hostes, alter Etruscos deligeret quantaeque in hanc aut in illam provinciam copiae satis et uter ad utrum bellum dux idoneus magis esset, ab
3 Sutrio et Nepete et Faleriis legati, auctores concilia Etruriae populorum de petenda pace haberi, totam
4 belli molem in Samnium averterunt. profecti consules, quo expeditiores commeatus essent et incertior hostis, qua venturum bellum foret, Fabius per Soranum, Decius per Sidicinum agrum in Samnium legiones ducunt.

5 Ubi in hostium fines ventum est, uterque populabundus effuso agmine incedit. explorant tamen latius
6 quam populantur; igitur non fefellere ad Tifernum hostes in occulta valle instructi, quam ingressos Romanos superiore ex loco adoriri parabant. Fabius impedimentis in locum tutum remotis praesidioque modico inposito, praemonitis militibus adesse certamen, quadrato agmine ad praedictas hostium latebras succedit.
7 Samnites desperato improviso tumultu, quando in apertum semel discrimen evasura esset res, et ipsi acie iusta maluerunt concurrere. itaque in aequum descendunt ac fortunae se maiore animo quam spe committunt.
8 ceterum, sive quia ex omnium Samnitium populis, quodcumque roboris fuerat, contraxerant, seu quia discrimen summae rerum augebat animos, aliquantum aperta quoque pugna praebuerunt terroris.

9 Fabius, ubi nulla ex parte hostem loco moveri vidit, Maximum filium et M. Valerium tribunos militum, cum quibus ad primam aciem procurrerat, ire ad
10 equites iubet et adhortari, ut, si quando umquam equestri ope adiutam rem publicam meminerint, illo die adnitantur, ut ordinis eius gloriam invictam praestent:
11 peditum certamine immobilem hostem restare;

omnem reliquam spem in impetu esse equitum. et ipsos nominatim iuvenes, pari comitate utrumque, nunc laudibus nunc promissis onerat. ceterum quando, ne ea 13 quoque temptata vis proficeret *parum, timeri posset*, consilio grassandum, si nihil vires iuvarent, ratus, Scipionem 14 legatum hastatos primae legionis subtrahere ex acie et ad montes proximos quam posset occultissime circumducere iubet; inde ascensu abdito a conspectu erigere in montes agmen aversoque hosti ab tergo repente se ostendere. equites ducibus tribunis haud multo 15 plus hostibus quam suis ex improviso ante signa evecti prae-buerunt tumultus. adversus incitatas turmas stetit 16 inmotam Samnitium acies nec parte ulla pelli aut per-rumpi potuit; et postquam inritum inceptum erat, recepti post signa proelio excesserunt. crevit ex eo 17 hostium animus, nec sustinere frons prima tam longum certamen increscentemque fiducia sui vim potuisset, ni secunda acies iussu consulis in primum successisset. ibi integrae vires sistunt invehentem se iam Samnitum; 18 et in tempore visa ex montibus signa clamorque sub-latus non vero tantum metu terruere Samnitium animos. nam et Fabius Decium collegam adpropinquare 19 exclamavit et pro se quisque miles adesse alterum consulem, adesse legiones gaudio alacres fremunt, errorque utilis Romanis oblatus fugae formidinisque 20 Samnites inplevit, maxime territos, ne ab altero exercitu integro intactoque fessi opprimerentur. et quia 21 passim in fugam dissipati sunt, minor caedes quam pro tanta victoria fuit. tria milia et quadringenti caesi, capti octingenti ferme et triginta, signa militaria capta tria et viginti.

XV. Samnitibus Apuli se ante proelium coniunxis- 1 sent, ni P. Decius consul iis ad Maleventum castra obieciisset, extractos deinde ad certamen fudisset. ibi 2 quoque plus fugae fuit quam caedis: duo milia Apulorum caesa; spretoque eo hoste Decius in Samnium legiones duxit. ibi duo consulares exercitus diversis 3

vagati partibus omnia spatio quinque mensum evastarunt. 4
quadraginta et quinque loca in Samnio fuere, in quibus Deci castra fuerunt, alterius consulis sex et 5
octoginta; nec valli tantum ac fossarum vestigia relictas, sed multo illis insigniora monumenta vastitatis 6
circa regionumque depopulatarum. Fabius etiam urbem Cimetram cepit. ibi capta armatorum duo milia non-
genti, caesi pugnantes ferme nongenti triginta.

7 Inde comitiorum causa Romam profectus maturavit eam rem agere. cum primo vocatae Q. Fabium
8 consulem dicerent omnes centuriae, Ap. Claudius, consularis candidatus, vir acer et ambitiosus, non sui
magis honoris causa, quam ut patricii recuperarent duo consularia loca, cum suis tum totius nobilitatis
viribus incubuit, ut se cum Q. Fabio consulem dicerent.
9 Fabius primo de se eadem fere quae priore anno dicendo abnuere. circumstare sellam omnis nobilitas;
orare, ut ex caeno plebeio consulatum extraheret maiestatemque pristinam cum honori tum patriciis
10 gentibus redderet. Fabius silentio facto media oratione studia hominum sedavit; facturum enim se fuisse dixit,
ut duorum patriciorum nomina reciperet, si alium quam
11 se consulem fieri videret; nunc se suam rationem comitiis, cum contra leges futurum sit, pessimo exemplo
12 non habiturum. ita L. Volumnius de plebe cum Ap. Claudio consul est factus, priore item consulatu inter
se comparati. nobilitas obiectare Fabio fugisse eum Ap. Claudium collegam, eloquentia civilibusque artibus
haud dubie praestantem.

1 XVI. Comitiiis perfectis veteres consules iussi bellum in Samnio gerere prorogato in sex menses im-
2 perio. itaque insequenti quoque anno, L. Volumnio Ap. Claudio consulibus, P. Decius, qui consul in Samnio
relictus a collega fuerat, proconsul idem populari non destitit agros, donec Samnitium exercitum nusquam se
3 proelio committentem postremo expulit finibus. Etruriam pulsi petierunt et, quod legationibus nequiquam

saepe temptaverant, id se tanto agmine armatorum mixtis terrore precibus acturos efficacius rati, postulerunt principum Etruriae concilium. quo coacto, per 4 quot annos pro libertate dimicent cum Romanis, exponunt: omnia expertos esse, si suismet ipsorum viribus tolerare tantam molem belli possent; temptasse 5 etiam haud magni momenti finitimarum gentium auxilia. petisse pacem a populo Romano, cum bellum tolerare non possent; rebellasse, quod pax servientibus gravior quam liberis bellum esset. unam sibi spem 6 reliquam in Etruscis restare; scire gentem Italiae opulentissimam armis, viris, pecunia esse; habere accolae Gallos, inter ferrum et arma natos, feroces cum suo ingenio tum adversus Romanum populum, quem captum a se auroque redemptum, haud vana iactantes, memorent; nihil abesse, si sit animus Etruscis, qui 7 Porsinnae quondam maioribusque eorum fuerit, quin Romanos omni agro cis Tiberim pulsos dimicare pro salute sua, non de intolerando Italiae regno cogant. Samnitum illis exercitum paratum, instructum armis 8 stipendio venisse; confestim secuturos, vel si ad ipsam Romanam urbem oppugnandam ducant.

XVII. Haec eos in Etruria iactantes molientesque bellum domi Romanum urebat. nam P. Decius, ubi conperit per exploratores profectum Samnitium exercitum, advocato consilio 'quid per agros' inquit 'vagamur vicatim circumferentes bellum? quin urbes et moenia adgredimur? nullus iam exercitus Samnio praesidet; cessere finibus ac sibimet ipsi exilium conscivere.'

Adprobantibus cunctis ad Murgantiam, validam urbem, oppugnandam ducit, tantusque ardor militum fuit et caritate ducis et spe maioris quam ex agrestibus populationibus praedae, ut uno die vi atque armis urbem caperent. ibi duo milia Samnitium et centum 4 pugnantes circumventi captique, et alia praeda ingens capta est. quae ne impedimentis gravibus agmen oneraret, convocari milites Decius iubet. 'hacine' in- 5

quit 'victoria sola aut hac praeda contenti estis futuri? vultis vos pro virtute spes gerere? omnes Samnitium urbes fortunaeque in urbibus relictæ vestrae sunt, quando legiones eorum tot proeliis fusas postremo
6 finibus expulistis. vendite ista et inlicite lucro mercatorem, ut sequatur agmen; ego subinde suggeram quae vendatis. ad Romuleam urbem hinc eamus, ubi vos labor haud maior, praeda maior manet.'

7 Divendita praeda ultro adhortantes imperatorem ad Romuleam pergunt. ibi quoque sine opere, sine tormentis, simul admota sunt signa, nulla vi deterriti a muris, qua cuique proximum fuit, scalis raptim admotis in moenia evasere. captum oppidum ac direptum
8 est; ad duo milia et trecenti occisi et sex milia hominum capta, et miles ingenti praeda potitus, quam vendere, sicut priorem, coactus; Ferentinum inde,
9 quamquam nihil quietis dabatur, tamen summa alacritate ductus. ceterum ibi plus laboris ac periculi fuit: et defensa summa vi moenia sunt, et locus erat munimento naturaque tutus; sed evicit omnia adsuetus
10 praedae miles. ad tria milia hostium circa muros caesa; praeda militis fuit.

11 Huius oppugnatarum urbium decoris pars maior in quibusdam annalibus ad Maximum trahitur: Murgantiam ab Decio, a Fabio Ferentinum Romuleamque
12 oppugnatas tradunt. sunt, qui novorum consulum hanc gloriam faciant, quidam non amborum, sed alterius, L. Volumni: ei Samnium provinciam evenisse.

1 XVIII. Dum ea in Samnio, cuiuscumque ductu auspicioque, gererentur, Romanis in Etruria interim bellum ingens multis ex gentibus concitur, cuius
2 auctor Gellius Egnatius ex Samnitibus erat. Tusci fere omnes consciverant bellum; traxerat contagio proximos Umbriae populos, et Gallica auxilia mercede sollicitabantur; omnis ea multitudo ad castra Samnitium conveniebat. qui tumultus repens postquam est
3 Romam perlatus, cum iam L. Volumnius consul cum

legione secunda ac tertia sociorumque milibus quindecim profectus in Samnium esset, Ap. Claudium primo quoque tempore in Etruriam ire placuit. duae Romanae legiones secutae, prima et quarta, et sociorum duodecim milia; castra haud procul ab hoste posita.

Ceterum magis eo profectum est, quod mature ventum erat, ut quosdam spectantes iam arma Etruriae populos metus Romani nominis conprimeret, quam quod ductu consulis quicquam ibi satis scite aut fortunate gestum sit. multa proelia locis et temporibus iniquis commissa, spesque in dies graviores hostem faciebat, et iam prope erat, ut nec duci milites nec militibus dux satis fideret. litteras ad collegam accersendum ex Samnio missas in trinis annalibus invenio; piget tamen id certum ponere, cum ea ipsa inter consules populi Romani, iam iterum eodem honore fungentis, disceptatio fuerit, Appio abnuente missas, Volumnio adfirmante Appi se litteris accitum.

Iam Volumnius in Samnio tria castella ceperat, in quibus ad tria milia hostium caesa erant, dimidium fere eius captum, et Lucanorum seditiones a plebeis et egentibus ducibus ortas summa optumatum voluntate per Q. Fabium, pro consule missum eo cum veteri exercitu, compresserat. Decio populandos hostium agros relinquit, ipse cum suis copiis in Etruriam ad collegam pergit. quem advenientem laeti omnes acciperent.

Appium ex conscientia sua credo animum habuisse, haud inmerito iratum, si nihil scripserat, inliberali et ingrato animo, si eguerat ope, dissimulantem. vix enim salute mutua reddita cum obviam egressus esset, 'satin salvae' inquit 'L. Volumni? ut sese in Samnio res habent? quae te causa, ut provincia tua excederes, induxit?' Volumnius in Samnio res prosperas esse ait, litteris eius accitum venisse; quae si falsae fuerint nec usus sui sit in Etruria, extemplo conversis signis abiturum. 'tu vero abeas' inquit, 'neque te quisquam

moratur; etenim minime consentaneum est, cum bello tuo forsitan vix sufficiās, huc te ad opem ferendam
14 aliis gloriari venisse.' bene Hercules verteret, dicere Volumnius: malle frustra operam insumptam, quam quicquam incidisse, cur non satis esset Etruriae unus consularis exercitus.

1 XIX. Digredientes iam consules legati tribunique ex Appiano exercitu circumsistunt; pars imperatorem suum orare, ne collegae auxilium, quod acciendum
2 ultro fuerit, sua sponte oblatum sperneret; plures abeunti Volumnio obsistere; obtestari, ne pravo cum collega certamine rem publicam prodat; si qua clades incidisset, desertori magis quam deserto noxiae fore;
3 eo rem adductam, ut omne rei bene aut secus gestae in Etruria decus dedecusque ad L. Volumnium sit delegatum; neminem quaesiturum, quae verba Appi, sed
4 quae fortuna exercitus fuerit; dimitti ab Appio eum, sed a re publica et ab exercitu retineri; experiretur modo voluntatem militum.

5 Haec monendo obtestandoque prope restitantes consules in contionem pertraxerunt. ibi orationes longiores habitae in eandem ferme sententiam, in quam
6 inter paucos *paucis* certatum verbis fuerat. et cum Volumnius, causa superior, ne infacundus quidem adversus eximiam eloquentiam collegae visus esset cavil-
7 lansque Appius sibi acceptum referre diceret debere, quod ex muto atque elingui facundum etiam consulem haberent; priore consulatu, primis utique mensibus, hiscere eum nequisse, nunc iam popularis orationes
8 serere, 'quam mallet' inquit Volumnius, 'tu a me strenue facere quam ego abs te scite loqui didicissem.' postremo condicionem ferre, quae decretura sit, non orator — neque enim id desiderare rem publicam —
9 sed imperator uter sit melior. Etruriam et Samnium provincias esse; utram mallet eligeret: suo exercitu se vel in Etruria vel in Samnio rem gesturum.

10 Tum militum clamor ortus, ut simul ambo bellum

Etruscum susciperent. quo animadverso consensu Vo- 11
lumnus 'quoniam in collegae voluntate interpretanda'
inquit 'erravi, non committam, ut, quid vos velitis, ob-
scurum sit: manere an abire me velitis, clamore signi-
ficate.' tum vero tantus est clamor exortus, ut hostes 12
e castris exciret. armis arreptis in aciem descendunt.
et Volumnius signa canere ac vexilla efferri castris
iussit; Appium addubitasse ferunt, cernentem seu 13
pugnante seu quieto se fore collegae victoriam; deinde
veritum, ne suae quoque legiones Volumnium seque-
rentur, et ipsum flagitantibus suis signum dedisse.

Ab neutra parte satis commode instructi fuerunt; 14
nam et Samnium dux Gellius Egnatius pabulatum
cum cohortibus paucis ierat suoque impetu magis
milites quam cuiusquam ductu aut imperio pugnam
capescebant, et Romani exercitus nec pariter ambo 15
ducti nec satis temporis ad instruendum fuit. prius
concurrit Volumnius, quam Appius ad hostem per-
veniret; itaque fronte inaequali concursus est; et, 16
velut sorte quadam mutante aduetos inter se hostes,
Etrusci Volumnio, Samnites, parumper cunctati, quia
dux aberat, Appio occurrere. dicitur Appius in medio 17
pugnae discrimine, ita ut inter prima signa manibus
ad caelum sublatis conspiceretur, ita precatus esse:
'Bellona, si hodie nobis victoriam duis, ast ego tibi
templum voveo.' haec precatus, velut instigante dea, 18
et ipse collegae et exercitus virtutem aequavit ducis.
et *duces* imperatoria opera exsecuntur, et milites, ne ab
altera parte prius victoria incipiat, adnituntur. ergo 19
fundunt fugantque hostes, maiorem molem haud facile
sustinentes, quam cum qua manus conserere adueti
fuerant. urgendo cedentes insequendoque effusos con-
pulere ad castra. ibi interventu Gellii cohortiumque 20
Sabellarum paulisper recruduit pugna. iis quoque mox
fuis iam a victoribus castra oppugnabantur; et cum 21
Volumnius ipse portae signa inferret, Appius Bellonam
victricem identidem celebrans accenderet militum ani-

22 mos, per vallum, per fossas inruperunt. castra capta direptaque; praeda ingens parta et militi concessa est. septem milia octingenti hostium occisi, duo milia et centum viginti capti.

1 XX. Dum ambo consules omnisque Romana vis in Etruscum bellum magis inclinat, in Samnio novi exercitus exorti ad populandos imperii Romani fines per Vescinos in Campaniam Falernumque agrum transcen-
2 dunt ingentesque praedas faciunt. Volumnium magnis itineribus in Samnium redeuntem — iam enim Fabio Decioque prorogati imperii finis aderat — fama de Samnitium exercitu populationibusque Campani agri ad tuendos socios convertit.

3 Ut in Calenum agrum venit, et ipse cernit recentia cladis vestigia, et Caleni narrant tantum iam praedae
4 hostis trahere, ut vix explicare agmen possint: itaque iam propalam duces loqui, extemplo eundum in Samnium esse, ut relictis ibi praeda in expeditionem redeant nec tam oneratum agmen dimicationi committant.
5 ea quamquam similia veris erant, certius tamen exploranda ratus dimittit equites, qui vagos praedatores
6 in agris palantes excipiant; ex quibus inquirendo cognoscit ad Vulturum flumen sedere hostem, inde tertia vigilia moturum; iter in Samnium esse.

7 His satis exploratis profectus tanto intervallo ab hostibus consedit, ut nec adventus suus propinquitate nimia nosci posset, et egredientem e castris hostem
8 opprimeret. aliquanto ante lucem ad castra accessit gnarosque Oscae linguae exploratum, quid agatur, mittit. intermixti hostibus, quod facile erat in nocturna trepidatione, cognoscunt infrequentia armatis signa egressa, praedam praedaeque custodes exire, immobile agmen et sua quemque molientem nullo inter ullos consensu nec satis certo imperio.

9 Tempus adgrediendi aptissimum visum est, et iam lux adpetebat; itaque signa canere iussit agmenque
10 hostium adgreditur. Samnites praeda inpediti, infre-

quentes armati, pars addere gradum ac prae se agere praedam, pars stare incerti, utrum progredi an regredi in castra tutius foret: inter cunctationem opprimuntur; et Romani iam transcenderant vallum, caedesque ac tumultus erat in castris. Samnitium agmen prae- 11 terquam hostili tumultu captivorum etiam repentina defectione turbatum erat, qui partim ipsi soluti vinctos solvebant, partim arma in sarcinis deligata rapiebant 12 tumultumque proelio ipso terribiliorem intermixti agmini praebebant. memorandum deinde edidere facinus; nam Statium Minacium ducem adeuntem ordines hortantemque invadunt; dissipatis inde equitibus, qui cum eo aderant, ipsum circumsistunt insidentemque equo captum ad consulem Romanum rapiunt. revocata 14 eo tumultu prima signa Samnitium, proeliumque iam profligatum integratum est nec diutius sustineri potuit. caesa ad sex milia hominum, duo milia et quingenti 15 capti, in eis tribuni militum quattuor, signa militaria triginta, et, quod laetissimum victoribus fuit, captivorum recepta septem milia et quadringenti, et praeda ingens sociorum; accitque edicto domini ad res suas noscendas recipiendasque praestituta die. quarum rerum non extitit dominus, militi concessae, 16 coactique vendere praedam, ne alibi quam in armis animum haberent.

XXI. Magnum ea populatio Campani agri tumultum Romae praebuerat; et per eos forte dies ex Etruria adlatum erat post deductum inde Volumnianum exercitum Etruriam concitam in arma, et Gellium Egnatium, Samnitium ducem, et Vmbros ad defectionem vocare et Gallos pretio ingenti sollicitare. his 3 nuntiis senatus conterritus iustitium indici, dilectum omnis generis hominum haberi iussit. nec ingenui 4 modo aut iuniores sacramento adacti sed seniorum etiam cohortes factae libertinique centuriati. et defendendae urbis consilia agitabantur summaeque rerum praetor P. Sempronius praeerat. ceterum parte curae 5

exonerarunt senatum L. Volumni consulis litterae, quibus caesos fusosque populatores Campaniae cognitum est. itaque et supplicationes ob rem bene gestam consulis nomine decernunt, et iustitium remittitur, quod fuerat dies duodeviginti, supplicatioque perlaeta fuit. tum de praesidio regionis depopulatae ab Samnitibus agitari coeptum; itaque placuit, ut duae coloniae circa Vescinum et Falernum agrum deducerentur, una ad ostium Liris fluvii, quae Minturnae appellata, altera in saltum Vescinum Falernum contingentem agrum, ubi Sinope dicitur Graeca urbs fuisse, Sinuessa deinde ab colonis Romanis appellata. tribunis plebis negotium datum est, ut plebei scito iuberetur P. Sempronius praetor triumviros in ea loca colonis deducendis creare. nec qui nomina darent facile inveniebantur, quia in stationem se prope perpetuam infestae regionis, non in agros mitti rebantur.

Avertit ab eis curis senatum Etruriae ingravescens bellum et crebrae litterae Appi monentis, ne regionis eius motum neglegerent: quattuor gentes conferre arma, Etruscos, Samnites, Vmbros, Gallos; iam castra bifariam facta esse, quia unus locus capere tantam multitudinem non possit. ob haec — et iam appetebat tempus comitiorum — L. Volumnius consul Romam revocatus; qui priusquam ad suffragium centurias vocaret, in contionem advocato populo multa de magnitudine belli Etrusci disseruit: iam tum, cum ipse ibi cum collega rem pariter gesserit, fuisse tantum bellum, ut nec duce uno nec exercitu geri potuerit; accessisse postea dici Vmbros et ingentem exercitum Gallorum. adversus quattuor populos duces consules illo die deligi meminissent. se, nisi confideret eum consensu populi Romani consulem declaratum iri, qui haud dubie tum primus omnium ductor habeatur, dictatorem fuisse extemplo dicturum.

XXII. Nemini dubium erat, quin Q. Fabius omnium consensu destinaretur, eumque et praerogativae et primo

vocatae omnes centuriae consulem cum L. Volumnio dicebant. Fabi oratio fuit, qualis biennio ante; deinde, 2 ut vincebatur consensu, versa postremo ad collegam P. Decium poscendum: id senectuti suae adminiculum 3 fore. censura duobusque consulatibus simul gestis expertum se, nihil concordi collegio firmitus ad rem publicam tuendam esse. novo imperii socio vix iam ad-suescere senilem animum posse; cum moribus notis facilius se communicaturum consilia.

Subscripsit orationi eius consul cum meritis P. Deci 4 laudibus, tum, quae ex concordia consulum bona quaeque ex discordia mala in administratione rerum militarium evenirent, memorando, quamque prope ulti- 5 mum discrimen suis et collegae certaminibus nuper ventum foret, admonendo; Decium Fabiumque uno 6 animo, una mente vivere; esse praeterea viros natos militiae, factis magnos, ad verborum linguaeque certamina rudes: ea ingenia consularia esse; callidos soller- 7 tesque, iuris atque eloquentiae consultos, qualis Ap. Claudius esset, urbi ac foro praesides habendos praetoresque ad reddenda iura creandos esse. his agendis 8 dies est consumptus. postridie ad praescriptum consulis et consularia et praetoria comitia habita. con- 9 sules creati Q. Fabius et P. Decius, Ap. Claudius praetor, omnes absentes. et L. Volumnio ex senatus consulto et scito plebis prorogatum in annum imperium est.

XXIII. Eo anno prodigia multa fuerunt, quorum 1 averruncandorum causa supplicationes in biduum senatus decrevit; publice vinum ac tus praebitum; sup- 2 plicatum iere frequentes viri feminaeque. insignem 3 supplicationem fecit certamen in sacello Pudicitiae patriciae, quod in foro bovario est ad aedem rotundam Herculis, inter matronas ortum. Verginiam, Auli 4 filiam, patriciam plebeio nuptam, L. Volumnio consuli, matronae, quod e patribus enupsisset, sacris arcuerant. brevis altercatio inde ex iracundia muliebri

5 in contentionem animorum exarsit, cum se Verginia
et patriciam et pudicam in patriciae Pudicitiae tem-
plum ingressam et uni nuptam, ad quem virgo de-
ducta sit, nec se viri honorumve eius ac rerum gesta-
6 rum paenitere, *ex* vero gloriaretur. facto deinde egregio
magnifica verba adauxit: in vico Longo, ubi habitabat,
extrema parte aedium, quod satis esset loci modico
sacello, exclusit aramque ibi posuit et convocatis ple-
7 beis matronis conquesta iniuriam patriciarum 'hanc
ego aram' inquit 'Pudicitiae plebeiae dedico vosque
hortor, ut, quod certamen virtutis viros in hac civi-
8 tate tenet, hoc pudicitiae inter matronas sit detisque
operam, ut haec ara quam illa, si quid potest, sanctius
9 et a castioribus coli dicatur.' eodem ferme ritu et
haec ara, quo illa antiquior, culta est, ut nulla nisi
spectatae pudicitiae matrona et quae uni viro nupta
10 fuisset ius sacrificandi haberet. vulgata dein religio
cum pollutis, nec matronis solum sed omnis ordinis
feminis, postremo in oblivionem venit.

11 Eodem anno Cn. et Q. Ogulnii aediles curules ali-
12 quot faeneratoribus diem dixerunt; quorum bonis mul-
tatis ex eo, quod in publicum redactum est, aenea in
Capitolio limina et trium mensarum argentea vasa in
cella Iovis Iovemque in culmine cum quadrigis, et ad-
ficum Ruminalem simulacra infantium conditorum ur-
bis sub uberibus lupae posuerunt semitamque saxo
13 quadrato a Capena porta ad Martis straverunt. et ab
aedilibus plebeis L. Aelio Paeto et C. Fulvio Curvo
ex multatitia item pecunia, quam exegerunt pecuariis
damnatis, ludi facti pateraeque aureae ad Cereris
positae.

1 XXIV. Q. inde Fabius quintum et P. Decius quar-
2 tum consulatum ineunt, tribus consulatibus censuraque
collegae nec gloria magis rerum, quae ingens erat,
quam concordio inter se clari. quae ne perpetua esset,
ordinum magis quam ipsorum inter se certamen inter-
3 venisse reor, patriciis tendentibus, ut Fabius Etruriam

extra ordinem provinciam haberet, plebeis auctoribus Decio, ut ad sortem *rem* revocaret. fuit certe contentio in senatu. et postquam ibi Fabius plus poterat, revocata res ad populum est. in contione, ut inter militares viros et factis potius quam dictis fretos, pauca verba habita.

Fabius, quam arborem consevisset, sub ea legere 5 alium fructum indignum esse dicere; se aperuisse Ciminiam silvam viamque per devios saltus Romano bello fecisse. quid se id aetatis sollicitassent, si alio 6 duce gesturi bellum essent? nimirum adversarium se, non socium imperii legisse sensim exprobrat et invidisse Decium concordibus collegiis tribus. postremo 7 se tendere nihil ultra, quam ut, si se dignum provincia ducerent, in eam mitterent: in senatus arbitrio se fuisse et in potestate populi futurum. P. Decius senatus iniuriam querebatur: quoad potuerint, patres ad- 8 nisos, ne plebeis aditus ad magnos honores esset; postquam ipsa virtus pervicerit, ne in ullo genere ho- 9 minum inhonorata esset, quaeri, quem ad modum inrita sint non suffragia modo populi sed arbitria etiam fortunae et in paucorum potestatem vertantur. omnis 10 ante se consules sortitos provincias esse; nunc extra sortem Fabio senatum provinciam dare. si honoris 11 eius causa, ita eum de se deque re publica meritum esse, ut faveat Q. Fabi gloriae, quae modo non sua contumelia splendeat; cui autem dubium esse, ubi 12 unum bellum sit asperum ac difficile, cum id alteri extra sortem mandetur, quin alter consul pro super- vacaneo atque inutili habeatur? gloriari Fabium rebus 13 in Etruria gestis; velle et P. Decium gloriari, et forsitan, quem ille obrutum ignem reliquerit, ita ut totiens novum ex inproviso incendium daret, eum se extincturum. postremo se collegae honores praemiaque 14 concessurum verecundia aetatis eius maiestatisque; cum periculum, cum dimicatio proposita sit, neque cedere sua sponte neque cessurum; et, si nihil aliud ex eo 15

- certamine tulerit, illud certe laturum, ut, quod populi sit, populus iubeat potius, quam patres gratificentur.
- 16 Iovem optimum maximum deosque immortales se precari, ut ita sortem aequam sibi cum collega dent, si eandem virtutem felicitatemque in bello administrando
- 17 daturi sint. certe id et natura aequum et exemplo utile esse et ad famam populi Romani pertinere, eos consules esse, quorum utrolibet duce bellum Etruscum geri recte possit.
- 18 Fabius nihil aliud precatus populum Romanum, quam ut, priusquam intro vocarentur ad suffragium tribus, Ap. Claudii praetoris adlatas ex Etruria litteras audirent, comitio abiit. nec minore populi consensu quam senatus provincia Etruria extra sortem Fabio decreta est.
- 1 XXV. Concursus inde ad consulem factus omnium ferme iuniorum, et pro se quisque nomina dabant;
- 2 tanta cupido erat sub eo duce stipendia faciendi. qua circumfusus turba 'quattuor milia' inquit 'peditum et sescentos equites dumtaxat scribere in animo est; hodierno et crastino die qui nomina dederitis, mecum
- 3 ducam. maiori mihi curae est, ut omnes locupletes reducam, quam ut multis rem geram militibus.'
- 4 Profectus apto exercitu et eo plus fiducia ac spei gerente, quod non desiderata multitudo erat, ad oppidum Aharnam, unde haud procul hostes erant, ad
- 5 castra Appi praetoris pergit. paucis citra milibus lignatores ei cum praesidio occurrunt; qui ut lictores praegredi viderunt Fabiumque esse consulem acceperunt, laeti atque alacres dis populoque Romano grates agunt,
- 6 quod eum sibi imperatorem misissent. circumfusi deinde cum consulem salutarerent, quaerit Fabius, quo pergerent, respondentibusque lignatum se ire 'ain tandem?' inquit; 'num castra vallata non habetis?' ad
- 7 hoc cum subclamatum esset, duplici quidem vallo et fossa, et tamen in ingenti metu esse, 'habetis igitur' inquit 'adfatis lignorum: redite et vellite vallum.'

redeunt in castra terroremque ibi vellentes vallum et 8
 iis, qui in castris remanserant, militibus et ipsi Appio
 fecerunt; tum pro se quisque alii aliis dicere consulis 9
 se Q. Fabi facere iussu. postero inde die castra mota,
 et Appius praetor Romam dimissus.

Inde nusquam stativa Romanis fuere. negabat utile 10
 esse uno loco sedere exercitum; itineribus ac muta-
 tione locorum mobiliorem ac salubriorem esse. fiebant
 autem itinera, quanta fieri sinebat hiems haudum
 exacta. vere inde primo relicta secunda legione ad 11
 Clusium, quod Camars olim appellabant, praepositoque
 castris L. Scipione pro praetore Romam ipse ad con-
 sultandum de bello rediit, sive ipse sponte sua, quia 12
 bellum ei maius in conspectu erat, quam quantum esse
 famae crediderat, sive senatus consulto accitus; nam
 in utrumque auctores sunt.

Ab Ap. Claudio praetore retractum quidam vi- 13
 deri volunt, cum in senatu et apud populum, id quod
 per litteras adsidue fecerat, terrorem belli Etrusci
 augeret: non suffecturum ducem unum nec exercitum
 unum adversus quattuor populos; periculum esse, sive 14
 iuncti unum premant sive diversi gerant bellum, ne ad
 omnia simul obire unus non possit. duas se ibi legio- 15
 nes Romanas reliquisse, et minus quinque milia pedi-
 tum equitumque cum Fabio venisse. sibi placere P.
 Decium consulem primo quoque tempore in Etruriam
 ad collegam proficisci, L. Volumnio Samnium provin-
 ciam dari; si consul malit in suam provinciam ire, 16
 Volumnium in Etruriam ad consulem cum exercitu
 iusto consulari proficisci.

Cum magnam partem moveret oratio praetoris, P. 17
 Decium censuisse ferunt, ut omnia integra ac libera
 Q. Fabio servarentur, donec vel ipse, si per commo-
 dum rei publicae posset, Romam venisset vel aliquem
 ex legatis misisset, a quo disceret senatus, quantum 18
 in Etruria belli esset quantisque administrandum co-
 piis et quot per duces esset.

- 1 XXVI. Fabius, ut Romam rediit, et in senatu et
productus ad populum mediam orationem habuit, ut
nec augere nec minuere videretur belli famam ma-
gisque in altero adsumendo duce aliorum indulgere
timori quam suo aut rei publicae periculo consulere.
2 ceterum si sibi adiutorem belli sociumque imperii da-
rent, quonam modo se oblivisci P. Deci consulis per
3 tot collegia experti posse? neminem omnium secum
coniungi malle; et copiarum satis sibi cum P. Decio
et numquam nimium hostium fore; sin collega quid
aliud mallet, at sibi L. Volumnium darent adiutorem.
4 omnium rerum arbitrium et a populo et a senatu et
ab ipso collega Fabio permissum est; et cum P. De-
cius se *vel* in Samnium vel in Etruriam proficisci pa-
ratum esse ostendisset, tanta laetitia ac gratulatio fuit,
ut praeciperetur victoria animis triumphusque, non
bellum decretum consulibus videretur.
5 Invenio apud quosdam extemplo consulatu inito
6 profectos in Etruriam Fabium Deciumque sine ulla
mentionem sortis provinciarum certaminumque inter
7 collegas, quae exposui. sunt, quibus ne haec quidem
certamina exponere satis fuerit, adiecerint et Appi
criminationes de Fabio absente ad populum et perti-
naciam adversus praesentem consulem praetoris con-
tentionemque aliam inter collegas, tendente Decio, ut
8 suae quisque provinciae sortem tueretur. constare res
incipit ex eo tempore, quo profecti ambo consules ad
bellum sunt.

Ceterum antequam consules in Etruriam perveni-
rent, Senones Galli multitudine ingenti ad Clusium
venerunt, legionem Romanam castraque oppugnaturi.
8 Scipio, qui castris praeerat, loco adjuvandam paucita-
tem suorum militum ratus, in collem, qui inter ur-
9 bem et castra erat, aciem erexit. sed, ut in re subita,
parum explorato itinere ad iugum perrexit, quod ho-
stes ceperant parte alia adgressi. ita caesa ab tergo
legio atque in medio, cum hostis undique urgeret,

circumventa. deletam quoque ibi legionem, ita ut nun- 10
 tius non superesset, quidam auctores sunt, nec ante 11
 ad consules, qui iam haud procul a Clusio aberant,
 famam eius cladis perlatam, quam in conspectu fuere
 Gallorum equites, pectoribus equorum suspensa gestan-
 tes capita et lanceis infixæ ovantesque moris sui car-
 mine. sunt, qui Vmbros fuisse, non Gallos tradant, 12
 nec tantum cladis acceptum et circumventis pabulato-
 ribus cum L. Manlio Torquato legato Scipionem pro-
 praetorem subsidium e castris tulisse victoresque Vm-
 bros redintegrato proelio victos esse captivosque eis
 ac prædæ adeptam. similis vero est a Gallo hoste 13
 quam Vmbro eam cladem acceptam, quod cum saepe
 alias, tum eo anno Gallici tumultus præcipuus terror
 civitatem tenuit. itaque præterquam quod ambo con- 14
 sules profecti ad bellum erant cum quattuor legioni-
 bus et magno equitatu Romano Campanisque mille
 equitibus delectis, ad id bellum missis, et sociorum
 nominisque Latini maiore exercitu quam Romano, alii 15
 duo exercitus haud procul urbe Etruriae oppositi,
 unus in Falisco, alter in Vaticano agro. Cn. Fulvius
 et L. Postumius Megellus propætores ambo stativa
 in eis locis habere iussi.

XXVII. Consules ad hostes transgressos Appenninum 1
 in agrum Sentinatem pervenerunt. ibi quattuor milium
 ferme intervallo castra posita. inter hostes deinde con- 2
 sultationes habitæ, atque ita convenit, ne unis castris
 miscerentur omnes neve in aciem descenderent simul;
 Samnitibus Galli, Etruscis Vmbri adiecti. dies inde 3
 dicta pugnae; Samnitibus Gallisque delegata pugna;
 inter ipsum certamen Etrusci Vmbrique iussi castra
 Romana oppugnare. hæc consilia turbarunt transfugæ 4
 Clusini tres, clam nocte ad Fabium consulem trans-
 gressi, qui editis hostium consiliis dimissi cum donis,
 ut subinde, ut quæque res nova decreta esset, explo-
 ratam perferrent. consules Fulvio, ut ex Falisco, Po- 5
 stumio, ut ex Vaticano *agro* exercitum ad Clusium

admoveant summaque vi fines hostium depopulentur,
6 scribunt. huius populationis fama Etruscos ex agro
Sentinate ad suos fines tuendos movit. instāre inde
consules, ut absentibus iis pugnaretur. per biduum
7 lacessere proelio hostem; biduo nihil dignum dictu
actum: pauci utrimque cecidere magisque inritati sunt
ad iustum certamen animi, quam ad discrimen summa
rerum adducta. tertio die descensum in campum om-
nibus copiis est.

8 Cum instructae acies starent, cerva fugiens lupum
e montibus exacta per campos inter duas acies decur-
rit; inde diversae ferae, cerva ad Gallos, lupus ad Ro-
manos cursum deflexit. lupo data inter ordines via;
9 cervam Galli confixere. tum ex antesignanis Romanus
miles 'illac fuga' inquit 'et caedes vertit, ubi sacram
Dianae feram iacentem videtis; hinc victor Martius
lupus, integer et intactus, gentis nos Martiae et con-
ditoris nostri admonuit.'

10 Dextro cornu Galli, sinistro Samnites constiterunt.
adversus Samnites Q. Fabius primam ac tertiam le-
gionem pro dextro cornu, adversus Gallos pro sinistro
11 Decius quintam et sextam instruxit; secunda et quarta
cum L. Volumnio proconsule in Samnio gerebant bel-
lum. primo concursu adeo aequis viribus gesta res
est, ut, si adfuissent Etrusci et Umbri, aut in acie aut
in castris, quocumque se inclinassent, accipienda clades
fuerit.

1 XXVIII. Ceterum quamquam communis adhuc Mars
belli erat necdum discrimen fortuna fecerat, qua da-
tura vires esset, haudquaquam similis pugna in dextro
2 laevoque cornu erat. Romani apud Fabium arcebant
magis quam inferebant pugnam extrahebaturque in
3 quam maxime serum diei certamen, quia ita persua-
sum erat duci, et Samnites et Gallos primo impetu
feroces esse, quos sustineri satis sit; longiore certa-
4 mine sensim residere Samnitium animos, Gallorum
quidem etiam corpora intolerantissima laboris atque

aestus fluere primaque eorum proelia plus quam vi-
rorum, postrema minus quam feminarum esse. in id 5
tempus igitur, quo vinci solebat hostis, quam integer-
rumas vires militi servabat. ferocior Decius et aetate 6
et vigore animi quantumcumque virium habuit certa-
mine primo effudit. et quia lentior videbatur pedestris
pugna, equitatum in pugnam concitat et ipse fortissi- 7
mae iuvenum turmae inmixtus orat proceres iuven-
tutis, in hostem ut secum impetum faciant: duplicem
illorum gloriam fore, si ab laevo cornu et ab equite
victoria incipiat. bis avertere Gallicum equitatum; 8
iterum longius evectos et iam inter media peditum
agmina proelium cientes novum pugnae contreruit
genus: essedis carrisque superstans armatus hostis in- 9
genti sonitu equorum rotarumque advenit et insolitos
eius tumultus Romanorum contreruit equos. ita victo- 10
rem equitatum velut lymphaticus pavor dissipat; ster-
nit inde ruentes equos virosque improvida fuga, tur- 11
bata hinc etiam signa legionum multique impetu
equorum ac vehiculorum raptorum per agmen obtriti
antesignani; et insecuta, simul territos hostes vidit,
Gallica acies nullum spatium respirandi recipiendique
se dedit. vociferari Decius, quo fugerent quamve in 12
fuga spem haberent; obsistere cedentibus ac revocare
fusus; deinde, ut nulla vi perculosos sustinere poterat,
patrem P. Decium nomine compellans 'quid ultra mo- 13
ror' inquit 'familiare fatum? datum hoc nostro generi
est, ut luendis periculis publicis piacula simus; iam
ego mecum hostium legiones mactandas Telluri ac dis
Manibus dabo.' haec locutus M. Livium pontificem, 14
quem descendens in aciem digredi vetuerat ab se,
praeire iussit verba, quibus se legionesque hostium
pro exercitu populi Romani Quiritium devoveret. de- 15
votus inde eadem precatione eodemque habitu, quo
pater P. Decius ad Vesperim bello Latino se iusserat
devoveri, cum secundum sollemnes precationes adie- 16
cisset, prae se agere sese formidinem ac fugam cae-

17 demque ac cruorem, caelestium inferorum iras; con-
tacturum funebribus diris signa, tela, arma hostium
locumque eundem suae pestis ac Gallorum ac Samni-
18 tium fore —, haec execratus in se hostesque, qua
confertissimam cernebat Gallorum aciem, concitat equum
inferensque se ipse infestis telis est interfectus.

1 XXIX. Vix humanae inde opis videri pugna potuit.
Romani duce amisso, quae res terrori alias esse solet,
sistere fugam ac novam de integro velle instaurare
2 pugnam; Galli, et maxime globus circumstans consulis
corpus, velut alienata mente vana in cassum iactare
tela; torpere quidam et nec pugnae meminisse nec
3 fugae. at ex parte altera pontifex Livius, cui lictores
Decius tradiderat iusseratque pro praetore esse, voci-
4 ferari vicisse Romanos, defunctos consulis fato; Gallos
Samnitesque Telluris matris ac deorum Manium esse,
rapere ad se ac vocare Decium devotam secum aciem
furiarumque ac formidinis plena omnia ad hostes esse.
5 superveniunt deinde his restituentibus pugnam L. Cor-
nelius Scipio et C. Marcius cum subsidiis ex novis-
sima acie iussu Q. Fabi consulis ad praesidium col-
legae missi. ibi auditur P. Deci eventus, ingens hor-
6 tamen ad omnia pro re publica audenda. itaque cum
Galli structis ante se scutis conferti starent nec facilis
pede conlato videretur pugna, iussu legatorum con-
lecta humi pila, quae strata inter duas acies iacebant,
7 atque in testudinem hostium coniecta. quibus ple-
risque in scuta rarisque in corpora ipsa fixis sternitur
cuneus, ita ut magna pars integris corporibus attoniti
conciderent. haec in sinistro cornu Romanorum for-
tuna variaverat.

8 Fabius in dextro primo, ut ante dictum est, cunc-
tando extraxerat diem; dein, postquam nec clamor
hostium nec impetus nec tela missa eandem vim habere
9 visa, praefectis equitum iussis ad latus Samnitium
circumducere alas, ut signo dato in transversos quanto
maximo possent impetu incurrerent, sensim suos signa

inferre iussit et commovere hostem. postquam non 10
resisti vidit et haud dubiam lassitudinem esse, tum
conlectis omnibus subsidiis, quae ad id tempus reser-
vaverat, et legiones concitavit et signum ad invaden-
dos hostes equitibus dedit. nec sustinuerunt Samnites 11
impetum praeterque aciem ipsam Gallorum relictis in
dimicatione sociis ad castra effuso cursu ferebantur;
Galli testudine facta conferti stabant. tum Fabius 12
audita morte collegae Campanorum alam, quingentos
fere equites, excedere acie iubet et circumvectos ab
tergo Gallicam invadere aciem; tertiae deinde legionis 13
subsequi principes et, qua turbatum agmen hostium
viderent impetu equitum, instare ac territos caedere.
ipse aedem Iovi Victori spoliaque hostium cum vo- 14
visset, ad castra Samnitium perrexit, quo multitudo
omnis consternata agebatur. sub ipso vallo, quia tan- 15
tam multitudinem portae non recepere, temptata ab
exclusis turba suorum pugna est; ibi Gellius Egnatius, 16
imperator Samnitium, cecidit. compulsi deinde intra
vallum Samnites parvoque certamine capta castra, et
Galli ab tergo circumventi.

Caesa eo die hostium viginti quinque milia, octo 17
capta. nec incruenta victoria fuit; nam ex P. Deci 18
exercitu caesa septem milia, ex Fabi mille septingenti.
Fabius dimissis ad quaerendum collegae corpus spolia
hostium coniecta in acervum Iovi Victori cremavit.
consulis corpus eo die, quia obrutum superstratis Gal- 19
lorum cumulis erat, inveniri non potuit; postero die
inventum relatumque est cum multis militum lacrimis.
intermissa inde omnium aliarum rerum cura Fabius 20
collegae funus omni honore laudibusque meritis ce-
lebrat.

XXX. Et in Etruria per eosdem dies ab Cn. Ful- 1
vio propraetore res ex sententia gesta et praeter in-
gentem inlatam populationibus agrorum hosti cladem
pugnatum etiam egregie est Perusinorumque et Clusi- 2
norum caesa amplius milia tria et signa militaria ad

- 3 viginti capta. Samnitium agmen, cum per Paelignum
 agrum fugeret, circumventum a Paelignis est; ex mili-
 bus quinque ad mille caesi.
- 4 Magna eius diei, quo in Sentinati agro bellatum,
 5 fama est etiam vero stanti; sed superiecere quidam
 augendo fidem, qui in hostium exercitu peditum milia
 trecenta triginta, equitum sex et quadraginta milia,
 6 mille carpentorum scripsere fuisse, scilicet cum Vmbris
 Tuscisque, quos et ipsos pugnae adfuisse; et ut Ro-
 manorum quoque augerent copias, L. Volumnium pro
 consule ducem consulibus exercitumque eius legionibus
 7 consulum adiciunt. in pluribus annalibus duorum ea
 consulum propria victoria est; Volumnius in Samnio
 interim res gerit Samnitiumque exercitum in Tifernum
 montem compulsum, non deterritus iniquitate loci, fun-
 dit fugatque.
- 8 Q. Fabius, Deciano exercitu relicto in Etruriae prae-
 sidio, suis legionibus deductis ad urbem de Gallis
 9 Etruscisque ac Samnitibus triumphavit. milites trium-
 phantem secuti sunt. celebrata inconditis militaribus
carminibus non magis victoria Q. Fabi quam mors
 praeclara P. Deci est excitataque memoria parentis,
 10 aequata eventu publico privatoque filii laudibus. data
 ex praeda militibus aeris octogeni bini sagaque et
 tunicae, praemia illa tempestate militiae haudquaquam
 spernenda.
- 1 XXXI. His ita rebus gestis nec in Samnitibus ad-
 huc nec in Etruria pax erat; nam et Perusinis aucto-
 ribus post deductum ab consule exercitum rebellatum
 2 fuerat et Samnites praedatum in agrum Vescinum
 Formianumque et parte alia in Aeserninum quaeque
 3 Vulturno adiacent flumini descendere. adversus eos
 Ap. Claudius praetor cum exercitu Deciano missus.
 Fabius in Etruria rebellante denuo quattuor milia et
 4 quingentos Perusinatorum occidit, cepit ad mille septin-
 gentos quadraginta, qui redempti singuli aeris trecentis
 5 decem; praeda alia omnis militibus concessa. Samni-

tium legiones, cum partem Ap. Claudius praetor, partem L. Volumnius pro consule sequeretur, in agrum Stellatam convenerunt. ibi et Samnitium legiones considunt et Appius Volumniusque castra coniungunt. pugnatum infestissimis animis, hinc ira stimulante adversus rebellantes totiens, illinc ad ultimam iam dimicantibus spem. caesa ergo Samnitium sedecim milia 7 trecenti, capta duo milia septingenti; ex Romano exercitu cecidere duo milia septingenti.

Felix annus bellicis rebus, pestilentia gravis prodigiisque sollicitus; nam et terra multifariam pluvisse et in exercitu Ap. Claudii plerosque fulminibus ictos nuntiatum est, librique ob haec aditi. eo anno Q. Fabius Gurges, consulis filius, aliquot matronas ad populum stupri damnatas pecunia multavit, ex quo multatio aere Veneris aedem, quae prope circum est, faciendam curavit.

Supersunt etiam nunc Samnitium bella, quae continua per quartum iam volumen annumque sextum et quadragensimum a M. Valerio A. Cornelio consulibus, qui primi Samnio arma intulerunt, agimus. et ne tot annorum clades utriusque gentis laboresque actos nunc referam, quibus nequiverint tamen dura illa pectora vinci, proximo anno Samnites in Sentinati agro, Paclignis, ad Tifernum, Stellatibus campis, suis ipsi legionibus, mixti alienis, ab quattuor exercitibus, quattuor ducibus Romanis caesi fuerant; imperatorem clarissimum gentis suae amiserant; socios belli, Etruscos, Umbros, Gallos, in eadem fortuna videbant, quae ipsi erant; nec suis nec externis viribus iam stare poterant; tamen bello non abstinebant: adeo ne infelicitate quidem defensae libertatis taedebat et vinci quam non temptare victoriam malebant. quinam sit ille, quem pigeat longinquitatis bellorum scribendo legendoque, quae gerentes non fatigaverunt?

XXXII. Q. Fabium P. Decium L. Postumius Megellus et M. Atilius Regulus consules secuti sunt.

- 2 Samnium ambobus decreta provincia est, quia tres
scriptos hostium exercitus, uno Etruriam, altero popu-
lationes Campaniae repeti, tertium tuendis parari fini-
3 bus fama erat. Postumium valetudo adversa Romae
tenuit; Atilius extemplo profectus, ut in Samnio hostes
— ita enim placuerat patribus — nondum egressos op-
4 primeret. velut ex composito ibi obvium habuere ho-
stem, ubi et vastare ipsi Samnitium agrum prohi-
berentur et egredi inde in pacata sociorumque populi
5 Romani fines Samnitem prohiberent. cum castra castris
conlata essent, quod vix Romanus totiens victor aude-
ret, ausi Samnites sunt — tantum desperatio ultima
temeritatis facit — castra Romana oppugnare, et quam-
quam non venit ad finem tam audax inceptum, tamen
6 haud omnino vanum fuit. nebula erat ad multum diei
densa adeo, ut lucis usum eriperet, non prospectu
modo extra vallum adempto, sed propinquo etiam con-
7 gredientium inter se conspectu. hac velut latebra in-
sidiarum freti Samnites vixdum satis certa luce et
eam ipsam premente caligine ad stationem Romanam
8 in porta segniter agentem vigilias perveniunt. impro-
viso oppressis nec animi satis ad resistendum nec vi-
9 rium fuit. ab tergo castrorum decumana porta impetus
factus; itaque captum quaestorium quaestorque ibi L.
Opimius Pansa occisus. conclamatum inde ad arma.
1 XXXIII. Consul tumultu excitus cohortes duas so-
ciorum, Lucanam Suessanamque, quae proximae forte
erant, tueri praetorium iubet; manipulos legionum
2 principali via inducit. vixdum satis aptatis armis in
ordines eunt et clamore magis quam oculis hostem
noscunt, nec, quantus numerus sit, aestimari potest.
3 cedunt primo, incerti fortunae suae, et hostem intror-
sum in media castra accipiunt; inde, cum consul voci-
feraretur, expulsine extra vallum castra deinde sua
4 oppugnaturi essent, rogitans, clamore sublato conixi
primo resistunt, deinde inferunt pedem urgentque et
impulsos semel terrore eodem, quo coeperunt, expellunt

extra portam vallumque. inde pergere ac persequi, 5
quia turbida lux metum circa insidiarum faciebat, non
ausi, liberatis castris contenti receperunt se intra val-
lum trecentis ferme hostium occisis. Romanorum sta- 6
tionis primae vigilumque et eorum, qui circa quaestor-
ium oppressi, periere ad septingenti triginta.

Animos inde Samnitibus non infelix audacia auxit, 7
et non modo proferre inde castra Romanum sed ne
pabulari quidem per agros suos patiebantur; retro in
pacatum Soranum agrum pabulatores ibant.

Quarum rerum fama, tumultuosior etiam quam res 8
erat, perlata Romam coegit L. Postumium consulem
vixdum validum proficisci ex urbe. prius tamen quam 9
exiret, militibus edicto Soram iussis convenire, ipse
aedem Victoriae, quam aedilis curulis ex multatitia
pecunia faciendam curaverat, dedicavit. ita ad exer- 10
citum profectus ab Sora in Samnium ad castra col-
legae perrexit. inde postquam Samnites, diffisi duobus
exercitibus resisti posse, recesserunt, diversi consules
ad vastandos agros urbesque oppugnandas discedunt.

XXXIV. Postumius Milonium oppugnare adortus 1
vi primo atque impetu, dein, postquam ea parum pro-
cedebant, opere, vineis demum iniunctis muro cepit.
ibi capta iam urbe ab hora quarta usque ad octavam 2
fere horam omnibus partibus urbis diu incerto eventu
pugnatum est; postremo potitur oppido Romanus.
Samnitium caesi tria milia ducenti, capti quattuor 3
milia septingenti praeter praedam aliam.

Inde Feritrum ductae legiones, unde oppidani cum 4
omnibus rebus suis, quae ferri agique potuerunt, nocte
per aversam portam silentio excesserunt. igitur, simul 5
advenit consul, primo ita conpositus instructusque
moenibus successit, tamquam idem, quod ad Milonium
fuerat, certaminis foret; deinde, ut silentium vastum 6
in urbe nec arma nec viros in turribus ac muris vi-
dit, avidum invadendi deserta moenia militem detinet,
ne quam occultam in fraudem incautus rueret; duas 7

turmas sociorum Latini nominis circumequitare moenia
atque explorare omnia iubet. equites portam unam
alteramque eadem regione in propinquo patentes con-
spiciunt itineribusque iis vestigia nocturnae hostium
8 fugae. adequitant deinde sensim portis urbemque ex
tuto rectis itineribus perviam conspiciunt et consuli
referunt excessum urbe; solitudine haud dubia id per-
spicuum esse et recentibus vestigiis fugae ac strage
9 rerum in trepidatione nocturna relictarum passim. his
auditis consul ad eam partem urbis, quam adierant
equites, circumducit agmen. constitutis haud procul
porta signis quinque equites iubet intrare urbem et
modicum spatium progressos tris manere eodem loco,
10 si tuta videantur, duos explorata ad se referre. qui
ubi redierunt rettuleruntque eo se progressos, unde in
omnes partes circumspectus esset, longe lateque silen-
11 tium ac solitudinem vidisse, extemplo consul cohortes
expeditas in urbem induxit, ceteros interim castra
12 communire iussit. ingressi milites refractis foribus
paucos graves aetate aut invalidos inveniunt relictaque,
13 quae migratu difficilia essent. ea direpta; et cognitum
ex captivis est communi consilio aliquot circa urbes
conscisse fugam; suos prima vigilia profectos; credere
14 eandem in aliis urbibus solitudinem inventuros. dictis
captivorum fides exstitit, desertis oppidis consul
potitur.

1 XXXV. Alteri consuli M. Atilio nequaquam tam
facile bellum fuit. cum ad Luceriam duceret legiones,
quam oppugnari ab Samnitibus audierat, ad finem
Lucerinum ei hostis obvius fuit. ibi ira vires aequa-
2 vit; proelium varium et anceps fuit, tristius tamen
eventu Romanis, et quia insueti erant vinci et quia
digredientes magis quam in ipso certamine senserunt,
quantum in sua parte plus vulnorum ac caedis fuisset.
3 itaque is terror in castris ortus, qui si pugnantes
cepisset, insignis accepta clades foret; tum quoque
sollicita nox fuit iam invasurum castra Samnitem

credentibus aut prima luce cum victoribus conserendas manus.

Minus cladis, ceterum non plus animorum ad hostes 4 erat. ubi primum inluxit, abire sine certamine cupiunt; sed via una et ea ipsa praeter hostes erat, quam ingressi praebuere speciem recta tendentium ad castra oppugnanda. consul arma capere milites iubet et sequi 5 se extra vallum; legatis, tribunis, praefectis sociorum imperat, quod apud quemque facto opus est. omnes 6 adfirmant se quidem omnia facturos, sed militum iacere animos; tota nocte inter vulnera et gemitus morientium vigilatum esse; si ante lucem ad castra 7 ventum foret, tantum pavoris fuisse, ut relicturi signa fuerint; nunc pudore a fuga contineri, alioqui pro victis esse.

Quae ubi consul accepit, sibimet ipsi circumeundos 8 adloquendosque milites ratus, ut ad quosque venerat, cunctantes arma capere increpabat: quid cessarent 9 tergiversarenturque? hostem in castra venturum, nisi illi extra castra exissent, et pro tentoriis suis pugnaturos, si pro vallo nollent. armatis ac dimicantibus dubiam victoriam esse; qui nudus atque inermis 10 hostem maneat, ei aut mortem aut servitutem patendam. haec iurganti increpantique respondebant con- 11 fectos se pugna hesternae esse, nec virium quicquam nec sanguinis superesse; maiorem multitudinem hostium apparere, quam pridie fuerit.

Inter haec adpropinquabat agmen; et iam breviori 12 intervallo certiora intuentes, vallum secum portare Samnitum adfirmant nec dubium esse, quin castra circumvallaturi sint. tunc enim vero consul indignum 13 facinus esse vociferari, tantam contumeliam ignominiamque ab ignavissimo accipi hoste. 'etiamne cir- 14 cumsedebimur' inquit 'in castris, ut fame potius per ignominiam quam ferro, si necesse est, per virtutem moriamur?' di bene verterent; facerent, quod se dignum quisque ducerent: consulem M. Atilium vel solum, si 15

nemo alius sequatur, iturum adversus hostes casu-
rumque inter signa Samnitium potius, quam circum-
16 vallari castra Romana videat. dicta consulis legati tri-
bunisque et omnes turmae equitum et centuriones pri-
17 morum ordinum adprobavere. tum pudore victus miles
segniter arma capit, segniter e castris egreditur; longo
agmine nec continenti maesti ac prope victi procedunt
18 adversus hostem nec spe nec animo certiozem. itaque
simul conspecta sunt Romana signa, extemplo a primo
Samnitium agmine ad novissimum fremitus perfertur,
exire, id quod timuerint, ad inpediendum iter Roma-
19 nos; nullam inde ne fugae quidem patere viam; illo
loco aut cadendum esse aut stratis hostibus per cor-
pora eorum evadendum.

1 XXXVI. In medium sarcinas coniciunt; armati suis
2 quisque ordinibus instruunt aciem. iam exiguum inter
duas acies erat spatium, et stabant expectantes, dum
ab hostibus prius impetus, prius clamor inciperet.
3 neutris animus est ad pugnandum, diversique integri
atque intacti abissent, ni cedenti instaturum alterum
timuissent. sua sponte inter invitos tergiversantisque
segnis pugna clamore incerto atque inpari coepit; nec
vestigio quisquam movebatur.

4 Tum consul Romanus, ut rem excitaret, equitum
paucas turmas extra ordinem inmisit; quorum cum
plerique delapsi ex equis essent et alii turbati, et a
Samnitium acie ad opprimendos eos, qui ceciderant,
5 et ad suos tuendos ab Romanis procursum est. inde
paulum inritata pugna est; sed aliquanto et impigre
magis et plures procurrerant Samnites, et turbatus
6 eques sua ipse subsidia territis equis proculcavit. hinc
fuga coepta totam avertit aciem Romanam; iamque in
terga fugientium Samnites pugnabant, cum consul equo
praevectus ad portam castrorum ac statione equitum
7 ibi opposita edictoque, ut, quicumque ad vallum ten-
deret, sive ille Romanus sive Samnis esset, pro hoste
haberetur, haec ipse minitans obstitit effuse tendenti-

bus suis in castra. 'quo pergis' inquit, 'miles? et hic 8
arma et viros invenies nec vivo consule tuo nisi victor
castra intrabis; proinde elige, cum cive an hoste pugnare
malis.'

Haec dicente consule equites infestis cuspidibus 9
circumfunduntur ac peditem in pugnam redire iubent.
non virtus solum consulem sed fors etiam adiuvit,
quod non institerunt Samnites spatiumque circumagendi
signa vertendique aciem a castris in hostem fuit. tum 10
alii alios hortari, ut repeterent pugnam; centuriones
ab signiferis rapta signa inferre et ostendere suis
paucos et ordinibus inconpositis effuse venire hostes.
inter haec consul manus ad caelum attollens voce 11
clara, ita ut exaudiretur, templum Iovi Statori vovet,
si constitisset a fuga Romana acies redintegratoque
proelio cecidisset vicissetque legiones Samnitium. om- 12
nes undique adnisi ad restituendam pugnam, duces
milites, peditum equitumque vis. numen etiam deorum
respexisse nomen Romanum visum; adeo facile incli-
nata res repulsique a castris hostes, mox etiam redacti
ad eum locum, in quo commissa pugna erat. ibi 13
obiacente sarcinarum cumulo, quas coniecerant in me-
dium, haesere inpediti; deinde, ne diriperentur res,
orbem armatorum sarcinis circumdant. tum vero eos 14
a fronte urgere pedites, ab tergo circumvecti equites;
ita in medio caesi captique. captivorum numerus fuit
septem milium octingentorum, qui omnes nudi sub
iugum missi; caesos rettulere ad quattuor milia octin-
gentos. ne Romanis quidem laeta victoria fuit; recen- 15
sente consule biduo acceptam cladem amissorum mili-
tum numerus relatus septem milium octingentorum.

Dum haec in Apulia gerebantur, altero exercitu 16
Samnites Interamnam, coloniam Romanam, quae *ad*
viam Latinam est, occupare conati urbem non tenu-
erunt; agros depopulati, cum praedam aliam inde 17
mixtam hominum atque pecudum colonosque captos
agerent, in victorem incidunt consulem ab Luceria

redeuntem; nec praedam solum amittunt, sed ipsi longo
18 atque inpedito agmine inconpositi caeduntur. consul
Interamnam edicto dominis ad res suas noscendas
recipiendasque evocatis et exercitu ibi relicto comi-
19 tiorum causa Romam est profectus. cui de triumpho
agenti negatus honos et ob amissa tot milia militum
et quod captivos sine pactione sub iugum misisset.

1 XXXVII. Consul alter Postumius, quia in Samni-
tibus materia belli deerat, in Etruriam transducto
exercitu primum pervastaverat Volsiniensem agrum;
2 dein cum egressis ad tuendos fines haud procul moe-
nibus ipsorum depugnat; duo milia octingenti Etrusco-
3 rum caesi; ceteros propinquitas urbis tutata est. in
Rusellanum agrum exercitus traductus; ibi non agri
tantum vastati sed oppidum etiam expugnatum; capta
amplius duo milia hominum, minus duo milia circa
4 muros caesa. pax tamen clarior maiorque, quam bel-
lum in Etruria eo anno fuerat, parta est: tres vali-
dissimae urbes, Etruriae capita, Volsinii, Perusia, Ar-
5 retium, pacem petiere; et vestimentis militum fru-
mentoque pacti cum consule, ut mitti Romam oratores
liceret, indutias in quadraginta annos impetraverunt.
multa praesens quingentum milium aeris in singulas
civitates inposita.

6 Ob hasce res gestas consul cum triumphum ab
senatu moris magis causa quam spe inpetrandi petis-
7 set videretque alios, quod tardius ab urbe exisset,
alios, quod iniussu senatus ex Samnio in Etruriam
transisset, partim suos inimicos, partim collegae ami-
cos, ad solacium aequatae repulsae sibi quoque negare
8 triumphum, 'non ita' inquit, 'patres conscripti, vestrae
maiestatis meminero, ut me consulem esse obliviscar.
eodem iure imperii, quo bella gessi, bellis feliciter
gestis, Samnio atque Etruria subactis, victoria et pace
parta triumphabo.' ita senatum reliquit.

9 Inde inter tribunos plebis contentio orta; pars in-
tercessuros, ne novo exemplo triumpharet, aiebant,

pars auxilio se adversus collegas triumphanti futuros. iactata res ad populum est vocatusque eo consul cum 10 M. Horatium L. Valerium consules, C. Marcium Rutilum nuper, patrem eius, qui tunc censor esset, non ex auctoritate senatus, sed iussu populi triumphasse diceret, adiciebat se quoque laturum fuisse ad populum, 11 ni sciret Mancupia nobilium tribunos plebis legem inedituros; voluntatem sibi ac favorem consentientis populi pro omnibus iussis esse ac futura. posteroque 12 die auxilio tribunorum plebis trium adversus intercessionem septem tribunorum et consensum senatus celebrante populo diem triumphavit.

Et huius anni parum constans memoria est. Postu- 13 mium auctor est Claudius, in Samnio captis aliquot urbibus, in Apulia fusum fugatumque, saucium ipsum cum paucis Luceriam compulsum; ab Atilio in Etruria res gestas eumque triumphasse. Fabius ambo consules 14 in Samnio et ad Luceriam res gessisse scribit tractatumque in Etruriam exercitum — sed ab utro consule, non adicit — et ad Luceriam utrimque mul- 15 tos occisos inque ea pugna Iovis Statoris aedem votam, ut Romulus ante voverat; sed fanum tantum, id est locus templo effatus, fuerat. ceterum hoc demum 16 anno, ut aedem etiam fieri senatus iuberet, bis eiusdem voti damnata re publica, in religionem venit.

XXXVIII. Sequitur hunc annum et consul insignis, 1 L. Papirius Cursor, qua paterna gloria, qua sua, et bellum ingens victoriaque, quantam de Samnitibus nemo ad eam diem praeter L. Papirium, patrem consulis, pepererat. et forte eodem conatu apparatuque 2 omni opulentia insignium armorum bellum adornaverant et deorum etiam adhibuerant opes, ritu quodam sacramenti vetusto velut initiatis militibus. dilectu per omne Samnium habito nova lege, ut, qui iuniorum non 3 convenisset ad imperatorum edictum quique iniussu abisset, eius caput Iovi sacraretur, exercitus omnis Aquiloniam est indictus. ad quadraginta milia mili- 4

- 5 tum, quod roboris in Samnio erat, convenerunt. ibi
mediis fere castris locus est consaeptus cratibus plu-
teisque et linteis contextus, patens ducentos maxime
6 pedes in omnis pariter partis. ibi ex libro vetere lin-
teo tecto sacrificatum, sacerdote Ovio Paccio quodam,
homine magno natu, qui se id sacrum *repetere* adfir-
mabat ex vetusta Samnitium religione, qua quondam
usi maiores eorum fuissent, cum adimendae Etruscis
7 Capuae clandestinum cepissent consilium. sacrificio
perfecto per viatorem imperator acciri iubebat nobi-
lissimum quemque genere factisque; singuli introduce-
8 bantur. erat cum alius apparatus sacri, qui perfundere
religione animum posset, tum in loco circa omni con-
tecto arae in medio victimaeque circa caesae et cir-
9 cumstantes centuriones strictis gladiis. admovebatur
altaribus magis ut victima quam ut sacri particeps
adigebaturque iure iurando, quae visa auditaque in eo
10 loco essent, non enuntiaturum. dein iurare cogeant
diro quodam carmine in execrationem capitis familiaeque
et stirpis conposito, nisi isset in proelium, quo impe-
ratores duxissent, et si aut ipse ex acie fugisset aut,
si quem fugientem vidisset, non extemplo occidisset.
11 id primo quidam abnuentes iuraturos se obtruncati
circa altaria sunt, iacentes deinde inter stragem victi-
12 marum documento ceteris fuere, ne abnuerent. primo-
ribus Samnitium ea detestatione obstrictis decem
nominati ab imperatore; eis dictum, ut vir virum
legerent, donec sedecim milium numerum confecissent.
ea legio linteata ab integumento consaepti, *in* quo
sacrata nobilitas erat, appellata est; his arma insignia
data et cristatae galeae, ut inter ceteros eminent.
13 paulo plus viginti milium alius exercitus fuit nec
corporum specie nec gloria belli nec apparatu linteatae
legioni dispar. hic hominum numerus, quod roboris
erat, *ad* Aquiloniam consedit.
- 1 XXXIX. Consules profecti ab urbe, prior Sp. Car-
vilius, cui veteres legiones, quas M. Atilius, superioris

anni consul, in agro Interamnati reliquerat, decretae
 erant. cum eis in Samnium profectus, dum hostes 2
 operati superstitionibus concilia secreta agunt, Ami-
 ternum oppidum de Samnitibus vi cepit. caesa ibi 3
 milia hominum duo ferme atque octingenti, capta quat-
 tuor milia ducenti septuaginta. Papirius novo exercitu 4
 — ita enim decretum erat — scripto Duroniam urbem
 expugnavit. minus quam collega cepit hominum, plus
 aliquanto occidit; praeda opulenta utrobique est parta.
 inde pervagati Samnium consules, maxime depopulato 5
 Atinate agro, Carvilius ad Cominium, Papirius ad
 Aquiloniam, ubi summa rei Samnitium erat, pervenit.

Ibi aliquamdiu nec cessatum ab armis est neque 6
 naviter pugnatum; lacescendo quietos, resistentibus
 cedendo comminandoque magis quam inferendo pugnam
 dies absumebatur. quodcumque inciperetur remittere-
 turque, omnium rerum, etiam parvarum, eventus per-
 ferebatur in [dies] altera Romana castra, quae viginti 7
 milium spatio aberant, et absentis collegae consilia
 omnibus gerendis intererant rebus, intentiorque Car-
 vilius, quo maiore discrimine res vertebatur, in Aquil-
 oniam quam ad Cominium, quod obsidebat, erat.
 L. Papirius, iam per omnia ad dimicandum satis pa- 8
 ratus, nuntium ad collegam mittit sibi in animo esse
 postero die, si per auspicia liceret, configere cum
 hoste; opus esse et illum, quanta maxuma vi posset, 9
 Cominium oppugnare, ne quid laxamenti sit Samniti-
 bus ad subsidia Aquiloniam mittenda. diem ad profi- 10
 ciscendum nuntius habuit; nocte rediit, adprobare
 collegam consulta referens.

Papirius nuntio misso extemplo contionem habuit; 11
 multa de universo genere belli, multa de praesenti
 hostium apparatu, vana magis specie quam efficaci ad
 eventum, disseruit: non enim cristas vulnera facere, 12
 et per picta atque aurata scuta transire Romanum
 pilum, et candore tunicarum fulgentem aciem, ubi res
 ferro geratur, cruentari. auream olim atque argenteam 13

Samnitium aciem a parente suo occidione occisam spoliaque ea honestiora victori hosti quam ipsis arma
14 fuisse. datum hoc forsani nomini familiaeque suae, ut
adversus maximos conatus Samnitium opponerentur
duces spoliaque ea referrent, quae insignia publicis
15 etiam locis decorandis essent. deos immortales *cum*
iratos adesse propter totiens petita foedera, totiens
rupta, tum, si qua coniectura mentis divinae sit, nulli
16 umquam exercitui fuisse infestiores, quam qui nefando
sacro mixta hominum pecudumque caede respersus,
ancipiti deum irae devotus, hinc foederum cum Roma-
17 nis ictorum testes deos, hinc iuris iurandi adversus
foedera suscepti execrationes horrens, invitus iuraverit,
oderit sacramentum, uno tempore deos, cives, hostes
metuat.

1 XL. Haec conperta perfugarum indicibus cum apud
infensos iam sua sponte milites disseruisset, simul
divinae humanaeque spei pleni clamore consentienti
pugnam poscunt; paenitet in posterum diem dilatum
2 certamen; moram diei noctisque oderunt. tertia vigilia
noctis, iam relatis litteris a collega, Papirius silentio
3 surgit et pullarium in auspicium mittit. nullum erat
genus hominum in castris intactum cupiditate pugnae,
summi infimique aequae intenti erant; dux militum,
4 miles ducis ardorem spectabat. is ardor omnium etiam
ad eos, qui auspicio intererant, pervenit; nam cum
pulli non pascerentur, pullarius auspicium mentiri
5 ausus tripudium solistimum consuli nuntiavit. consul
laetus auspicium egregium esse et deis auctoribus rem
6 gesturos pronuntiat signumque pugnae proponit. ex-
eunti iam forte in aciem nuntiat perfuga viginti co-
hortes Samnitium — quadringenariae ferme erant —
Cominium profectas. quod ne ignoraret collega, ex-
templo nuntium mittit; ipse signa ocus proferri iubet;
subsidia suis quaeque locis et praefectos subsidiis ad-
7 tribuerat; dextro cornu L. Volumnium, sinistro L. Sci-
pionem, equitibus legatos alios, C. Caedicium et T.

Trebonium, praefecit; Sp. Nautium mulos detractis 8
 clitellis cum *tribus* cohortibus alariis in tumultum con-
 spectum propere circumducere iubet atque inde inter
 ipsam dimicationem quanto maxime posset moto pul-
 vere se ostendere.

Dum his intentus imperator erat, altercatio inter 9
 pullarios orta de auspicio eius diei exauditaque ab
 equitibus Romanis, qui rem haud spernendam rati Sp.
 Papirio, fratris filio consulis, ambigi de auspicio re-
 nuntiaverunt. iuvenis ante doctrinam deos spernētem 10
 natus rem inquisitam, ne quid inconpertum deferret,
 ad consulem detulit. cui ille: 'tu quidem macte virtute 11
 diligentiaque esto! ceterum qui auspicio adest, si quid
 falsi nuntiat, in semet ipsum religionem recipit; mihi
 quidem tripudium nuntiatum, populo Romano exer-
 cituique egregium auspiciū, est.' centurionibus deinde 12
 imperavit, uti pullarios inter prima signa constituerent.
 promovent et Samnites signa; insequitur acies ornata
 armataque, ut hostibus quoque magnificum spectacu-
 lum esset. priusquam clamor tolleretur concurre- 13
 returque, emissio temere pilo ictus pullarius ante signa
 cecidit. quod ubi consuli nuntiatum est, 'di in proelio
 sunt' inquit; 'habet poenam noxium caput.' ante con- 14
 sulem haec dicentem corvus voce clara occinuit; quo
 laetus augurio consul, adfirmans numquam humanis
 rebus magis praesentes interfuisse deos, signa canere
 et clamorem tolli iussit.

XLI. Proelium commissum atrox, ceterum longe 1
 disparibus animis: Romanos ira, spes, ardor certaminis
 avidos hostium sanguinis in proelium rapit; Samnitium
 magnam partem necessitas ac religio invitos magis
 resistere quam inferre pugnam cogit. nec sustinuissent 2
 primum clamorem atque impetum Romanorum, per
 aliquot iam annos vinci adsueti, ni potentior alius
 metus insidens pectoribus a fuga retineret. quippe in 3
 oculis erat omnis ille occulti apparatus sacri et armati
 sacerdotes et promiscua hominum pecudumque strages

et respersae fando nefandoque sanguine arae et dira execratio ac furiale carmen detestandae familiae stirpique compositum: iis vinculis fugae obstricti stabant, 4 civem magis quam hostem timentes. instare Romanus a cornu utroque, a media acie, et cadere deorum hominumque attonitos metu; repugnatur segniter, ut 5 ab iis, quos timor moraretur a fuga. iam prope ad signa caedes pervenerat, cum ex transverso pulvis velut ingentis agminis incessu motus apparuit; Sp. Nautius — Octavium Maecium quidam eum tradunt — 6 cum auxiliaribus cohortibus erat; pulverem maiorem quam pro numero excitabant; insidentes mulis calones frondosos ramos per terram trahebant. arma signaque per turbidam lucem in primo apparebant; post altior densiorque pulvis equitum speciem cogentium agmen 7 dabat fefellitque non Samnites modo sed etiam Romanos; et consul adfirmavit errorem clamitans inter prima signa, ita ut vox etiam ad hostis accideret, captum Cominium, victorem collegam adesse: adniterentur vincere, priusquam gloria alterius exercitus 8 fieret. haec insidens equo; inde tribunis centurionibusque imperat, ut viam equitibus patefaciant; ipse Trebonio Caedicioque praedixerat, ut, ubi se cuspidem erectam quatientem vidissent, quanta maxima vi pos- 9 sent, concitarent equites in hostem. ad nutum omnia, ut ex ante praeparato, fiunt: panduntur inter ordines viae, provolat eques atque infestis cuspidibus in medium agmen hostium ruit perrumpitque ordines, quacumque impetum dedit. instant Volumnius et Scipio 10 et percussos sternunt. tum iam deorum hominumque victa vis: funduntur linteatae cohortes, pariter iurati iniuratique fugiunt nec quemquam praeter hostes metuunt. peditum agmen, quod superfuit pugnae, in castra 11 aut Aquiloniam compulsum est; nobilitas equitesque Bovianum perfugerunt. equitem eques sequitur, peditem pedes; diversa cornua dextrum ad castra Samnitium, 12 laevum ad urbem tendit. prior aliquanto Vo-

lumnus castra cepit; ad urbem Scipioni maiore resistitur vi, non quia plus animi victis est, sed melius muri quam vallum armatos arcant: inde lapidibus propulsant hostem. Scipio, nisi in primo pavore, priusquam colligerentur animi, transacta res esset, lentiore fore munitae urbis oppugnationem ratus, interrogat milites, sat in aequo animo paterentur ab altero cornu castra capta esse, se victores pelli a portis urbis. reclamantibus universis primus ipse scuto super caput elato pergit ad portam; secuti alii testudine facta in urbem perrumpunt deturbatisque Samnitibus quae circa portam erant muri occupavere; penetrare in interiora urbis, quia pauci admodum erant, non audent.

XLII. Haec primo ignorare consul et intentus recipiendo exercitui esse; iam enim praeceps in occasum sol erat et adpetens nox periculosa et suspecta omnia etiam victoribus faciebat. progressus longius ab dextra capta castra videt, ab laeva clamorem in urbe mixtum pugnantium ac paventium fremitu esse: et tum forte certamen ad portam erat. advectus deinde equo propius, ut suos in muris videt nec iam integri quicquam esse, quoniam temeritate paucorum magnae rei parta occasio esset, acciri quas receperat copias signaque in urbem inferri iussit. ingressi proxima, ea parte, quia nox adpropinquabat, quiescere. nocte oppidum ab hostibus desertum est.

Caesa illo die ad Aquiloniam Samnitium milia viginti trecenti quadraginta, capta tria milia octingenti septuaginta, signa militaria nonaginta septem. ceterum illud memoriae traditur, non ferme alium ducem laetorem in acie visum seu suoapte ingenio seu fiducia bene gerundae rei. ab eodem robore animi neque controverso auspicio revocari a proelio potuit et in ipso discrimine, quo templa deis immortalibus voveri mos erat, voverat Iovi Victori, si legiones hostium fudisset, pocillum mulsi, priusquam temetum biberet, sese facturum. id votum dis cordi fuit, et auspicia in bonum verterunt.

1 XLIII. Eadem fortuna ab altero consule ad Cominium gesta res. prima luce ad moenia omnibus copiis
admotis corona cinxit urbem subsidiaque firma, ne qua
2 eruptio fieret, portis opposuit. iam signum dantem
eum nuntius a collega trepidus de viginti cohortium
adventu et ab impetu moratus est et partem copiarum
revocare instructam intentamque ad oppugnandum
3 coegit. D. Brutum Scaevam legatum cum legione prima
et decem cohortibus alariis equitatuque ire adversus
4 subsidium hostium iussit: quocumque in loco fuisset
obvius, obsisteret ac moraretur manumque, si forte ita
res posceret, conferret, modo ne ad Cominium eae
5 copiae admoveri possent. ipse scalas ferri ad muros
ab omni parte urbis iussit ac testudine ad portas successit; simul et refringebantur portae et vis undique
in muros fiebat. Samnites sicut, antequam in muris
viderent armatos, satis animi habuerunt ad prohiben-
6 dos urbis aditu hostes, ita, postquam iam non ex intervallo nec missilibus, sed cominus gerebatur res et
qui aegre successerant ex plano in muros, loco, quem
magis timuerant, victo facile in hostem inparem ex
7 aequo pugnabant, relictis turribus murisque in forum
omnes compulsi paulisper inde temptaverunt extremam
8 pugnae fortunam; deinde abiectis armis ad undecim
milia hominum et quadringenti in fidem consulis venerunt; caesa ad quattuor milia octingenti octoginta.
9 Sic ad Cominium, sic ad Aquiloniam gesta res; in
medio inter duas urbes spatio, ubi tertia expectata
erat pugna, hostes non inventi. septem milia passuum
cum abessent a Cominio, revocati ab suis neutri proelio
10 occurrerunt. primis ferme tenebris, cum in conspectu iam castra, iam Aquiloniam habuissent, clamor
11 eos utrimque par accidens sustinuit; deinde regione
castrorum, quae incensa ab Romanis erant, flamma
late fusa certioris cladis indicio progredi longius prohibuit. eo ipso loco temere sub armis strati passim
12 inquietum omne tempus noctis expectando timendoque

lucem egere. prima luce incerti, quam in partem intenderent iter, repente in fugam consternantur conspectis equitibus, qui egressos nocte ab oppido Samnites persecuti viderant multitudinem non vallo, non stationibus firmatam. conspecta et ex muris Aquiloniae ea multitudo erat, iamque etiam legionariae cohortes sequebantur. ceterum nec pedes fugientes persequi potuit, et ab equite novissimi agminis ducenti ferme et octoginta interfecti; arma multa pavidi ac signa militaria duodeviginti reliquere; alio agmine incolumi, ut ex tanta trepidatione, Bovianum perventum est.

XLIV. Laetitiam utriusque exercitus Romani auxit et ab altera parte feliciter gesta res. uterque ex alterius sententia consul captum oppidum diripiendum militi dedit, exhaustis deinde tectis ignem iniecit; eodemque die Aquilonia et Cominium deflagraverunt et consules cum gratulatione mutua legionum suaeque castra coniunxerunt. in conspectu duorum exercituum et Carvilius suos pro cuiusque merito laudavit donavitque, et Papirius, apud quem multiplex in acie, circa castra, circa urbem fuerat certamen, Sp. Nautium, Sp. Papirium, fratris filium, et quattuor centuriones manipulumque hastatorum armillis aureisque coronis donavit: Nautium propter expeditionem, qua magni agminis modo terruerat hostes, iuvenem Papirium propter navatam cum equitatu et in proelio operam et nocte, qua fugam infestam Samnitibus ab Aquilonia clam egressis fecit, centuriones militesque, quia primi portam murumque Aquiloniae ceperant, equites omnes ob insignem multis locis operam corniculis armillisque argenteis donat.

Consilium inde habitum. cum iam tempus esset deducendi de Samnio exercitus aut utriusque aut certe alterius, optimum visum, quo magis fractae res Samnitium essent, eo pertinacius et infestius agere cetera et persequi, ut perdomitum Samnium insequentibus consulibus tradi posset: quando iam nullus esset

hostium exercitus, qui signis conlatis dimicaturus videretur, unum superesse belli genus, urbium oppugnationes, quarum per excidia militem locupletare praeda et hostem pro aris ac focis dimicantem conficere possent. itaque litteris missis ad senatum populumque Romanum de rebus ab se gestis diversi Papirius ad Saepinum, Carvilius ad Veliam oppugnandam legiones ducunt.

1 XLV. Litterae consulum ingenti laetitia et in curia
et in contione auditae, et quadridui supplicatione pu-
2 blicum gaudium privatis studiis celebratum est. nec
populo Romano magna solum sed peropportuna etiam
ea victoria fuit, quia per idem forte tempus rebellasse
3 Etruscos adlatum est. subibat cogitatio animum, quo-
nam modo tolerabilis futura Etruria fuisset, si quid in
Samnio adversi evenisset, quae coniuratione Samnitium
erecta, quoniam ambo consules omnisque Romana vis
aversa in Samnium esset, occupationem populi Romani
4 pro occasione rebellandi habuisset. legationes socio-
rum, a M. Atilio praetore in senatum introductae,
querebantur uri ac vastari agros a finitimis Etruscis,
5 quod desciscere a populo Romano nollent, obtestaban-
turque patres conscriptos, ut se a vi atque iniuria
communium hostium tutarentur. responsum legatis
curae senatui futurum, ne socios fidei suae paeniteret;
Etruscorum prope diem eandem fortunam quam Sam-
nitium fore.

6 Segnius tamen, quod ad Etruriam adtinebat, acta
res esset, ni Faliscos quoque, qui per multos annos in
amicitia fuerant, adlatum foret arma Etruscis iunxisse.
7 huius propinquitas populi acuit curam patribus, ut fe-
tiales mittendos ad res repetendas censerent. quibus
non redditis ex auctoritate patrum iussu populi bellum
Faliscis indictum est iussique consules sortiri, uter ex
8 Samnio in Etruriam cum exercitu transiret. iam Car-
vilius Veliam et Palumbinum et Herculaneum ex Sam-
9 nitibus ceperat, Veliam intra paucos dies, Palumbinum

eodem, quo ad muros accessit. ad Herculaneum etiam 10
signis conlatis ancipiti proelio et cum maiore sua
quam hostium iactura dimicavit; castris deinde positis
moenibus hostem inclusit; oppugnatum oppidum cap-
tumque. in his tribus urbibus capta aut caesa ad decem 11
milia hominum, ita ut parvo admodum plures cape-
rentur. sortientibus provincias consulibus Etruria Car-
vilio evenit secundum vota militum, qui vim frigoris
iam in Samnio non patiebantur.

Papirio ad Saepinum maior vis hostium restitit. 12
saepe in acie, saepe in agmine, saepe circa ipsam ur-
bem adversus eruptiones hostium pugnatum. nec ob-
sidio, sed bellum ex aequo erat; non enim muris magis
se Samnites quam armis ac viris moenia tutabantur.
tandem pugnando in obsidionem iustam coegit hostes 13
obsidendoque vi atque operibus urbem expugnavit.
itaque ab ira plus caedis editum capta urbe: septem 14
milia quadringenti caesi, capta minus tria milia homi-
num. praeda, quae plurima fuit congestis Samnitium
rebus in urbes paucas, militi concessa est.

XLVI. Nives iam omnia oppleverant nec durari 1
extra tecta poterat; itaque consul exercitum de Sam-
nio deduxit. venienti Romam triumphus omnium con- 2
sensu est delatus. triumphavit in magistratu insigni,
ut illorum temporum habitus erat, triumpho. pedites 3
equitesque insignes donis transiere ac transvecti sunt;
multae civicae coronae vallaresque ac murales con-
spectae; inspectata spolia Samnitium et decore ac pul- 4
chritudine paternis spoliis, quae nota frequenti publi-
corum ornatu locorum erant, comparabantur; nobiles ali-
quot captivi, clari suis patrumque factis, ducti; aeris 5
gravis travecta viciens centum milia et quingenta
triginta tria milia — id aes redactum ex captivis di-
cebatur —, argenti, quod captum ex urbibus erat,
pondo mille octingenta triginta. omne aes argentumque
in aerarium conditum, militibus nihil datum ex praeda
est. auctaque ea invidia est ad plebem, quod tributum 6

- etiam in stipendium militum conlatum est, cum, si spreta gloria fuisset captivae pecuniae in aerarium inlatae, et militi donum dari ex praeda et stipendium
7 militare praestari potuisset. aedem Quirini dedicavit. quam in ipsa dimicatione votam apud neminem veterem auctorem invenio (neque hercule tam exiguo tem-
8 pore perficere potuisset); ab dictatore patre votam filius consul dedicavit exornavitque hostium spoliis; quorum tanta multitudo fuit, ut non templum tantum forumque iis ornaretur, sed sociis etiam coloniisque finitumis ad templorum locorumque publicorum ornatum divideren-
9 tur. ab triumpho exercitum in agrum Vescinum, quia regio ea infesta ab Samnitibus erat, hibernatum duxit.
10 Inter haec Carvilius consul in Etruria Troilum primum oppugnare adortus quadringentos septuaginta
11 ditissimos, pecunia grandi pactos, ut abire inde liceret, dimisit, ceteram multitudinem oppidumque ipsum vi cepit. inde quinque castella locis sita munitis expugnavit. caesa ibi hostium duo milia quadringenti, minus
12 duo milia capta. et Faliscis pacem petentibus annuas indutias dedit, pactus centum milia gravis aeris et sti-
13 pendium eius anni militibus. his rebus actis ad triumphum decessit, ut minus clarum de Samnitibus, quam collegae triumphus fuerat, ita cumulo Etrusci belli
14 aequatum. aeris gravis tulit in aerarium trecenta octoginta milia; reliquo aere aedem Fortis Fortunae de manubiis faciendam locavit prope aedem eius deae ab
15 rege Servio Tullio dedicatam, et militibus ex praeda centenos binos asses et alterum tantum centurionibus atque equitibus, malignitate collegae gratius accipientibus munus, divisit. favor consulis tutatus ad populum
16 est L. Postumium, legatum eius, qui, dicta die a M. Scantio tribuno plebis, fugerat in legatione, ut fama ferebat, populi iudicium; iactarique magis quam peragi accusatio eius poterat.
- 1 XLVII. Exacto iam anno novi tribuni plebis magistratum inierant, iisque ipsis, quia vitio creati erant,

quinque post dies alii suffecti. — Lustrum conditum eo 2
 anno est a P. Cornelio Arvina, C. Marcio Rutilo cen-
 soribus; censa capitum milia ducenta sexaginta duo
 trecenta viginti unum. censores vicesimi sexti a pri-
 mis censoribus, lustrum undevicesimum fuit. — Eodem 3
 anno coronati primum ob res bello bene gestas ludos
 Romanos spectarunt palmaeque tum primum translato
 e Graecia more victoribus datae. — Eodem anno ab 4
 aedilibus curulibus, qui eos ludos fecerunt, damnatis
 aliquot pecuariis via a Martis silice ad Bovillas per-
 strata est.

Comitia consularia L. Papirius habuit; creavit con- 5
 sules Q. Fabium Maximi f. Gurgitem et D. Iunium
 Brutum Scaevam; ipse Papirius praetor factus.

Multis rebus laetus annus vix ad solacium unius 6
 mali, pestilentiae urentis simul urbem atque agros,
 suffecit; portentoque iam similis clades erat, et libri
 aditi, quinam finis aut quod remedium eius mali ab
 diis daretur. inventum in libris Aesculapium ab Epi- 7
 dauro Romam arcessendum. neque eo anno, quia bello
 occupati consules erant, quicquam de ea re actum,
 praeterquam quod unum diem Aesculapio supplicatio
 habita est.

PERIOCHA LIBRI XI.

Cum Fabius Gurges consul male adversus Samnites pugnas-
 set et senatus de removendo eo ab exercitu ageret, Fabius
 Maximus pater deprecatus hanc filii ignominiam eo maxime
 senatum movit, quod iturum se filio legatum pollicitus est,
 idque praestitit. eius consiliis et opera filius consul adiutus
 caesis Samnitibus triumphavit; C. Pontium, imperatorem Sam-
 nitium, ductum in triumpho securi percussit. cum pestilentia
 civitas laboraret, missi legati, ut Aesculapi signum Romam ab
 Epidaurum transferrent, anguem, qui se in navem eorum contu-
 lerat, in quo ipsum numen esse constabat, deportaverunt;
 eoque in insulam Tiberis egresso eodem loco aedes Aesculapio
 constituta est. L. Postumius consularis, quoniam, cum exer-

citui praeesset, opera militum in agro suo usus erat, damnatus est. pacem petentibus *Samnitibus* foedus quarto renovatum est. *Curius Dentatus* consul *Samnitibus* caesis et *Sabinis*, qui rebellaverant, victis et in deditionem acceptis bis in eodem magistratu triumphavit. coloniae deductae sunt *Castrum*, *Sena*, *Hadria*. triumviri capitales tunc primum creati sunt. censu acto lustrum conditum est: censa sunt civium capita CCLXXII. plebs propter aes alienum post graves et longas seditiones ad ultimum secessit in *Ianiculum*, unde a *Q. Hortensio* dictatore deducta est; isque in ipso magistratu decessit. res praeterea contra *Vulsinienses* gestas continet, item adversus *Lucanos*, contra quos auxilium *Thurinis* ferre placuerat.

PERIOCHA LIBRI XII.

Cum legati *Romanorum* a *Gallis* *Senonibus* interfecti essent, bello ob id *Gallis* indicto *L. Caecilius* praetor ab eis cum legionibus caesus est. cum a *Tarentinis* classis *Romana* direpta esset duumviro, qui praeerat classi, occiso, legati ad eos a senatu, ut de his iniuriis quererentur, missi pulsati sunt. ob id bellum eis indictum est. *Samnites* defecerunt. adversus eos et *Lucanos* et *Bruttios* et *Etruscos* aliquot proeliis a compluribus ducibus bene pugnatum est. *Pyrrhus* *Epirotarum* rex, ut auxilium *Tarentinis* ferret, in *Italiam* venit. cum in praesidium *Reginorum* legio *Campana* cum praefecto *Decio Vibellio* missa esset, occisis *Reginis* *Regium* occupavit.

PERIOCHA LIBRI XIII.

Valerius Laevinus consul parum prospere adversus *Pyrrhum* pugnavit, elephantorum maxime inusitata facie territis militibus. post id proelium cum corpora *Romanorum*, qui in acie ceciderant, *Pyrrhus* inspiceret, omnia versa in hostem invenit. populabundus usque ad urbem *Romanam* processit. *C. Fabricius* missus ad eum a senatu, ut de redimendis captivis ageret, frustra, ut patriam desereret, a rege temptatus est. captivi sine pretio remissi sunt. *Cineas* legatus a *Pyrrho* ad senatum missus petiit, ut componendae pacis causa rex in urbem reciperetur. de qua re cum ad frequentiore senatum referri placuisset, *Ap. Claudius*, qui propter valetudinem oculorum iam diu consiliis publicis se abstinuerat, venit in curiam

et sententia sua tenuit, ut id Pyrrho negaretur. Cn. Domitius censor primus ex plebe lustrum condidit: censa sunt civium capita CCLXXXVII CCXXII. iterum adversus Pyrrhum dubio eventu pugnatum est. cum Carthaginiensibus quarto foedus renovatum est. cum C. Fabricio consuli is, qui ad eum a Pyrrho transfugerat, polliceretur venenum se regi daturum, cum indicio ad regem remissus est. res praeterea contra Lucanos et Bruttios, Samnites et Etruscos prospere gestas continet.

PERIOCHA LIBRI XIV.

Pyrrhus in Siciliam traiecit. cum inter alia prodigia fulmine delectum esset in Capitolio Iovis signum, caput eius per haruspices inventum est. Curius Dentatus cum dilectum haberet, eius, qui citatus non responderat, bona primus vendidit; item Pyrrhum ex Sicilia in Italiam reversum vicit et Italia expulit. Fabricius censor P. Cornelium Rufinum consularem senatu movit, quod is decem argenti pondo facti haberet. lustrum a censoribus condito censa sunt capita civium CCLXXI CCXXXIV. cum Ptolemaeo, Aegypti rege, societas iuncta est. Sextilia virgo Vestalis damnata incesti viva defossa est. coloniae deductae sunt Posidonia et Cosa. Carthaginiensium classis auxilio Tarentinis venit; quo facto ab his foedus violatum est. res praeterea contra Lucanos et Bruttios et Samnites feliciter gestas et Pyrrhi regis mortem continet.

PERIOCHA LIBRI XV.

Victis Tarentinis pax et libertas data est. legio Campana, quae Regium occupaverat, obsessa deditione facta securi percussa est. cum legatos Apolloniatis ad senatum missos quidam iuvenes pulsassent, dediti sunt Apolloniatis. Picentibus victis pax data est. coloniae deductae Ariminum in Piceno, Beneventum in Samnio. tunc primum populus Romanus argento uti coepit. Umbri et Sallentini victi in deditionem accepti sunt. quaestorum numerus ampliatus est, ut essent octo.

PERIOCHA LIBRI XVI.

Origo Carthaginiensium et primordia urbis eorum referuntur. contra quos et Hieronem, regem Syracusanorum, auxilium Mamertinis ferendum senatus censuit, cum de ea re inter suadentes, ut id fieret, dissuadentesque contentio fuisset; transgressisque tunc primum mare exercitibus Romanis adversus Hieronem saepius bene pugnatum. petenti pax data est. lustrum a censoribus conditum: censa sunt civium capita CCLXXXII CCXXXIV. D. Iunius Brutus munus gladiatorium in honorem defuncti patris primus edidit. colonia Aesernia deducta est. res praeterea contra Poenos et Vulsinios prospere gestas continet

PERIOCHA LIBRI XVII.

Cn. Cornelius consul a classe Punica circumventus et per fraudem, velut in conloquium evocatus, captus est. C. Duillius consul adversus classem Poenorum prospere pugnavit primusque omnium Romanorum ducum navalis victoriae duxit triumphum. ob quam causam ei perpetuus quoque honos habitus est, ut revertenti a cena tibicine canente funale praeferretur. L. Cornelius consul in Sardinia et Corsica contra Sardos et Corsos et Hannonem, Poenorum ducem, feliciter pugnavit. Atilius Calatinus consul cum in locum a Poenis circumsessum temere exercitum duxisset, M. Calpurni tribuni militum virtute et opera evasit, qui cum trecentis militibus eruptione facta hostes in se converterat. Hannibal, dux Poenorum, victa classe, cui praefuerat, a militibus suis in crucem sublatus est. Atilius Regulus consul victis navali proelio Poenis in Africam traiecit.

PERIOCHA LIBRI XVIII.

Atilius Regulus in Africa serpentem portentosae magnitudinis cum magna clade militum occidit et, cum aliquot proeliis bene adversus Carthaginienses pugnasset, successorque ei a senatu prospere bellum gerenti non mitteretur, id ipsum per litteras ad senatum missas questus est, in quibus inter causas petendi successoris erat, quod agellus eius a mercennariis desertus esset. quaerente deinde fortuna, ut magnum utriusque casus exemplum in Regulo proderetur, arcessito a Carthaginiensibus Xanthippo, Lacedaemoniorum duce, victus proelio et

captus est. res deinde a ducibus Romanis omnibus terra marique prospere gestas deformaverunt naufragia classium. Tib. Coruncanius primus ex plebe pontifex maximus creatus est. P. Sempronius Sophus *M. Valerius Maximus* censores, cum senatum legerent, sedecim senatu moverunt; lustrum condiderunt, quo censa sunt civium capita CCXC VII DCCXC VII. Regulus missus a Carthaginiensibus ad senatum, ut de pace et, si eam non posset impetrare, de commutandis captivis ageret, sed iure iurando adstrictus rediturum se Carthaginem, si commutari captivos non placuisset, utrumque negandi auctor senatui fuit et, cum fide custodita reversus esset, supplicio a Carthaginiensibus de eo sumpto periit.

PERIOCHA LIBRI XIX.

Caecilius Metellus rebus adversus Poenos prospere gestis speciosum egit triumphum tredecim ducibus hostium et centum viginti elephantis in eo ductis. Claudius Pulcher consul contra auspicia profectus iussit mergi pullos, qui cibari volebant; infeliciter adversus Carthaginienses classe pugnavit et revocatus a senatu iussusque dictatorem dicere, Claudium Gliciam dixit, sortis ultimae hominem, qui coactus abdicare se magistratu postea ludos praetextatus spectavit. A. Atilius Calatinus primus dictator extra Italiam exercitum duxit. commutatio captivorum cum Poenis facta est. coloniae deductae sunt Fregenae, in agro Sallentino Brundisium. lustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita CCXLI CCXII. Claudia, soror P. Claudii, qui contemptis auspiciis male pugnaverat, a ludis revertens cum turba premeretur, dixit „utinam frater meus viveret et iterum classem duceret.“ ob eam causam multa ei dicta est. duo praetores tunc primum creati sunt. Caecilius Metellus pontifex maximus A. Postumium consulem, quoniam idem et flamen Martialis erat, cum is ad bellum gerendum proficisci vellet, in urbe tenuit nec passus est a sacris recedere. rebus adversus Poenos a pluribus ducibus prospere gestis summam victoriae C. Lutatius consul victa ad Aegates insulas classe Poenorum imposuit. petentibus Carthaginiensibus pax data est. cum templum Vestae arderet, Caecilius Metellus pontifex maximus ex incendio sacra rapuit. duae tribus adiectae sunt, Velina et Quirina.

PERIOCHA LIBRI XX.

Falisci cum rebellassent, sexto die perdomiti in deditio-
nem venerunt. Spoletium colonia deducta est. adversus Li-
gures tunc primum exercitus promotus est. Sardi et Corsi,
cum rebellassent, subacti sunt. Tuccia virgo Vestalis incesti
damnata est. bellum Illyriis propter unum ex legatis, qui ad
eos missi erant, occisum indictum est, subactique in deditio-
nem venerunt. praetorum numerus ampliatus est, ut essent
quattuor. Galli Transalpini, qui in Italiam inruperant, caesi
sunt. eo bello populum Romanum sui Latinique nominis octin-
genta milia armatorum habuisse *Fabius* dicit. exercitibus Ro-
manis tunc primum trans Padum ductis Galli Insubres aliquot
proeliis fusi in deditioem venerunt. M. Claudius Marcellus
consul occiso Gallorum Insubrium duce Virdomaro opima spo-
lia rettulit. Histri subacti sunt. item Illyrii, cum rebellassent,
domiti in deditioem venerunt. lustrum a censoribus ter con-
ditum est; primo lustro censa sunt civium capita CCLXX
DCCXIII **. libertini in quattuor tribus redacti sunt, cum
antea dispersi per omnes fuissent, Esquilinam, Palatinam, Su-
buranam, Collinam. C. *Flaminius* censor viam *Flaminiam*
muniit et circum Flaminium exstruxit. coloniae deductae sunt
in agro *de* Gallis capto Placentia et Cremona.

TITI LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER XXI.

PERIOCHA LIBRI XXI.

Initia belli Punici secundi referuntur et Hannibalis, ducis Poenorum, contra foedus per Hiberum flumen transitus; a quo Saguntinum, *sociorum* populi Romani, civitas obsessa octavo mense capta est. de quibus iniuriis missi legati ad Carthaginienses, qui quererentur. cum satis facere nollent, bellum eis indictum est. Hannibal superato Pyrenaeo saltu per Gallias fuis Volcis, qui obsistere conati erant ei, ad Alpes venit et laborioso per eas transitu, cum montanos quoque Gallos obvios aliquot proeliis repulisset, descendit in Italiam et ad Ticinum flumen Romanos equestri proelio fudit; in quo vulneratum P. Cornelium Scipionem protexit filius, qui Africani postea nomen accepit. iterumque exercitu Romano ad flumen Trebiam fuso Hannibal Apenninum quoque per magnam vexationem militum propter vim tempestatum transiit. Cn. Cornelius Scipio in Hispania contra Poenos prospere pugnavit duce hostium Magone capto.

I. In parte operis mei licet mihi praefari, quod in ¹ principio summae totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maxime omnium memorabile, quae umquam gesta sint, me scripturum, quod Hannibale duce Carthaginienses cum populo Romano gessere. nam ² neque validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma neque his ipsis tantum umquam virium aut roboris fuit, et haud ignotas belli artes inter sese sed expertas primo Punico conferebant bello,

- et adeo varia fortuna belli ancepsque Mars fuit, ut
3 propius periculum fuerint, qui vicerunt. odiis etiam
prope maioribus certarunt quam viribus, Romanis in-
dignantibus, quod victoribus victi ultro inferrent arma,
Poenis, quod superbe avareque crederent imperitatum
4 victis esse. fama est etiam, Hannibalem annorum ferme
novem pueriliter blandientem patri Hamilcari, ut duce-
retur in Hispaniam, cum perfecto Africo bello exerci-
tum eo traiecturus sacrificaret, altaribus admotum tactis
sacris iure iurando adactum, se cum primum posset
5 hostem fore populo Romano. angebant ingentis spiritus
virum Sicilia Sardiniaque amissae: nam et Siciliam
nimis celeri desperatione rerum concessam et Sardiniam
inter motum Africae fraude Romanorum stipendio etiam
1 insuper inposito interceptam. II. his anxius curis ita se
Africo bello, quod fuit sub recentem Romanam pacem,
per quinque annos, ita deinde novem annis in Hispania
2 augendo Punico imperio gessit, ut appareret, maius
eum, quam quod gereret, agitare in animo bellum et,
si diutius vixisset, Hamilcare duce Poenos arma Italiae
inlaturos fuisse, quae Hannibalis ductu intulerunt.
- 3 Mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hanni-
balis distulerunt bellum. medius Hasdrubal inter pa-
trem ac filium octo ferme annos imperium obtinuit,
flore aetatis, uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus,
4 gener inde ob aliam indolem profecto animi adscitus
et, quia gener erat, factionis Barcinae opibus, quae
apud milites plebemque plus quam modicae erant, haud
5 sane voluntate principum in imperio positus. is plura
consilio quam vi gerens hospitiiis magis regulorum
conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus
quam bello aut armis rem Carthaginiensem auxit.
6 ceterum nihilo ei pax tutior fuit: barbarus eum qui-
dam palam ob iram interfecti ab eo domini obtrunca-
vit, comprehensusque ab circumstantibus haud alio, quam
si evasisset, vultu, tormentis quoque cum laceraretur,
eo fuit habitu oris, ut superante laetitia dolores ridentis

etiam speciem praeberit. cum hoc Hasdrubale, quia 7
 mirae artis in sollicitandis gentibus imperioque suo
 iungendis fuerat, foedus renovaverat populus Romanus,
 ut finis utriusque imperii esset amnis Hiberus Sagun-
 tinisque mediis inter imperia duorum populorum liber-
 tas servaretur.

III. In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit quin * 1
 praerogativa militaris, qua * extemplo iuvenis Hannibal
 in praetorium delatus imperatorque ingenti omnium
 clamore atque adsensu appellatus erat, favor plebis
 sequebatur. hunc vixdum puberem Hasdrubal litteris 2
 ad se accersierat, actaque res etiam in senatu fuerat.
 Barcinis nitentibus, ut adsuesceret militiae Hannibal
 atque in paternas succederet opes, Hanno alterius 3
 factionis princeps 'Et aequum postulare videtur' inquit
 'Hasdrubal, et ego tamen non censeo, quod petit, tri-
 buendum'. cum admiratione tam ancipitis sententiae 4
 in se omnis convertisset, 'Florem aetatis' inquit 'Has-
 drubal, quem ipse patri Hannibalis fruendum praebeat,
 iusto iure eum a filio repeti censet; nos tamen minime
 decet iuventutem nostram pro militari rudimento ad-
 suefacere libidini praetorum. an hoc timemus, ne 5
 Hamilcaris filius nimis sero imperia inmodica et regni
 paterni speciem videat, et, cuius regis genero heredi-
 tarii sint relictis exercitus nostri, eius filio parum ma-
 ture serviamus? ego istum iuvenem domi tenendum 6
 sub legibus, sub magistratibus, docendum vivere aequo
 iure cum ceteris censeo, ne quandoque parvus hic ignis
 incendium ingens exsuscitet'. IV. pauci ac ferme opti- 1
 mus quisque Hannoni adsentiebantur; sed, ut plerumque
 fit, maior pars meliorem vicit.

Missus Hannibal in Hispaniam primo statim ad-
 ventu omnem exercitum in se convertit: Hamilcarem 2
 iuvenem redditum sibi veteres milites credere, eundem
 vigorem in vultu vimque in oculis habitum oris linea-
 mentaque intueri. dein brevi effecit, ut pater in se
 minimum momentum ad favorem conciliandum esset.

3 numquam ingenium idem ad res diversissimas, paren-
dum atque imperandum, habilis fuit. itaque haud
facile discerneres, utrum imperatori an exercitui carior
4 esset: neque Hasdrubal alium quemquam praeficere
malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum esset,
neque milites alio duce plus confidere aut audere.
5 plurimum audaciae ad pericula capessenda, plurimum
consilii inter ipsa pericula erat. nullo labore aut corpus
6 fatigari aut animus vinci poterat. caloris ac frigoris
patientia par; cibi potionisque desiderio naturali, non
voluptate modus finitus; vigiliarum somnique nec die
7 nec nocte discriminata tempora: id, quod gerendis rebus
superesset, quieti datum; ea neque molli strato neque
silentio accersita; multi saepe militari sagulo opertum
humi iacentem inter custodias stationesque militum
8 conspexerunt. vestitus nihil inter aequales excellens;
arma atque equi conspiciebantur. equitum peditumque
idem longe primus erat; princeps in proelium ibat,
9 ultimus conserto proelio excedebat. has tantas viri
virtutes ingentia vitia aequabant: inhumana crudelitas,
perfidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti,
nullus deum metus, nullum ius iurandum, nulla religio.
10 cum hac indole virtutum atque vitiorum triennio sub
Hasdrubale imperatore meruit nulla re, quae agenda
videndaque magno futuro duci esset, praetermissa.

1 V. Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia
ei provincia decreta bellumque Romanum mandatum
2 esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem
Hamilcarem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus ali-
quis opprimeret, Saguntinis inferre bellum statuit.
3 quibus oppugnandis quia haud dubie Romana arma
movebantur, in Olcadum prius fines — ultra Hiberum
ea gens in parte magis quam in ditione Carthaginien-
sium erat — induxit exercitum, ut non petisse Sagun-
tinos, sed rerum serie finitimis domitis gentibus iun-
4 gendoque tractus ad id bellum videri posset. Cartalam
urbem opulentam, caput gentis eius, expugnat diripit-

que; quo metu percussae minores civitates stipendio
 inposito imperium acceperunt. victor exercitus opulentus-
 que praeda Carthaginem Novam in hiberna est deductus.
 ibi large partiendo praedam stipendioque praeterito cum 5
 fide exsolvendo cunctis civium sociorumque animis in
 se firmatis vere primo in Vaccaeos promotum bellum.
 Hermandica et Arbocala, eorum urbes, vi captae. Ar- 6
 bocala et virtute et multitudine oppidanorum diu de-
 fensa. ab Hermandica profugi exulibus Olcadum, priore 7
 aestate domitae gentis, cum se iunxissent, concitant 8
 Carpetanos, adortique Hannibalem regressum ex Vaccaeis
 haud procul Tago flumine agmen grave praeda turba-
 vere. Hannibal proelio abstinuit, castrisque super ripam 9
 positis, cum prima quies silentiumque ab hostibus fuit,
 amnem vado traiecit valloque ita producto, ut locum
 ad transgrediendum hostes haberent, invadere eos trans-
 euntes statuit. equitibus praecepit, ut, cum ingressos, 10
 aquam viderent, adorirentur inpeditum agmen; in ripa
 elephantos — quadraginta autem erant — disponit.
 Carpetanorum cum adpendicibus Olcadum Vaccaeorum- 11
 que centum milia fuere, invicta acies, si aequo dimi-
 caretur campo. itaque et ingenio feroces et multitudine 12
 freti et, quod metu cessasse credebant hostem, id morari
 victoriam rati, quod interesset amnis, clamore sublato
 passim sine ullius imperio, qua cuique proximum est,
 in amnem ruunt. at ex parte altera ripae vis ingens 13
 equitum in flumen inmissa, medioque alveo haudqua-
 quam pari certamine concursum, quippe ubi pedes in 14
 stabilis ac vix vado fidens vel ab inermi equite equo
 temere acto perverti posset, eques corpore armisque
 liber, equo vel per medios gurgites stabili, comminus
 eminusque rem gereret. pars magna flumine absumpta; 15
 quidam verticoso amni delati in hostis ab elephantis
 obtriti sunt. postremi, quibus regressus in suam ripam 16
 tutior fuit, ex varia trepitatione cum in unum colli-
 gerentur, priusquam a tanto pavore reciperent animos,
 Hannibal agmine quadrato amnem ingressus fugam ex

ripa fecit vastatisque agris intra paucos dies Carpetanos quoque in deditionem accepit. et iam omnia trans Hiberum praeter Saguntinos Carthaginiensium erant.

VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat, ceterum iam belli causa certamina cum finitimis serebantur, maxime Turdetanis. quibus cum adesset idem, qui litis erat sator, nec certamen iuris, sed vim quaeri appareret, legati a Saguntinis Romam missi auxilium ad bellum iam haud dubie imminens orantes. consules tunc Romae erant P. Cornelius Scipio et Ti. Sempronius Longus. qui cum legatis in senatum introductis de re publica rettulissent, placuissetque mitti legatos in Hispaniam ad res sociorum inspiciendas, quibus si videretur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Saguntinis, sociis populi Romani, abstineret, et Carthaginem in Africam traicerent ac sociorum populi Romani querimonias deferrent, — hac legatione decreta necdum missa, omnium spe celerius Saguntum oppugnari allatum est. tunc relata de integro res ad senatum; et alii provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes terra marique rem gerendam censebant, alii totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum; erant, qui non temere movendam rem tantam expectandosque ex Hispania legatos censerent. haec sententia, quae tutissima videbatur, vicit, legatique eo maturius missi P. Valerius Flaccus et Q. Baebius Tamphilus Saguntum ad Hannibalem atque inde Carthaginem, si non ab-sisteretur bello, ad ducem ipsum in poenam foederis rupti deprecandum.

VII. Dum ea Romani parant consultantque, iam Saguntum summa vi oppugnabatur. civitas ea longe opulentissima ultra Hiberum fuit, sita passus mille ferme a mari. oriundi a Zacyntho insula dicuntur, mixtique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis; ceterum in tantas brevi creverant opes seu maritimis seu terrestribus fructibus seu multitudinis incremento seu disciplinae sanctitate, qua fidem socialem usque ad perniciem

suam coluerunt. Hannibal infesto exercitu ingressus 4
finis pervastatis passim agris urbem tripertito adgre-
ditur. angulus muri erat in planiorem patentioreque 5
quam cetera circa vallem vergens. adversus eum vineas
agere instituit, per quas aries moenibus admoveri posset.
sed ut locus procul muro satis aequus agendis vineis 6
fuit, ita haudquaquam prospere, postquam ad effectum
operis ventum est, coeptis succedebat. et turris ingens 7
imminebat, et murus, ut in suspecto loco, supra ceterae
modum altitudinis emunitus erat, et iuventus delecta,
ubi plurimum periculi ac timoris ostendebatur, ibi vi
maiore obsistebant. ac primo missilibus submovere 8
hostem nec quicquam satis tutum munientibus pati;
deinde iam non pro moenibus modo atque turri tela
micare, sed ad erumpendum etiam in stationes opera-
que hostium animus erat; quibus tumultuariis certa- 9
minibus haud ferme plures Saguntini cadebant quam
Poeni. ut vero Hannibal ipse, dum murum incautius 10
subit, adversum femur tragula graviter ictus cecidit,
tanta circa fuga ac trepidatio fuit, ut non multum
abesset, quin opera ac vineae desererentur. VIII. obsidio 1
deinde per paucos dies magis quam oppugnatio fuit,
dum vulnus ducis curaretur. per quod tempus ut quies
certaminum erat, ita ab apparatu operum ac munitio-
num nihil cessatum. itaque acrius de integro coortum 2
est bellum, pluribusque partibus, vix accipientibus qui-
busdam opera locis, vineae coeptae agi admoverique
aries. abundabat multitudine hominum Poenus; ad 3
centum quinquaginta milia habuisse in armis satis
creditur; oppidani ad omnia tuenda atque obeunda, 4
multifariam distineri coepti, non sufficebant. itaque 5
iam feriebantur arietibus muri quassataeque multae
partes erant; una continentibus ruinis nudaverat urbem:
tres deinceps turres quantumque inter eas muri erat
cum fragore ingenti prociderant. captum oppidum ea 6
ruina crediderant Poeni, qua, velut si pariter utrosque
murus texisset, ita utrimque in pugnam procursum

7 est. nihil tumultuariae pugnae simile erat, quales in
oppugnationibus urbium per occasionem partis alterius
conseri solent, sed iustae acies velut patenti campo
inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia inter-
8 vallo constiterant. hinc spes, hinc desperatio animos
inritat, Poeno cepisse iam se urbem, si paulum adni-
tatur, credente, Saguntinis pro nudata moenibus patria
corpora opponentibus nec ullo pedem referente, ne in
9 relictum a se locum hostem inmitteret. itaque quo
acrius et confertim magis utrimque pugnabant, eo plures
vulnerabantur nullo inter arma corporaque vano inter-
10 cidente telo. phalarica erat Saguntinis missile telum
hastili abiegno et cetera tereti praeterquam ad extre-
mum, unde ferrum extabat; id, sicut in pilo, quadratum
11 stuppa circumligabant linebantque pice; ferrum autem
tres longum habebat pedes, ut cum armis transfigere
corpus posset. sed id maxime, etiam si haesisset in scuto
12 nec penetrasset in corpus, pavorem faciebat, quod, cum
medium accensum mitteretur conceptumque ipso motu
multo maiorem ignem ferret, arma omitti cogebat nudum-
1 que militem ad insequentes ictus praebibat. IX. cum
diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis, quia praeter
spem resisterent, crevissent animi, Poenus, quia non
2 vicisset, pro victo esset, clamorem repente oppidani
tollunt hostemque in ruinas muri expellunt, inde in-
peditum trepidantemque exturbant, postremo fusum
fugatumque in castra redigunt.

3 Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est;
quibus obviam ad mare missi ab Hannibale, qui dice-
rent nec tuto eos adituros inter tot tam effrenatarum
gentium arma, nec Hannibali in tanto discrimine rerum
4 operae esse legationes audire. apparebat non admissos
protinus Carthaginem ituros. litteras igitur nuntios-
que ad principes factionis Barcinae praemittit, ut prae-
pararent suorum animos, ne quid pars altera gratificari
1 populo Romano posset. X. itaque, praeterquam quod ad-
missi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio

fuit. Hanno unus adversus senatum causam foederis 2
magno silentio propter auctoritatem suam, *non* cum 3
adsensu audientium egit, per deos foederum arbitros
ac testis senatum obtestans, ne Romanum cum Sagun-
tino suscitarent bellum; monuisse, praedixisse se, ne
Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent; non
manes, non stirpem eius conquiescere viri, nec umquam,
donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit,
quietura Romana foedera. 'iuvenem flagrantem cupi- 4
dine regni viamque unam ad id cernentem, si ex bellis
bella serendo succinctus armis legionibusque vivat,
velut materiam igni praebentes ad exercitus misistis.
aluistis ergo hoc incendium, quo nunc ardetis. Sagun- 5
tum vestri circumsedent exercitus, unde arcentur foe-
dere; mox Carthaginem circumsedebunt Romanae legio-
nes ducibus isdem diis, per quos priore bello rupta
foedera sunt ulti. utrum hostem an vos an fortunam 6
utriusque populi ignoratis? legatos ab sociis et pro
sociis venientes bonus imperator vester in castra non
admisit, ius gentium sustulit; hi tamen, unde ne hostium
quidem legati arcentur, pulsati ad vos venerunt; res ex
foedere repetunt; publica fraus absit, auctorem culpae
et reum criminis deposcunt. quo lenius agunt, segnius 7
incipiunt, eo, cum coeperint, vereor ne perseverantius
saeviant. Aegatis insulas Erycemque ante oculos pro-
ponite, quae terra marique per quattuor et viginti
annos passi sitis. nec puer hic dux erat, sed pater 8
ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. sed Tarento,
id est Italia, non abstinueramus ex foedere, sicut nunc
Sagunto non abstinemus. vicerunt ergo dii homines, 9
et id de quo verbis ambigebatur, uter populus foedus
rupisset, eventus belli velut aequus iudex, unde ius
stabat, ei victoriam dedit. Carthagini nunc Hannibal 10
vineas turresque admovet, Carthaginis moenia quatit
ariete: Sagunti ruinae — falsus utinam vates sim —
nostris capitibus incident, susceptumque cum Saguntinis
bellum habendum cum Romanis est. dedemus ergo 11

Hannibalem? dicet aliquis. scio meam levem esse in eo auctoritatem propter paternas inimicitias; sed et Hamilcarem eo perisse laetatus sum, quod, si ille viveret, bellum iam haberemus cum Romanis, et hunc iuvenem tamquam furiam facemque huius belli odi ac
12 detestor; nec dedendum solum ad piaculum rupti foederis, sed, si nemo deposceret, devehendum in ultimas maris terrarumque oras, ablegandum eo, unde nec ad nos nomen famaue eius accidere neque ille sollicitare
13 quietae civitatis statum posset. ego ita censeo, legatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant, alios, qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto abducat, ipsumque Hannibalem ex foedere Romanis dedant; tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas
1 decerno.' XI. cum Hanno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit: adeo prope omnis senatus Hannibalis erat; infestiusque locutum arguebant Hannonem quam Flaccum Valerium legatum
2 Romanum. responsum inde legatis Romanis est, bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse; populum Romanum iniuste facere, si Saguntinos vetustissimae Carthaginensium societati praeponat.
3 Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal, quia fessum militem proeliis operibusque habebat, paucorum iis dierum quietem dedit stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis. interim animos eorum nunc ira in hostis stimulando,
4 nunc spe praemiorum accendit; ut vero pro contione praedam captae urbis edixit militum fore, adeo accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset, nulla
5 vi resisti videretur posse. Saguntini ut a proeliis quietem habuerant nec lacescentes nec lacesciti per aliquot dies, ita non nocte, non die umquam cessaverant ab opere, ut novum murum ab ea parte, qua
6 patefactum oppidum ruinis erat, reficerent. inde opugnatio eos aliquanto atrocior quam ante adorta est, nec, qua primum aut potissimum parte ferrent opem,

cum omnia variis clamoribus streperent, satis scire poterant. ipse Hannibal, qua turris mobilis omnia munimenta urbis superans altitudine agebatur, hortator aderat. quae cum admota catapultis ballistisque per omnia tabulata dispositis muros defensoribus nudasset, tum Hannibal occasionem ratus quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit. nec erat difficile opus, quod caementa non calce durata erant, sed interlita luto structurae antiquo genere. itaque latius, quam qua caederetur, ruebat, perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vadebant. locum quoque editum capiunt, collatisque eo catapultis ballistisque, ut castellum in ipsa urbe velut arcem imminens haberent, muro circumdant; et Saguntini murum interiorem ab nondum capta parte urbis ducunt. utrimque summa vi et muniunt et pugnant; sed interiora tuendo minorem in dies urbem Saguntini faciunt. simul crescit inopia omnium longa obsidione et minuitur expectatio externae opis, cum tam procul Romani, unica spes, circa omnia hostium essent. paulisper tamen adfectos animos recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque, qui duo populi dilectus acerbitate consternati retentis conquisitoribus metum defectionis cum praebuissent, oppressi celeritate Hannibalis omiserunt mota arma. XII. nec Sagunti oppugnatio segnior erat Maharbale Himilconis filio — eum praefecerat Hannibal — ita impigre rem agente, ut ducem abesse nec cives nec hostes sentirent. is et proelia aliquot secunda fecit et tribus arietibus aliquantum muri discussit strataque omnia recentibus ruinis advenienti Hannibali ostendit. itaque ad ipsam arcem extemplo ductus exercitus, atroxque proelium cum multorum utrimque caede initum et pars arcis capta est.

Temptata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem Saguntinum et Alorcum Hispanum. Alco in sociis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, cum

ad Hannibalem noctu transisset, postquam nihil lacrimae movebant condicionesque tristes ut ab irato victore ferebantur, transfuga ex oratore factus apud hostem mansit, moriturum adfirmans, qui sub condicionibus iis
5 de pace ageret. postulabatur autem, redderent res Turdetanis traditoque omni auro atque argento egressi urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Poenus
6 iussisset. has pacis leges abnuente Alcone accepturos Saguntinos, Alorco, vinci animos, ubi alia vincantur, adfirmans, se pacis eius interpretem fore pollicetur; erat autem tum miles Hannibalis, ceterum publice
7 Saguntinis amicus atque hospes. tradito palam telo custodibus hostium transgressus munimenta ad praetorem Saguntinum — et ipse ita iubebat — est de-
8 ductus. quo cum extemplo concursus omnis generis hominum esset factus, summoti cetera multitudine senatus Alorco datus est, cuius talis oratio fuit: XIII. 'Si
1 civis vester Alco, sicut ad pacem petendam ad Hannibalem venit, ita pacis condiciones ab Hannibale ad vos rettulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos veni;
2 sed cum ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem — sua, si metum simulavit, vestra, si periculum est apud vos vera referentibus —, ego, ne ignoraretis esse aliquas et salutis et pacis vobis condiciones, pro vetusto hospitio, quod mihi vobiscum est, ad vos
3 veni. vestra autem causa me nec ullius alterius loqui, quae loquor apud vos, vel ea fides sit, quod neque dum vestris viribus restitistis neque dum auxilia ab Romanis sperastis pacis umquam apud vos mentionem
4 feci. postquam nec ab Romanis vobis ulla est spes nec vestra vos iam aut arma aut moenia satis defendunt, pacem adfero ad vos magis necessariam quam
5 aequam. cuius ita aliqua spes est, si eam, quem ad modum ut victor fert Hannibal, sic vos ut victi audietis et non id, quod amittitur, in damno, cum omnia victoris sint, sed, quidquid relinquitur, pro munere habituri

estis. urbem vobis, quam ex magna parte dirutam, 6
 captam fere totam habet, adimit, agros relinquit, locum
 adsignaturus, in quo novum oppidum aedificetis. aurum
 et argentum omne publicum privatumque ad se iubet
 deferri; corpora vestra, coniugum ac liberorum vestro- 7
 rum servat inviolata, si inermes cum binis vestimentis
 velitis ab Sagunto exire. haec victor hostis imperat; 8
 haec, quamquam sunt gravia atque acerba, fortuna
 vestra vobis suadet. equidem haud despero, cum om-
 nium potestas ei facta sit, aliquid ex his [rebus] re-
 missurum; sed vel haec patienda censeo potius, quam 9
 trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora vestra
 coniuges ac liberos belli iure sinatis.'

XIV. Ad haec audienda cum circumfusa paulatim 1
 multitudine permixtum senatui esset populi concilium,
 repente primores secessionem facta, priusquam responsum
 daretur, argentum aurumque omne ex publico privato-
 que in forum conlatum in ignem ad id raptim factum
 conicientes eodem plerique semet ipsi praecipitaverunt.
 cum ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, 2
 alius insuper tumultus ex arce auditur. turris diu
 quassata prociderat, perque ruinam eius cohors Poeno-
 rum impetu facto cum signum imperatori dedisset nu-
 datam stationibus custodiisque solitis hostium esse
 urbem, non cunctandum in tali occasione ratus Hannibal 3
 totis viribus adgressus urbem momento cepit, signo
 dato, ut omnes puberes interficerentur. quod imperium
 crudele, ceterum prope necessarium cognitum ipso
 eventu est: cui enim parci potuit ex iis, qui aut inclusi 4
 cum coniugibus ac liberis domos super se ipsos con-
 cremaverunt aut armati nullum ante finem pugnae
 quam morientes fecerunt? XV. captum oppidum est 1
 cum ingenti praeda. quamquam pleraque ab dominis
 de industria corrupta erant, et in caedibus vix ullum
 discrimen aetatis ira fecerat, et captivi militum praeda
 fuerant, tamen et ex pretio rerum venditarum ali- 2
 quantum pecuniae redactum esse constat et multam

pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem.

3 Octavo mense, quam coeptum oppugnari, captum Saguntum quidam scripsere; inde Carthaginem Novam in hiberna Hannibalem concessisse; quinto deinde mense, quam ab Carthagine profectus sit, in Italiam pervenisse.
 4 quae si ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius Ti. Sempronius consules fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati Saguntini missi sint et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem,
 5 ambo aliquanto post ad Trebiam, pugnaverint. aut omnia breviora aliquanto fuere aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius Ti. Sempronius consules
 6 fuerunt, non coeptum oppugnari est, sed captum. nam excessisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servili et C. Flamini non potest, quia C. Flaminius Arimini consulatum iniit, creatus a Ti. Sempronio consule, qui post pugnam ad Trebiam ad creandos consules Romam cum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

1 XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant ab Carthagine, Romam rettulerunt omnia hostilia esse, et
 2 Sagunti excidium nuntiatum est; tantusque simul maeror patres misericordiaque sociorum peremptorum indigne et pudor non lati auxilii et ira in Carthaginienses metusque de summa rerum cepit, velut si iam ad portas hostis esset, ut tot uno tempore motibus animi turbati
 3 trepidarent magis quam consulerent: nam neque hostem acriorem bellicosioremq; secum congressum nec rem Romanam tam desidem umquam fuisse atque inbellem.
 4 Sardos Corsosque et Histros atque Illyrios lacessisse magis quam exercuisse Romana arma, et cum Gallis
 5 tumultuatum verius quam belligeratum; Poenum hostem veteranum trium et viginti annorum militia durissima inter Hispanas gentes, semper victorem, duci acerrimo adsuetum, recentem ab excidio opulentissimae urbis
 6 Hiberum transire, trahere secum tot excitos Hispanorum

populos, concituro auidas semper armorum Gallicas gentes: cum orbe terrarum bellum gerendum in Italia ac pro moenibus Romanis esse.

XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae 1 erant; tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilia evenit. sex in eum annum decretae le- 2 giones et socium quantum ipsis videretur et classis quanta parari posset. quattuor et viginti peditum Romanorum 3 milia scripta et mille octingenti equites, sociorum quadraginta milia peditum, quattuor milia et quadringenti equites; naves ducentae viginti quinqueres, celoces viginti deducti. latum inde ad populum, vellent iube- 4 rent populo Carthaginensi bellum indici; eiusque belli causa supplicatio per urbem habita atque adorati dii, ut bene ac feliciter eveniret quod bellum populus Romanus iussisset.

Inter consules ita copiae divisae: Sempronio datae 5 legiones duae — ea quaterna milia erant peditum et treceni equites — et sociorum sedecim milia peditum, equites mille octingenti, naves longae centum sexaginta, celoces duodecim. cum his terrestribus maritimisque 6 copiis Ti. Sempronius missus in Siciliam, ita in Africam transmissurus, si ad arcendum Italia Poenum consul alter satis esset. Cornelio minus copiarum datum, quia 7 L. Manlius praetor et ipse cum haud invalido praesidio in Galliam mittebatur; navium maxime Cornelio nu- 8 merus deminutus: sexaginta quinqueres datae — neque enim mari venturum aut ea parte belli dimicaturum hostem credebant — et duae Romanae legiones cum suo iusto equitatu et quattuordecim milibus sociorum peditum, equitibus mille sescentis. duas legio- 9 nes Romanas et decem milia sociorum peditum, mille equites socios, sescentos Romanos Gallia provincia eodem versa in Punicum bellum habuit.

XVIII. His ita conparatis, ut omnia iusta ante bel- 1 lum fierent, legatos maiores natu Q. Fabium M. Livium L. Aemilium C. Licinium Q. Baebium in Africam mittunt

ad percunctandos Carthaginienses, publicone consilio
2 Hannibal Saguntum oppugnasset, et, si, id quod facturi
videbantur, faterentur ac defenderent publico consilio
factum, ut indicerent populo Carthaginiensi bellum.
3 Romani postquam Carthaginem venerunt, cum senatus
datus esset et Q. Fabius nihil ultra quam unum, quod
mandatum erat, percunctatus esset, tum ex Carthagi-
4 niensibus unus: Praecepta vestra, Romani, et prior le-
gatio fuit, cum Hannibalem tamquam suo consilio Sa-
guntum oppugnantem deposcebatis; ceterum haec legatio
verbis adhuc lenior est, re asperior. tunc enim Han-
5 nibal et insimulabatur et deposcebatur; nunc ab nobis
et confessio culpa exprimitur et ut a confessis res
6 extemplo repetuntur. ego autem non privato publicone
consilio Saguntum oppugnatum sit quaerendum cen-
7 seam, sed utrum iure an iniuria. nostra enim haec
quaestio atque animadversio in civem nostrum est, quid
nostro aut suo fecerit arbitrio; vobiscum una discep-
8 tatio est, licueritne per foedus fieri. itaque quoniam
discerni placet, quid publico consilio, quid sua sponte
imperatores faciant, nobis vobiscum foedus est a C. Lu-
tatio consule ictum, in quo cum caveretur utrorumque
sociis, nihil de Saguntinis — necdum enim erant socii
9 — cautum est. at enim eo foedere, quod cum Has-
drubale ictum est, Saguntini excipiuntur. adversus
quod ego nihil dicturus sum, nisi quod a vobis didici.
10 vos enim quod C. Lutatius consul primo nobiscum foe-
dus icit, quia neque ex auctoritate patrum nec populi
iussu ictum erat, negastis vos eo teneri; itaque aliud
11 de integro foedus publico consilio ictum est. si vos
non tenent foedera vestra nisi ex auctoritate aut iussu
vestro icta, ne nos quidem Hasdrubalis foedus, quod
12 nobis insciis icit, obligare potuit. proinde omittite Sa-
gunti atque Hiberi mentionem facere, et, quod diu par-
13 turit animus vester, aliquando pariat.' tum Romanus
sinu ex toga facto 'Hic' inquit 'vobis bellum et pacem
portamus: utrum placet, sumite'. sub hanc vocem haud

minus ferociter, daret utrum vellet, succlamatum est. et cum is iterum sinu effuso bellum dare dixisset, ac- 14
cipere se omnes responderunt et, quibus acciperent
animis, isdem se gesturos.

XIX. Haec derecta percunctatio ac denuntiatio belli 1
magis ex dignitate populi Romani visa est quam de foede-
rum iure verbis disceptare, cum ante, tum maxime Sagunto
excisa. nam si verborum disceptationis res esset, quid 2
foedus Hasdrubalis cum Lutatii priore foedere, quod
mutatum est, comparandum erat, cum in Lutatii foedere
diserte additum esset, ita id ratum fore, si populus 3
censuisset, in Hasdrubalis foedere nec exceptum tale
quicquam fuerit, et tot annorum silentio ita vivo eo
conprobatum sit foedus, ut ne mortuo quidem auctore
quicquam mutaretur? quamquam, et si priore foedere 4
staretur, satis cautum erat Saguntinis sociis utrorum-
que exceptis. nam neque additum erat 'iis qui tunc
essent' nec 'ne qui postea adsumerentur'; et cum ad 5
sumere novos liceret socios, quis aequum censeret aut
ob nulla quemquam merita in amicitiam recipi aut re-
ceptos in fidem non defendi? tantum ne Carthaginien-
sium socii aut sollicitarentur ad defectionem aut sua
sponte desciscentes reciperentur.

Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romae im- 6
peratum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates et in
societatem perlicerent aut averterent a Poenis, traiece-
runt. ad Bargusios primum venerunt, a quibus benigne 7
excepti, quia taedebat imperii Punici, multos trans
Hiberum populos ad cupidinem novae fortunae erexe-
runt. ad Volcianos inde est ventum, quorum celebre 8
per Hispaniam responsum ceteros populos ab societate
Romana avertit. ita enim maximus natus ex iis in con-
cilio respondit: 'Quae verecundia est, Romani, postu- 9
lare vos, uti vestram Carthaginensium amicitiae prae-
ponamus, cum, qui id fecerunt [Saguntini], crudelius,
quam Poenus hostis perdidit, vos socii prodideritis? .
ibi quaeratis socios censeo, ubi Saguntina clades ignota. 10

est; Hispanis populis sicut lugubre ita insigne documentum Sagunti ruinae erunt, ne quis fidei Romanae
 11 aut societati confidat.' inde extemplo abire finibus Volcianorum iussi ab nullo deinde concilio Hispaniae benigniora verba tulere. ita nequiquam peragrata Hispania
 1 in Galliam transeunt. XX. in iis nova terribilisque species visa est, quod armati — ita mos gentis erat —
 2 in concilium venerunt. cum verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani ac magnitudinem imperii petissent, ne Poeno bellum Italiae inferenti per agros urbesque suas transitum darent, tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus maioribusque natu
 3 iuventus sedaretur; adeo stolida impudensque postulatio visa est censere, ne in Italiam transmittant Galli bellum, ipsos id avertere in se agrosque suos pro alienis
 4 populandos obicere. sedato tandem fremitu responsum legatis est, neque Romanorum in se meritum esse neque Carthaginiensium iniuriam, ob quae aut pro Romanis
 5 aut adversus Poenos sumant arma; contra ea audire sese, gentis suae homines agro finibusque Italiae pelli a populo Romano stipendiumque pendere et cetera indigna pati. eadem ferme in ceteris Galliae conciliis dicta auditaque; nec hospitale quicquam pacatumve satis
 6 prius auditum, quam Massiliam venire. ibi omnia ab sociis inquisita cum cura ac fide cognita: praeoccupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos esse; sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore — adeo ferocia atque indomita ingenia esse —, ni subinde auro, cuius avidissima gens est, principum animi concilientur.
 7 ita peragratis Hispaniae Galliaeque populis legati Romam redeunt haud ita multo post, quam consules in provincias profecti erant. civitatem omnem expectatione belli erectam invenerunt, satis constante fama iam Hiberum Poenos transisse.

1 XXI. Hannibal Sagunto capto Carthaginem Novam in hiberna concesserat, ibique auditis, quae Romae quaeque Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem

solum sed etiam causam esse belli, partitis divenditis- 2
que reliquiis praedae nihil ultra differendum ratus Hi-
spani generis milites convocat. 'Credo ego vos,' inquit 3
'socii, et ipsos cernere, pacatis omnibus Hispaniae po-
pulis aut finiendam nobis militiam exercitusque dimit-
tendos esse aut in alias terras transferendum bellum;
ita enim hae gentes non pacis solum sed etiam victo- 4
riae bonis florebunt, si ex aliis gentibus praedam et
gloriam quaeremus. itaque cum longinqua a domo 5
instet militia incertumque sit, quando domos vestras
et quae cuique ibi cara sunt visuri sitis, si quis ve-
strum suos invisere volt, commeatum do. primo vere 6
edico adsitis, ut diis bene iuvantibus bellum ingentis
gloriae praedaeque futurum incipiamus.' omnibus fere 7
visendi domos oblata ultro potestas grata erat, et iam
desiderantibus suos et longius in futurum providentibus
desiderium. per totum tempus hiemis quies inter labores 8
aut iam exhaustos aut mox exhauriendos renovavit
corpora animosque ad omnia de integro patienda. vere
primo ad edictum convenere.

Hannibal, cum recensuisset omnium gentium au- 9
xilia, Gadis profectus Herculi vota exsolvit novisque se
obligat votis, si cetera prospera evenissent. inde par- 10
tiens curas simul *in* inferendum atque arcendum bellum,
ne, dum ipse terrestri per Hispaniam Galliasque itinere
Italiam peteret, nuda apertaue Romanis Africa ab Si-
cilia esset, valido praesidio firmare eam statuit. pro eo 11
supplementum ipse ex Africa maxime iaculatorum, le-
vium armis, petiit, ut Afri in Hispania, Hispani in
Africa, melior procul ab domo futurus uterque miles,
velut mutuis pigneribus obligati, stipendia facerent.
tredecim milia octingentos quinquaginta pedites cae- 12
tratos misit in Africam et funditores Baleares octin-
gentos septuaginta, equites mixtos ex multis gentibus
mille ducentos. has copias partim Carthagini praesidio 13
esse, partim distribui per Africam iubet. simul con-
quisitoribus in civitates missis quattuor milia con-

scripta delectae iuventutis, praesidium eosdem et obsides,
 1 duci Carthaginem iubet. XXII. neque Hispaniam neg-
 legendam ratus, atque id eo minus, quod haud ignarus
 erat circumitam ab Romanis eam legatis ad sollicitan-
 dos principum animos, Hasdrubali fratri, viro inpigro,
 2 eam provinciam destinat firmatque Africis maxime prae-
 sidiis, peditum Afrorum undecim milibus octingentis
 quinquaginta, Liguribus trecentis, Balearibus *quingen-*
 3 *tis.* ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoe-
 nices, mixtum Punicum Afris genus, quadringenti *quin-*
quaginta et Numidae Maurique accolae Oceani ad mille
 octingenti et parva Ilergetum manus ex Hispania, tre-
 centi equites, et, ne quod terrestris deesset auxilii
 4 genus, elephanti viginti unus. classis praeterea data
 tuendae maritumae orae, quia, qua parte belli vicerant,
 ea tum quoque rem gesturos Romanos credi poterat,
 quinquaginta quinqueres, quadriremes duae, triremes
 quinque; sed aptae instructaeque remigio triginta et
 duae quinqueres erant et triremes quinque.

5 Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus
 redit; atque inde profectus praeter Onusam urbem ad
 6 Hiberum *per* maritumam oram ducit. ibi fama est in
 quiete visum ab eo iuvenem divina specie, qui se ab
 Iove diceret ducem in Italiam Hannibali missum: pro-
 inde sequeretur neque usquam a se deflecteret oculos.
 7 pavidum primo nusquam circumspicientem aut respi-
 cientem secutum; deinde cura ingenii humani cum,
 quidnam id esset, quod respicere vetitus esset, agitaret
 8 animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse post
 sese serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum
 ac virgultorum strage ferri, ac post insequi cum fra-
 9 gore caeli nimbum. tum, quae moles ea quidve pro-
 digii esset, quaerentem audisse, vastitatem Italiae esse:
 pergeret porro ire nec ultra inquireret sineretque fata
 in occulto esse.

1 XXIII. Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias
 traiecit praemissis, qui Gallorum animos, qua ti aducendus

exercitus erat, donis conciliarent Alpiumque transitus specularentur. nonaginta milia peditum, duodecim milia equitum Hiberum traduxit. Ibergetes inde Bargusios- 2 que et Ausetanos et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces, quae Hispanias Galliis iungunt, in potestate essent. decem milia peditum 3 Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data et mille equites. postquam per Pyrenaeum saltum traduci ex- 4 exercitus est coeptus rumorque per barbaros manavit certior de bello Romano, tria milia inde Carpetanorum peditum iter averterunt. constabat non tam bello motos quam longinquitate viae inexcuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi retinere eos 5 anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi irrita- 6 rentur, supra septem milia hominum domos remisit, quos et ipsos gravari militia senserat, Carpetanos quoque ab se dimissos simulans. XXIV. inde, ne mora atque 1 otium animos sollicitaret, cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad oppidum Iliberri castra locat. Galli quamquam Italiae bellum inferri audiebant, tamen, 2 quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos fama erat praesidiaque valida inposita, metu servitutis ad arma consternati Ruscinonem aliquot populi conveniunt. quod 3 ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis quam bellum metuens oratores ad regulos eorum misit, conloqui semet ipsum cum iis velle, et vel illi propius Iliberrim accederent, vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus facilius esset: nam et ac- 4 cepturum eos in castra sua se laetum nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. hospitem enim se Galliae, non hostem advenisse, nec stricturum ante gladium, si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset. et per 5 nuntios quidem haec; ut vero reguli Gallorum castris ad Iliberrim extemplo motis haud gravate ad Poenum venerunt, capti donis cum bona pace exercitum per finis suos praeter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

1 XXV. In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum
2 transisse Hannibalem a Massiliensium legatis Romam
perlatum erat, cum, perinde ac si Alpibus iam transisset,
Boi sollicitatis Insubribus defecerunt, nec tam ob ve-
teres in populum Romanum iras, quam quod nuper
circa Padum Placentiam Cremonamque colonias in
3 agrum Gallicum deductas aegre patiebantur. itaque
armis repente arreptis in eum ipsum agrum impetu
facto tantum terroris ac tumultus fecerunt, ut non
agrestis modo multitudo sed ipsi triumviri Romani,
qui ad agrum venerant adsignandum, diffusi Placentiae
moenibus Mutinam confugerint, C. Lutatius C. Servi-
4 lius M. Annius. Lutati nomen haud dubium est; pro
Annio Servilioque M'. Acilium et C. Herennium habent
quidam annales, alii P. Cornelium Asinam et C. Papi-
5 rium Masonem. id quoque dubium est, legati ad ex-
postulandum missi ad Boios violati sint, an in trium-
6 viros agrum metantis impetus sit factus. Mutinae cum
obsiderentur, et gens ad oppugnandarum urbium artes
rudis, pigerrima eadem ad militaria opera, segnis in-
7 tactis adsideret muris, simulari coeptum de pace agi,
evocatique ab Gallorum principibus legati ad conlo-
quium non contra ius modo gentium sed violata etiam,
quae data in id tempus erat, fide comprehenduntur, ne-
gantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos di-
8 missuros. cum haec de legatis nuntiata essent, et Mu-
tina praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor
9 ira accensus effusum agmen ad Mutinam ducit. silvae
tunc circa viam erant plerisque incultis. ibi inexplora-
to profectus in insidias praecipitatur multaque cum
10 caede suorum aegre in apertos campos emersit. ibi
castra communita et, quia Gallis ad temptanda ea defuit
spes, refecti sunt militum animi, quamquam ad *quin-*
11 *gentos* cecidisse satis constabat. iter deinde de integro
coeptum, nec, dum per patentia loca ducebatur agmen,
12 apparuit hostis; ubi rursus silvae intratae, tum postremo
adorti cum magna trepidatione ac pavore omnium

septingentos milites occiderunt, sex signa ademere. finis et Gallis territandi et pavendi fuit Romanis, ut 13
 e saltu invio atque impedito evasere. inde apertis locis facile tutantes agmen Romani Tannetum, vicum propinquum Pado, contendere. ibi se munimento ad tempus 14
 commeatibusque fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxilio adversus crescentem in dies multitudinem hostium tutabantur. XXVI. qui tumultus repens postquam 1
 est Romam perlatus, et Punicum insuper Gallico bellum auctum patres acceperunt, C. Atilium praetorem cum 2
 una legione Romana et quinque milibus sociorum dilectu novo a consule conscriptis auxilium ferre Manlio iubent; qui sine ullo certamine — abscesserant enim metu hostes — Tannetum pervenit.

Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum 3
 praetore erat, scripta legione nova profectus ab urbe sexaginta longis navibus praeter oram Etruriae Ligurumque et inde Salluvium montis pervenit Massiliam et ad proximum ostium Rhodani — pluribus enim divisus 4
 amnis in mare decurrit — castra locat, vixdum satis credens Hannibalem superasse Pyrenaeos montis. quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit, incertus, quonam ei loco occurreret, necdum 5
 satis reffectis ab iactatione maritima militibus, trecentos interim delectos equites ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis ad exploranda omnia visendosque ex tuto hostes praemittit. Hannibal ceteris metu aut pretio 6
 pacatis iam in Volcarum pervenerat agrum, gentis validae. colunt autem circa utramque ripam Rhodani; sed diffusi citeriore agro arceri Poenum posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum traiectis ulteriorem ripam amnis armis obtinebant. ceteros accolae fluminis Hannibal et eorum 7
 ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul perlicit donis ad naves undique contrahendas fabricandasque, simul et ipsi traici exercitum levarique quam primum regionem suam tanta hominum urgente turba cupiebant.

8 itaque ingens coacta vis navium est lintriumque temere
 ad vicinalem usum paratarum; novasque alias primum
 9 Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus, deinde
 et ipsi milites simul copia materiae simul facilitate
 operis inducti alveos informes, nihil, dummodo innare
 aquae et capere onera possent, curantes, raptim, quibus
 1 se suaque transveherent, faciebant. XXVII. iamque om-
 nibus satis comparatis ad traiciendum terrebant ex adverso
 2 hostes omnem ripam equites virique obtinentes. quos
 ut averteret, Hannonem Bomilcaris filium vigilia prima
 3 noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis, adverso
 flumine ire iter unius diei iubet et, ubi primum possit,
 quam occultissime traiecto amni circumducere agmen,
 4 ut, cum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostes. ad
 id dati duces Galli edocent, inde milia quinque et vi-
 ginti ferme supra parvae insulae circumfusum amnem
 latiore, ubi dividebatur, eoque minus alto alveo trans-
 5 itum ostendere. ibi raptim caesa materia ratesque
 fabricatae, in quibus equi virique et alia onera trai-
 cerentur. Hispani sine ulla mole in utres vestimentis
 coniectis ipsi caetris superpositis incubantes flumen
 6 tranavere. et alius exercitus ratibus iunctis traiectus,
 castris prope flumen positis, nocturno itinere atque
 operis labore fessus quiete unius diei reficitur, intento
 7 duce ad consilium opportune exsequendum. postero die
 profecti ex composito fumo significant transisse et haud
 procul abesse. quod ubi accepit Hannibal, ne tempori
 8 deesset, dat signum ad traiciendum. iam paratas apta-
 tasque habebat pedes lintres, eques fere propter equos
 naves. navium agmen ad excipiendum adversi impetum
 fluminis parte superiore transmittens tranquillitatem
 9 infra traicientibus lintribus praebebat. equorum pars
 magna nantes loris a puppibus trahebantur praeter eos,
 quos instratos frenatosque, ut extemplo egresso in ripam
 1 equiti usui essent, inposuerant in naves. XXVIII. Galli
 occurrant in ripa cum variis ululatibus cantuque moris
 sui quatientes scuta super capita vibrantesque dextris

tela, quamquam et ex adverso terrebat tanta vis na- 2
vium cum ingenti sono fluminis et clamore vario nau-
tarum militumque, et qui nitebantur perrumpere im-
petum fluminis et qui ex altera ripa traicientes suos
hortabantur; et iam satis paventes adverso tumultu 3
terribilior ab tergo adortus clamor castris ab Hannone
captis. mox et ipse aderat, ancepsque terror circum-
stabat et e navibus tanta vi armatorum in terram
evadente et ab tergo improvisa premente acie. Galli 4
postquam utroque vim facere conati pellebantur, qua
patere visum maxime iter, perrumpunt trepidique in
vicos passim suos diffugiunt. Hannibal ceteris copiis
per otium traiectis spernens iam Gallicos tumultus
castra locat.

Elephantorum traiciendorum varia consilia fuisse 5
credo, certe variat memoria actae rei. quidam con-
gregatis ad ripam elephantis tradunt ferocissimum ex
iis irritatum ab rectore suo, cum refugientem in aquam
[nantem] sequeretur, traxisse gregem, ut quemque ti-
mentem altitudinem destitueret vadum, impetu ipso
fluminis in alteram ripam rapiente. ceterum magis 6
constat ratibus traiectos; id ut tutius consilium ante
rem foret, ita acta re ad fidem pronius est. ratem 7
unam ducentos longam pedes quinquaginta latam a
terra in amnem porrexerunt, quam, ne secunda aqua
deferretur, pluribus validis retinaculis parte superiore
ripae religatam pontis in modum humo iniecta con-
straverunt, ut beluae audacter velut per solum ingre-
derentur; altera ratis aequae lata, longa pedes centum, 8
ad traiciendum flumen apta, huic copulata est; tum
elephanti per stabilem ratem tamquam viam praegre-
dientibus feminis acti ubi in minorem adplicatam trans-
gressi sunt, extemplo resolutis, quibus leviter adnexa 9
erat, vinculis ab actuariis aliquot navibus ad alteram
ripam pertrahitur. ita primis expositis alii deinde re-
petiti ac traiecti sunt. nihil sane trepidabant, donec 10
continenti velut ponte agerentur; primus erat pavor,

11 cum soluta ab ceteris rate in altum raperentur; ibi
urgentes inter se cedentibus extremis ab aqua trepi-
dationis aliquantum edebant, donec quietem ipse timor
12 circumspectantibus aquam fecisset. excidere etiam sae-
vientes quidam in flumen; sed pondere ipso stabiles
deiectis rectoribus quaerendis pedetemptim vadis in
terram evasere.

1 XXIX. Dum elephanti traiciuntur, interim Hanni-
bal Numidas equites quingentos ad castra Romana mi-
serat speculatum, ubi et quantae copiae essent et quid pa-
2 rarent. huic alae equitum missi, ut ante dictum est,
ab ostio Rhodani trecenti Romanorum equites occur-
runt. proelium atrocius quam pro numero pugnantium
3 editur; nam praeter multa vulnera caedes etiam prope
par utrimque fuit, fugaque et pavor Numidarum Ro-
manis iam admodum fessis victoriam dedit. victores
ad centum quadraginta, nec omnes Romani, sed pars
4 Gallorum, victi amplius ducenti ceciderunt. hoc prin-
cipium simul omenque belli ut summae rerum pro-
sperum eventum ita haud sane incruentam ancipitisque
certaminis victoriam Romanis portendit.

5 Ut re ita gesta ad utrumque ducem sui redierunt,
nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consi-
6 liis coeptisque hostis et ipse conatus caperet, et Han-
nibalem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet
iter an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus ex-
ercitus, manus consereret, avertit a praesenti certamine
Boiorum legatorum regulique Magali adventus, qui se
duces itinerum, socios periculi fore adfirmantes integro
bello nusquam ante libatis viribus Italiam adgreden-
7 dam censent. multitudo timebat quidem hostem non-
dum obliterata memoria superioris belli, sed magis
iter immensum Alpesque, rem fama utique inexpertis
horrendam, metuebat.

1 XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia
stetit pergere ire atque Italiam petere, advocata con-
tione militum versat animos castigando adhortandoque:

mirari se, quinam pectora semper inpavida repens 2
 terror invaserit. per tot annos vincentis eos stipendia
 facere neque ante Hispania excessisse, quam omnes
 gentesque et terrae, quas duo diversa maria amplectan-
 tur, Carthaginensium essent. indignatos deinde, quod, 3
 quicumque Saguntum obsedissent, velut ob noxam sibi
 dedi postularet populus Romanus, Hiberum traiecisse
 ad delendum nomen Romanorum liberandumque orbem
 terrarum. tum nemini visum id longum, cum ab oc- 4
 casu solis ad exortus intenderent iter; nunc, postquam 5
 multo maiorem partem itineris emensam cernant, Py-
 renaeum saltum inter ferocissimas gentes superatum,
 Rhodanum, tantum amnem, tot milibus Gallorum pro-
 hibentibus, domita etiam ipsius fluminis vi traiectum,
 in conspectu Alpīs habeant, quarum alterum latūs Ita- 6
 liae sit, in ipsis portis hostium fatigatos subsistere —
 quid Alpīs aliud esse credentes quam montium altitu-
 dines? fingerent altiores Pyrenaei iugis: nullas profecto 7
 terras caelum contingere nec *inexsuperabiles* humano
 generi esse. Alpīs quidem habitari, coli, gignere atque
 alere animantes: pervias faucis esse exercitibus. eos 8
 ipsos, quos cernant, legatos non pinnis sublime elatos
 Alpīs transgressos. ne maiores quidem eorum indi-
 genas, sed advenas Italiae cultores has ipsas Alpīs in-
 gentibus saepe agminibus cum liberis ac coniugibus
 migrantium modo tuto transmisisse. militi quidem ar- 9
 mato nihil secum praeter instrumenta belli portanti
 quid invium aut *inexsuperabile* esse? Saguntum ut
 caperetur, quid per octo menses periculi, quid laboris
 exhaustum esse! Romam, caput orbis terrarum, peten- 10
 tibus quicquam adeo asperum atque arduum videri,
 quod inceptum moretur? cepisse quondam Gallos ea, 11
 quae adiri posse Poenus desperet. proinde aut cederent
 animo atque virtute genti per eos dies totiens ab se
 victae aut itineris finem sperent campum interiacentem
 Tiberi ac moenibus Romanis.

XXXI. His adhortationibus incitatos corpora 1

2 curare atque ad iter se parare iubet. postero die pro-
fectus adversa ripa Rhodani mediterranea Galliae petit,
non quia rector ad Alpis via esset, sed, quantum a
mari recessisset, minus obvium fore Romanum credens,
3 cum quo, priusquam in Italiam ventum foret, non erat
4 in animo manus conserere. quartis castris ad Insulam
pervenit. ibi Isara Rhodanusque amnes diversis ex Al-
pibus decurrentes agri aliquantum amplexi confluent
5 in unum; mediis campis Insulae nomen inditum. in-
colunt prope Allobroges, gens iam inde nulla Gallica
gente opibus aut fama inferior. tum discors erat:
6 regni certamine ambigebant fratres; maior et qui prius
imperitarat, Braneus nomine, a fratre minore et coetu
iuniorum, qui iure minus, vi plus poterat, pellebatur.
7 huius seditionis peropportuna disceptatio cum ad Han-
nibalem delegata esset, arbiter regni factus, quod ea
senatus principumque sententia fuerat, imperium maiori
8 restituit. ob id meritum commeatu copiaque rerum
omnium, maxime vestis, est adiutus, quam infames fri-
9 goribus Alpes praeparari cogeant. sedatis Hannibal
certaminibus Allobrogum cum iam Alpes peteret, non
recta regione iter instituit, sed ad laevam in Tricastinos
flexit; inde per extremam oram Vocontiorum agri tendit
in Tricorios, haud usquam impedita via, priusquam ad
10 Druentiam flumen pervenit. is et ipse Alpinus amnis
longe omnium Galliae fluminum difficillimus transitu
11 est. nam cum aquae vim vehat ingentem, non tamen
navium patiens est, quia nullis coercitus ripis, pluri-
bus simul neque isdem alveis fluens, nova semper vada
novosque gurgites gignit, et ob eadem pediti quoque
incerta via est; ad hoc saxa glareosa volvens nihil
12 stabile nec tutum ingredienti praebet. et tum forte
imbribus auctus ingentem transgredientibus tumultum
fecit, cum super cetera trepidatione ipsi sua atque in-
certis clamoribus turbarentur.

1 XXXII. P. Cornelius consul triduo fere post, quam
Hannibal a ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad

Handwritten signature

castra hostium venerat, nullam dimicandi moram fac-
turus. ceterum ubi deserta munimenta nec facile se
tantum praegressos adsecuturum videt, ad mare ac
naves rediit, tutius faciliusque ita descendenti ab Al-
pibus Hannibali occursurus. ne tamen nuda auxiliis
Romanis Hispania esset, quam provinciam sortitus erat,
Cn. Scipionem fratrem cum maxima parte copiarum
adversus Hasdrubalem misit, non ad tuendos tantum
modo veteres socios conciliandosque novos sed etiam
ad pellendum Hispania Hasdrubalem. ipse cum ad-
modum exiguis copiis Genuam repetit, eo, qui circa
Padum erat exercitus, Italiam defensurus.

Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad
Alpis cum bona pace incolentium ea loca Gallorum
pervenit. tum, quamquam fama prius, qua incerta in
maius vero ferri solent, praecepta res erat, tamen ex
propinquo visa montium altitudo nivesque caelo prope
inmixtae, tecta informia inposita rupibus, pecora iu-
mentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti,
animalia inanimaque omnia rigentia gelu, cetera visu
quam dictu foediora, terrorem renovarunt. erigentibus
in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumu-
los insidentes montani, qui, si valles occultiores in-
sedissent, coorti ad pugnam repente ingentem fugam
stragemque dedissent. Hannibal consistere signa iussit;
Gallisque ad visenda loca praemissis postquam con-
perit transitum ea non esse, castra inter confragosa
omnia praeruptaque quam extentissima potest valle
locat. tum per eosdem Gallos, haud sane multum lin-
gua moribusque abhorrentes, cum se inmiscuissent con-
loquiis montanorum, edoctus interdum tantum obsideri
saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta, luce prima
subiit tumulos, ut ex aperto atque interdum vim per
angustias facturus. die deinde simulando aliud, quam
quod parabatur, consumpto cum eodem, quo con-
stitierant, loco castra communissent, ubi primum de-
gressos tumulis montanos laxatasque sensit custodias,

pluribus ignibus quam pro numero manentium in speciem factis impedimentisque cum equite relictis et
13 maxima parte peditum, ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias evadit iisque ipsis tumultis, quos hostes tenuerant, consedit.

1 XXXIII. Prima deinde luce castra mota et agmen
2 reliquum incedere coepit. iam montani signo dato ex castellis ad stationem solitam conveniebant, cum repente conspiciunt alios arce occupata sua super caput in-
3 minentis, alios via transire hostis. utraque simul obiecta res oculis animisque immobiles parumper eos defixit; deinde, ut trepidationem in angustiis suoque
4 ipsum tumultu misceri agmen videre, equis maxime consternatis, quidquid adiecissent ipsi terroris, satis ad perniciem fore rati, diversis rupibus, iuxta in vias ac
5 devia adsueti, decurrunt. tum vero simul ab hostibus simul [ab] iniquitate locorum Poeni oppugnabantur, plusque inter ipsos, sibi quoque tendente, ut periculo primus evaderet, quam cum hostibus certaminis erat.
6 equi maxime infestum agmen faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam repercussaeque valles augebant, territi trepidabant et icti forte aut vulnerati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul ho-
7 minum ac sarcinarum omnis generis facerent; multosque turba, cum praecipites deruptaeque utrimque angustiae essent, in immensum altitudinis deiecit, quosdam et armatos; sed ruinae maxime modo iumenta cum
8 oneribus devolvebantur. quae quamquam foeda visu erant, stetit parumper tamen Hannibal ac suos con-
9 tinuit, ne tumultum ac trepidationem augeret; deinde, postquam interrumpi agmen vidit periculumque esse, ne exutum impedimentis exercitum nequiquam incolumem traduxisset, decurrit ex superiore loco et, cum impetu ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum
10 auxit. sed is tumultus momento temporis, postquam liberata itinera fuga montanorum erant, sedatur, nec per otium modo sed prope silentio mox omnes tra-

ducti. castellum inde, quod caput eius regionis erat, 11
 viculosque circumiectos capit, et captivo *cibo* ac peco-
 ribus per triduum exercitum aluit; et quia nec a mon-
 tanis primo percussis nec loco magno opere impedia-
 bantur, aliquantum eo triduo viae confecit.

XXXIV. Perventum inde ad frequentem cultoribus 1
 alium, ut inter montanos, populum. ibi non bello
 aperto sed suis artibus, fraude et insidiis, est prope
 circumventus. magno natu principes castellorum ora- 2
 tores ad Poenum veniunt, alienis malis, utili exemplo,
 doctos memorantes amicitiam malle quam vim experiri
 Poenorum; itaque oboedienter imperata facturos; com- 3
 meatum itinerisque duces et ad fidem promissorum
 obsides acciperet. Hannibal nec temere credendum nec 4
 aspernandos ratus, ne repudiati aperte hostes fierent,
 benigne cum respondisset, obsidibus, quos dabant, ac-
 ceptis, et commeatu, quem in viam ipsi detulerant,
 usus, nequaquam ut inter pacatos composito agmine
 duces eorum sequitur. primum agmen elephanti et 5
 equites erant; ipse post cum robore peditum circum-
 spectans sollicitusque ad omnia incedebat. ubi in 6
 angustiore viam et parte altera subiectam iugo insuper
 inminente ventum est, undique ex insidiis barbari a
 fronte ab tergo coorti comminus eminus petunt, saxa
 ingentia in agmen devolvunt. maxima ab tergo vis 7
 hominum urgebat. in eos versa peditum acies haud
 dubium fecit, quin, nisi firmata extrema agminis fuis-
 sent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. tunc 8
 quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ven-
 tum est. nam dum cunctatur Hannibal demittere
 agmen in angustias, quia non, ut ipse equitibus prae-
 sidio erat, ita peditibus quicquam ab tergo auxilii
 reliqui erat, occurrentes per obliqua montani interrupto 9
 medio agmine viam insedere, noxque una Hannibali sine
 equitibus atque impedimentis acta est. XXXV. postero 1
 die iam segnius intercurrentibus barbaris iunctae copiae,
 saltusque haud sine clade, maiore tamen iumentorum

- 2 quam hominum pernicie, superatus. inde montani pau-
ciores iam et latrocinii magis quam belli more con-
cursabant modo in primum modo in novissimum agmen,
utcumque aut locus opportunitatem daret aut progressi
3 morative aliquam occasionem fecissent. elephantum sicut
per artas praecipitesque vias magna mora agebantur,
ita tutum ab hostibus, quacumque incederent, quia in-
suetis adeundi propius metus erat, agmen praebebant.
- 4 Nono die in iugum Alpium perventum est per
invia pleraque et errores, quos aut ducentium fraus
aut, ubi fides iis non esset, temere initae valles a
5 coniectantibus iter faciebant. biduum in iugo stativa
habita, fessisque labore ac pugnando quies data mili-
tibus; iumenta quoque aliquot, quae prolapsa in rupibus
erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenere.
6 fessis taedio tot malorum nivis etiam casus occidente
7 iam sidere Vergiliarum ingentem terrorem adiecit. per
omnia nive oppleta cum signis prima luce motis segni-
ter agmen incederet, pigritiaeque et desperatio in om-
8 nium vultu emineret, praegressus signa Hannibal in
promunturio quodam, unde longe ac late prospectus
erat, consistere iussis militibus Italiam ostendit sub-
iectosque Alpinis montibus Circumpadanos campos,
9 moenia quoque eos tum transcendere non Italiae modo sed
etiam urbis Romanae; cetera plana, proclivia fore; uno
aut summum altero proelio arcem et caput Italiae in
manu ac potestate habituros.
- 10 Procedere inde agmen coepit, iam nihil ne hosti-
bus quidem praeter parva furta per occasionem temptan-
11 tibus. ceterum iter multo, quam in ascensu fuerat, ut
pleraque Alpium ab Italia sicut breviora ita adrectiora
sunt, difficilius fuit. omnis enim ferme via praeceps,
12 angusta, lubrica erat, ut neque sustinere se ab lapsu
possent nec, qui paulum titubassent, haerere adfixi
vestigio suo, alique super alios et iumenta in homines
occiderent.
- 1 XXXVI. Ventum deinde ad multo angustiore

rupem atque ita rectis saxis, ut aegre expeditus miles temptabundus manibusque retinens virgulta ac stirpes circa eminentes demittere sese posset. natura locus 2 iam ante praeceps recenti lapsu terrae in pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. ibi cum velut 3 ad finem viae equites constitissent, miranti Hannibali, quae res moraretur agmen, nuntiatur rupem inviam esse. digressus deinde ipse ad locum visendum. haud 4 dubia res visa, quin per invia circa nec trita antea quamvis longo ambitu circumduceret agmen. ea vero 5 via inexsuperabilis fuit. nam cum super veterem nivem intactam nova modicae altitudinis esset, molli nec praealtae facile pedes ingredientium insistebant; ut vero 6 tot hominum iumentorumque incessu dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentemque tabem liquescentis nivis ingrediebantur. taetra ibi luctatio erat via lubrica 7 [glacie] non recipiente vestigium et in prono citius pedes fallente, ut, seu manibus in adsurgendo seu genu se adiuvisent, ipsis adminiculis prolapsis iterum corruerent; nec stirpes circa radicesve, ad quas pede aut manu quisquam eniti posset, erant; ita in levi tantum glacie tabidaque nive volutabantur. iumenta secabant 8 interdum etiam infimam ingredientia nivem et prolapsa iactandis gravius in comitendo ungulis penitus perfringebant, ut pleraque velut pedica capta haerent in dura et alte concreta glacie.

XXXVII. Tandem nequiquam iumentis atque ho- 1 minibus fatigatis castra in iugo posita, aegerrime ad id ipsum loco purgato: tantum nivis fodiendum atque egerendum fuit. inde ad rupem muniendam, per quam 2 unam via esse poterat, milites ducti, cum caedendum esset saxum, arboribus circa inmanibus deiectis detruncatisque struem ingentem lignorum faciunt eamque, cum et vis venti apta faciendo igni coorta esset, succendunt ardentiaque saxa infuso aceto putrefaciunt. ita torridam incendio rupem ferro pandunt molliunt- 3 que anfractibus modicis clivos, ut non iumenta solum

4 sed elephantī etiam deduci possent. quadriduum circa
 rupem consumptum iumentis prope fame absumptis;
 nuda enim fere cacumina sunt et, si quid est pabuli,
 5 obruunt nives. inferiora valles apricosque quosdam
 colles habent rivosque prope silvas et iam humano cultu
 6 digniora loca. ibi iumenta in pabulum missa, et quies
 muniendo fessis hominibus data. triduo inde ad planum
 descensum iam et locis mollioribus et accolarum ingeniis.

1 XXXVIII. Hoc maxime modo in Italiam perven-
 tum est, quinto mense a Carthagine Nova, ut quidam
 auctores sunt, quinto decimo die Alpibus superatis.
 2 quantae copiae transgresso in Italiam Hannibali fuerint,
 nequaquam inter auctores constat. qui plurimum, cen-
 tum milia peditum, viginti equitum fuisse scribunt;
 qui minimum, viginti milia peditum, sex equitum.
 3 L. Cincius Alimentus, qui captum se ab Hannibale
 scribit, maxime auctor moveret, nisi confunderet nu-
 4 merum Gallis Liguribusque additis: cum his octoginta
 milia peditum, decem equitum adducta — in Italia
 magis adfluxisse veri simile est, et ita quidam auctores
 5 sunt —; ex ipso autem audisse Hannibale, postquam
 Rhodanum transierit, triginta sex milia hominum ingen-
 temque numerum equorum et aliorum iumentorum
 amisisse. Taurini Semigalli proxima gens erat in
 6 Italiam degresso. id cum inter omnes constet, eo
 magis miror ambigi, quamvis Alpibus transierit, et vulgo
 credere Poenino — atque inde nomen ei iugo Alpium
 inditum — transgressum, Coelium per Cremonis iugum
 7 dicere transisse; qui ambo saltus eum non in Taurinos
 sed per Salassos Montanos ad Libuos Gallos dedu-
 8 xissent. nec veri simile est ea tum ad Galliam pa-
 tuisse itinera; utique, quae ad Poeninum ferunt, ob-
 9 saepta gentibus Semigermanis fuissent. neque hercule
 montibus his, si quem forte id movet, ab transitu
 Poenorum ullo Seduni Veragri, incolae iugi eius,
nomen norint inditum, sed ab eo, quem in summo
 sacratum vertice Poeninum montani appellant.

XXXIX. Peroportune ad principia rerum Tau- 1
rinis, proximae genti, adversus Insubres motum bellum
erat. sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri
auxilio esset, in reficiendo maxime sentientem con-
tracta ante mala, non poterat: otium enim ex labore, 2
copia ex inopia, cultus ex inluvie tabeque squalida et
prope efferata corpora varie movebat. ea P. Cornelio 3
consuli causa fuit, cum Pisas navibus venisset, exercitu
a Manlio Atilioque accepto tirone et in novis igno-
miniis trepido ad Padum festinandi, ut cum hoste
nondum refecto manus consereret. sed cum Placentiam 4
consul venit, iam ex stativis moverat Hannibal Tau-
rinorumque unam urbem, caput gentis eius, quia vo-
lentes in amicitiam non veniebant, vi expugnarat; ac 5
iunxisset sibi non metu solum sed etiam voluntate
Gallos accolas Padi, ni eos circumspectantis defectionis
tempus subito adventu consul oppressisset. et Han- 6
nibal movit ex Taurinis, incertos, quae pars sequenda
esset, Gallos praesentem secuturos esse ratus. iam 7
prope in conspectu erant exercitus convenerantque
duces sicuti inter se nondum satis noti, ita iam in-
butus uterque quadam admiratione alterius. nam 8
Hannibalis et apud Romanos iam ante Sagunti ex-
cidium celeberrimum nomen erat, et Scipionem Han-
nibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus
esset, praestantem virum credebat; et auxerant inter 9
se opinionem, Scipio, quod relictus in Gallia obvi-
uerat in Italiam transgresso Hannibali, *Hannibal* et
conatu tam audaci traiciendarum Alpium et effectu.

Occupavit tamen Scipio Padum traicere, et ad 10
Ticinum amnem motis castris, priusquam educeret in
aciem, adhortandorum militum causa talem orationem
est exorsus: XL. 'Si eum exercitum, milites, edu- 1
cerem in aciem, quem in Gallia mecum habui, super-
sedissem loqui apud vos; quid enim adhortari referret 2
aut eos equites, qui equitatum hostium ad Rhodanum
flumen egregie vicissent, aut eas legiones, cum quibus

fugientem hunc ipsum hostem secutus confessionem cedentis ac detractantis certamen pro victoria habui? 3 nunc, quia ille exercitus, Hispaniae provinciae scriptus, ibi cum fratre Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus populusque Romanus voluit, 4 ego, ut consulem ducem adversus Hannibalem ac Poenos haberetis, ipse me huic voluntario certamini obtuli, novo imperatori apud novos milites pauca verba 5 facienda sunt. ne genus belli neve hostem ignoretis, cum iis est vobis, milites, pugnandum, quos terra marique priore bello vicistis, a quibus stipendium per viginti annos exegistis, a quibus capta belli praemia 6 Siciliam ac Sardiniam habetis. erit igitur in hoc certamine is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet. nec nunc illi, quia audent, sed quia 7 necesse est, pugnaturi sunt; nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam detractavere, eos duabus partibus peditum equitumque in transitu Alpium amissis [qui plures paene perierint quam supersint] plus spei nactos 8 esse. 'at enim pauci quidem sunt, sed vigentes animis corporibusque, quorum robora ac vires vix sustinere 9 vis ulla possit.' effigies immo, umbrae hominum, fame frigore inluvie squalore enecti, contusi ac debilitati inter saxa rupesque; ad hoc praeusti artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata fractaque 10 arma, claudi ac debiles equi: cum hoc equite, cum hoc peditate pugnaturi estis; reliquias extremas hostis, non hostem habetis; ac nihil magis vereor, quam ne, cum vos pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem videantur. 11 sed ita forsitan decuit, cum foederum ruptore duce ac populo deos ipsos sine ulla humana ope committere ac profligare bellum, nos, qui secundum deos violati sumus, commissum ac profligatum conficere. XLI. non vereor, ne quis me haec vestri adhortandi causa magnifice loqui existimet, ipsum aliter animo adfectum esse. 2 licuit in Hispaniam, provinciam meam, quo iam profectus eram, cum exercitu ire meo, ubi et fratrem

consilii participem ac periculi socium haberem et Hasdrubalem potius quam Hannibalem hostem et minorem haud dubie molem belli; tamen, cum praeter-³veherer navibus Galliae oram, ad famam huius hostis in terram egressus praemisso equitatu ad Rhodanum movi castra. equestri proelio, qua parte copiarum⁴ conserendi manum fortuna data est, hostem fudi; perditum agmen, quod in modum fugientium raptim agebatur, quia adsequi terra non poteram, [neque] regressus ad navis [erat], quanta maxime potui celeritate tanto maris terrarumque circuitu in radicibus prope Alpium huic timendo hosti obviui fui. utrum,⁵ cum declinarem certamen, improvidus incidisse videor, an occurrere in vestigiis eius, lacessere ac trahere ad decernendum? experiri iuvat, utrum alios repente⁶ Carthaginenses per viginti annos terra ediderit, an idem sint, qui ad Aegatis pugnaverunt insulas et quos ab Eryce duodevicensis denariis aestimatos emisistis, et⁷ utrum Hannibal hic sit aemulus itinerum Herculis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et servus populi Romani a patre relictus. quem nisi Saguntinum⁸ scelus agitare, respiceret profecto, si non patriam victam, domum certe patremque et foedera Hamilcaris scripta manu, qui iussus ab consule nostro praesidium deduxit ab Eryce, qui graves inpositas victis Cartha-⁹giniensibus leges fremens maerensque accepit, qui decedens Sicilia stipendium populo Romano dare pactus est. itaque vos ego, milites, non eo solum animo,¹⁰ quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim, sed cum indignatione quadam atque ira, velut si servos videatis vestros arma repente contra vos ferentes. licuit ad Erycem clausos ultimo supplicio humanorum,¹¹ fame, interficere; licuit victricem classem in Africam traicere atque intra paucos dies sine ullo certamine Carthaginem delere: veniam dedimus precantibus, emi-¹²simus ex obsidione, pacem cum victis fecimus, tutelae deinde nostrae duximus, cum Africo bello urgerentur.

13 pro his inperitis furiosum iuvenem sequentes oppu-
gnatum patriam nostram veniunt. atque utinam pro
decore tantum hoc vobis et non pro salute esset cer-
14 tamen! non de possessione Siciliae ac Sardiniae, de
quibus quondam agebatur, sed pro Italia vobis est
15 pugnandum. nec est alius ab tergo exercitus, qui,
nisi nos vincimus, hosti obsistat, nec Alpes aliae sunt,
quas dum superant, comparari nova possint praesidia.
hic est obstandum, milites, velut si ante Romana
16 moenia pugnemus. unus quisque se non corpus suum
sed coniugem ac liberos parvos armis protegere putet;
nec domesticas solum agitet curas, sed identidem hoc
animo reputet, nostras nunc intueri manus senatum
17 populumque Romanum: qualis nostra vis virtusque
fuerit, talem deinde fortunam illius urbis ac Romani
imperii fore.'

1 XLII. Haec apud Romanos consul. Hannibal
rebus prius quam verbis adhortandos milites ratus
circumdato ad spectaculum exercitu captivos montanos
vinctos in medio statuit armisque Gallicis ante pedes
eorum proiectis interrogare interpretem iussit, ecquis,
si vinculis levaretur armaque et equum victor acci-
2 peret, decertare ferro vellet. cum ad unum omnes
ferrum pugnamque poscerent et deiecta in id sors
esset, se quisque eum optabat, quem fortuna in id
3 certamen legeret; cuiusque sors exciderat, alacer inter
gratulantes gaudio exultans cum sui moris tripudiis
4 arma raptim capiebat. ubi vero dimicarent, is habitus
animorum non inter eiusdem modo condicionis homines
erat sed etiam inter spectantes vulgo, ut non vincen-
tium magis quam bene morientium fortuna laudaretur.
1 XLIII. cum sic aliquot spectatis paribus adfectos di-
misisset, contione inde advocata ita apud eos locutus
2 fertur: 'Si, quem animum in alienae sortis exemplo
paulo ante habuistis, eundem mox in aestimanda for-
tuna vestra habueritis, vicimus, milites; neque enim
spectaculum modo illud, sed quaedam veluti imago

vestrae condicionis erat. ac nescio an maiora vincula 3
maioresque necessitates vobis quam captivis vestris
fortuna circumdederit: dextra laevaue duo maria clau- 4
dunt nullam ne ad effugium quidem navem habentis,
circa Padus amnis maior ac violentior Rhodano, ab
tergo Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus
transitae. hic vincendum aut moriendum, milites, est, 5
ubi primum hosti occurristis. et eadem fortuna, quae
necessitatem pugnandi imposuit, praemia vobis ea
victoribus proponit, quibus ampliora homines ne ab
diis quidem immortalibus optare solent. si Siciliam 6
tantum ac Sardiniam parentibus nostris ereptas nostra
virtute recuperaturi essemus, satis tamen ampla pretia
essent: quidquid Romani tot triumphis partum conge-
stumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis
futurum est. in hanc tam opimam mercedem, agite 7
dum, diis bene iuvantibus arma capite. satis adhuc 8
in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus pecora
consectando nullum emolumentum tot laborum periculo-
rumque vestrorum vidistis; tempus est iam opulenta 9
vos ac ditia stipendia facere et magna operae pretia
mereri, tantum itineris per tot montes fluminaque et
tot armatas gentes emensos. hic vobis terminum labo- 10
rum fortuna dedit; hic dignam mercedem emeritis
stipendiis dabit. nec, quam magni nominis bellum est, 11
tam difficilem existimaritis victoriam fore: saepe et
contemptus hostis cruentum certamen edidit et incluti
populi regesque perlevi momento victi sunt. nam 12
dempto hoc uno fulgore nominis Romani quid est,
cur illi vobis comparandi sint? ut viginti annorum 13
militiam vestram cum illa virtute, cum illa fortuna
taceam, ab Herculis columnis, ab Oceano terminisque
ultimis terrarum per tot ferocissimos Hispaniae et
Galliae populos vincentes huc pervenistis; pugnabitis 14
cum exercitu tirone, hac ipsa aestate caeso victo circum-
sesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo ignorantique
ducem. an me in praetorio patris, clarissimi impe- 15

ratoris, prope natum, certe eductum, domitorem Hispaniae Galliaeque, victorem eundem non Alpinarum modo gentium sed ipsarum, quod multo maius est, Alpium, cum semenstri hoc conferam duce, desertore
16 exercitus sui? cui si quis demptis signis Poenos Romanosque hodie ostendat, ignoraturum certum habeo,
17 utrius exercitus sit consul. non ego illud parvi aestimo, milites, quod nemo est vestrum, cuius non ante oculos ipse saepe militare aliquod ediderim facinus, cui non idem ego virtutis spectator ac testis notata temporibus locisque referre sua possim decora.
18 cum laudatis a me miliens donatisque, alumnus prius omnium vestrum quam imperator, procedam *in* aciem
1 adversus ignotos inter se ignorantesque. XLIV. quocumque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac roboris, veteranum peditem, generosissimarum gentium equites frenatos infrenatosque, vos socios fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginienses cum *pro*
3 patria tum ob iram iustissimam pugnatueros. inferimus bellum infestisque signis descendimus in Italiam, tanto audacius fortiusque pugnaturi quam hostis, quanto maior spes, maior est animus inferentis vim quam arcentis.
4 accendit praeterea et stimulat animos dolor iniuria indignitas. ad supplicium depoposcerunt me ducem primum, deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis;
5 deditos ultimis cruciatibus adfecturi fuerunt. crudelissima ac superbissima gens sua omnia suique arbitrii facit. cum quibus bellum, cum quibus pacem habeamus, se modum inponere aequum censet. circumscribit includitque nos terminis montium fluminumque, quos non excedamus, neque eos, quos statuit, terminos ob
6 servat. "Ne transieris Hiberum! ne quid rei tibi sit cum Saguntinis! [ad Hiberum est Saguntum] nusquam
7 te vestigio moveris!" parum est, quod veterrimas provincias meas Siciliam ac Sardiniam *ademisti*? adimis etiam Hispanias? et, inde *si* decessero, in Africam transcendes. transcendes autem? *transcendisse* dico;

duos consules huius anni, unum in Africam, alterum in Hispaniam miserunt. nihil usquam nobis relictum est, nisi quod armis vindicarimus. illis timidis et 8 ignavis esse licet, qui respectum habent, quos sua terra suus ager per tuta ac pacata itinera fugientes accipiant: vobis necesse est fortibus viris esse et omnibus inter victoriam mortemque certa desperatione abruptis aut vincere aut, si fortuna dubitabit, in proelio potius quam in fuga mortem oppetere. si hoc bene 9 fixum omnibus destinatumque animo est, iterum dicam, vicistis: nullum contemptu *mortis telum* ad vincendum homini ab dis immortalibus acrius datum est.'

XLV. His adhortationibus cum utrimque ad 1 certamen accensi militum animi essent, Romani ponte Ticinum iungunt tutandique pontis causa castellum insuper inponunt; Poenus hostibus opere occupatis 2 Maharbalem cum ala Numidarum, equitibus quingentis, ad depopulandos sociorum populi Romani agros mittit; Gallis parci quam maxime iubet principumque animos 3 ad defectionem sollicitari. ponte perfecto traductus Romanus exercitus in agrum Insubrium quinque milia passum a Victumulis consedit. ibi Hannibal castra 4 habebat; revocatoque propere Maharbale atque equitibus, cum instare certamen cerneret, nihil umquam satis dictum praemonitumque ad cohortandos milites ratus, vocatis ad contionem certa praemia pronuntiat, in quorum spem pugnarent: agrum sese daturum esse 5 in Italia Africa Hispania, ubi quisque velit, immunem ipsi, qui accepisset, liberisque; qui pecuniam quam agrum maluisset, ei se argento satisfacturum; qui 6 sociorum cives Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum; qui domos redire mallent, daturum se operam, ne cuius suorum popularium mutatam secum fortunam esse vellent. servis quoque dominos prosecutis liber- 7 tatem proponit, binaque pro iis mancipia dominis se redditurum. eaque ut rata scirent fore, agnum laeva 8 manu, dextra silicem retinens, si falleret, Iovem ceteros-

que precatus deos, ita se mactarent, quem ad modum ipse agnum mactasset, secundum precationem caput
9 pecudis saxo elisit. tum vero omnes, velut diis auctoribus in spem suam quisque acceptis, id morae, quod nondum pugnarent, ad potienda sperata rati, proelium uno animo et voce una poscunt.

1 XLVI. Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas erat, super cetera recentibus etiam territos prodigiis; nam et lupo intraverat castra laniatisque obviis ipse intactus evaserat, *et* examen apum in arbore
2 praetorio imminente consederat. quibus procuratis Scipio cum equitatu iaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium ex propinquo copiasque, quantae et cuius generis essent, speculandas, obvius fit Hannibali et ipsi cum equitibus ad exploranda circa
3 loca progresso. neutri alteros primo cernebant; densior deinde incessu tot hominum et equorum oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. consistit utrumque agmen, et *ad* proelium sese expediebant. Scipio iaculatores et Gallos equites in fronte locat, Romanos sociorumque quod roboris fuit, in subsidiis; Hannibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis
4 firmat. vixdum clamore sublato iaculatores fugerunt inter subsidia ad secundam aciem. inde equitum certamen erat aliquamdiu anceps; dein, quia turbabant equos pedites intermixti, multis labentibus ex equis aut desilientibus, ubi suos premi circumventos vidissent,
5 iam magna ex parte ad *pedes* pugna venerat, donec Numidae, qui in cornibus erant, circumvecti paulum ab tergo se ostenderunt. is pavor perculit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus periculumque inter
6 cursu tum primum pubescentis filii *propulsatum*. hic erit iuvenis, penes quem perfecti huiusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale
7 Poenisque appellatus. fuga tamen effusa iaculatorum maxume fuit, quos primos Numidae invaserunt; alius confertus equitatus consulem in medium acceptum non

armis modo sed etiam corporibus suis protegens in castra nusquam trepide neque effuse cedendo reduxit. servati consulis decus Coelius ad servum natione Li- 10 gurem delegat; malim equidem de filio verum esse, quod et plures tradidere auctores et fama obtinuit.

XLVII. Hoc primum cum Hannibale proelium 1 fuit; quo facile apparuit equitatu meliorem Poenum esse et ob id campos patentis, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo Romanis aptos non esse. ita- 2 que proxima nocte iussis militibus vasa silentio colligere castra ab Ticino mota festinatumque ad Padum est, ut ratibus, quibus iunxerat flumen, nondum resolutis sine tumultu atque insectatione hostis copias traiceret. prius Placentiam pervenere, quam satis sciret 3 Hannibal ab Ticino profectos; tamen ad sescentos moratorum in citeriore ripa Padi segniter ratem solventes cepit. transire pontem non potuit, ut extrema resoluta erant, tota rate in secundam aquam labente. Coelius auctor est Magonem cum equitatu et Hispanis 4 peditibus flumen extemplo tranasse, ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum traduxisse elephantis in ordinem ad sustinendum impetum fluminis oppositis. ea peritis amnis eius vix fidem fecerint; nam neque 5 equites armis equisque salvis tantam vim fluminis superasse veri simile est, ut iam Hispanos omnis inflati travexerint utres, et multorum dierum circuitu Padi vada petenda fuerunt, qua exercitus gravis impedimentis traduci posset. potiores apud me auctores 6 sunt, qui biduo vix locum rate iungendo flumini inventum tradunt; ea cum Magone equites et Hispanorum expeditos praemissos. dum Hannibal, circa flumen 7 legationibus Gallorum audiendis moratus, traicit gravius peditum agmen, interim Mago equitesque ab transitu fluminis diei unius itinere Placentiam ad hostes contendunt. Hannibal paucis post diebus sex milia a Pla- 8 centia castra communivit et postero die in conspectu hostium acie directa potestatem pugnae fecit.

- XLVIII. Insequenti nocte caedes in castris Romanis, tumultu tamen quam re maior, ab auxiliariis Gallis facta est. ad duo milia peditum et ducenti equites vigilibus ad portas trucidatis ad Hannibalem transfugiunt; quos Poenus benigne adlocutus et spe ingentium donorum accensos in civitates quemque suas ad sollicitandos popularium animos dimisit. Scipio, caedem eam signum defectionis omnium Gallorum esse ratus contactosque eo scelere velut iniecta rabie ad arma ituros, quamquam gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia noctis insequentis tacito agmine profectus ad Trebiam fluvium iam in loca altiora collis- que impeditiores equiti castra movet. minus quam ad Ticinum fefellit; missisque Hannibal primum Numidis deinde omni equitatu turbasset utique novissimum agmen, ni aviditate praedae in vacua Romana castra Numidae devertissent. ibi dum perscrutantes loca omnia castrorum nullo satis digno morae pretio tempus terunt, emissus hostis est de manibus; et cum iam transgressos Trebiam Romanos metantisque castra conspexissent, paucos moratorum occiderunt citra flumen interceptos. Scipio, nec vexationem vulneris in via iactati ultra patiens et collegam — iam enim et revocatum ex Sicilia audierat — ratus expectandum, locum, qui prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum communiit. nec procul inde Hannibal cum consedisset, quantum victoria equestri elatus, tantum anxius inopia, quae per hostium agros euntem nusquam prae- paratis commeatibus maior in dies excipiebat, ad Clastidium vicum, quo magnum frumenti numerum congesserant Romani, mittit. ibi cum vim pararent; spes facta prodicionis; nec sane magno pretio, nummis aureis quadringentis, Dasio Brundisino praefecto praesidii corrupto traditur Hannibali Clastidium. id hor- reum fuit Poenis sedentibus ad Trebiam. in captivos ex tradito praesidio, ut fama clementiae in principio rerum colligeretur, nihil saevitum est.

XLIX. Cum ad Trebiam terrestre constitisset 1
bellum, interim circa Siciliam insulasque Italiae im-
minentes et a Sempronio consule et ante adventum eius
terra marique res gestae. viginti quinqueres cum 2
mille armatis ad depopulandam oram Italiae a Carthagi-
niensibus missae; novem Liparas, octo ad insulam
Vulcani tenuerunt, tres in fretum avertit aestus. ad 3
eas conspectas a Messana duodecim naves ab Hierone
rege Syracusanorum missae, qui tum forte Messanae
erat consulem Romanum opperiens, nullo repugnante
captas naves Messanam in portum deduxerunt. cogni- 4
tum ex captivis praeter viginti naves, cuius ipsi classis
essent, in Italiam missas quinque et triginta alias
quinqueres Siciliam petere ad sollicitandos veteres
socios; Lilybaei occupandi praecipuam curam esse; 5
credere eadem tempestate, qua ipsi disiecti forent, eam
quoque classem ad Aegatis insulas deiectam. haec, 6
sicut audita erant, rex M. Aemilio praetori, cuius Si-
cilia provincia erat, perscribit monetque, ut Lilybaeum
firmo teneret praesidio. extemplo et circa civitates a 7
praetore missi legati tribunique, *qui* suos ad curam
custodiae intenderent, et ante omnia Lilybaeum teneri
apparatu belli, edicto proposito, ut socii navales decem
dierum cocta cibaria ad naves deferrent, ut, ubi signum 8
datum esset, ne quid moram conscendendi faceret;
perque omnem oram, qui ex speculis prospicerent ad-
ventantem hostium classem, missi. itaque, quamquam 9
de industria *ita* moderati cursum navium erant Carthagi-
nienses, ut ante lucem accederent Lilybaeum, prae-
sensum tamen est, quia et luna pernox erat et sublatis
armamentis veniebant: extemplo datum *signum* ex 10
speculis et in oppido ad arma conclamatum est et in
naves consensum; pars militum in muris portarumque
stationibus, pars in navibus erant. et Carthaginenses, 11
quia rem fore haud cum inparatis cernebant, usque ad
lucem portu se abstinuerunt, demendis armamentis eo
tempore aptandaque ad pugnam classe absumpto. ubi 12

inluxit, recepere classem in altum, ut spatium pugnae
esset exitumque liberum e portu naves hostium habe-
13 rent. nec Romani detrectavere pugnam et memoria
circa ea ipsa loca gestarum rerum freti et militum
1 multitudine ac virtute. L. ubi in altum evecti sunt,
Romanus conserere pugnam et ex propinquo vires
2 conferre velle; contra eludere Poenus et arte, non vi-
rem gerere naviumque quam virorum aut armorum
3 malle certamen facere. nam ut sociis navalibus ad-
fatim instructam classem ita inopem milite habebant,
et, sicubi conserta navis esset, haudquaquam par nu-
4 merus armatorum ex ea pugnabat. quod ubi animad-
versum est, et Romanis multitudo sua auxit animum
5 et paucitas illis minuit. extemplo septem naves Pu-
nicæ circumventæ, fugam ceteræ ceperunt. mille et
septingenti fuere in navibus captis milites nautæque,
6 in his tres nobiles Carthaginiensium. classis Romana
incolumis, una tantum perforata navi, sed ea quoque
ipsa reduce, in portum rediit.

7 Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius qui
Messanae erant, Ti. Sempronius consul Messanam venit.
ei fretum intranti rex Hiero classem ornata*m* *armatam*-
que obviam duxit, transgressusque ex regia in praeto-
8 riam navem, gratulatus sospitem cum exercitu et navi-
bus advenisse precatusque prosperum ac felicem in
9 Siciliam transitum, statum deinde insulae et Carthagi-
niensium conata exposuit pollicitusque est, quo animo
priori bello populum Romanum iuvenis adiuvisset,
10 eo senem adiuturum; frumentum vestimenta*que* sese
legionibus consulis sociisque navalibus gratis prae-
biturum; grande periculum Lilybaeo maritumisque
civitatibus esse, et quibusdam volentibus novas res
11 fore. ob haec consuli nihil cunctandum visum, quin
Lilybaeum classe peteret. et rex regia*que* classis una
profecti. navigantes inde pugnatum ad Lilybaeum
1 fusasque et captas hostium naves accepere. Ll. a Lily-
baeo consul Hierone cum classe regia dimisso relicto-

que praetore ad tuendam Siciliae oram ipse in insulam Melitam, quae a Carthaginensibus tenebatur, traiecit. advenienti Hamilcar Gisgonis filius, praefectus prae-²sidii, cum paulo minus duobus milibus militum oppidumque cum insula traditur. inde post paucos dies reditum Lilybaeum, captivique et a consule et a praetore praeter insignes nobilitate viros sub corona venierunt. postquam ab ea parte satis tutam Siciliam³ censebat consul, ad insulas Vulcani, quia fama erat stare ibi Punicam classem, traiecit; nec quisquam hostium circa eas insulas inventus. iam forte trans-⁴miserant ad vastandam Italiae oram, depopulatoque Viboniensi agro urbem etiam terrebant. repetenti Sici-⁵liam consuli escensio hostium in agrum Viboniensem facta nuntiatur, litteraeque ab senatu de transitu in Italiam Hannibalis, et ut primo quoque tempore collegae ferret auxilium, missae traduntur. multis simul⁶ anxius curis exercitum extemplo in naves inpositum Ariminum mari supero misit, Sexto Pomponio legato cum viginti quinque longis navibus Viboniensem agrum maritimamque oram Italiae tuendam adtribuit,⁷ M. Aemilio praetori quinquaginta navium classem explevit. ipse compositis Siciliae rebus decem navibus oram Italiae legens Ariminum pervenit. inde cum exercitu suo profectus ad Trebiam flumen conlegae coniungitur.

LII. Iam ambo consules et quidquid Romanorum¹ virium erat Hannibali oppositum aut illis copiis defendi posse Romanum imperium aut spem nullam aliam esse satis declarabat. tamen consul alter equestri proelio² uno et vulnere suo minutus trahi rem malebat; recentis animi alter eoque ferocior nullam dilationem patiebatur. quod inter Trebiam Padumque agri est,³ Galli tum incolebant, in duorum praepotentium populorum certamine per ambiguum favorem haud dubie gratiam victoris spectantes. id Romani, modo ne quid⁴ moverent, aequo satis, Poenus periniquo animo ferebat, ab Gallis accitum se venisse ad liberandos eos dictitans.

5 ob eam iram, simul ut praeda militem aleret, duo
milia peditum et mille equites, Numidas plerosque,
mixtos quosdam et Gallos, populari omnem deinceps
6 agrum usque ad Padi ripas iussit. egentes ope Galli,
cum ad id dubios servassent animos, coacti ab aucto-
ribus iniuriae ad vindices futuros declinant legatisque
ad consules missis auxilium Romanorum terrae ob
nimiam cultorum fidem in Romanos laboranti orant.
7 Cornelio nec causa nec tempus agenda rei placebat,
suspectaque ei gens erat cum ob infida multa facinora
tum, ut illa vetustate obsolevissent, ob recentem Boio-
8 rum perfidiam; Sempronius contra continendis in fide
sociis maximum vinculum esse primos, qui eguissent
9 ope, defensos censebat. is tum, collega cunctante,
equitatum suum, mille peditum iaculatoribus ferme
admixtis, ad defendendum Gallicum agrum trans Tre-
10 biam mittit. sparsos et inconpositos, ad hoc gravis
praeda plerosque cum inopinato invasissent, ingentem
terrorem caedemque ac fugam usque ad castra sta-
tionesque hostium fecere; unde multitudine effusa pulsi
11 rursus subsidio suorum proelium restituere. varia
inde pugna *inter* sequentes *cedentesque*; cumque ad
extremum aequassent certamen, maior tamen hostium *,
penes Romanos fama victoriae fuit.

1 LIII. Ceterum nemini omnium maior ea iustior-
que quam ipsi consuli videri; gaudio efferri, qua parte
2 copiarum alter consul victus foret, ea se vicisse: re-
stitutos ac refectos militibus animos, nec quemquam
esse praeter conlegam, qui dilatam dimicationem vellet;
eum animo magis quam corpore aegrum memoria vul-
neris aciem ac tela horrere. sed non esse cum aegro
3 senescendum. quid enim ultra differri aut teri tempus?
quem tertium consulem, quem alium exercitum ex-
4 pectari? castra Carthaginiensium in Italia ac prope
in conspectu urbis esse. non Siciliam ac Sardiniam
victis ademptas nec cis Hiberum Hispaniam peti, sed
solo patrio terraque, in qua geniti forent, pelli Ro-

manos. 'quantum ingemiscant' inquit 'patres nostri 5
circa moenia Carthaginis bellare soliti, si videant nos,
progeniem suam, duos consules consularesque exercitus,
in media Italia paventis intra castra, Poenum, quod
inter Alpīs Appenninumque agri sit, suae dicionis
fecisse?' haec adsidens agro collegae, haec in prae- 6
torio prope contionabundus agere. stimulabat et tem-
pus propinquum comitiorum, ne in novos consules bellum
differretur, et occasio in se unum vertendae gloriae,
dum aeger collega erat. itaque nequiquam dissentiente 7
Cornelio parari ad propinquum certamen milites iubet.

Hannibal cum, quid optimum foret hosti, cerneret,
vix ullam spem habebat temere atque improvide quic-
quam consules acturos; cum alterius ingenium, fama 8
prius, deinde re cognitum, percitum ac ferox sciret
esse ferociusque factum prospero cum praedatoribus
suis certamine crederet, adesse gerendae rei fortunam
haud diffidebat. cuius ne quod praetermitteret tempus, 9
sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium miles
esset, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus
faceret, dum Gallorum animi vigerent, quorum ingentem 10
multitudinem sciebat segnius secuturam, quanto longius
ab domo traherentur. cum ob haec taliaque speraret 11
propinquum certamen et facere, si cessaretur, cuperet,
speculatoresque Galli, ad ea exploranda, quae vellet,
tutiores, quia in utrisque castris militabant, paratos
pugnae esse Romanos rettulissent, locum insidiis circum-
spectare Poenus coepit. LIV. erat in medio rivus prae- 1
altis utrimque clausus ripis et circa obsitus palustribus
herbis et, quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis
vepribusque. quem ubi equites quoque tegendo satis
latebrosum locum circumvectus ipse oculis perlustravit,
'Hic erit locus', Magoni fratri ait 'quem teneas. de- 2
lige centenos viros ex omni pedite atque equite, cum
quibus ad me vigilia prima venias; nunc corpora cu-
rare tempus est.' ita praetorium missum. mox cum 3
delectis Mago aderat. 'Robora virorum cerno' inquit

- Hannibal; 'sed uti numero etiam, non animis modo valeatis, singuli vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite. Mago locum monstrabit, quem insideatis: hostem caecum ad has belli artes habetis.'
- 4 ita mille equitibus [Magoni], mille peditibus dimissis Hannibal prima luce Numidas equites transgressos Trebiam flumen obequitare iubet hostium portis iaculandoque *in* stationes elicere ad pugnam hostem, in-
5 iecto deinde certamine cedendo sensim citra flumen pertrahere. haec mandata Numidis; ceteris ducibus peditum equitumque praeceptum, ut prandere omnes iuberent, armatos deinde instratisque equis signum expectare.
- 6 Sempronius ad tumultum Numidarum primum omnem equitatum, ferox ea parte virium, deinde sex milia peditum, postremo omnes copias ab destinato
7 iam ante consilio avidus certaminis eduxit. erat forte brumae tempus et nivalis dies in locis Alpibus Appenninoque interiectis, propinquitatem etiam fluminum ac
8 paludum praegelidis. ad hoc raptim eductis hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ulla ad arcendum frigus adhibita, nihil caloris inerat, et quidquid aurae fluminis adpropinquabant, adflabat acrior
9 frigoris vis. ut vero refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt — et erat pectoribus tenuis aucta nocturno imbri —, tum utique egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum potentia esset, et simul *lassitudine* et procedente iam die fame etiam
10 deficere. LV. Hannibalis interim miles ignibus ante tentoria factis oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso et cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostis nuntiatum est, alacer animis corporibus-
11 que arma capit atque in aciem procedit. Baliares locat ante signa levemque *aliam* armaturam, octo ferme milia hominum, dein graviores armis peditum, quod virium, quod roboris erat; in cornibus circumfudit decem milia equitum, et ab cornibus in utram-

que partem divisos elephantos statuit. consul effuse
sequentis equites, cum ab resistantibus subito Numidis
incauti exciperentur, signo receptui dato revocatos
circumdedit peditibus. duodeviginti milia Romana
erant, socium nominis Latini viginti, auxilia praeterea
Cenomanorum; ea sola in fide manserat Gallica gens.
iis copiis concursus est. proelium a Baliaribus ortum
est; quibus cum maiore robore legiones obsisterent,
diducta propere in cornua levis armatura est, quae
res effecit, ut equitatus Romanus extemplo urgeretur.
nam cum vix iam per se resisterent decem milibus
equitum quattuor milia et fessi integris plerisque, ob-
ruti sunt insuper velut nube iaculorum a Baliaribus
coniecta. ad hoc elephanti eminentes ab extremis
cornibus, equis maxime non visu modo sed odore in-
solito territisi, fugam late faciebant. pedestris pugna
par animis magis quam viribus erat, quas recentis
Poenus paulo ante curatis corporibus in proelium at-
tulerat; contra ieiuna fessaque corpora Romanis et
rigentia gelu torpebant. restitissent tamen animis, si
cum peditum solum foret pugnatum; sed et Baleares
pulso equite iaculabantur in latera et elephanti iam
in mediam peditum aciem sese intulerant et Mago
Numidaeque, simul latebras eorum improvida praeter-
lata acies est, exorti ab tergo ingentem tumultum ac
terrorem fecere. tamen in tot circumstantibus malis
mansit aliquamdiu immota acies, maxime praeter spem
omnium adversus elephantos. eos velites ad id ipsum
locati verutis coniectis et avertere et insecuti aversos
sub caudis, quae maxime molli cute vulnera accipiunt,
fodiebant. LVI. trepidantisque et prope iam in suos
consternatos e media acie in extremam ad sinistrum
cornu adversus Gallos auxiliares agi iussit Hannibal.
ibi extemplo haud dubiam fecere fugam, eoque novus
terror additus Romanis, ut fusa auxilia sua viderunt.
itaque cum iam in orbem pugnarent, decem milia ferme
hominum, cum alia evadere nequissent, media Afrorum

acie, qua Gallicis auxiliis firmata erat, cum ingenti
3 caede hostium perrupere et, cum neque in castra re-
ditus esset flumine interclusis neque prae imbri satis
decernere possent, qua suis opem ferrent, Placentiam
4 recto itinere perrexere. plures deinde in omnes partes
eruptiones factae; et qui flumen petiere, aut gurgitibus
absumpti sunt aut inter cunctationem ingrediendi ab
5 hostibus oppressi; qui passim per agros fuga sparsi
erant, *alii* vestigia cedentis sequentes agminis Pla-
centiam contendere, aliis timor hostium audaciam in-
grediendi flumen fecit, transgressique in castra per-
6 venerunt. imber nive mixtus et intoleranda vis frigoris
et homines multos et iumenta et elephantos prope
7 omnis absumpsit. finis insequendi hostis Poenis flumen
Trebiam fuit, et ita torpentes gelu in castra rediere, ut
8 vix laetitiam victoriae sentirent. itaque nocte inse-
quenti, cum praesidium castrorum et quod reliquum *ex*
fuga semermium ex magna parte militum erat ratibus
Trebiam traicerent, aut nihil sensere obstrepente
9 pluvia aut, quia iam moveri nequibant prae lassitu-
dine ac vulneribus, sentire sese dissimularunt, quie-
tisque Poenis tacito agmine ab Scipione consule exer-
citus Placentiam est perductus, inde Pado traiecto
Cremonam, ne duorum exercituum hibernis una co-
lonia premeretur.

1 LVII. Romam tantus terror ex hac clade perlatus
est, ut iam ad urbem Romanam crederent infestis
signis hostem venturum, nec quicquam spei aut auxilii
2 esse, quo portis moenibusque vim arcerent: uno con-
sule ad Ticinum victo alterum ex Sicilia revocatum;
duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus
victis quos alios duces, quas alias legiones esse, quae
3 arcessantur? ita territis Sempronius consul advenit,
ingenti periculo per effusos passim ad praedandum
hostium equites audacia magis quam consilio aut spe
4 fallendi resistendive, si non falleret, transgressus. inde,
quod unum maxime in praesentia desiderabatur, comi-

tiis consularibus habitis in hiberna rediit. creati consules Cn. Servilius et C. Flaminius *iterum*.

Ceterum ne hiberna quidem Romanis quiescentia erant 5
vagantibus passim Numidis equitibus et, ut quaeque
iis impeditiora erant, Celtiberis Lusitanisque. omnes
igitur undique clausi commeatus erant, nisi quos Pado
naves subveherent. emporium prope Placentiam fuit 6
et opere magno munitum et valido firmatum praesidio.
eius castelli oppugnandi spe cum equitibus ac levi
armatura profectus Hannibal, cum plurimum in celando
incepto ad effectum spei habuisset, nocte adortus non
fefellit vigiles. tantus repente clamor est sublatus, ut 7
Placentiae quoque audiretur. itaque sub lucem cum
equitatu consul aderat iussis quadrato agmine legionibus
sequi. equestre interim proelium commissum; in 8
quo quia saucius Hannibal pugna excessit, pavore
hostibus iniecto defensum egregie praesidium est. pau-
corum inde dierum quiete sumpta et vix dum satis
percurato vulnere ad Victumulas oppugnandas ire
pergit. id emporium Romanis Gallico bello fuerat; 10
munitum inde locum frequentaverant adcolae mixti
undique ex finitimis populis, et tum terror popu-
lationum eo plerosque ex agris compulerat. huius 11
generis multitudo fama in pigre defensi ad Placentiam
praesidii accensa armis arreptis obviam Hannibali
procedit. magis agmina quam acies in via concurre- 12
runt, et cum ex altera parte nihil praeter inconditam
turbam esset, in altera et dux militi et miles duci
fidens, ad triginta quinque milia hominum a paucis
fusa. postero die deditione facta praesidium intra 13
moenia acceperunt; iussique arma tradere cum dicto
paruissent, signum repente victoribus datur, ut tam-
quam vi captam urbem diriperent. neque ulla, quae 14
in tali re memorabilis scribentibus videri solet, praeter-
missa clades est: adeo omne libidinis crudelitatisque
et inhumanae superbiae editum in miseros exemplum
est. hae fuere hibernae expeditiones Hannibalis.

1 LVIII. Haud longi inde temporis, dum intole-
2 rabilia frigora erant, quies militi data est; et ad prima
ac dubia signa veris profectus ex hibernis in Etruriam
ducit, eam quoque gentem, sicut Gallos Liguresque,
3 aut vi aut voluntate adiuncturus. transeuntem Appen-
ninum adeo atrox adorta tempestas est, ut Alpium
prope foeditatem superaverit. vento mixtus imber cum
ferretur in ipsa ora, primo, quia aut arma omittenda
erant aut contra enitentes vertice intorti adfligebantur,
4 constitere; dein, cum iam spiritum includeret nec reci-
procare animam sineret, aversi a vento parumper con-
5 sedere. tum vero ingenti sono caelum strepere et
inter horrendos fragores micare ignes; capti auribus
6 et oculis metu omnes torpere. tandem effuso imbre,
cum eo magis accensa vis venti esset, ipso illo, quo
depressi erant, loco castra ponere necessarium visum
7 est. id vero laboris velut de integro initium fuit:
nam nec explicare quicquam nec statuere poterant nec,
quod statutum esset, manebat omnia perscindente vento
8 et rapiente. et mox aqua levata vento cum super ge-
lida montium iuga concreta esset, tantum nivosae
grandinis deiecit, ut omnibus omissis procumberent
homines tegminibus suis magis obruti quam tecti;
9 tantaque vis frigoris insecuta est, ut ex illa miserabili
hominum iumentorumque strage cum se quisque attol-
lere ac levare vellet, diu nequiret, quia torpentibus
10 rigore nervis vix flectere artus poterant. deinde, ut
tandem agitando sese movere ac recipere animos et
raris locis ignis fieri est coeptus, ad alienam opem
11 quisque inops tendere. biduum eo loco velut obsessi
mansere. multi homines, multa iumenta, elephanti
quoque ex iis, qui proelio ad Trebiam facto super-
fuerant, septem absumpti.

1 LIX. Degressus Appennino retro ad Placentiam
castra movit et ad decem milia progressus consedit.
postero die duodecim milia peditum, quinque equitum
2 adversus hostem ducit; nec Sempronius consul — iam

enim redierat ab Roma — detrectavit certamen. atque
eo die tria milia passuum inter bina castra fuere; po- 3
stero die ingentibus animis vario eventu pugnatum
est. primo concursu adeo res Romana superior fuit,
ut non acie vincerent solum, sed pulsos hostes in
castra persequerentur, mox castra quoque oppugnarent.
Hannibal paucis propugnatoribus in vallo portisque 4
positis ceteros confertos in media castra recepit, inten-
tosque signum ad erumpendum expectare iubet. iam 5
nona ferme diei hora erat, cum Romanus nequiquam
fatigato milite, postquam nulla spes erat potiundi
castris, signum receptui dedit. quod ubi Hannibal 6
accepit laxatamque pugnam et recessum a castris vidit,
extemplo equitibus dextra laevaue emissis in hostem
ipse cum peditum robore mediis castris erupit. pugna 7
raro magis ulla saeva aut utriusque partis pernici-
e clarior fuisset, si extendi eam dies in longum spatium
sivisset: nox accensum ingentibus animis proelium dire- 8
mit. itaque acrior concursus fuit quam caedes, et
sicut aequata ferme pugna erat, ita clade pari discessum
est. ab neutra parte sescentis plus peditibus et di-
midium eius equitum cecidit; sed maior Romanis quam 9
pro numero iactura fuit, quia equestris ordinis ali-
quot et tribuni militum quinque et praefecti sociorum
tres sunt interfecti. secundum eam pugnam Hannibal 10
in Ligures, Sempronius Lucam concessit. venienti in
Ligures Hannibali per insidias intercepti duo quaestores
Romani, C. Fulvius et L. Lucretius, cum duobus tri-
bunis militum et quinque equestris ordinis, senatorum
ferme liberis, quo magis ratam fore cum iis pacem
societatemque crederet, traduntur.

LX. Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius 1
Scipio in Hispaniam cum classe et exercitu missus
cum ab ostio Rhodani profectus Pyrenaeosque montes 2
circumvectus Emporias adpulisset classem, exposito ibi
exercitu orsus a Lacetanis omnem oram usque ad Hi- 3
berum flumen partim renovandis societatibus partim

4 novis instituendis Romanae dicionis fecit. inde conciliata clementiae *iustitiaeque* fama non ad maritimos modo populos sed in mediterraneis quoque ac montanis ad ferociores iam gentes valuit; nec pax modo apud eos sed societas etiam armorum parta est, validaeque aliquot auxiliorum cohortes ex iis conscriptae
5 sunt. Hannonis cis Hiberum provincia erat; eum reliquerat Hannibal ad regionis eius praesidium. itaque, priusquam alienarentur omnia, obviam eundum ratus castris in conspectu hostium positis in aciem eduxit.
6 nec Romano differendum certamen visum, quippe qui sciret cum Hannone et Hasdrubale sibi dimicandum esse malletque adversus singulos separatim quam ad-
7 versus duos simul rem gerere. nec magni certaminis ea dimicatio fuit. sex milia hostium caesa, duo capta cum praesidio castrorum; nam et castra expugnata sunt, atque ipse dux cum aliquot principibus capiuntur,
8 et Cissis, propinquum castris oppidum, expugnatur. ceterum praeda oppidi parvi pretii rerum fuit, supellex
9 barbarica, ac vilium mancipiorum; castra militem ditavere non eius modo exercitus, qui victus erat, sed et eius, qui cum Hannibale in Italia militabat, omnibus fere caris rebus, ne gravia impedimenta ferentibus essent, citra Pyrenaeum relictis.

1 LXI. Priusquam certa huius cladis fama accideret, transgressus Hiberum Hasdrubal cum octo milibus peditem, mille equitum, tamquam ad primum adventum Romanorum occursurus, postquam perditas res ad Cissim amissaque castra accepit, iter ad mare con-
2 vertit. haud procul Tarracone classicos milites navalesque socios vagos palantisque per agros, quod ferme fit, ut secundae res necligentiam creent, equite passim dimisso cum magna caede, maiore fuga ad naves com-
3 pellit; nec diutius circa ea loca morari ausus, ne ab Scipione opprimeretur, trans Hiberum sese recepit.
4 et Scipio raptim ad famam novorum hostium agmine acto, cum in paucos praefectos navium animadvertisset,

praesidio Tarracone modico relicto Emporias cum classe
 rediit. vixdum digresso eo Hasdrubal aderat, et Ilerge- 5
 tum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad defectionem
 impulso cum eorum ipsorum iuventute agros fidelium
 Romanis sociorum vastat. excito deinde Scipione hi- 6
 bernis toto cis Hiberum rursus cedit agro. Scipio
 relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem cum
 infesto exercitu invasisset, compulsis omnibus Ata-
 nagrum urbem, quae caput eius populi erat, circum- 7
 sedit intraque dies paucos pluribus quam ante obsidi-
 bus imperatis Ilergetes pecunia etiam multatos in ius
 dicionemque recepit. inde in Ausetanos prope Hiberum, 8
 socios et ipsos Poenorum, procedit, atque urbe eorum
 obsessa Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte
 haud procul iam urbe, cum intrare vellent, excepit
 insidiis. caesa ad duodecim milia; exuti prope omnes 9
 armis domos passim palantes per agros diffugere. nec
 obsessos alia ulla res quam iniqua oppugnantibus
 hiems tutabatur. triginta dies obsidio fuit, per quos 10
 raro umquam nix minus quattuor pedes alta iacuit;
 adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut
 ea sola ignibus aliquotiens coniectis ab hoste etiam
 tutamentum fuerit. postremo, cum Amusicus princeps 11
 eorum ad Hasdrubalem profugisset, viginti argenti ta-
 lentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna redi-
 tum est.

LXII. Romae aut circa urbem multa ea hieme 1
 prodigia facta aut, quod evenire solet motis semel in
 religionem animis, multa nuntiata et temere credita
 sunt, in quis ingenuum infantem semestrem in foro 2
 olitorio triumphum clamasse, et *in* foro boario bovem 3
 in tertiam contignationem sua sponte escendisse atque
 inde tumultu habitatorum territum sese deiecisse, et 4
 navium speciem de caelo adfulsisse, et aedem Spei,
 quae est in foro olitorio, fulmine ictam, et Lanuvi
 hastam se commovisse et corvum in aedem Iunonis
 devolasse atque in ipso pulvinari consedissee, et in agro 5

Amiternino multis locis hominum specie procul candida veste visos nec cum ullo congressos, et in Piceno lapidibus pluvisse, et Caere sortes extenuatas, et in Gallia lupum vigili gladium ex vagina raptum abstulisse. ob cetera prodigia libros adire decemviri iussi; quod autem lapidibus pluvisset in Piceno, novemdiale sacrum edictum, et subinde aliis procurandis prope tota civitas operata fuit. iam primum omnium urbs lustrata est hostiaeque maiores quibus editum est diis caesae, et donum ex auri pondo quadraginta Lanuvium Iunoni portatum est, et signum aeneum matronae Iunoni in Aventino dedicaverunt, et lectisternium Caere, ubi sortes adtenuatae erant, imperatum et supplicatio Fortunae in Algido; Romae quoque et lectisternium Iuventati et supplicatio ad aedem Herculis nominatim, deinde universo populo circa omnia pulvinaria indicta, et Genio maiores hostiae caesae quinque, et C. Atilius Serranus praetor vota suscipere iussus, si in decem annos res publica eodem stetisset statu. haec procurata vota ex libris Sibyllinis magna ex parte levaverant religione animos.

LXIII. Consulum designatorum alter Flaminius, cui eae legiones, quae Placentiae hibernabant, sorte evenerant, edictum et litteras ad consulem misit, ut is exercitus idibus Martiis Arimini adesset in castris. hic in provincia consulatum inire consilium erat memori veterum certaminum cum patribus, quae tribunus plebis et quae postea consul prius de consulatu, qui abrogabatur, dein de triumpho habuerat; invisus etiam patribus *erat* ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum atque uno patrum adiuvante C. Flaminio tulerat, ne quis senator cuive senator pater fuisset maritimam navem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. id satis habitum ad fructus ex agris vectandos; quaestus omnis patribus indecorus visus. res per summam contentionem acta invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminio, favorem

apud plebem alterumque inde consulatum peperit. ob 5
haec ratus auspiciis ementiendis Latinarumque feriarum
mora et consularibus aliis impedimentis retenturos se
in urbe, simulato itinere privatus clam in provinciam
abiit. ea res ubi palam facta est, novam insuper iram 6
infestis iam ante patribus movit: non cum senatu
modo sed iam cum diis immortalibus C. Flaminium
bellum gerere. consulem ante inauspicato factum revo- 7
cantibus ex ipsa acie diis atque hominibus non paru-
isse; nunc conscientia spreto et Capitolium et
sollemnem votorum nuncupationem fugisse, ne die 8
initi magistratus Iovis optimi maximi templum adiret,
ne senatum invisus ipse et sibi uni invisum videret
consuleretque, ne Latinas indiceret Iovique Latiari
sollemne sacrum in monte faceret, ne auspicato pro- 9
fectus in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus
inde cum lictoribus in provinciam iret. lixae modo
sine insignibus, sine lictoribus profectum clam, furtim,
haud aliter quam si exilii causa solum vertisset, magis 10
pro maiestate videlicet imperii Arimini quam Romae
magistratum initurum et in deversorio hospitali quam
apud penates suos praetextam sumpturum. revocandum 11
universi retrahendumque censuerunt et cogendum omni-
bus prius praesentem in deos hominesque fungi officiis,
quam ad exercitum et in provinciam iret. in eam 12
legationem — legatos enim mitti placuit — Q. Terentius
et M. Antistius profecti nihilo magis eum moverunt,
quam priore consulatu litterae moverant ab senatu
missae. paucos post dies magistratum iniit, immolanti- 13
que ei vitulus iam ictus e manibus sacrificantium sese
cum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit;
fuga procul etiam maior apud ignaros, quid trepida- 14
retur, et concursatio fuit. id a plerisque in omen
magni terroris acceptum. legionibus inde duabus 15
a Sempronio prioris anni consule, duabus a C. Atilio
praetore acceptis in Etruriam per Appennini tramites
exercitus duci est coeptus.

T. LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER XXII.

PERIOCHA LIBRI XXII.

Hannibal per continuas vigilias in paludibus oculo amisso in Etruriam venit; per quas paludes quatrIduo et tribus noctibus sine ulla requie iter fecit. C. Flaminius consul, homo temerarius, contra auspicia profectus, signis militaribus effossis, quae tolli non poterant, et ab equo, quem conscenderat, per caput devolutus, insidiis ab Hannibale circumventus ad Thrasy-
mennum lacum cum exercitu caesus est. sex milia, quae eruperant, fide ab Adherbale data perfidia Hannibalis vincta sunt. cum ad nuntium cladis Romae luctus esset, duae matres ex insperato receptis filiis gaudio mortuae sunt. ob hanc cladem ex Sibyllinis libris ver sacrum votum. cum deinde Q. Fabius Maximus dictator adversus Hannibalem missus nollet acie cum eo configere, ne contra ferocem tot victoriis hostem *territos* adversis proeliis milites pugnae committeret, et opponendo se tantum conatus Hannibalis impediret, M. Minucius magister equitum, ferox et temerarius, criminando dictatorem tamquam segnem et timidum effecit, ut populi iussu aequaretur ei cum dictatore imperium; divisoque exercitu cum iniquo loco confl-
xisset et in magno discrimine legiones eius essent, super-
veniente cum exercitu Fabio Maximo [discrimine] liberatus est. quo beneficio victus castra cum eo iunxit et patrem eum salutavit idemque facere milites iussit. Hannibal vastata Campania inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clusus, sarmentis ad cornua boum alligatis et incensis praesidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit et sic transgressus est saltum. idemque Fabi Maximi dictatoris, cum circumposita ureret, agro pepercit, ut illum tamquam proditorem suspectum faceret. Aemilio deinde Paulo et

Terentio Varrone consulibus [et] ducibus cum magna clade adversus Hannibalem ad Cannas pugnatum est, caesaque eo proelio Romanorum xlv cum Paulo consule et senatoribus xc et consularibus aut praetoriis aut aediliciis xxx. post quae cum a nobilibus adolescentibus propter desperationem consilium de relinquenda Italia iniretur, P. Cornelius Scipio tribunus militum, qui Africanus postea vocatus est, stricto supra capita deliberantium ferro iuravit pro hoste se habiturum eum, qui in verba sua non iurasset, effecitque, ut omnes non relictum iri a se Italiam iure iurando adstringerentur. propter paucitatem militum viii servorum armata sunt. captivi, cum potestas esset redimendi, redempti non sunt. praeterea trepidationem urbis et luctum et res in Hispania meliore eventu gestas continet. Opimia et Florentia virgines Vestales incesti damnatae sunt. Varroni obviam itum et gratiae actae, quod de re publica non desperasset.

I. Iam ver adpetebat; itaque Hannibal ex hibernis 1 movit, et nequiquam ante conatus transcendere Appenninum intolerandis frigoribus et cum ingenti periculo moratus ac metu. Galli, quos praedae populationum- 2 que conciverat spes, postquam pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli esse premique utriusque partis exercituum hibernis videre, verterunt retro in Hannibalem ab Romanis odia; petitus- 3 que saepe principum insidiis ipsorum inter se fraude, eadem levitate, qua consenserant, consensum indicantium, servatus erat et mutando nunc vestem nunc tegumenta capitis errore etiam sese ab insidiis munierat. ceterum hic quoque ei timor causa fuit maturius mo- 4 vendi ex hibernis.

(Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae idibus Martiis magistratum iniit. ibi cum de re 5 publica rettulisset, redintegrata in C. Flaminium invidia est: duos se consules creasse, unum habere; quod enim illi iustum imperium, quod auspiciū esse? magi- 6 stratus id a domo, publicis privatisque penatibus, Latinis feriis actis, sacrificio in monte perfecto, votis rite in Capitolio nuncupatis secum ferre; nec privatum 7

auspicia sequi, nec sine auspiciis profectum in externo
8 ea solo nova atque integra concipere posse. augebant
metum prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: in
Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem in
muro circumeunti vigilias equiti scipionem, quem manu
tenuerit, arsisse, et litora crebris ignibus fulsisse, et
9 scuta duo sanguine sudasse, et milites quosdam ictos
fulminibus, et solis orbem minui visum, et Praeneste
ardentes lapides caelo cecidisse, et Arpis parmas in
10 caelo visas pugnantemque cum luna solem, et Capenae
duas interdiu lunas ortas, et aquas Caeretes sanguine
mixtas fluxisse fontemque ipsum Herculis cruentis
manasse *respersum* maculis, et Antii metentibus cru-
11 entas in corbem spicas cecidisse, et Faleriis caelum
findi velut magno hiatu visum quaque patuerit ingens
lumen effulsisse, *et* sortes adtenuatas unamque sua
sponte excidisse ita *inscriptam* 'Mavors telum suum
12 concutit', et per idem tempus Romae signum Martis
Appia via ac simulacra luporum sudasse, et Capuae
speciem caeli ardentis fuisse lanaeque inter imbrem
13 cadentis. inde minoribus etiam dictu prodigiis fides
habita: capras lanatas quibusdam factas, et gallinam
14 in marem, gallum in feminam sese vertisse. his, sicut
erant nuntiata, expositis auctoribusque in curiam intro-
15 ductis consul de religione patres consuluit. decretum,
ut ea prodigia partim maioribus hostiis partim lacten-
tibus procurarentur, et uti supplicatio per triduum ad
16 omnia pulvinaria haberetur; cetera, cum decemviri
libros inspexissent, ut ita fierent, quem ad modum
17 cordi esse divis *e* carminibus praefarentur. decem-
virorum monitu decretum est, Iovi primum [donum]
fulmen aureum pondo quinquaginta fieret, *et* Iunoni
Minervaeque ex argento dona darentur, et Iunoni reginae
in Aventino Iunonique Sospitae Lanuvii maioribus
18 hostiis sacrificaretur, matronaeque pecunia conlata,
quantum conferre cuique commodum esset, donum
Iunoni reginae in Aventinum ferrent, lectisterniumque

fieret, et ut libertinae et ipsae, unde Feroniae donum daretur, pecuniam pro facultatibus suis conferrent. haec ubi facta, decemviri Ardeae in foro maioribus 19 hostiis sacrificarunt. postremo Decembri iam mense ad aedem Saturni Romae immolatum est lectisterniumque imperatum — et eum lectum senatores straverunt — et convivium publicum, ac per urbem Saturnalia 20 diem ac noctem clamata, populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum iussus.)

II. Dum consul^x placandis Romae dis habendoque 1 dilectu dat operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia iam Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat] cum aliud longius, ceterum commodius 2 ostenderetur iter, propiorem viam per paludes petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis inunda-
verat. Hispanos et Afros et omne veterani robur 3 exercitus admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire iussit, sequi Gallos, ut id agminis medium esset, novis- 4 simos ire equites, Magonem inde cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si taedio laboris longae-
que viae, ut est mollis ad talia gens, dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. primi, qua modo praeirent 5 duces, per praealtas fluvii ac profundas voragines hausti paene limo inmergentesque se tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se prolapsi neque adsurgere ex 6 voraginibus poterant *neque* aut corpora animis aut animos spe sustinebant, alii fessa aegre trahentes membra, alii, ubi semel victis taedio animis procubu- 7 issent, inter iumenta et ipsa iacentia passim morientes; maximeque omnium vigiliae conficiebant per quadri-
dum iam et tres noctes toleratae. cum omnia obti- 8 nentibus aquis nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset, cumulatis in aqua sarcinis 9 insuper incumbabant *aut* iumentorum itinere toto prostratorum passim acervi tantum, quod extaret aqua, quaerentibus ad quietem parvi temporis necessarium

10 cubile dabant. ipse Hannibal, aeger oculis ex verna
primum intemperie variante calores frigoraque, ele-
11 phanto, qui unus superfuerat, quo altius ab aqua
extaret, vectus; vigiliis tamen et nocturno umore palu-
strique caelo gravante caput, et quia medendi nec
locus nec tempus erat, altero oculo capitur.

1 III. Multis hominibus iumentisque foede amissis
cum tandem de paludibus emersisset, ubi primum in
siccum potuit, castra locat, certumque per praemissos
exploratores habuit exercitum Romanum circa Arreti
2 moenia esse. consulis deinde consilia atque animum
et situm regionum itineraque et copias ad commeatus
expediendos et cetera, quae cognosse in rem erat,
3 summa omnia cum cura inquirendo exsequebatur. regio
erat in primis Italiae fertilis, Etrusci campi, qui
Faesulas inter Arretiumque iacent, frumenti ac pecoris
4 et omnium copia rerum opulenti; consul ferox ab con-
sulatu priore et non modo legum aut patrum maie-
statis sed ne deorum quidem satis metuens. hanc
insitam ingenio eius temeritatem fortuna prospero
5 civilibus bellicisque rebus successu aluerat. itaque
satis apparebat nec deos nec homines consulentem
ferociter omnia ac praepropere acturum; quoque pronior
esset in vitia sua, agitare eum atque irritare Poenus
6 parat, et laeva relicto hoste Faesulas petens medio
Etruriae agro praedatum profectus quantam maximam
vastitatem potest caedibus incendiisque consuli procul
7 ostendit. Flaminius, qui ne quieto quidem hoste ipse
quieturus erat, tum vero, postquam res sociorum ante
oculos prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus
ratus, per mediam iam Italiam vagari Poenum atque
8 gnanda; ceteris omnibus in consilio salutaria magis
quam speciosa suadentibus: collegam expectandum, ut
coniunctis exercitibus communi animo consilioque rem
9 gererent, interim equitatu auxiliisque levium armorum
ab effusa praedandi licentia hostem cohibendum; iratus

se ex consilio proripuit signumque simul itineris pugnaeque cum *proposuisset*, 'Immo Arreti ante moenia sedeamus' inquit; 'hic enim patria et penates sunt. 10 Hannibal emissus e manibus perpopuletur Italiam vastandoque et urendo omnia ad Romana moenia perveniat, nec ante nos hinc moverimus, quam, sicut olim Camillum a Veis, C. Flaminium ab Arretio patres acciverint'. haec simul increpans cum ocius signa 11 convelli iuberet et ipse in equum insiluisset, equus repente corruit consulemque lapsum super caput effudit. territis 12 omnibus, qui circa erant, velut foedo omine incipiendae rei insuper nuntiatur signum omni vi moliente signifero convelli nequire. conversus ad nuntium 'Num 13 litteras quoque' inquit 'ab senatu adfers, quae me rem gerere vetent? abi, nuntia, effodiant signum, si ad convellendum manus prae metu obtorpuerunt.' ince- 14 dere inde agmen coepit primoribus, super quam quod dissenserant ab consilio, territis etiam duplici prodigio, milite in vulgus laeto ferocia ducis, cum spem magis ipsam quam causam spei intueretur.

IV. Hannibal quod agri est inter Cortonam urbem 1 Trasumennumque lacum omni clade belli pervastat, quo magis iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat. et iam pervenerat ad loca nata insidiis, ubi 2 maxime montes Cortonenses Trasumennus subit. via tantum interest perangusta, velut ad *id* ipsum de industria relicto spatio; deinde paulo latior patescit campus; inde colles adsurgunt. ibi castra in aperto locat, ubi 3 ipse cum Afris modo Hispanisque consideret; Baliares ceteramque levem armaturam post montis circumducit; equites ad ipsas fauces saltus tumulis apte tegentibus locat, ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu clausa omnia lacu ac montibus essent.

Flaminium cum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, inexplorato postero die vixdum satis certa luce angustiis superatis; postquam in patentiorem campum pandi agmen coepit, id tantum hostium, quod ex 4

adverso erat, conspexit; ab tergo ac super caput *hand*
5 detectae insidiae. Poenus ubi, id quod petierat, clausum
lacu ac montibus et circumfusus suis copiis habuit
6 hostem, signum omnibus dat simul invadendi. qui ubi,
qua cuique proximum fuit, decucurrerunt, eo magis
Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex
lacu nebula campo quam montibus densior sederat,
agminaque hostium ex pluribus collibus ipsa inter se
satis conspecta eoque magis pariter decucurrerant.
7 Romanus clamore prius undique orto, quam satis
cerneret, se circumventum esse sensit, et ante in frontem
lateraque pugnari coeptum est, quam satis instrueretur
acies aut expediri arma stringique gladii possent.

1 V. Consul percussis omnibus ipse satis, ut in *re*
trepida, inpavidus turbatos ordines, vertente se quoque
ad dissonos clamores, instruit, ut tempus locusque
patitur; et, quacumque adire audirique potest, adhorta-
2 tur ac stare ac pugnare iubet: nec enim inde votis
aut inploratione deum sed vi ac virtute evadendum
esse; per medias acies ferro viam fieri et, quo timoris
3 minus sit, eo minus ferme periculi esse. ceterum prae
strepitu ac tumultu nec consilium nec imperium accipi
poterat, tantumque aberat, ut sua signa atque ordines
et locum noscerent, ut vix ad arma capienda aptanda-
que pugnae competeret animus, opprimerenturque qui-
dam onerati magis iis quam tecti. et erat in tanta
4 caligine maior usus aurium quam oculorum. ad gemitus
vulnerum ictusque corporum aut armorum et mixtos
terrentium paventiumque clamores circumferebant ora
5 oculosque. alii fugientes pugnantium globo inlati
haerebant, alios redeuntes in pugnam avertebat fugien-
6 tium agmen. deinde, ubi in omnis partis nequiquam
impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus, a fronte
et ab tergo hostium acies claudebant, apparuitque
7 nullam nisi in dextera ferroque salutis spem esse, tum
sibi quisque dux adhortatorque factus ad rem gerendam
et nova de integro exorta pugna est, non illa ordinata

per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro signis antesignani, post signa alia pugnaret acies, nec ut in sua legione miles aut cohorte aut manipulo esset: fors 8 conglobabat et animus suus cuique ante aut post pugnandi ordinem dabat; tantusque fuit ardor animorum, adeo intentus pugnae animus, ut eum motum terrae, qui multarum urbium Italiae magnas partes prostravit avertitque cursu rapidos amnis, mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.

VI. Tris ferme horas pugnatum est, et ubique 1 atrociter; circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est. eum et robora virorum sequebantur et 2 ipse, quacumque in parte premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem; insignemque armis et 3 hostes summa vi petebant et tuebantur cives, donec Insuber eques — Ducario nomen erat — facie quoque noscitans consulem '*En*' inquit 'hic est,' popularibus suis 'qui legiones nostras cecidit agrosque et urbem est depopulatus! iam ego hanc victimam manibus 4 peremptorum foede civium dabo.' subditisque calcariibus equo per confertissimam hostium turbam impetum facit, obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti obviam obiecerat, consulem lancea transfixit; spoliare cupientem triarii obiectis scutis arcuere. magnae 5 partis fuga inde primum coepit; et iam nec lacus nec montes pavori obstabant: per omnia arta praeruptaque velut caeci evadunt, armaque et viri super alios alii praecipitantur. pars magna, ubi locus fugae deest, 6 per prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus umerisque extare possunt, sese inmergunt. fuere quos inconsultus pavor nando etiam capessere fugam inpulerit; quae ubi immensa ac sine spe erat, 7 aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus aut nequiquam fessi vada retro aegerrime repetebant atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur. sex milia ferme primi agminis per adversos 8

hostis eruptione inipigre facta, ignari omnium, quae post se agerentur, e saltu evasere; et cum in tumultu quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes, quae fortuna pugnae esset, neque scire
9 nec perspicere prae caligine poterant. inclinata denique re cum incalescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida iam luce montes campique perditas
10 res stratumque ostendere foede Romanam aciem. itaque, ne in conspectos procul inmitteretur eques, sublatis raptim signis quam citatissimo poterant agmine sese
11 abripuerunt. postero die, cum super cetera extrema fames etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis nocte consecutus erat, si arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis pas-
12 surum, sese dederunt; quae Punica religione servata fides ab Hannibale est, atque in vincula omnes coniecti.

1 VII. Haec est nobilis ad Trasumennum pugna atque inter paucas memorata populi Romani clades.
2 quindecim milia Romanorum in acie caesa; decem milia sparsa fuga per omnem Etruriam diversis itineri-
3 bus urbem petiere; duo milia quingenti hostium in acie, multi postea ex vulneribus periire. multiplex
4 caedes utrimque facta traditur ab aliis; ego, praeterquam quod nihil auctum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scribentium animi, Fabium, aequalem temporibus huiusce belli, potissimum auctorem habui.
5 Hannibal captivorum qui Latini nominis essent sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis; segregata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum cum sepeliri iussisset, Flamini quoque corpus funeris causa magna cum cura inquisitum non invenit.

6 Romae ad primum nuntium cladis eius cum ingenti terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus.
7 matronae vagae per vias, quae repens clades adlata quaeve fortuna exercitus esset, obvios percunctantur. et cum frequentis contionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus vocaret, tandem haud

multo ante solis occasum M. Pomponius praetor 'Pugna' 8
 inquit 'magna victi sumus.' et quamquam nihil certius
 ex eo auditum est, tamen alius ab alio impleti rumori-
 bus domos referunt consulem cum magna parte copiarum
 caesum, superesse paucos aut fuga passim per Etru- 9
 riam sparsos aut captos ab hoste. quot casus exer- 10
 citus victi fuerant, tot in curas distracti animi eorum
 erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule
 meruerant, ignorantium, quae cuiusque suorum fortuna
 esset; nec quisquam satis certum habet, quid aut speret
 aut timeat. postero ac deinceps aliquot diebus ad 11
 portas maior prope mulierum quam virorum multitudo
 stetit aut suorum aliquem aut nuntios de iis opperiens,
 circumfundebanturque obviis sciscitantes neque avelli,
 utique ab notis, priusquam ordine omnia inquisissent,
 poterant. inde varios vultus digredientium ab nuntiis 12
 cerneret, ut cuique laeta aut tristia nuntiabantur, gratu-
 lantisque aut consolantis redeuntibus domos circum-
 fusos. feminarum praecipue et gaudia insignia erant
 et luctus. unam in ipsa porta sospiti filio repente 13
 oblatam in complexu eius expirasse ferunt; alteram,
 cui mors fili falso nuntiata erat, maestam sedentem
 domi ad primum conspectum redeuntis [fili] gaudio
 nimio exanimatam. senatum praetores per dies aliquot 14
 ab orto usque ad occidentem solem in curia retinent
 consultant, quonam duce aut quibus copiis resisti
 victoribus Poenis posset.

VIII. Priusquam satis certa consilia essent, repens 1
 alia nuntiatur clades, quattuor milia equitum cum
 C. Centenio propratore missa ad collegam ab Servilio
 consule in Umbria, quo post pugnam ad Trasumennum
 auditam averterant iter, ab Hannibale circumventa.
 eius rei fama varie homines affecit: pars occupatis 2
 maiore aegritudine animis levem ex comparatione prio-
 rum ducere recentem equitum iacturam; pars non id, 3
 quod acciderat, per se aestimare, sed, ut in affecto
 corpore quamvis levis causa magis quam *in* valido

4 gravior sentiretur, ita tum aegrae et adfectae civitati
quodcumque adversi incideret, non rerum magnitudine
sed viribus extenuatis, quae nihil, quod adgravaret,
5 pati possent, aestimandum esse. itaque ad remedium
iam diu neque desideratum nec adhibitum, dictatorem
dicendum, civitas confugit. et quia et consul aberat,
a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam
armis Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut
6 litteras mitti [nec dictatorem populo creare poterat],
quod numquam ante eam diem factum erat, dictatorem
populus creavit Q. Fabium Maximum et magistrum
7 equitum M. Minucium Rufum; iisque negotium ab
senatu datum, ut muros turresque urbis firmarent et
praesidia disponderent, quibus locis videretur, pontesque
rescinderent fluminum: pro urbe ac penatibus dimi-
candum esse, quando Italiam tueri nequissent.

1 IX. Hannibal recto itinere per Umbriam usque
2 ad Spoletium venit. inde cum perpopulato agro urbem
oppugnare adortus esset, cum magna caede suorum
repulsus, coniectans ex unius coloniae haud prospere
temptatae viribus, quanta moles Romanae urbis esset,
3 in agrum Picenum avertit iter non copia solum omnis
generis frugum abundantem sed refertum praeda, quam
4 effuse avidi atque egentes rapiebant. ibi per dies ali-
quot stativa habita, refectusque miles hibernis itineri-
bus ac palustri via proelioque magis ad eventum secundo
5 quam levi aut facili adfectus. ubi satis quietis datum
praeda ac populationibus magis quam otio aut requie
gaudentibus, profectus Praetutianum Hadrianumque
agrum, Marsos inde Marrucinosque et Paelignos deva-
stat circaque Arpos et Luceriam proximam Apuliae
6 regionem. Cn. Servilius consul levibus proeliis cum
Gallis factis et uno oppido ignobili expugnato post-
quam de collegae exercitusque caede audivit, iam
moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine
extremo, ad urbem iter intendit.

7 Q. Fabius Maximus dictator iterum quo die magi-

stratum iniit vocato senatu, ab diis orsus, cum edo-
 cuisset patres plus negligentia caerimoniarum auspicio-
 rumque *quam* temeritate atque inscitia peccatum a
 C. Flaminio consule esse quaeque piacula irae deum
 essent ipsos deos consulendos esse, pervicit, ut, quod 8
 non ferme decernitur, nisi cum taetra prodigia nun-
 tiata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur.
 qui inspectis fatalibus libris rettulerunt patribus, quod 9
 eius belli causa votum Marti foret, id non rite factum
 de integro atque amplius faciundum esse, et Iovi ludos 10
 magnos et aedes Veneri Erycinae ac Menti vovendas
 esse, et supplicationem lectisterniumque habendum, et
 ver sacrum vovendum, si bellatum prospere esset resque
 publica in eodem, quo ante bellum fuisset, statu per-
 mansisset. senatus, quoniam Fabium belli cura occu- 11
 patura esset, M. Aemilium praetorem, ex collegi ponti-
 ficum sententia omnia ea ut mature fiant, curare iubet.

X. His senatus consultis perfectis L. Cornelius 1
 Lentulus pontifex maximus consulente collegium prae-
 tore omnium primum populum consulendum de vere sacro
 censet: iniussu populi voveri non posse. rogatus in 2
 haec verba populus: 'Velitis iubeatisne haec sic fieri?
 si res publica populi Romani Quiritium ad quinquennium
 proximum, sicut velim eam salvam, servata erit hisce
 duellis, quod duellum populo Romano cum Cartha-
 giniensi est quaeque duella cum Gallis sunt, qui cis
 Alpibus sunt, tum donum duit populus Romanus Quiritium,
 quod ver attulerit ex suillo ovillo caprino bovillo grege 3
 quaeque profana erunt, Iovi fieri, ex qua die senatus
 populusque iusserit. qui faciet, quando volet quaque 4
 lege volet, facito; quo modo faxit, probe factum esto.
 si id moritur, quod fieri oportebit, profanum esto, 5
 neque scelus esto. si quis rumpet occidetve insciens,
 ne fraus esto. si quis clepsit, ne populo scelus esto
 neve cui cleptum erit. si atro die faxit insciens, probe 6
 factum esto. si nocte sive luce, si servus sive liber
 faxit, probe factum esto. si antidea, *quam* senatus

populusque iusserit fieri, faxitur, eo populus solutus
 7 liber esto.' eiusdem rei causa ludi magni voti aeris
 trecentis triginta tribus milibus *trecentis triginta tribus*
 triente, praeterea bubus Iovi trecentis, multis aliis
 8 divis bubus albis atque ceteris hostiis. votis rite
 nuncupatis supplicatio edicta; supplicatumque iere cum
 coniugibus ac liberis non urbana multitudo tantum,
 sed agrestium etiam quos in aliqua sua fortuna publica
 9 quoque contingebat cura. tum lectisternium per tri-
 dum habitum decemviris sacrorum curantibus. sex
 pulvinaria in conspectu fuerunt: Iovi ac Iunoni unum,
 alterum Neptuno ac Minervae, tertium Marti ac Veneri,
 quartum Apollini ac Dianae, quintum Vulcano ac
 Vestae, sextum Mercurio et Cereri. tum aedes votae.
 10 Veneri Erucinae aedem Q. Fabius Maximus dictator
 vovit, quia ita ex fatalibus libris editum erat, ut is
 voveret, cuius maximum imperium in civitate esset;
 Menti aedem T. Otacilius praetor vovit.

1 XI. Ita rebus divinis peractis tum de bello deque
 re publica dictator rettulit, quibus quotve legionibus
 victori hosti obviam eundum esse patres censerent.
 2 decretum, ut ab Cn. Servilio consule exercitum acci-
 peret; scriberet praeterea ex civibus sociisque quantum
 equitum ac peditum videretur; cetera omnia ageret
 3 faceretque, ut e re publica duceret. Fabius duas
 legiones se adiecturum ad Servilianum exercitum dixit.
 iis per magistrum equitum scriptis Tibur diem ad
 4 conveniendum edixit; edictoquoque proposito, ut, quibus
 oppida castellaque immunita essent, ut ii commigra-
 rent in loca tuta, ex agris quoque demigrarent omnes
 5 regionis eius, qua iturus Hannibal esset; tectis prius
 incensis ac frugibus corruptis, ne cuius rei copia esset,
 ipse via Flaminia profectus obviam consuli exercitui-
 que cum ad Tiberim circa Oriculum prospexisset
 agmen consulemque cum equitibus ad se progredientem,
 viatorem misit, qui consuli nuntiaret, ut sine lictoribus
 6 ad dictatorem veniret. qui cum dicto paruisset con-

gressusque eorum ingentem speciem dictaturae apud cives sociosque vetustate iam prope oblitos eius imperii fecisset, litterae ab urbe allatae sunt, naves onerarias commeatum ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe Punica circa portum Cosanum captas esse. itaque extemplo consul Ostiam proficisci iussus 7 navibusque, *quae* ad urbem Romanam aut Ostiae essent, completis milite ac navalibus sociis persequi hostium classem ac litora Italiae tutari. magna vis hominum 8 conscripta Romae erat; libertini etiam, quibus liberi essent et aetas militaris, in verba iuraverant. ex hoc 9 urbano exercitu qui minores quinque et triginta annis erant in navis inpositi, alii, ut urbi praesiderent, relict.

XII. Dictator exercitu consulis accepto a Fulvio 1 Flacco legato per agrum Sabinum Tibur, quo diem ad conveniendum edixerat novis militibus, venit. inde 2 Praeneste ac transversis limitibus in viam Latinam est egressus, unde itineribus summa cum cura exploratis ad hostem ducit, nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret, fortunae se commissurus. quo 3 primum die haud procul Arpis in conspectu hostium posuit castra, nulla mora facta, quin Poenus educeret in aciem copiamque pugnandi faceret. sed ubi quieta 4 omnia apud hostes nec castra ullo tumultu mota videt, increpans quidem, victos tandem [quos] Martios animos Romanis debellatumque et concessum propalam de virtute ac gloria esse, in castra rediit; ceterum tacita 5 cura animum incessit, quod cum duce haudquaquam Flamini Sempronique simili futura sibi res esset ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali ducem quaesissent. et prudentiam quidem [non vim] 6 dictatoris extemplo timuit; constantiam haudum expertus agitare ac temptare animum movendo crebro castra populandoque in oculis eius agros sociorum coepit; et 7 modo citato agmine ex conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu viae, si excipere degressum in aequum posset, occultus subsistebat. Fabius per loca alta 8

agmen ducebat modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum neque congredere-
tur. castris, nisi quantum usus necessarii cogerent, tenebatur miles; pabulum
9 et ligna nec pauci petebant nec passim; equitum levis-
que armaturae statio composita instructaque in subitos
tumultus et suo militi tuta omnia et infesta effusis
10 hostium populatoribus praebebat; neque universo peri-
culo summa rerum committebatur et parva momenta
levium certaminum ex tuto coeptorum finitimoque
receptu adsuefaciebant territum pristinis cladibus mili-
tem minus iam tandem aut virtutis aut fortunae paeni-
11 tere suae. sed non Hannibalem magis infestum tam
sanis consiliis habebat quam magistrum equitum, qui
nihil aliud, quam quod impar erat imperio, morae ad
rem publicam praecipitandam habebat. ferox rapidus-
que consiliis ac lingua inmodicus primo inter paucos,
12 dein propalam in vulgus pro cunctatore segnem, pro
cauto timidum, adfingens vicina virtutibus vitia, con-
pellabat premendoque superiorem, quae pessima ars
nimis prosperis multorum successibus crevit, sese
extollebat.

1 XIII. Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit,
Beneventanum depopulatur agrum, Telesiam urbem
capit; inritat etiam de industria ducem *Romanum*, si
forte accensum tot indignitatibus cladibusque sociorum
2 detrahere ad aequum certamen possit. inter multitu-
dinem sociorum Italici generis, qui ad Trasumennum
capti ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani
equites erant, multis iam tum inlecti donis promissis-
que Hannibalis ad conciliandos popularium animos.
3 hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum admovisset,
Capuae potiendae copiam fore; cum res maior quam
auctores esset, dubium Hannibalem alternisque fidentem
ac diffidentem tamen, ut Campaniam ex Samnio peteret,
4 moverunt. monitos etiam atque etiam, ut promissa
rebus adfirmarent, iussosque cum pluribus et aliquibus
5 principum redire ad se dimisit. ipse imperat duci, ut

se in agrum Casinatem ducat, edoctus a peritis regionum, si eum saltum occupasset, exitum Romano ad opem ferendam sociis interclusurum. sed Punicum abhorrens 6
 ab Latinorum nominum *pronuntiatione os, Casilinum* pro Casino dux ut acciperet, fecit, aversusque ab suo itinere per Allifanum Caiatinumque et Calenum agrum in campum Stellatam descendit. ubi cum montibus 7
 fluminibusque clausam regionem circumspexisset, vocatum ducem percunctatur, ubi terrarum esset. cum is 8
 Casilini eo die mansurum eum dixisset, tum demum cognitus est error, et Casinum longe inde alia regione esse; virgisque caeso duce et ad reliquorum terrorem 9
 in crucem sublato, castris communitis, Maharbalem cum equitibus in agrum Falernum praedatum dimisit. usque ad aquas Sinuessanas populatio ea pervenit. 10
 ingentem cladem, fugam tamen terroremque latius Numidae fecerunt; nec tamen is terror, cum omnia 11
 bello flagrant, fide socios dimovit, videlicet quia iusto et moderato regebantur imperio nec abnuebant, quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.

XIV. Ut vero, *postquam* ad Vulturnum flumen 1
 castra sunt posita, exurebatur amoenissimus Italiae ager villaeque passim incendiis fumabant, per iuga Massici montis Fabio ducente, tum prope de integro seditio accensa; quieverant enim per paucos dies, quia, 2
 cum celerius solito ductum agmen esset, festinari ad prohibendam populationibus Campaniam crediderant. ut vero in extrema iuga Massici montis ventum est, 3
et hostes sub oculis erant Falerni agri colonorumque Sinuessae tecta urentes nec ulla erat mentio pugnae, 'Spectatum huc' inquit Minucius '*ut* ad rem fruendam 4
 oculis, sociorum caedes et incendia, venimus? nec, si nullius alterius nos, ne civium quidem horum pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt, ut ab Samnite hoste tuta haec ora esset, quam nunc non 5
 vicinus Samnis urit, sed Poenus advena, ab extremis orbis terrarum terminis nostra cunctatione et socordia

- 6 iam huc progressus? tantum pro degeneramus a patri-
bus nostris, ut, praeter quam oram illi Punicas vagari
classes dedecus esse imperii sui duxerint, eam nunc
7 plenam hostium Numidarumque ac Maurorum iam factam
videamus. qui modo Saguntum oppugnari indignando
non homines tantum sed foedera et deos ciebamus,
scandentem moenia Romanae coloniae Hannibalem
8 quieti spectamus. fumus ex incendiis villarum agro-
rumque in oculos atque ora venit; strepunt aures
clamoribus plorantium sociorum, saepius nostram quam
deorum invocantium opem: nos hic pecorum modo per
aestivos saltus deviasque callis exercitum ducimus
9 conditi nubibus silvisque. si hoc modo peragrando
cacumina saltusque M. Furius recipere a Gallis urbem
voluisset, quo hic novus Camillus, nobis dictator unicus
in rebus adfectis quaesitus, Italiam ab Hannibale recu-
10 perare parat, Gallorum Roma esset, quam vereor ne
sic cunctantibus nobis Hannibali ac Poenis totiens
11 servaverint maiores nostri. sed vir ac vere Romanus,
quo die dictatorem eum ex auctoritate patrum iussu-
que populi dictum Veios allatum est, cum esset satis
altum Ianiculum, ubi sedens prospectaret hostem,
descendit in aequum atque illo ipso die media in urbe,
qua nunc busta Gallica sunt, et postero die citra
12 Gabios cecidit Gallorum legiones. quid? post multos
annos cum ad Furculas Caudinas ab Samnite hoste
sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius
Cursor iuga Samni perlustrando an Luceriam premendo
obsidendoque et lacessendo victorem hostem depulsum
ab Romanis cervicibus iugum superbo Samniti inposuit?
13 modo C. Lutatio quae alia res quam celeritas victoriam
dedit, quod postero die, quam hostem vidit, classem
gravem commeatibus, impeditam suomet ipsam instru-
14 mento atque adparatu, oppressit? stultitia est sedendo
aut votis debellari credere posse: arma capias oportet
et descendas in aequum et vir cum viro congrediaris;
audendo atque agendo res Romana crevit, non his

segnibus consiliis, quae timidi cauta vocant.' haec 15
velut contionanti Minucio circumfundebatur tribunorum
equitumque Romanorum multitudo, et ad aures quoque
militum dicta ferocia evolvebantur: ac si militaris
suffragi res esset, haud dubie ferebant Minucium Fabio
ducem praelaturos.

XV. Fabius [pariter] in suos haud minus quam 1
in hostis intentus prius ab illis invictum animum
praestat. quamquam probe scit non in castris modo
suis sed iam etiam Romae infamem suam cunctationem
esse, obstinatus tamen tenore eodem consiliorum aestatis
reliquum extrahit, ut Hannibal destitutus ab spe summa 2
ope petiti certaminis iam hibernis locum circumspectaret,
quia ea regio praesentis erat copiae, non perpetuae,
arbusta vineaeque et consita omnia magis amoenis
quam necessariis fructibus. haec per exploratores
relata Fabio. cum satis sciret per easdem angustias, 3
quibus intraverat Falernum agrum, rediturum, Calli- 4
culam montem et Casilinum occupat modicis praesidiis,
quae urbs Vulturno flumine dirempta Falernum a Cam-
pano agro dividit; ipse iugis isdem exercitum reducit
misso exploratum cum quadringentis equitibus sociorum
L. Hostilio Mancino. qui ex turba iuvenum audientium 5
saepe ferociter contionantem magistrum equitum pro-
gressus primo exploratoris modo, ut ex tuto specula-
retur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas
prospexit ac per occasionem etiam paucos occidit,
extemplo occupatus certamine est animus excideruntque 6
praecepta dictatoris, qui, quantum tuto posset, pro-
gressum prius recipere sese iusserat, quam in con-
spectum hostium veniret. Numidae alii atque alii 7
occursantes refugientesque ad castra prope ipsa eum
cum fatigatione equorum atque hominum pertraxere.
inde Carthalo, penes quem summa equestris imperii 8
erat, concitatis equis invectus cum prius, quam ad
coniectum teli veniret, avertisset hostis, quinque ferme
milia continenti cursu secutus est fugientis. Mancinus, 9

postquam nec hostem desistere sequi nec spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in proelium rediit
10 omni parte virium inpar. itaque ipse et delecti equitum circumventi occiduntur; ceteri effuso [rursus] cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt.

11 Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad firmandum praesidio saltum, qui super Tarracinam in artas coactus fauces imminet mari, ne ab Sinuessa Poenus Appiae limite pervenire in agrum Romanum
12 posset. coniunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in viam deferunt, qua Hannibal ducturus erat. duo inde milia hostes aberant. XVI. postero die Poeni, quod viae inter bina castra erat, agmine con-
1 plevare. cum Romani sub ipso constitissent vallo haud dubie aequiore loco, successit tamen Poenus cum expeditis equitibusque ad lacessendum hostem. carptim Poeni et procursando recipiendoque sese pugnare;
3 restitit suo loco Romana acies. lenta pugna et ex dictatoris magis quam Hannibalis fuit voluntate.
4 ducenti ab Romanis, octingenti hostium cecidere. inclusus inde videri Hannibal via ad Casilinum obsessa, cum Capua et Samnium et tantum ab tergo divitum sociorum Romanis commeatus subveheret, Poenus inter Formiana saxa ac Literni arenas stagnaque et per horridas silvas
5 hibernaturus esset. nec Hannibalem fefellit suis se artibus peti. itaque cum per Casilinum evadere non posset petendique montes et iugum Calliculae superandum esset, necubi Romanus inclusum vallibus agmen
6 adgrederetur, ludibrium oculorum specie terribile ad frustrandum hostem commentus principio noctis furtim succedere ad montes statuit. fallacis consilii talis
7 apparatus fuit: faces undique ex agris collectae fascisque virgarum atque aridi sarmenti praeligantur cornibus boum, quos domitos indomitosque multos inter ceteram
8 agrestem praedam agebat; ad duo milia ferme boum effecta; Hasdrubalique negotium datum, ut nocte id

armentum accensis cornibus ad montis ageret, maxime, si posset, super saltus ab hoste insessos.

XVII. Primis tenebris silentio mota castra; boves 1 aliquanto ante signa acti. ubi ad radices montium 2 viasque angustas ventum est, signum extemplo datur, ut accensis cornibus armenta in adversos concitentur montis. et metus ipse relucens flammae a capite calorque iam ad vivum ad imaue cornua veniens velut stimulatos furore agebat boves. quo repente discursu 3 haud secus quam silvis montibusque accensis omnia circa virgulta *visa* ardere, capitumque irrita quassatio excitans flammam hominum passim discurrentium speciem praebebat. qui ad transitum saltus insidendum 4 locati erant, ubi in summis montibus ac super se quosdam ignes conspexere, circumventos se esse rati praesidio excessere; qua minime densae micabant flammae, velut tutissimum iter petentes summa montium iuga, tamen in quosdam boves palatos a suis gregibus inciderunt. et primo cum procul cernerent, veluti flammam spirantium miraculo attoniti constiterunt; 5 deinde ut humana apparuit fraus, tum vero, insidias 6 rati esse, cum maiore tumultu concitant se in fugam. levi quoque armaturae hostium incurrere; ceterum ~~nox~~ aequato timore neutros pugnam incipientis ad lucem tenuit. interea toto agmine Hannibal transducto per 7 saltum et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis in agro Allifano posuit castra.

XVIII. Hunc tumultum sensit Fabius; ceterum et 1 insidias esse ratus et ab nocturno utique abhorrens certamine suos munimentis tenuit. luce prima sub 2 iugo montis proelium fuit, quo interclusam ab suis levem armaturam facile — etenim numero aliquantum praestabant — Romani superassent, nisi Hispanorum cohors ad id ipsum remissa ab Hannibale supervenisset. ea adsuetior montibus et ad concursandum inter saxa 3 rupesque aptior ac levior cum velocitate corporum tum armorum habitu campestrum hostem gravem armis

1 statariumque pugnae genere facile elusit. ita haud-
quaquam pari certamine digressi, Hispani fere omnes
incolumes, Romani aliquot suis amissis in castra
contenderunt.

5 Fabius quoque movit castra transgressusque saltum
6 super Allifas loco alto ac munito consedit. tum per
Sannium Romam se petere simulans Hannibal usque
in Paelignos populabundus rediit; Fabius medius inter
hostium agmen urbemque Romam iugis ducebat nec
7 absistens nec congregiēns. ex Paelignis Poenus flexit
iter retroque Apuliam repetens Gereonium pervenit,
urbem metu, quia conlapsa ruinis pars moenium erat,
8 ab suis desertam; dictator in Larinate agro castra
communiit. inde sacrorum causa Romam revocatus,
non imperio modo sed consilio etiam ac prope precibus
9 agens cum magistro equitum, ut plus consilio quam
fortunaē confidat et se potius ducem quam Sempronium
Flaminiumque imitetur; ne nihil actum censeret extracta
prope aestate per ludificationem hostis: medicos quo-
que plus interdum quiete quam movendo atque agendo
10 proficere; haud parvam rem esse ab totiens victore
hoste vinci desisse ac respirasse ab continuis cladibus —
haec nequiquam praemonito magistro equitum Romam
est profectus.

[1] XIX. Principio aestatis, qua haec gerebantur, in
Hispania quoque terra marique coeptum bellum est.
2 Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre
3 instructum paratumque acceperat, decem adiectis qua-
draginta navium classem Himilconi tradit, atque ita
Carthagine profectus navis prope terram, exercitum
in litore ducebat paratus configere, quacumque parte
4 copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipio postquam
movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii
fuit; deinde minus terra propter ingentem famam novor-
um auxiliorum concurrere ausus, delecto milite ad naves
inposito quinque et triginta navium classe ire obviam
5 hosti pergit. altero ab Tarracōne die *ad* stationem

decem milia passuum distantem ab ostio Hiberi amnis
pervenit. inde duae Massiliensium speculatoriae prae-
missae rettulere classem Punicam stare in ostio fluminis
castraque in ripa posita. itaque ut inprovidos incautos- 6
que universo simul effuso terrore opprimeret, sublatis
ancoris ad hostem vadit. multas et locis altis positas
turris Hispania habet, quibus et speculis et propugna-
culis adversus latrones utuntur. inde primo conspectis 7
hostium navibus datum signum Hasdrubali est, tumultus-
que prius in terra et castris quam ad mare et ad
naves est ortus, nondum aut pulsu remorum strepitu-
que alio nautico exaudito aut aperientibus classem
promunturiis, cum repente eques alius super alium ab 8
Hasdrubale missus vagos in litore quietosque in ten-
toriiis suis, nihil minus quam hostem aut proelium eo die
expectantis, conscendere naves propere atque arma capere
iubet: classem Romanam iam haud procul portu esse.
haec equites dimissi passim imperabant; mox Hasdrubal 9
ipse cum omni exercitu aderat, varioque omnia tumultu
strepunt ruentibus in naves simul remigibus militibus-
que fugientium magis e terra quam in pugnam euntium
modo. vixdum omnes conscenderant, cum alii reso- 10
lutis oris in ancoras evehuntur, alii, ne quid teneat,
ancoralia incidunt, raptimque omnia *ac* praepropere
agendo militum apparatu nautica ministeria impediun-
tur, trepidatione nautarum capere et aptare arma miles
prohibetur. et iam Romanus non adpropinquabat 11
modo, sed derexerat etiam in pugnam naves. itaque
non ab hoste et proelio magis Poeni quam suomet
ipsi tumultu turbati et temptata verius pugna quam
inita in fugam averterunt classem. et cum adversi 12
amnis os lato agmini et tum multis simul venientibus
haud sane intrabile esset, in litus passim naves ege-
runt, atque alii vadis alii sicco litore excepti partim
armati partim inermes ad instructam per litus aciem
suorum perfugere; duae tamen primo concursu captae
erant Punicae naves, quattuor suppressae. XX. Romani, 1

quamquam terra hostium erat armatamque aciem toto
praetentam litore cernebant, haud cunctanter insecuti
2 trepidam hostium classem navis omnis, quae non aut
perfregerant proras litori inlitas aut carinas fixerant
vadis, religatas puppibus in altum extraxere, ad quin-
3 que et viginti naves e quadraginta cepere. neque id
pulcherrimum eius victoriae fuit, sed quod una levi
4 pugna toto eius orae mari potiti erant. itaque ad
Onusam classe provecti; escensio ab navibus in terram
facta. cum urbem vi cepissent captamque diripuissent,
5 Carthaginem inde petunt, atque omnem agrum circa
depopulati postremo tecta quoque iniuncta muro portis-
6 que incenderunt. inde iam praeda gravis ad Longun-
ticam pervenit classis, ubi vis magna sparti *erat* ad
rem nauticam congesta ab Hasdrubale. quod satis in
7 usum fuit sublato ceterum omne incensum est. nec
continentis modo praelecta est ora, sed in Ebusum
insulam transmissum. ibi urbe, quae caput insulae
8 est, biduum nequiquam summo labore oppugnata ubi
in spem inritam frustra teri tempus animadversum est,
9 ad populationem agri versi direptis aliquot incensisque
vicis maiore quam ex continenti praeda parta cum in
naves se recepissent, ex Baliaribus insulis legati pacem
10 petentes ad Scipionem venerunt. inde flexa retro classis
reditumque in citeriora provinciae, quo omnium popu-
lorum, qui *cis* Hiberum incolunt, multorum et ultimae
11 Hispaniae legati concurrerunt. sed qui vere dicionis
imperiique Romani facti sint obsidibus datis populi,
12 amplius fuere centum viginti. igitur terrestribus quo-
que copiis satis fidens Romanus usque ad saltum
Castulonensem est progressus. Hasdrubal in Lusitaniam
ac propius Oceanum concessit.

1 XXI. Quietum inde fore videbatur reliquum aestatis
2 tempus, fuissetque per Poenum hostem; sed praeter-
quam quod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in
3 novas res sunt ingenia, Mandonius Indebilisque, qui
antea Ilergetum regulus fuerat, postquam Romani ab

salto recessere ad maritimam oram, concitis popularibus in agrum pacatum sociorum Romanorum ad populandum venerunt. adversus eos tribunus militum cum expe- 4
ditis auxiliis a Scipione missi levi certamine, ut tumultuariam manum, fudere, mille hominibus occisis, quibusdam captis magnaue parte armis exuta. hic tamen 5
tumultus cedentem ad Oceanum Hasdrubalem cis Hiberum ad socios tutandos retraxit. castra Punica 6
in agro llergavonensium, castra Romana ad Novam Classem erant, cum fama repens alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suae legatos *miserant* 7
obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a Scipione exciti arma capiunt, provinciamque Carthaginiensium valido exercitu invadunt. tria oppida vi expugnant; inde 8
cum ipso Hasdrubale duobus proeliis egregie pugnant; ad quindecim milia hostium occiderunt, quattuor milia cum multis militaribus signis capiunt.

XXII. Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in 1
provinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab senatu missus cum triginta longis navibus et octo milibus militum magnoque commeatu advecto. ea 2
classis ingens agmine onerariarum procul visa cum magna laetitia civium sociorumque portum Tarraconis ex alto tenuit. ibi milite exposito profectus Scipio 3
fratri se coniungit, ac deinde communi animo consilioque gerebant bellum. occupatis igitur Carthaginiensibus 4
Celtiberico bello haud cunctanter Hiberum transgrediuntur nec ullo viso hoste Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae traditos ab Hannibale fama erat modico in arce custodiri praesidio. id unum 5
pignus inclinatos ad Romanam societatem omnium Hispaniae populorum animos morabatur, ne sanguine liberum suorum culpa defectionis lueretur. eo vinculo 6
Hispaniam vir unus sollerti magis quam fideli consilio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus ante Poenis, tum, qualia plerumque sunt barbarorum ingenia, cum fortuna mutaverat fidem. ceterum trans- 7

fugam sine magnae rei proditione venientem ad hostis nihil aliud quam unum vile atque infame corpus esse ratus id agebat, ut quam maxumum emolumentum
8 novis sociis esset. circumspectis igitur omnibus, quae fortuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissimum tradendis animum adiecit, eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniae amicitiam. sed cum iniussu Bostaris praefecti
9 satis sciret nihil obsidum custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte adgreditur. castra extra urbem in ipso litore habebat Bostar, ut aditum ea parte intercluderet Romanis. ibi eum in secretum abductum
10 velut ignorantem monet, quo statu sit res: metum continuisse ad eam diem Hispanorum animos, quia procul Romani abessent; nunc cis Hiberum castra Romana esse, arcem tutam perfugiumque novas volentibus res; itaque quos metus non teneat, beneficio et
12 gratia devinciendos esse. miranti Bostari percunctantique, quodnam id subitum tantae rei donum posset
13 esse, 'Obsides' inquit 'in civitates remitte. id et privatim parentibus, quorum maximum nomen in civitatibus est suis, et publice populis gratum erit. vult
14 sibi quisque credi, et habita fides ipsam plerumque obligat fidem. ministerium restituendorum domos obsidum mihimet deposco ipse, ut opera quoque impensa consilium adiuvem meum et rei suapte natura gratae
15 quantam insuper gratiam possim adiciam.' homini non ad cetera Punica ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium stationes conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis et ab his ad Scipionem
16 perductus, quid adferret, expromit, et fide accepta dataque ac loco et tempore constituto ad obsides tradendos Saguntum redit. diem insequentem absumpsit cum
17 Bostare mandatis ad rem agendam accipiendis. dimissus cum se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, constituisset, ad compositam cum iis horam excitatis custodibus puerorum profectus, veluti ignarus in prae-

paratas sua fraude insidias ducit. in castra Romana 18
perducti; cetera omnia de reddendis obsidibus, sicut
cum Bostare constitutum erat, acta per eum eodem
ordine, quo si Carthaginensium nomine sic ageretur.
maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari, 19
quam quanta futura Carthaginensium fuerat. illos
enim gravis superbosque in rebus secundis expertos
fortuna et timor mitigasse videri poterat; Romanus 20
primo adventu incognitus ante ab re clementi liberali-
que initium fecerat; et Abelux, vir prudens, haud
frustra videbatur socios mutasse. itaque ingenti con- 21
sensu defectionem omnes spectare; armaque extemplo
mota forent, ni hiems, quae Romanos quoque et Cartha-
ginenses concedere in tecta coegit, intervenisset.

XXIII. Haec in Hispania secunda aestate Punici 1
belli gesta, cum in Italia paulum intervalli cladibus
Romanis sollers cunctatio Fabii fecisset; quae ut 2
Hannibalem non mediocri sollicitum cura habebat,
tandem eum militiae magistrum delegisse Romanos
cernentem, qui bellum ratione, non fortuna gereret, 3
ita contempta erat inter civis armatos pariter togatos-
que, utique postquam absente eo temeritate magistri
equitum laeto verius dixerim quam prospero eventu
pugnatum fuerat. accesserant duae res ad augendam 4
invidiam dictatoris, una fraude ac dolo Hannibalis,
quod, cum a perfugis ei monstratus ager dictatoris
esset, omnibus circa solo aequatis ab uno eo ferrum
ignemque et vim omnem hostilem abstineri iussit, ut
occulti alicuius pacti ea merces videri posset; altera 5
ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non expectata
in eo senatus auctoritas est, ad extremum haud ambigue
in maximam laudem verso. in permutandis captivis, 6
quod sic primo Punico bello factum erat, convenerat
inter duces Romanum Poenumque, ut, quae pars plures
reciperet quam daret, argenti pondo bina et selibras
in militem praestaret. ducentis quadraginta septem 7
cum plures Romanus quam Poenus recepisset argentum-

que pro eis debitum saepe iactata in senatu re, quoniam non consulisset patres, tardius erogaretur, inviolatum ab hoste agrum misso Romam Quinto filio vendidit fidemque publicam inpendio privato exsolvit.

Hannibal pro Gereoni moenibus, cuius urbis captae atque incensae ab se in usum horreorum pauca reliquerat tecta, in stativis erat. inde frumentatum duas exercitus partes mittebat; cum tertia ipse expedita in statione erat simul castris praesidio et circumspectans, necunde impetus in frumentatores fieret. XXIV. Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat. praeerat Minucius magister equitum profecto, sicut ante dictum est, ad urbem dictatore. ceterum castra, quae in monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam in planum deferuntur, agitabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos aut in castra relictis cum levi praesidio fieret. nec Hannibalem fefellit cum duce mutatam esse belli rationem et ferocius quam consultius rem hostes gesturos. ipse autem, quod minime quis crederet, cum hostis propius esset, tertiam partem militum frumentatum duabus in castris retentis dimisit, dein castra ipsa propius hostem movit duo ferme a Gereonio milia in tumultum hosti conspectum, ut intentum se sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. propior inde ei atque ipsis imminens Romanorum castris tumulus apparuit; ad quem capiendum si luce palam iretur, quia haud dubie hostis breviori via praeveniret erat, nocte clam missi Numidae ceperunt. quos tenentis locum contempta paucitate Romani postero die cum deiecissent, ipsi eo transferunt castra. tum utique exiguum spatii vallum a vallo aberat, et id ipsum totum prope compleverat Romana acies. simul et per aversa castra [e castris Hannibalis] equitatus cum levi armatura emissus in frumentatores late caedem fugamque hostium palatorum fecit. nec acie certare Hannibal ausus, quia tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat.

iamque artibus Fabii [pars exercitus aberat iam fame], 10
sedendo et cunctando, bellum gerebat receperatque suos
in priora castra, quae pro Gereoni moenibus erant.
iusta quoque acie et collatis signis dimicatum quidam 11
auctores sunt: primo concursu Poenum usque ad castra
fusum, inde eruptione facta repente versum terrorem
in Romanos, Numeri Decimi Samnitis deinde *interventu*
proelium restitutum. hunc, principem genere ac divi- 12
tiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio,
iussu dictatoris octo milia peditum et equites quin-
gentos ducentem in castra, ab tergo cum apparuisset
Hannibali, speciem parti utrique praebuisse novi prae-
sidii cum Q. Fabio ab Roma venientis. Hannibalem 13
insidiarum quoque aliquid timentem recepisse suos,
Romanum insecutum adiuvante Samnite duo castella
eo die expugnasse. sex milia hostium caesa, quinque 14
admodum Romanorum; tamen in tam pari prope clade
vanam famam egregiae victoriae cum vanioribus litteris
magistri equitum Roman perlatam.

XXV. De his rebus persaepe et in senatu et in 1
contione actum est. cum laeta civitate dictator unus 2
nihil nec famae nec litteris crederet *et*, ut vera omnia
essent, secunda se magis quam adversa timere diceret,
tum M. Metilius tribunus plebis id enim *vero* ferendum 3
esse negat: non praesentem solum dictatorem obstitisse 4
rei bene gerendae, sed absentem etiam gestae obstare
[et in ducendo bello] ac sedulo tempus terere, quo
diutius in magistratu sit solusque et Romae et in
exercitu imperium habeat. quippe consulum alterum 5
in acie cecidisse, alterum specie classis Punicae perse-
quendae procul ab Italia ablegatum; duos praetores 6
Sicilia atque Sardinia occupatos, quarum neutra hoc
tempore [provincia] praetore egeat; M. Minucium magi-
strum equitum, ne hostem videret, ne quid rei bellicae
gereret, prope in custodia habitum. itaque hercule 7
non Samnium modo, quo iam tamquam trans Hiberum
agro Poenis concessum sit, sed Campanum Calenumque

et Falernum agrum pervastatos esse, sedente Casilini dictatore et legionibus populi Romani agrum suum
8 tutante. exercitum cupientem pugnare et magistrum
equitum clausos prope intra vallum retentos, tam-
9 quam hostibus captivis arma adempta. tandem, ut
abscesserit inde dictator, ut obsidione liberatos,
10 extra vallum egressos fudisse ac fugasse hostis. quas
ob res, si antiquus animus plebei Romanae esset,
audaciter se laturum fuisse de abrogando Q. Fabi
imperio; nunc modicam rogationem promulgaturum
de aequando magistri equitum et dictatoris iure.
11 nec tamen ne ita quidem prius mittendum ad exer-
citus Q. Fabium, quam consulem in locum C. Flamini
suffecisset.

12 Dictator contionibus se abstinuit in actione minime
popularis. ne in senatu quidem satis aequis auribus
audiebatur, cum hostem verbis extolleret biennique
13 clades per temeritatem atque incitiam ducum acceptas
referret *et* magistro equitum, quod contra dictum suum
14 pugnasset, rationem diceret reddendam esse. si penes
se summa imperii consiliique sit, prope diem effecturum,
ut sciant homines bono imperatore haud magni for-
15 tunam momenti esse, mentem rationemque dominari,
et in tempore et sine ignominia servasse exercitum
6 quam multa milia hostium occidissem maiorem gloriam
16 esse. huius generis orationibus frustra habitis et con-
sule creato M. Atilio Regulo, ne praesens de iure
imperii dimicaret, pridie quam rogationis ferendae dies
17 adesset, nocte ad exercitum abiit. luce orta cum
plebis concilium esset, magis tacita invidia dictatoris
favorque magistri equitum animos versabat, quam satis
audebant homines ad suadendum quod vulgo placebat
prodire, et favore superante auctoritas tamen rogationi
18 deerat. unus inventus est suasor legis C. Terentius
Varro, qui priore anno praetor fuerat, loco non humili
19 solum sed etiam sordido ortus. patrem lanium fuisse
ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in

servilia eius artis ministeria usum. XXVI. is iuvenis, 1
ut iam ex eo genere quaestus pecunia a patre relicta
animos ad spem liberalioris fortunae fecit togaque et
forum placuere, proclamando pro sordidis hominibus 2
causisque adversus rem et famam bonorum primum
in notitiam populi, deinde ad honores pervenit, quae- 3
sturaque et duabus aedilitatibus, plebeia et curuli,
postremo et praetura perfunctus iam ad consulatus
spem cum adtolleret animos, haud parum callide auram 4
favoris popularis ex dictatoria invidia petiit scitique
plebis unus gratiam tulit.

Omnes eam rogationem, quique Romae quique in 5
exercitu erant, aequi atque iniqui, praeter ipsum dicta-
torem in contumeliam eius latam acceperunt; ipse, qua 6
gravitate animi criminantis se ad multitudinem inimicos
tulerat, eadem et populi in se saevientis iniuriam tulit;
acceptisque in ipso itinere litteris [sc.] de aequato 7
imperio, satis fidens haudquaquam cum imperii iure
artem imperandi aequatam cum invicto a civibus hosti-
busque animo ad exercitum rediit. XXVII. Minucius 1
vero cum iam ante vix tolerabilis fuisset rebus secundis
ac favore volgi, tum utique inmodice inmodesteque non 2
Hannibale magis victo ab se quam Q. Fabio gloriari:
illum, in rebus asperis unicum ducem ac parem quae- 3
situm Hannibali, maiorem minori, dictatorem magistro
equitum, quod nulla memoria habeat annalium, iussu
populi aequatum in eadem civitate, in qua magistri
equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque
horrere soliti sint: tantum suam felicitatem virtutem-
que enituisse. ergo secuturum se fortunam suam, si 4
dictator in cunctatione ac segnitie deorum hominum-
que iudicio damnata perstaret. itaque quo die primum 5
congressus est cum Q. Fabio, statuendum omnium
primum ait esse, quem ad modum imperio aequato
utantur: se optimum ducere, aut diebus alternis aut, 6
si maiora intervalla placerent, partitis temporibus
alterius summum ius imperiumque esse, ut par hosti 7

non consilio solum sed viribus etiam esset, si quam
8 occasionem rei gerendae habuisset. Q. Fabio haud-
quaquam id placere: omnia fortunam eam habitura,
quancumque temeritas collegae habuisset. sibi com-
municatum cum illo, non ademptum imperium esse:
9 itaque se numquam volentem parte qua posset rerum
consilio gerendarum cessurum, nec se tempora aut dies
imperii cum eo, exercitum divisurum, suisque consiliis,
quoniam omnia non liceret, quae posset, servaturum.
10 ita obtinuit, ut legiones, sicut consulibus mos esset,
inter se dividerent. prima et quarta Minucio, secunda
11 et tertia Fabio evenerunt. item equites pari numero
sociumque et Latini nominis auxilia dividerunt. castris
quoque se separari magister equitum voluit.

1 XXVIII. Duplex inde Hannibali gaudium fuit —
neque enim quicquam eorum, quae apud hostes age-
rentur, eum fallebat et perfugis multa indicantibus et
2 per suos explorantem —: nam et liberam Minuci teme-
ritatem se suo modo captaturum et sollertiae Fabii
3 dimidium virium decessisse. tumulus erat inter castra
Minucii et Poenorum, quem qui occupasset, haud dubie
4 iniquiorem erat hosti locum factururus. eum non tam
capere sine certamine volebat Hannibal, quamquam id
operae pretium erat, quam causam certaminis cum
Minucio, quem procursurum ad obsistendum satis scie-
5 bat, contrahere. ager omnis medius erat prima specie
inutilis insidiatori, quia non modo silvestre quicquam
6 sed ne vepribus quidem vestitum habebat, re ipsa
natus tegendis insidiis eo magis, quod in nuda valle
nulla talis fraus timeri poterat; et erant in anfractibus
cavae rupes, ut quaedam earum ducenos armatos pos-
7 sent capere. in has latebras, quot quemque locum
apte insidere poterant, quinque milia conduntur pedi-
8 tum equitumque. necubi tamen aut motus alicuius
temere egressi aut fulgor armorum fraudem in valle
tam aperta detegeret, missis paucis prima luce ad
capiendum quem ante diximus tumulum avertit oculos

hostium. primo statim conspectu contempta paucitas, 9
ac sibi quisque deposcere pellendos inde hostis ac
locum capiendum; dux ipse inter stolidissimos fero-
cissimosque ad arma vocat et vanis minis increpat
hostem. principio levem armaturam dimittit, deinde 10
conferto agmine mittit equites; postremo, cum hostibus
quoque subsidia mitti videret, instructis legionibus
procedit. et Hannibal laborantibus suis alia atque 11
alia crescente certamine mittens auxilia peditum equi-
tumque iam iustam expleverat aciem, ac totis utrim-
que viribus certatur. prima levis armatura Romanorum;
praeoccupatum *ex* inferiore loco succedens tumultum, 12
pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equi-
tem et ad signa legionum refugit. peditum acies inter 13
perculosos inpavida sola erat videbaturque, si iusta ac
recta pugna esset, haudquaquam impar futura: tantum
animorum fecerat prospere ante paucos dies res gesta;
sed exorti repente insidiatores eum tumultum terrorem- 14
que in latera utrimque ab tergoque incursantes fecerunt,
ut nec animus ad pugnam neque ad fugam spes cui-
quam superesset. XXIX. tum Fabius primo clamore 1
paventium audito, dein conspecta procul turbata acie
'Ita est', inquit '[non] celerius quam timui deprendit
fortuna temeritatem. Fabio aequatus imperio Hanni- 2
balem et virtute et fortuna superiorem videt. sed
aliud iurgandi suscensendique tempus erit; nunc signa
extra vallum proferte: victoriam hosti extorqueamus,
confessionem erroris civibus.' iam magna ex parte 3
caesis aliis, aliis circumspectantibus fugam Fabiana se
acies repente velut caelo demissa ad auxilium ostendit.
itaque, priusquam ad coniectum teli veniret aut manum 1
consereret, et suos a fuga effusa et ab nimis feroci
pugna hostis continuit. qui solutis ordinibus vage
dissipati erant, undique confugerunt ad integram aciem;
qui plures simul terga dederant, conversi in hostem 5
volventesque orbem nunc sensim referre pedem, nunc
conglobati restare. ac iam prope una acies facta erat

victi atque integri exercitus inferebantque signa in
6 hostem, cum Poenus receptui cecinit, palam ferente
Hannibale ab se Minucium, se ab Fabio victum.

7 Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta
8 cum in castra reditum esset, Minucius convocatis mili-
tibus 'Saepe ego' inquit 'audivi, milites, eum primum
esse virum, qui ipse consulat, quid in rem sit, secundum
eum, qui bene monenti oboediat; qui nec ipse consulere
9 nec alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. nobis
quoniam prima animi ingeniique negata sors est, secun-
dam ac mediam teneamus et, dum imperare discimus,
10 parere prudenti in animum inducamus. castra cum
Fabio iungamus: ad praetorium eius signa cum tule-
rimus, ubi ego eum parentem appellavero, quod bene-
11 ficio eius erga nos ac maiestate eius dignum est, vos,
milites, eos, quorum vos modo arma *ac* dexteræ texe-
runt, patronos salutabitis, et, si nihil aliud, grato-
rum certe nobis animorum gloriam dies hic dederit.'
1 XXX. signo dato conclamatur inde, ut colligantur vasa.
profecti et agmine incedentes *ad* dictatoris castra in
admirationem et ipsum et omnes, qui circa erant, con-
2 verterunt. ut constituta sunt ante tribunal signa, pro-
gressus ante alios magister equitum, cum patrem Fabium
appellasset circumfusosque militum eius totum agmen
3 patronos consalutasset, 'Parentibus' inquit 'meis, dic-
tator, quibus te modo nomine, quod fando possum,
aequavi, vitam tantum debeo, tibi cum meam salutem
4 tum omnium horum. itaque plebei scitum, quo one-
ratus *sum* magis quam honoratus, primus antiquo
abrogoque et, quod tibi mihiq[ue] exercitibusque his
tuis, servato ac conservatori, sit felix, sub imperium
auspiciūque tuum redeo et signa haec legionesque
5 restituo. tu, quaeso, placatus me magisterium equitum,
6 hos ordines suos quemque tenere iubeas.' tum dextrae
interiunctae militesque contione dimissa ab notis igno-
tisque benigne atque hospitaliter invitati, laetusque
dies ex admodum tristi paulo ante ac prope exseca-

bili factus. Romae, ut est perlata fama rei gestae, 7
 dein litteris non magis ipsorum imperatorum quam
 volgo militum ex utroque exercitu adfirmata, pro se
 quisque Maximum laudibus ad caelum ferre. pari 8
 gloria apud Hannibalem hostisque Poenos erat; ac tum
 demum sentire cum Romanis atque in Italia bellum
 esse; nam biennio ante adeo et duces Romanos et 9
 milites spreverant, ut vix cum eadem gente bellum
 esse crederent, cuius terribilem famam a patribus acce-
 pissent; Hannibalemque ex acie redeuntem dixisse ferunt, 10
 tandem eam nubem, quae sedere in iugis montium solita
 sit, cum procella imbrem dedisse. ||

XXXI. Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius 1
 Geminus consul cum classe *centum viginti* navium
 circumvectus Sardiniae et Corsicae oram et obsidibus
 utrimque acceptis in Africam transmisit et, priusquam
 in continentem escensiones faceret, Menige insula vastata 2
 et ab incolentibus Cercinam, ne et ipsorum ureretur
 diripereturque ager, decem talentis argenti acceptis ad
 litora Africae accessit copiasque exposuit. inde ad 3
 populandum agrum ducti milites navalesque socii iuxta
 effusi, ac si in insulis cultorum egentibus praedarentur.
 itaque in insidias temere inlati cum a frequentibus 4
 palantes, ab locorum gnaris ignari circumvenirentur,
 cum multa caede ac foeda fuga retro ad naves con-
 pulsus sunt. ad mille hominum cum Ti. Sempronio Blaeso 5
 quaestore amissum. classis ab litoribus hostium plenis
 trepide soluta in Siciliam cursum tenuit, traditaque 6
 Lilybaei T. Otacilio praetori, ut ab legato eius P. Cincio
 Romam reduceretur. ipse per Siciliam pedibus pro- 7
 fectus freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii accitus
 et ipse et collega eius M. Atilius, ut exercitus ab se
 exacto iam prope semestri imperio acciperent.

Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus 8
 Hannibalem rem gessisse tradunt; Coelius etiam eum
 primum a populo creatum dictatorem scribit. sed et 9
 Coelium et ceteros fugit uni consuli Cn. Servilio, qui

tum procul in Gallia provincia aberat, ius fuisse
10 dicendi dictatoris; quam moram quia expectare territa
tertia iam clade civitas non poterat, eo decursum esse,
11 ut a populo crearetur, qui pro dictatore esset; res
inde gestas gloriamque insignem ducis et augmentis
titulum imaginis posteros, ut, qui pro dictatore *creatus*
erat, fuisse dictator crederetur, facile obtinuisse.

1 XXXII. Consules Atilius Fabiano Geminus Servi-
lius Minuciano exercitu accepto hibernaculis mature
communitis, *quod reliquum* autumnus erat, Fabi artibus
2 cum summa inter se concordia bellum gesserunt. fru-
mentatum exeunti Hannibali diversis locis opportuni
aderant carpentes agmen palatosque excipientes; in
casum universae dimicationis, quam omnibus artibus
3 petebat hostis, non veniebant; eoque inopiae est red-
actus Hannibal, ut nisi cum fugae specie abeundum
ei fuisset, Galliam repetiturus fuerit nulla relictis spe
alendi exercitus in eis locis, si insequentes consules
eisdem artibus bellum gererent.

4 Cum ad Gereonium iam hieme impediens con-
stitisset bellum, Neapolitani legati Romam venerunt. ab
iis quadraginta paterae aureae magni ponderis in curiam
5 inlatae atque ita verba facta, ut dicerent: scire sese
populi *Romani* aerarium bello exauriri, et cum iuxta
pro urbibus agrisque sociorum ac pro capite atque
arce Italiae, urbe Romana, atque imperio geratur,
6 aequum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi cum ad
templorum ornatum *tum* ad subsidium fortunae a maio-
7 ribus relictum foret, eo iuvare populum Romanum; si
quam opem in sese crederent, eodem studio fuisse
oblaturum. gratum sibi patres Romanos populumque
facturum, si omnes res Neapolitanorum suas duxissent
8 dignosque iudicaverint, ab quibus donum animo ac
voluntate eorum, qui libentes darent, quam re maius
9 ampliusque acciperent. legatis gratiae actae pro muni-
ficentia curaque; patera, quae ponderis minimi fuit,
accepta.

XXXIII. Per eosdem dies speculator Carthagi- 1
 niensis, qui per biennium fefellerat, Romae deprensus 2
 praecisisque manibus dimissus, et servi quinque et 3
 viginti in crucem acti, quod in campo Martio coniu- 4
 rassent; indici data libertas et aeris gravis viginti 5
milia. legati et ad Philippum Macedonum regem missi 6
 ad deposcendum Demetrium Pharium, qui bello victus 7
 ad eum fugisset, et alii in Ligures ad expostulandum, 8
 quod Poenum opibus auxiliisque suis iuvisent, simul 9
 ad visendum ex propinquo, quae in Bois atque Insu- 10
 bribus gererentur. ad Pineum quoque regem in Illy- 11
 rios legati missi ad stipendium, cuius dies exierat, 12
 poscendum aut, si diem proferri vellet, *ad* obsides acci-
 piendos. adeo, etsi bellum ingens in cervicibus erat, 1
 nullius *usquam* terrarum rei cura Romanos, ne longin- 2
 quae quidem, effugiebat. in religionem etiam venit, 3
 aedem Concordiae, quam per seditionem militarem 4
 biennio ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset, 5
 locatam ad id tempus non esse. itaque duumviri ad 6
 eam rem creati a M. Aemilio praetore urbano C. Pupius 7
 et K. Quinctius Flamininus aedem in arce faciendam 8
 locaverunt.

Ab eodem praetore ex senatus consulto litterae 9
 ad consules missae, ut, si iis videretur, alter eorum 10
 ad consules creandos Romam veniret; se in eam diem,
 quam iussissent, comitia edicturum. ad haec a con- 11
 sulibus rescriptum sine detrimento rei publicae abscedi
 non posse ab hoste; itaque per interregem comitia
 habenda esse potius, quam consul alter a bello avoca-
 retur. patribus rectius visum est dictatorem a consule 12
 dici comitiorum habendorum causa. dictus L. Veturius
 Philo M. Pomponium Mathonem magistrum equitum dixit.
 iis vitio creatis iussisque die quarto decimo se magi- 1
 stratu abdicare, *res* ad interregnum rediit. XXXIV. con- 2
 sulibus prorogatum in annum imperium. interreges
 proditi a patribus C. Claudius Appi filius Cento, inde
 P. Cornelius Asina. in eius interregno comitia habita

- 2 magno certamine patrum ac plebis. C. Terentio Varroni,
quem sui generis hominem, plebi insectatione princi-
pum popularibusque artibus conciliatum, ab Q. Fabi
opibus et dictatorio imperio concusso aliena invidia
splendentem, volgus extrahere ad consulatum nitebatur,
patres summa ope obstabant, ne se insectando sibi
3 aequari adsuescerent homines. Q. Baebius Herennius
tribunus plebis, cognatus C. Terenti, criminando non
senatum modo sed etiam augures, quod dictatorem
prohibuissent comitia perficere, per invidiam eorum
4 favorem candidato suo conciliabat: ab hominibus nobi-
libus per multos annos bellum quaerentibus Hannibalem
in Italiam adductum; ab isdem, cum debellari possit,
5 fraude bellum trahi. cum quattuor legionibus universis
pugnari posse apparuisset eo, quod M. Minucius ab-
6 sente Fabio prospere pugnasset, duas legiones hosti
ad caedem obiectas, deinde ex ipsa caede ereptas, ut
pater patronusque appellaretur, qui prius vincere prohi-
7 buisset Romanos quam vinci. consules deinde Fabianis
artibus, cum debellare possent, bellum traxisse. id
foedus inter omnes nobilis ictum, nec finem ante belli
habituros, quam consulem vere plebeium, id est hominem
8 novum, fecissent; nam plebeios nobiles iam eisdem ini-
tatos esse sacris et contemnere plebem, ex quo con-
9 temni a patribus desierint, coepisse. cui non apparere
id actum et quaesitum esse, ut interregnum iniretur,
10 ut in patrum potestate comitia essent? id consules
ambos ad exercitum morando quaesisse; id postea, quia
invitis iis dictator esset dictus comitiorum causa, expu-
gnatum esse, cum vitiosus dictator per augures fieret.
11 habere igitur interregnum eos; consulatum unum certe
plebis Romanae esse, populum *eum* liberum habiturum
ac daturum ei, qui mature vincere quam diu imperare
malit.
- 1 XXXV. Cum his orationibus accensa plebs esset,
tribus patriciis petentibus, P. Cornelio Meranda L. Manlio
Volsone M. Aemilio Lepido, duobus nobilium iam fami-

liarum plebeis, C. Atilio Serrano et Q. Aelio Paeto, 2
 quorum alter pontifex, alter augur erat, C. Terentius
 consul unus creatur, ut in manu eius essent comitia
 rogando collegae. tum experta nobilitas parum fuisse 3
 virium in competitoribus eius L. Aemilium Paulum,
 qui cum M. Livio consul fuerat, ex damnatione collegae,
 ex qua prope ambustus evaserat, infestum plebei, diu
 ac multum recusantem ad petitionem conpellit. is 4
 proximo comitali die concedentibus omnibus, qui cum
 Varrone certaverant, par magis in adversando quam
 collega datur consuli. inde praetorum comitia habita: 5
 creati M. Pomponius Matho et P. Furius *Philus*. Philo
 Romae iuri dicundo urbana sors, Pomponio inter civis
 Romanos et peregrinos evenit. additi duo praetores, 6
 M. Claudius Marcellus in Siciliam, L. Postumius Albinus
 in Galliam. omnes absentes creati sunt, nec cuiquam 7
 eorum praeter Terentium consulem mandatus honos,
 quem non iam antea gessisset, praeteritis aliquot fortibus
 ac strenuis viris, quia in tali tempore nulli novus
 magistratus videbatur mandandus.

XXXVI. Exercitus quoque multiplicati sunt; quan- 1
 tae autem copiae peditum equitumque additae sint,
 adeo et numero et genere copiarum variant auctores,
 ut vix quicquam satis certum adfirmare ausus sim.
 decem milia novorum militum alii scripta in supple- 2
 mentum, alii novas quattuor legiones, ut octo legioni-
 bus rem gererent; numero quoque peditum equitum- 3
 que legiones auctas milibus peditum et centenis equi-
 tibus in singulas adiectis, ut quina milia peditum,
 treceni equites essent, socii duplicem numerum equitum
 darent, peditis aequarent, septemque et octoginta milia 4
 armatorum et ducentos in castris Romanis *fuisse*, cum
 pugnatum ad Cannas est, quidam auctores sunt. illud 5
 haudquaquam discrepat, maiore conatu atque impetu
 rem actam quam prioribus annis, quia spem posse
 vinci hostem dictator praebuerat.

Ceterum priusquam signa ab urbe novae legiones 6

moverent, decemviri libros adire atque inspicere iussi
7 propter territos vulgo homines novis prodigiis. nam
et Romae in Aventino et Ariciae nuntiatum erat sub
idem tempus lapidibus pluvisse, et multo cruore signa
in Sabinis *sudasse*, et Caeretes aquas fonte calido *gelidas*
8 manasse; id quidem etiam, quod saepius acciderat,
magis terrebat; et in via fornicata, quae ad Campum
erat, aliquot homines de caelo tacti exanimatique fue-
9 rant. ea prodigia ex libris procurata. legati a Paesto
pateras aureas Romam attulerunt. iis sicut Neapoli-
tanis gratiae actae, aurum non acceptum.

1 XXXVII. Per eosdem dies ab Hierone classis
2 Ostia cum magno commeatu accessit. legati in sena-
tum introducti nuntiarunt caedem C. Flamini consulis
exercitusque allatam adeo aegre tulisse regem Hieronem,
ut nulla sua propria regnique sui clade moveri magis
3 potuerit. itaque, quamquam probe sciat magnitu-
dinem populi Romani admirabiliorem prope adversis
4 rebus quam secundis esse, tamen [se] omnia, quibus
a bonis fidelibusque sociis bella iuvare soleant, misisse;
quae ne accipere abnuant, magno opere se patres con-
5 scriptos orare. iam omnium primum ominis causa
Victoriam auream pondo ducentum ac viginti adferre
sese: acciperent eam tenerentque et haberent propriam
6 et perpetuam. advexisse etiam trecenta milia modium
tritici, ducenta hordei, ne commeatus deessent, et quan-
tum praeterea opus esset, quo iussissent, subvecturos.
7 milite atque equite scire nisi Romano Latinique nomi-
nis non uti populum Romanum; levium armorum
8 auxilia etiam externa vidisse in castris Romanis: ita-
que misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam
manum adversus Baliares ac Mauros pugnacesque alias
9 missili telo gentes. ad ea dona consilium quoque adde-
bant, ut praetor, cui provincia Sicilia evenisset, classem
in Africam traiceret, ut et hostes in terra sua bellum
haberent minusque laxamenti daretur iis ad auxilia
10 Hannibali summittenda. ab senatu ita responsum regis

legatis est, virum bonum egregiumque socium Hieronem esse atque uno tenore, ex quo in amicitiam populi Romani venerit, fidem coluisse ac rem Romanam omni tempore ac loco munifice adiuisse. id perinde ac deberet gratum populo Romano esse. aurum et a civitatibus quibusdam allatum gratia rei accepta non accepisse populum Romanum; Victoriā omenque accipere sedemque ei se divae dare dicare Capitolium, templum Iovis optimi maximi. in ea arce urbis Romanae sacram volentem propitiāque, firmam ac stabilem fore populo Romano. funditores sagittarii et frumentum traditum consulibus. quinquereemes ad * navium classem, quae cum T. Otacilio propraetore in Sicilia erat, quinque et viginti additae, permissumque est, ut, si e re publica censeret esse, in Africam traiceret.

XXXVIII. Dilectu perfecto consules paucos morati dies, dum ab sociis ac nomine Latino venirent milites. tum, quod numquam antea factum erat, iure iurando ab tribunis militum adacti milites; nam ad eam diem nihil praeter sacramentum fuerat, iussu consulū conventuros neque iniussu abituros, et ubi ad decuriatum aut centuriatum convenissent, sua voluntate ipsi inter sese decuriati equites, centuriati pedites coniurabant sese fugae atque formidinis ergo non abituros neque ex ordine recessuros nisi teli sumendi aut aptandi et aut hostis feriendi aut civis servandi causa. id ex voluntario inter ipsos foedere ad tribunos ac legitimam iuris iurandi adactionem translatum.

Contiones, priusquam ab urbe signa moverentur, consulis Varronis multae ac feroces fuere, denuntiantis bellum arcessitum in Italiam ab nobilibus mansurumque in visceribus rei publicae, si plures Fabios imperatores haberet, se, quo die hostem vidisset, perfecturum. collegae eius Pauli una, pridie quam ab urbe profisceretur, contio fuit, verior quam gratior populo, qua nihil inclementer in Varronem dictum nisi id modo, mirari se, qui dux, priusquam aut suum aut hostium

exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset,
10 iam nunc togatus in urbe sciret, quae sibi agenda
armato forent, et diem quoque praedicere posset, qua
11 cum hoste signis collatis esset dimicaturus: se, quae
consilia magis res dent hominibus quam homines rebus,
ea ante tempus immatura non praecepturum; optare,
ut, quae caute ac consulte gesta essent, satis prospere
12 evenirent; temeritatem, praeterquam quod stulta sit,
13 infelicem etiam ad id locorum fuisse. sua sponte appa-
rebat tuta celeribus consiliis praepositurum, et, quo
id constantius perseveraret, Q. Fabius Maximus sic
eum proficiscentem adlocutus fertur:

1 XXXIX. 'Si aut collegam, id quod mallet, tui
similem, L. Aemili, haberes aut tu collegae tui esses
2 similis, supervacanea esset oratio mea; nam et duo
boni consules etiam me indicente omnia e re publica
fideque vestra faceretis et mali nec mea verba auribus
3 vestris nec consilia animis acciperetis. nunc et collegam
tuum et te talem virum intuenti mihi tecum omnis
oratio est, quem video nequiquam et virum bonum et
civem fore, si altera parte claudente re publica malis
4 consiliis idem ac bonis iuris et potestatis erit. erras
enim, L. Paule, si tibi minus certaminis cum C. Terentio
quam cum Hannibale futurum censes; nescio an infestior
5 hic adversarius quam ille hostis maneat te, *cum tu*
cum illo in acie tantum, cum hoc omnibus locis ac
temporibus sis certaturus, et adversus Hannibalem
legionesque eius tuis equitibus ac peditibus pugnandum
tibi sit, Varro dux tuis militibus te sit oppugnaturus.
6 ominis etiam tibi causa absit C. Flamini memoria.
tamen ille consul demum et in provincia et ad exer-
citum coepit furere; hic, priusquam peteret consulatum,
deinde in petendo consulatu, nunc quoque consul, prius-
7 quam castra videat aut hostem, insanit. et qui tantas
iam nunc procellas proelia atque acies iactando inter
togatos ciet, quid inter armatam iuventutem censes
8 facturum et ubi extemplo res verba sequitur? atqui

si, quod facturum se denuntiat, extemplo pugnaverit, aut ego rem militarem, belli hoc genus, hostem hunc ignoro aut nobilior alius Trasumenno locus nostris cladibus erit. nec gloriandi tempus adversus unum 9 est, et ego contemnendo potius quam adpetendo gloriam modum excesserim; sed ita res se habet: una ratio belli gerendi adversus Hannibalem est, qua ego gessi. nec eventus modo hoc docet — stultorum iste 10 magister est —; sed eadem ratio, quae fuit, futura, donec res eadem manebunt, immutabilis est. in Italia 11 bellum gerimus, in sede ac solo nostro; omnia circa plena civium ac sociorum sunt; armis viris equis commeatibus iuvant iuvabuntque: id iam fidei documentum in adversis rebus nostris dederunt; meliores prudentiores constantiores nos tempus diesque facit; Hannibal contra in aliena, in hostili est terra, inter 13 omnia inimica infestaque, procul ab domo, ab patria; neque illi terra neque mari est pax; nullae eum urbes accipiunt, nulla moenia; nihil usquam sui videt; in 14 diem rapto vivit; partem vix tertiam exercitus eius habet, quem Hiberum amnem traiecit; plures fame quam ferro absumpti, nec his paucis iam victus supeditat. dubitas ergo, quin sedendo superaturi simus 15 eum, qui senescat in dies, non commeatus, non supplementum, non pecuniam habeat? quam diu pro Gereoni, 16 castelli Apuliae inopis, tamquam pro Carthaginis moenibus sedet! *sed* ne adversus te quidem *de me* gloriabor: Servilius atque Atilius, proximi consules, vide quem 17 ad modum eum ludificati sint. haec una salutis est via, L. Paule, quam difficilem infestamque cives tibi magis quam hostes facient. idem enim tui quod 18 hostium milites volent, idem Varro consul Romanus quod Hannibal Poenus imperator cupiet. duobus ducibus unus resistas oportet. resistes autem, *si* adversus famam rumoresque hominum satis firmus steteris, *si* te neque collegae vana gloria neque tua falsa infamia moverit. veritatem laborare nimis saepe aiunt, extinguere 19

numquam: *vanam* gloriam qui spreverit, veram habebit.
20 sine, timidum pro cauto, tardum pro considerato, inbel-
lem pro perito belli vocent. malo, te sapiens hostis
metuat, quam stulti cives laudent. omnia audentem
contemnet Hannibal, nihil temere agentem metuet.
21 nec ego, ut nihil agatur, *moneo*, sed ut agentem te
ratio ducat, non fortuna; tuae potestatis semper tu
tuaque omnia sint; armatus intentusque sis; neque
occasioni tuae desis neque suam occasionem hosti des.
22 omnia non properanti clara certaue erunt; festinatio
inprovida est et caeca.'

1 XL. Adversus ea oratio consulis haud sane laeta
fuit, magis fatentis ea, quae diceret, vera quam facilia
2 factu esse. dictatori magistrum equitum intolerabilem
fuisse: quid consuli adversus collegam seditiosum ac
3 temerarium virium atque auctoritatis fore? se popu-
lare incendium priore consulatu semustum effugisse;
optare, ut omnia prospere evenirent; sed si quid adversi
caderet, hostium se telis potius quam suffragiis irato-
rum civium caput obiecturum.

4 Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt pro-
sequentibus primoribus patrum; plebeiū consulem
sua plebes prosecuta, turba conspectior, cum dignitates
5 deessent. ut in castra venerunt, permixto novo exer-
citu ac vetere castris bifariam factis, ut nova minora
essent propius Hannibalem, in veteribus maior pars
6 et omne robur virium esset, consulum anni prioris
M. Atilium aetatem excusantem Romam miserunt,
Geminum Servilium in minoribus castris legioni Ro-
manae et socium peditum equitumque duobus milibus
7 praeficiunt. Hannibal quamquam parte dimidia auctas
hostium copias cernebat, tamen adventu consulum mire
8 gaudere. non solum enim nihil ex raptis in diem
commeatibus superabat, sed ne unde raperet quidem
quicquam reliqui erat omni undique frumento, postquam
9 ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto, ut
vix decem dierum, quod conpertum postea est, fru-

mentum superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si maturitas temporum expectata foret.

XLI. Ceterum temeritati consulis ac *praepropero* 1 ingenio materiam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis praedatoribus tumultuario proelio ac procursu magis militum quam ex praeparato aut iussu imperatorum orto haudquaquam par Poenis dimicatio fuit. ad mille et septingenti caesi, non plus centum Roma- 2 norum sociorumque occisis. ceterum victoribus effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paulus consul, cuius eo die — nam alternis imperitabant — imperium 3 erat, Varrone indignante ac vociferante emissum hostem e manibus debellarique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud aegerrime pati; quin potius 4 credere velut inescatam temeritatem ferocioris consulis ac novorum maxime militum esse. et omnia ei hostium 5 haud secus quam sua nota erant: dissimiles discordesque imperitare, duas prope partes tironum militum in exercitu esse. itaque locum et tempus insidiis aptum 6 se habere ratus, nocte proxima nihil praeter arma ferente secum milite castra plena omnis fortunae 7 publicae privataeque relinquit transque proximos montis laeva pedites instructos condit, dextra equites, impedimenta per convallem mediam traducit, ut diri- 8 piendis velut desertis fuga dominorum castris occupatum impeditumque hostem opprimeret. crebri relictii 9 in castris ignes, ut fides fieret, dum ipse longius spatium fuga praeciperet, falsa imagine castrorum, sicut Fabium priore anno frustratus esset, tenere in locis consules voluisse.

XLII. Ubi inluxit, subductae primo stationes, 1 deinde propius adeuntibus insolitum silentium admirationem fecit. tum satis comperta solitudine in castris 2 concursus fit ad praetoria consulum nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut tabernaculis stantibus castra reliquerint, quoque fuga obscurior esset, crebros etiam relictos ignis. clamor inde ortus, ut signa proferri 3

iuberent ducerentque ad persequendos hostis ac protinus castra diripienda. et consul alter velut unus
4 turbae militaris erat; Paulus etiam atque etiam dicere providendum praecavendumque esse; postremo, cum aliter neque seditionem neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium praefectum cum turma
5 Lucana exploratum mittit. qui ubi adequitavit portis, subsistere extra munimenta ceteris iussis ipse cum duobus equitibus vallum intravit, speculatusque omnia
6 cum cura renuntiat insidias profecto esse: ignes in parte castrorum, quae vergat in hostem, relictos; tabernacula aperta et omnia cara in promptu relicta; argentum quibusdam locis temere per vias velut obiectum ad praedam vidisse. quae ad deterrendos a cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt, et clamore orto a militibus, ni signum detur, sine ducibus ituros, haudquaquam dux defuit: nam extemplo Varro
8 signum dedit proficiscendi. Paulus, cum ei sua sponte cunctanti pulli quoque auspicio non addixissent, nuntiari iam efferenti porta signa collegae iussit. quod
9 quamquam Varro aegre est passus, Flamini tamen recens casus Claudique consulis primo Punico bello memorata
10 navalis clades religionem animo incussit. di prope ipsi eo die magis distulere quam prohibuere imminentem pestem Romanis: nam forte ita evenit, ut, cum referri signa in castra iubenti consuli milites non
11 parerent, servi duo, Formiani unus, alter Sidicini equitis, qui Servilio atque Atilio consulibus inter pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerent eo die ad dominos; deductique ad consules nuntiant omnem exercitum Hannibalis trans proximos montes
12 sedere in insidiis. horum opportunus adventus consules imperii potentes fecit, cum ambitio alterius suam primum apud eos prava indulgentia maiestatem solvisset.
1 XLIII. Hannibal postquam motos magis incon-
2 nequiquam detecta fraude in castra rediit. ibi plures

dies propter inopiam frumenti manere nequit, novaque consilia in dies non apud milites solum mixtos ex conluvione omnium gentium sed etiam apud ducem ipsum oriebantur. nam cum initio fremitus, deinde 3
 aperta vociferatio fuisset exposcentium stipendium debitum querentiumque annonam primo, postremo famem, et mercennarios milites maxime Hispani generis de transitione cepisse consilium fama esset, ipse etiam 4
 interdum Hannibal de fuga in Galliam dicitur agitasse, ita ut relicto peditatu omni cum equitibus se proriperet. cum haec consilia atque hic habitus animorum 5
 esset in castris, movere inde statuit in calidiora atque eo maturiora messibus Apuliae loca, simul quod, *quo* longius ab hoste recessisset, transfugia inpeditiona levibus ingeniis essent. profectus est nocte ignibus simili- 6
 liter factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum par priori metus contineret Romanos. sed per eundem Lucanum Statilium omnibus ultra 7
 castra transque montis exploratis cum relatum esset, visum procul hostium agmen, tum de insequendo eo consilia agitari coepta. cum utriusque consulis eadem, 8
 quae ante semper fuisset, sententia, ceterum Varroni fere omnes, Paulo nemo praeter Servilium prioris anni consulem adsentiretur, *ex* maioris partis sententia ad 9
 nobilitandas clade Romana Cannas urgente fato profecti sunt. prope eum vicum Hannibal castra posuerat 10
 aversa a Volturno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit. id cum ipsis castris percom- 11
 modum fuit, tum salutare praecipue futurum erat, cum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga tantum adflante vento, in occaecatum pulvere offuso hostem pugnaturi.

XLIV. Consules satis exploratis itineribus sequentes Poenum, ut ventum ad Cannas est et in conspectu Poenum habebant, bina castra communiunt eodem ferme intervallo, quo ad Gereonium, sicut ante copiis divis. Aufidus amnis utrisque castris adfluens aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certa-

3 mine dabat; ex minoribus tamen castris, quae posita
trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia
4 ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Han-
nibal spem nactus locis natis ad equestrem pugnam,
qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi
consules, derigit aciem lacessitque Numidarum procura-
5 tione hostis. inde rursus sollicitari seditione militari
ac discordia consulum Romana castra, cum Paulus
Sempronique et Flamini temeritatem Varroni, Varro
Paulo speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum
6 Fabium obiceret, testareturque deos hominesque hic,
nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam *velut*
usu cepisset Italiam: se constrictum a collega teneri;
ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi
7 militibus; ille, si quid proiectis ac proditis ad *incon-*
sultam atque improvidam pugnam legionibus accideret,
se omnis culpae exsortem, omnis eventus participem
fore diceret: videret, ut, quibus lingua prompta ac
temeraria, aequae in pugna vigerent manus.

1 XLV. Dum altercationibus magis quam consiliis
tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum
diei tenuerat instructam, cum in castra ceteras reciperet
2 copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris
3 Romanorum aquatores trans flumen mittit. quam
inconditam turbam cum vixdum in ripam egressi cla-
more ac tumultu fugassent, *in* stationem quoque pro
vallo locatam atque *in* ipsas prope portas evecti sunt.
4 id vero *adeo* indignum visum, ab tumultuario auxilio
iam etiam castra Romana terreri, ut ea modo una
causa, ne extemplo transirent flumen derigerentque
aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii eo die
5 penes Paulum fuit. itaque postero die Varro, cui sors
eius diei imperii erat, nihil consulto collega signum
proposuit instructasque copias flumen traduxit, sequente
Paulo, quia magis non probare quam non adiuvere
6 consilium poterat. transgressi flumen eas quoque, quas
in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt

atque ita instruunt aciem: in dextro cornu — id erat flumini propius — Romanos equites locant, deinde pedites; laevum cornu extremi equites sociorum, intra 7 pedites, ad medium iuncti legionibus Romanis, tenuerunt; iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta. consules cornua tenere, Terentius 8 laevum, Aemilius dextrum; Geminio Servilio media pugna tuenda data.

XLVI. Hannibal luce prima Baliaribus levique 1 alia armatura praemissa transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat, Gallos Hispanosque 2 equites prope ripam laevo in cornu adversus Romanum equitatum; dextrum cornu Numidis equitibus datum, 3 media acie peditibus firmata, ita ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Romanam [magna ex parte] crederes 4 aciem: ita armati erant armis et ad Trebiam, ceterum magna ex parte ad Trasumennum captis. Gallis Hispanisque 5 scuta eiusdem formae fere erant, dispaes ac dissimiles gladii, Gallis praelongi ac sine mucronibus, Hispano, punctum magis quam caesim adsueto petere hostem, brevitate habiles et cum mucronibus. ante *Spine* alios habitus gentium harum cum magnitudine corporum tum specie terribilis erat: Galli super umbilicum erant nudi; Hispani linteis praetextis purpura tunicis 6 candore miro fulgentibus constiterant. numerus omnium peditum, qui tum stetere in acie, milium fuit quadraginta, decem equitum. duces cornibus praeerant sinistro 7 Hasdrubal, dextro Maharbal; mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. sol, seu de industria 8 ita locatis seu quod forte ita stetere, peropportune utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem, Poenis in septentrionem versis; ventus — Volturnum regionis 9 incolae vocant — adversus Romanis coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum ademit.

XLVII. Clamore sublato procursum ab auxiliis 1 et pugna levibus primum armis commissa; deinde

equitum Gallorum Hispanorumque laevum cornu cum dextro Romano concurrat, minime equestris more pugnae; 2 frontibus enim adversis concurrendum erat, quia nullo circa ad evagandum relicto spatio hinc amnis, hinc 3 peditum acies claudebant. in directum utrimque nitentes stantibus ac confertis postremo turba equis vir virum amplexus detrahebat equo. pedestre magna iam ex parte certamen factum erat; acrius tamen quam diutius pugnatum est, pulsique Romani equites terga vertunt. 4 sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna, primo et viribus et animis par, dum constabant ordines Gallis Hispanisque; tandem Romani, diu ac saepe conisi, *obliqua* fronte acieque densa inpulere hostium cuneum nimis tenuem eoque parum validum, 6 a cetera prominentem acie. impulsis deinde ac trepide referentibus pedem institere, ac tenore uno per praecipue pavore fugientium agmen in mediam primum aciem inlati postremo nullo resistente ad subsidia 7 Afrorum pervenerunt, qui utrimque reductis alis constiterant, media, qua Galli Hispanique steterant, ali- 8 quantum prominente acie. qui cuneus ut pulsus aequavit frontem primum, dein cedendo etiam sinum in medio dedit, Afri circa iam cornua fecerant, irruentibusque incaute in medium Romanis circumdedere alas, mox cornua extendendo clausere et ab tergo hostis. 9 hinc Romani defuncti nequiquam proelio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, adversus 10 Afros integram pugnam ineunt, non tantum eo iniquam, quod inclusi adversus circumfusos, sed etiam quod fessi cum recentibus ac vegetis pugnant.

1 XLVIII. Iam et sinistro cornu Romano, ubi sociorum equites adversus Numidas steterant, consertum proelium erat, segne primo et a Punica coeptum fraude. 2 quingenti ferme Numidae, praeter *solita* arma telaque gladios occultos sub loriceis habentes, specie transfugarum cum ab suis parmas post terga habentes adequi- 3 tassent, repente ex equis desiliunt, parmisque et iaculis

ante pedes hostium proiectis in mediam aciem accepti ductique ad ultimos considerare ab tergo iubentur. ac dum proelium ab omni parte conseritur, quieti manserunt; postquam omnium animos oculosque occupaverat 4 certamen, tum arreptis scutis, quae passim inter acervos caesorum corporum strata erant, *aversam* adoriantur Romanam aciem, tergaque ferientes ac poplites caedentes stragem ingentem ac maiorem aliquanto pavorem ac tumultum fecerunt. cum alibi terror ac fuga, alibi 5 *pertinax* in mala iam spe proelium esset, Hasdrubal, qui ea parte praeerat, subductos ex media acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientis mittit, Hispanos et Gallos 6 equites Afris prope iam fessis caede magis quam pugna adiungit.

XLIX. Parte altera pugnae Paulus, quamquam 1 primo statim proelio funda graviter ictus fuerat, tamen 2 et occurrit saepe cum confertis Hannibali et aliquot locis proelium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis, omissis postremo equis, quia consulem ad regendum equum vires deficiebant. tum nuntianti cui- 3 dam, iussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt 'Quam mallem, vinctos mihi traderet'. equitum pedestre proelium, quale iam haud 4 dubia hostium victoria, fuit, cum victi mori in vestigio mallent quam fugere, victores morantibus victoriam irati trucidarent, quos pellere non poterant. pepule- 5 runt tamen iam paucos superantis et labore ac vulneribus fessos. inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam qui poterant repetebant. Cn. Lentulus tribunus 6 militum cum praetervehens equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidisset, 'L. Aemili,' inquit 7 'quem unum insontem culpa cladis hodiernae dei respicere debent, cape hunc equum, dum et tibi virium aliquid superest *et* comes ego te tollere possum ac 8 protegere. ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris; etiam *sine* hoc lacrimarum satis luctusque est.'

9 ad ea consul: 'Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute
esto; sed cave frustra miserando exiguum tempus
10 e manibus hostium evadendi absumas. abi, nuntia
publice patribus, urbem Romanam muniant ac, prius-
quam victor hostis advenit, praesidiis firment; privatim
Q. Fabio, L. Aemilium praeceptorum eius memorem
11 et vixisse adhuc et mori. me in hac strage militum
meorum patere expirare, ne aut reus iterum e consu-
latu sim *aut* accusator collegae existam, ut alieno cri-
12 mine innocentiam meam protegam.' haec eos agentis
prius turba fugientium civium, deinde hostes oppressere;
consulem ignorantes, quis esset, obruere telis, Lentulum
inter tumultum abripuit equus. tum undique effuse
13 fugiunt. septem milia hominum in minora castra,
decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas
perfugerunt, qui extemplo a Carthalone atque equitibus
14 nullo munimento tegente vicum circumventi sunt. con-
sul alter, seu forte seu consilio nulli fugientium insertus
agmini, cum quinquaginta fere equitibus Venusiam
15 perfugit. quadraginta quinque *milia* quingenti pedites,
duo milia septingenti equites *et tantadem* prope civium
sociorumque pars caesi dicuntur; in his ambo consulum
16 quaestores, L. Atilius et L. Furius Bibaculus, et unde-
triginta tribuni militum, consulares quidam praetorii-
que et aedilicii — inter eos Cn. Servilium Geminum
et M. Minucium numerant, qui magister equitum priore
17 anno, aliquot annis ante *consul* fuerat —, octoginta
praeterea aut senatores aut qui eos magistratus
gessissent, unde in senatum legi deberent, cum sua
18 voluntate milites in legionibus facti essent. capta eo
proelio tria milia peditum et equites mille et quingenti
dicuntur.

1 L. Haec est pugna *Cannensis*, Aliensi cladi nobili-
2 tate par, ceterum uti eis, quae post pugnam accidere,
levior, quia ab hoste est cessatum, sic strage exercitus
3 gravior foediorque. fuga namque ad Aliam sicut urbem
prodidit, ita exercitum servavit; ad Cannas fugientem

consulem vix quinquaginta secuti sunt, alterius morientis prope totus exercitus fuit.

Binis in castris cum multitudo semiermis sine 4
ducibus esset, nuntium, qui in maioribus erant, mittunt,
dum proelio, deinde ex laetitia epulis fatigatos quies
nocturna hostes premeret, ut ad se transirent: uno
agmine Canusium abituros esse. eam sententiam alii 5
totam aspernari: cur enim illos, qui se arcessant, ipsos
non venire, cum aequae coniungi possent? quia vide-
licet plena hostium omnia in medio essent, et aliorum
quam sua corpora tanto periculo mallent obicere. aliis 6
non tam sententia displicere quam animus deesse. *tum*
P. Sempronius Tuditanus tribunus militum 'Capi ergo
mavultis' inquit 'ab avarissimo et crudelissimo hoste,
aestimarique capita vestra et exquiri pretia ab inter-
rogantibus, Romanus civis sis an Latinus socius, ut
ex tua contumelia et miseria alteri honos quaeratur?
non tu, si quidem L. Aemili consulis, qui se bene 7
mori quam turpiter vivere maluit, et tot fortissimorum
virorum, qui circa eum cumulati iacent, cives estis.
sed antequam opprimit lux maioraque hostium agmina 8
obsaepiunt iter, per hos, qui inordinati atque incon-
positi obstrepunt portis, erumpamus. ferro atque 9
audacia *via* fit quamvis per confertos hostis. cuneo
quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut si nihil
obstet, disicias. itaque ite mecum, qui et vosmet ipsos
et rem publicam salvam vultis.' haec ubi dicta dedit, 10
stringit gladium cuneoque facto per medios vadit hostis;
et cum in latus dextrum, quod patebat, Numidae iacu- 11
larentur, translatis in dextrum scutis in maiora castra
ad sescenti evaserunt, atque inde protinus alio magno
agmine adiuncto Canusium incolumes perveniunt. haec 12
apud victos magis impetu animorum, quem ingenium
suum cuique aut fors dabat, quam ex consilio ipsorum
aut imperio cuiusquam agebantur.

LI. Hannibali victori cum ceteri circumfusi gratu- 1
larentur suaderentque, ut tanto perfunctus bello diei

quod reliquum esset noctisque insequentis quietem et
2 ipse sibi sumeret *et* fessis daret militibus, Maharbal,
praefectus equitum, minime cessandum ratus 'Immo
ut, quid hac pugna sit actum, scias, die quinto' inquit
'victor in Capitolio epulaberis. sequere; cum equite,
ut prius venisse quam venturum sciant, praecedam.'
3 Hannibali nimis laeta res est visa maiorque, quam ut
eam statim capere animo posset. itaque voluntatem
se laudare Maharbalis ait; ad consilium pensandum
4 temporis opus esse. tum Maharbal: 'Non omnia nimi-
rum eidem *di* dedere: vincere scis, Hannibal, victoria
uti nescis.' mora eius diei satis creditur saluti fuisse
urbi atque imperio.

5 Postero die, ubi primum inluxit, *ire* ad spolia
legenda foedamque etiam hostibus spectandam stragem
6 insistent. iacebant tot Romanorum milia, pedites passim
equitesque, ut quem cuique fors aut pugna iunxerat
aut fuga. adsurgentes quidam ex strage media cruenti,
quos stricta matutino frigore excitaverant vulnera, ab
7 hoste oppressi sunt; quosdam et iacentis vivos succisis
feminibus poplitibusque invenerunt, nudantis cervicem
iugulumque et reliquum sanguinem iubentes haurire;
8 inventi quidam sunt mersis in effossam terram capi-
tibus, quos sibi ipsos fecisse foveas obruentisque ora
9 superiecta humo interclusisse spiritum apparebat. prae-
cipue convertit omnes subtractus Numida mortuo super-
incubanti Romano vivus naso auribusque laceratis, cum
ille manibus ad capiendum telum inutilibus in rabiem
ira versa laniando dentibus hostem expirasset.

1 LII. Spoliis ad multum diei lectis Hannibal ad
minora ducit castra oppugnanda et omnium primum
2 bracchio obiecto flumine eos excludit. ceterum ab
omnibus labore vigiliis vulneribus etiam fessis maturior
3 ipsius spe deditio est facta. pacti, ut arma atque
equos traderent, in capita Romana trecentis nummis
quadrigatis, in socios ducenis, in servos centenis, et
ut eo pretio persoluto cum singulis abirent vestimentis,

in castra hostis acceperunt, traditique in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. dum ibi tempus 4 teritur, interea cum ex maioribus castris, quibus satis virium et animi fuit, ad quattuor milia hominum et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros, quod haud minus tutum erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque eadem condicione qua altera tradita hosti. praeda ingens parta est, 5 et praeter equos virosque et si quid argenti — quod plurimum in phaleris equorum erat, nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur — omnis cetera praeda diripienda data est. tum sepeliendi causa conferri 6 in unum corpora suorum iussit. ad octo milia fuisse dicuntur fortissimorum virorum. consulem quoque Romanum conquisitum sepultumque quidam auctores sunt. 7

Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomine Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque a Canusinis acceptos, frumento veste viatico etiam iuvit, pro qua ei munificentia postea, bello perfecto, ab senatu honores habiti sunt. LIII. ceterum cum ibi tribuni militum quattuor essent, Q. Fabius 1 Maximus de legione prima, cuius pater priore anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius 2 Bibulus et P. Cornelius Scipio et de legione tertia Ap. Claudius Pulcher, qui proxime aedilis fuerat, omnium consensu ad P. Scipionem admodum *adule-* 3 *scentem et ad* Ap. Claudium summa imperii delata est. quibus consultantibus inter paucos de summa rerum 4 nuntiat P. Furius Philus, consularis viri filius, nequiquam eos perditam spem fovere, desperatam conploratamque rem esse publicam: nobiles iuvenes quosdam, 5 quorum principem M. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare, ut deserta Italia ad regum aliquem transfugiant. quod malum, praeterquam atrox, super 6 tot clades etiam novum, cum stupore ac miraculo torpidos defixisset, qui aderant, et consilium advocandum de eo censerent, negat consilii rem esse Scipio

7 iuvenis, fatalis dux huiusce belli. audendum atque
agendum, non consultandum ait in tanto malo esse:
irent secum extemplo armati, qui rem publicam salvam
8 vellent; nulla verius, quam ubi ea cogitentur, hostium
9 castra esse. perguit ire sequentibus paucis in hospitium
Metelli, et cum concilium ibi iuvenum, de quibus adla-
tum erat, invenisset, stricto super capita consultantium
10 gladio 'Ex mei animi sententia' inquit, 'ut ego rem
publicam populi Romani non deseram neque alium
11 civem Romanum deserere patiar; si sciens fallo, tum
me Iuppiter optimus maximus, domum, familiam rem-
12 que meam pessimo leto adficiat. in haec verba, M. Cae-
cili, iures postulo ceterique, qui adestis; qui non iura-
13 verit, in se hunc gladium strictum esse sciat.' haud secus
pavidi, quam si victorem Hannibalem cernerent, iurant
omnes custodiendosque semet ipsos Scipioni tradunt.

1 LIIII. Eo tempore, quo haec Canusii agebantur,
Venusiam ad consulem ad quattuor milia et quingenti
pedites equitesque, qui sparsi fuga per agros fuerant,
2 pervenere. eos omnes Venusini per familias benigne
accipiendos curandosque cum divisissent, in singulos
equites togas et tunicas et quadrigatos nummos quinos
vicens et pediti denos et arma, quibus deerant, dede-
3 runt, ceteraque publice ac privatim hospitaliter facta
certatumque, ne a muliere Canusina populus Venusinus
4 officiis vinceretur. sed gravius onus Busae multitudo
faciebat. et iam ad decem milia hominum erant,
5 Appiusque et Scipio, postquam incolumem esse alterum
consulem acceperunt, nuntium extemplo mittunt, quantae
secum peditum equitumque copiae essent, sciscitatum-
que simul, utrum Venusiam adduci exercitum an manere
6 iuberet Canusi. Varro ipse Canusium copias tra-
duxit. et iam aliqua species consularis exercitus erat,
moenibusque se certe, etsi non armis, ab hoste vide-
bantur defensuri.

7 Romam ne has quidem reliquias superesse civium
sociorumque, sed occidione occisum cum ducibus exer-

citum deletasque omnes copias allatum fuerat. num- 8
quam salva urbe tantum pavoris tumultusque intra
moenia Romana fuit. itaque succumbam oneri neque
adgrediar narrare, quae edissertando minora vero faciam.
consule exercituque ad Trasumennum priore anno amisso, 9
non vulnus super vulnus, sed multiplex clades, cum
duobus consulibus *duo* consulares exercitus amissi nun-
tiabantur, nec ulla iam castra Romana nec ducem nec
militem esse; Hannibalis Apuliam, Samnium ac iam 10
prope totam Italiam factam. nulla profecto alia gens
tanta mole cladis non obruta esset. compares cladem 11
ad Aegatis insulas Carthaginiensium proelio navali
acceptam, qua fracti Sicilia ac Sardinia cessere et vecti-
galis ac stipendiarios fieri se passi sunt, aut pugnam
adversam in Africa, cui postea hic ipse Hannibal succu-
buit: nulla ex parte comparandae sunt, nisi quod minore
animo latae sunt.

LV. P. Furius Philus et M. Pomponius praetores 1
senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis
custodia consulerent; neque enim dubitabant deletis 2
exercitibus hostem ad oppugnandam Romam, quod unum
opus belli restaret, venturum. cum in malis sicuti 3
ingentibus ita ignotis ne consilium quidem satis expe-
dirent, obstreperetque clamor lamentantium mulierum,
et nondum palam facto vivi mortuique per omnes
paene domos promiscue conplorarentur, tum Q. Fabius 4
Maximus censuit equites expeditos et Appia et Latina
via mittendos, qui obvios percunctando — aliquos pro-
fecto ex fuga passim dissipatos fore — referant, quae 5
fortuna consulum atque exercituum sit et, si quid dii
immortales, miseriti imperii, reliquum Romani nominis
fecerint, ubi eae copiae sint; quo se Hannibal post
proelium contulerit, quid paret, quid agat acturusque
sit. haec exploranda noscendaque per inpigros iuvenes 6
esse; illud per patres ipsos agendum, quoniam magi-
stratum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in
urbe tollant: matronas publico arceant continerique

7 intra suum quamque limen cogant, conploratus fami-
liarum coerceant, silentium per urbem faciant, nuntios
rerum omnium ad praetores deducendos curent — suae
8 quisque fortunae domi auctorem expectent — custodes-
que praeterea ad portas ponant, qui prohibeant quem-
quam egredi urbe, cogantque homines nullam nisi urbe
ac moenibus salvis salutem sperare. ubi conticuerit
[recte] tumultus, tum in curiam patres revocandos con-
sulendumque de urbis custodia esse.

1 LVI. Cum in hanc sententiam pedibus omnes
issent, summotaque foro *per* magistratus turba patres
diversi ad sedandos tumultus discessissent, tum demum
2 litterae a C. Terentio consule allatae sunt: L. Aemilium
consulem exercitumque caesum; sese Canusii esse, reli-
quias tantae cladis velut ex naufragio colligentem; ad
decem milia militum ferme esse inconstitutorum inordi-
3 natorumque; Poenum sedere ad Cannas, in captivorum
pretiis praedaeque alia nec victoris animo nec magni
4 ducis more nundinantem. tum privatae quoque per
domos clades vulgatae sunt, adeoque totam urbem
opplevit luctus, ut sacrum anniversarium Cereris inter-
missum sit, quia nec lugentibus id facere est fas nec
ulla in illa tempestate matrona expers luctus fuerat.
5 itaque ne ob eandem causam alia quoque sacra publica
aut privata desererentur, senatus consulto diebus tri-
6 ginta luctus est finitus. ceterum cum sedato urbis
tumultu revocati in curiam patres essent, aliae insuper
ex Sicilia litterae allatae sunt ab T. Otacilio propae-
7 tore, regnum Hieronis a classe Punica vastari; cui cum
opem inploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse aliam
classem ad Aegatis insulas stare paratam instructam-
8 que, ut, ubi se versum ad tuendam Syracusanam oram
Poeni sensissent, Lilybaeum extemplo provinciamque
aliam Romanam adgrederentur. itaque classe opus
esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent.

1 LVII. Litteris consulis praetorisque *recitatis cen-*
suerunt praetorem M. Claudium, qui classi ad Ostiam

stanti praeesset, Canusium ad exercitum mittendum, scribendumque consuli, ut, cum praetori exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per commodum rei publicae fieri posset, Romam veniret. territi 2
etiam super tantas clades cum ceteris prodigiis, tum quod duae Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertae [et] altera sub terra, uti mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera sibimet ipsa mortem consciverat. L. Cantilius scriba pontificius, 3
quos nunc minores pontifices appellant, qui cum Floronia stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in comitio caesus erat, ut inter verbera expiraret. hoc nefas cum inter tot, ut fit, clades in prodigium 4
versum esset, decemviri libros adire iussi sunt, et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum missus est 5
sciscitatum, quibus precibus supplicis deos possent placare, et quaenam futura finis tantis cladibus foret. interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extra- 6
ordinaria facta; inter quae Gallus et Galla, Graecus et Graeca in foro bovario sub terram vivi demissi sunt in locum saxo consaeptum, iam ante hostiis humanis, minime Romano sacro, inbutum.

Placatis satis, ut rebantur, deis M. Claudius Marcellus 7
ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habebat, Romam, ut urbi praesidio essent, mittit; ipse, legione classica — ea legio tertia erat — 8
cum tribunis militum Teanum Sidicinum praemissa, classe tradita P. Furio Philo collegae, paucos post dies Canusium magnis itineribus contendit. inde dictator 9
ex auctoritate patrum dictus M. Iunius et Ti. Sempronius magister equitum dilectu edicto iuniores ab annis septemdecim et quosdam praetextatos scribunt. quattuor ex 10
his legiones et mille equites effecti. item ad socios Latinumque nomen ad milites ex formula accipiendos mittunt. arma, tela, alia parari iubent et vetera spolia hostium detrahunt templis porticibusque. et [alia] 11
formam novi dilectus inopia liberorum capitum ac

necessitas dedit: octo milia iuvenum validorum ex servitiis prius sciscitantes singulos, vellentne militare,
12 empta publice armaverunt. hic miles magis placuit, cum pretio minore redimendi captivos copia fieret.

1 LVIII. Namque Hannibal secundum tam prosperam ad Cannas pugnam victoris magis quam bellum gerentis intentus curis, cum captivis productis segregatisque
2 socios, sicut ante ad Trebiam Trasumennumque lacum, benigne adlocutus sine pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos, quod numquam alias antea, satis miti
3 sermone adloquitur: non internecivum sibi esse cum Romanis bellum; de dignitate atque imperio certare. et patres virtuti Romanae cessisse, et se id adniti, ut
4 suae in vicem simul felicitati et virtuti cedatur. itaque redimendi se captivis copiam facere; pretium fore in capita equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos
5 pediti, servo centenos. quamquam aliquantum adiciebatur equitibus ad id pretium, quo pepigerant dedentes
6 se, laeti tamen quamcumque condicionem paciscendi acceperunt. placuit suffragio ipsorum decem deligi, qui Romam ad senatum irent, nec pignus aliud fidei,
7 quam ut iurarent se redituros, acceptum. missus cum his Carthalo, nobilis Carthaginiensis, qui, si forte ad
8 pacem inclinarent animos, condiciones ferret. cum egressi castris essent, unus ex iis, minime Romani ingenii homo, veluti aliquid oblitus, iuris iurandi solvendi causa cum in castra redisset, ante noctem comites
9 adsequitur. ubi Romam venire eos nuntiatum est, Carthalonem obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.

1 LIX. legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. quorum princeps 'M. Iuni vosque, patres conscripti,' inquit 'nemo nostrum ignorat nulli umquam
2 civitati viliores fuisse captivos quam nostrae; ceterum, nisi nobis plus iusto nostra placet causa, non alii umquam minus neclegendi vobis quam nos in hostium
3 potestatem venerunt. non enim in acie per timorem

arma tradidimus, sed cum prope ad noctem superstantes cumulis caesorum corporum proelium extra-
xissemus, in castra recepimus nos; diei reliquum ac
noctem insequentem fessi labore ac vulneribus vallum
sumus tutati; postero die, cum circumsessi ab exercitu
victore aqua arceremur, nec ulla iam per confertos
hostis erumpendi spes esset, nec esse nefas duceremus
quinguaginta milibus hominum ex acie nostra truci-
datis aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem
restare, tunc demum pacti sumus pretium, quo redempti
dimitteremur, arma, in quibus nihil iam auxilii erat,
hosti tradidimus. maiores quoque acceperamus se
a Gallis auro redemisse, et patres vestros, asperros
illos ad condiciones pacis, legatos tamen captivorum
redimendorum gratia Tarentum misisse. atqui et ad
Aliam cum Gallis et ad Heracleam cum Pyrrho utra-
que non tam clade infamis quam pavore et fuga pugna
fuit. Cannenses campos acervi Romanorum corporum
tegunt, nec supersumus pugnae, nisi in quibus truci-
dandis et ferrum et vires hostem defecerunt. sunt
etiam de nostris quidam, qui ne in acie quidem fue-
runt, sed praesidio castris relictis, cum castra trade-
rentur, in potestatem hostium venerunt. haud equidem
ullius civis et commilitonis fortunae aut condicioni
invideo, nec premendo alium me extulisse velim: ne
illi quidem, nisi pernicitatis pedum et cursus aliquod
praemium est, qui plerique inermes ex acie fugientes
non prius quam Venusiae aut Canusi constiterunt, se
nobis merito praetulerint gloriatique sint in se plus
quam in nobis praesidii rei publicae esse. sed et illis
bonis ac fortibus militibus utemini et nobis etiam
promptioribus pro patria, cum beneficio vestro redempti
atque in patriam restituti fuerimus. dilectum ex omni
aetate et fortuna habetis; octo milia servorum audio
armari. non minor numerus noster est, nec maiore
pretio redimi possumus, quam ii emuntur; nam si con-
feram nos cum illis, iniuriam nomini Romano faciam.

13 illud etiam in tali consilio animadvertendum vobis
censeam, patres conscripti, si iam duriores esse velitis,
quod nullo nostro merito faciatis, cui nos hosti relie-
14 turi sitis. Pyrrho videlicet, qui hospitum numero cap-
tivos habuit? an barbaro ac Poeno, qui utrum avarior
15 an crudelior sit, vix existimari potest? si videatis
catenas squalorem deformitatem civium vestrorum, non
minus profecto vos ea species moveat, quam si ex
altera parte cernatis stratas Cannensibus campis legiones
16 vestras. intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in
vestibulo curiae stantium cognatorum nostrorum expec-
tantiumque responsum vestrum. cum ii pro nobis pro-
que iis, qui absunt, ita suspensi ac solliciti sint, quem
censetis animum ipsorum esse, quorum in discrimine
17 vita libertasque est? si, me dius fidius, ipse in nos
mitis Hannibal contra naturam suam esse velit, nihil
tamen nobis vita opus esse censeamus, cum indigni
18 ut redimeremur vobis visi simus. rediere Romam
quondam remissi a Pyrrho sine pretio captivi; sed
rediere cum legatis, primoribus civitatis, ad redi-
mendos sese missis. redeam ego in patriam trecen-
19 tis nummis non aestimatus civis? suum quisque
animum *habet*, patres conscripti. scio in discrimine
esse vitam corpusque meum: magis me famae peri-
culum movet, ne a vobis damnati ac repulsi abeamus;
neque enim vos pretio pepercisse homines credent.'

1 LX. Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba,
quae in comitio erat, clamor flebilis est sublatus, manus-
que ad curiam tendebant orantes, ut sibi liberos, fratres,
2 cognatos redderent. feminas quoque metus ac necessitas
in foro turbae virorum inmiscuerat. senatus summotis
3 arbitris consuli coeptus. ibi cum sententiis variaretur,
et alii redimendos de publico, alii nullam publice inpen-
4 sam faciendam nec prohibendos ex privato redimi, si
quibus argentum in praesentia deesset, dandam ex
aerario pecuniam mutuam praedibusque ac praediis
5 cavendum populo censerent, tum T. Manlius Torquatus,

priscae ac nimis durae, ut plerisque videatur, severi-
tatis, interrogatus sententiam ita locutus fertur: 'Si 6
tantummodo postulassent legati pro iis, qui in hostium
potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius insectatione
eorum brevi sententiam peregissem; quid enim aliud 7
quam admonendi essetis, ut morem traditum a patribus
necessario ad rem militarem exemplo servaretis? nunc
autem, cum prope gloriati sint, quod se hostibus dedi-
derint, praeferrique non captis modo in acie ab hosti-
bus sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque pervene-
runt, atque ipsi C. Terentio consuli aequum censuerint,
nihil vos eorum, patres conscripti, quae illic acta sunt,
ignorare patiar. atque utinam haec, quae apud vos 8
actus sum, Canusii apud ipsum exercitum agerem,
optimum testem ignaviae cuiusque et virtutis, aut unus
hic saltem adesset P. Sempronius, quem si isti ducem
secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non
captivi in hostium potestate essent. sed cum, fessis 9
pugnando hostibus, tum victoria laetis et ipsis pleris-
que regressis in castra sua, noctem ad erumpendum
liberam habuissent, et septem milia armatorum homi-
num erumpere etiam *per* confertos hostes possent,
neque per se ipsi id facere conati sunt neque alium
sequi voluerunt. nocte prope tota P. Sempronius 10
Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum
paucitas hostium circa castra *sinceret*, dum quies ac
silentium esset, dum nox inceptum tegere posset, se
ducem sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca,
in sociorum urbes posse. si, ut avorum memoria 11
P. Decius tribunus militum in Samnio, si, ut nobis
adulescentibus priore Punico bello Calpurnius Flamma
trecentis voluntariis, cum ad tumulum eos capiendum
situm inter medios duceret hostis, dixit: "Mori-
amur, milites, et morte nostra eripiamus ex obsidione circum-
ventus legiones", si hoc P. Sempronius diceret, nec 12
viros equidem nec Romanos vos ducerem, si nemo
tantae virtutis extitisset comes. viam non ad gloriam 13

magis quam ad salutem ferentem demonstrat; reduces in patriam ad parentis, ad coniuges ac liberos facit.

14 ut servemini, deest vobis animus: quid, si moriendum pro patria esset, faceretis? quinquaginta milia civium sociorumque circa vos eo ipso die caesa iacent. si tot exempla virtutis non movent, nihil umquam movebit; si tanta clades vilem vitam non fecit, nulla faciet.

15 liberi atque incolumes desiderate patriam; immo desiderate, dum patria est, dum cives eius estis: sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienati iure civium,

16 servi Carthaginensium facti. pretio redituri estis eo, unde ignavia ac nequitia abistis? P. Sempronium civem vestrum non audistis arma capere ac sequi se iubentem; Hannibalem post paulo audistis castra prodi

17 et arma tradi iubentem. *quamquam quid* ego ignaviam istorum accuso, cum scelus possim accusare? non modo enim sequi recusarunt bene monentem, sed obsistere ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertis summovissent. prius, inquam, P. Sempronio per civium agmen quam per hostium fuit erumpendum.

18 hos cives patria desideret? quorum si ceteri similes fuissent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas

19 pugnaverunt, civem haberet. ex milibus septem armatorum sescenti extiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam liberi atque armati redirent, neque his

20 sescentis hostes obstitere: quam tutum iter duarum prope legionum agmini futurum censetis fuisse? haberetis hodie viginti milia armatorum Canusii fortia fidelia, patres conscripti. nunc autem quem ad modum hi boni fidelesque — nam fortes ne ipsi quidem dixe-

21 rint — cives esse possunt? nisi quis credere potest adfuisse erumpentibus, qui, ne erumperent, obsistere conati sunt, aut non invidere eos cum incolumitatum gloriae illorum per virtutem partae, cum sibi timorem ignaviamque servitutis ignominiosae causam

22 esse sciant. maluerunt in tentoriis latentes simul lucem atque hostem expectare, cum silentio noctis erumpendi

occasio esset. *at enim* ad erumpendum e castris defuit animus, ad tutanda fortiter castra animum habuerunt; dies noctesque aliquot obsessi vallum armis, se ipsi 23 tutati vallo sunt; tandem ultima ausi passique, cum omnia subsidia vitae deessent adfectisque fame viribus arma iam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis quam armis victi sunt. orto sole hostis ad 24 vallum accessit; ante secundam horam, nullam fortunam certaminis experti, tradiderunt arma ac se ipsos. haec 25 vobis istorum per biduum militia fuit. cum *in* acie stare ac pugnare decuerat, in castra refugerunt; cum pro vallo pugnandum erat, castra tradiderunt, neque in acie neque in castris utiles. et vos redimamus? 26 cum erumpere e castris oportet, cunctamini ac manetis; cum manere *et* castra tutari armis necesse est, et castra et arma et vos ipsos traditis hosti. ego non magis istos 27 redimendos, patres conscripti, censeo, quam illos dedendos Hannibali, qui per medios hostis e castris eruperunt ac per summam virtutem se patriae restituerunt.

LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam patrum 1 quoque plerosque captivi cognatione attingebant, praeter exemplum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis, pecuniae quoque summa homines movit, quia nec aerarium exhauriri, magna iam summa 2 erogata in servos ad militiam emendos armandosque, nec Hannibalem maxime huiusce rei, ut fama erat, egentem locupletari volebant. cum triste re- 3 sponsum, non redimi captivos, redditum esset, novusque super veterem luctus tot iactura civium adiectus esset, cum magnis fletibus questibusque legatos ad portam persecuti sunt. unus ex iis domum abiit, 4 quod fallaci reditu in castra iure iurando se exsolvisset. quod ubi innotuit relatumque ad senatum est, omnes censuerunt comprehendendum et custodibus publice datis deducendum ad Hannibalem esse.

Est et alia de captivis fama: decem primo venisse; 5 de eis cum dubitatum in senatu esset, admitterentur

in urbem necne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus
6 daretur; morantibus deinde longius omnium spe alios
tris insuper legatos venisse, L. Scribonium et C. Cal-
7 purnium et L. Manlium; tum demum ab cognato
Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis rela-
tum esse, nec censuisse redimendos senatum; et novos
legatos tris ad Hannibalem revertisse, decem veteres
8 remansisse, quod per causam recognoscendi nomina
captivorum ad Hannibalem ex itinere regressi reli-
gione sese exsolvisset; de iis dedendis magna con-
tentione actum in senatu esse, victosque paucis sen-
9 tentiis, qui dedendos censuerint; ceterum proxumis
censoribus adeo omnibus notis ignominiisque con-
fectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi
extemplo consciverint, ceteri non foro solum omni
deinde vita sed prope luce ac publico caruerint.
10 mirari magis adeo discrepare inter auctores, quam,
quid veri sit, discernere queas.

Quanto autem maior ea clades superioribus cladi-
bus fuerit, vel ea res indicio est, quod fides sociorum,
quae ad eam diem firma steterat, tum labare coepit,
nulla profecto alia de re, quam quod desperaverant
11 de imperio. defecere autem ad Poenos hi populi:
Campani, Atellani, Calatini, Hirpini, Apulorum pars,
12 Samnites praeter Pentros, Bruttii omnes, Lucani,
praeter hos Uzentini et Graecorum omnis ferme
ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses Locrique,
13 et Cisalpini omnes Galli. nec tamen eae clades
defectionesque sociorum moverunt, ut pacis usquam
mentio apud Romanos fieret, neque ante consulis
Romam adventum nec postquam is rediit renovavit-
14 que memoriam acceptae cladis; quo in tempore ipso
adeo magno animo civitas fuit, ut consuli ex tanta clade,
cuius ipse causa maxima fuisset, redeunti et obviam itum
frequenter ab omnibus ordinibus sit et gratiae actae,
15 quod de re publica non desperasset; qui si Carthagi-
niensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

T. LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER XXIII.

PERIOCHA LIBRI XXIII.

Campani ad Hannibalem defecerunt. nuntius Cannensis victoriae Mago Carthaginem missus anulos aureos corporibus occisorum detractos in vestibulo curiae effudit, quos excéssisse modii mensuram traditur. post quem nuntium Hanno, vir ex Poenis nobilibus, suadebat senatui Carthaginensium, ut pacem a populo Romano peterent; nec tenuit obstrepente Barcina factione. Claudius Marcellus praetor ad Nolam eruptione adversus Hannibalem ex oppido facta prospere pugnavit. Casilinum a Poenis obsessum ita fame vexatum est, ut lora et pelles scutis detractas et mures inclusi essent. nucibus per Vulturum amnem a Romanis missis vixerunt. senatus ex equestri ordine hominibus centum nonaginta septem suppletus est. L. Postumius praetor a Gallis cum exercitu caesus est. Cn. et P. Scipiones in Hispania Hasdrubalem vicerunt et Hispaniam suam fecerunt. reliquiae Cannensis exercitus in Siciliam relegatae sunt, ne recederent inde nisi finito bello. Sempronius Gracchus consul Campanos cecidit. Claudius Marcellus praetor Hannibalis exercitum ad Nolam proelio fudit et vicit primusque tot cladibus fessis Romanis meliorem spem belli dedit. inter Philippum, Macedoniae regem, et Hannibalem societas iuncta est. praeterea in Hispania feliciter a P. et Cn. Scipionibus, in Sardinia a T. Manlio praetore adversus Poenos res gestas continet, a quibus Hasdrubal dux et Mago et Hanno capti. exercitus Hannibalis per hiberna ita luxuriatus est, ut corporis animique viribus enervaretur.

- 1 I. Hannibal post Cannensem pugnam *binaque castra*
capta ac direpta confestim ex Apulia in Samnium move-
rat, accitus in Hirpinos a Statio *Trebio*, pollicente se
2 Compsam traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis
inter suos; sed premebat eum Mopsiorum factio, fami-
3 liae per gratiam Romanorum potentis. post famam
Cannensis pugnae volgatumque Trebi sermonibus adven-
tum Hannibalis cum Mopsiani urbe excessissent, sine
certamine tradita urbs Poeno praesidiumque acceptum
4 est. ibi praeda omni atque impedimentis relictis, exer-
citu partito Magonem regionis eius urbes aut deficientis
ab Romanis accipere aut detractantis cogere ad defec-
5 tionem iubet, ipse per agrum Campanum mare inferum
petit, oppugnaturus Neapolim, ut urbem maritimam
6 haberet. ubi fines Neapolitanorum intravit, Numidas
partim in insidiis — et pleraeque cavae sunt viae
sinusque occulti —, quacumque apte poterat, disposuit,
alios prae se actam praedam ex agris ostentantis ob-
7 equitare portis iussit. in quos, quia nec multi et incom-
positi videbantur, cum turma equitum erupisset, ab
cedentibus consulto tracta in insidias circumventa est;
8 nec evasisset quisquam, ni mare propinquum et haud
procul litore naves, piscatoriae pleraeque, conspectae
9 peritis nandi dedissent effugium. aliquot tamen eo
proelio nobiles iuvenes capti caesique, inter quos et
Hegeas, praefectus equitum, intemperantius cedentes
10 secutus cecidit. ab urbe oppugnanda Poenum absterruere
conspecta moenia haudquaquam prompta oppugnanti.
- 1 II. Inde Capuam flectit iter luxuriantem longa
felicitate atque indulgentia fortunae, maxime tamen
inter corrupta omnia licentia plebis sine modo liber-
2 tatem exercentis. senatum et sibi et plebi obnoxium
Pacuvius Calavius fecerat, nobilis idem ac popularis
3 homo, ceterum malis artibus nactus opes. is cum eo
forte anno, quo res male gesta ad Trasumennum est,
in summo magistratu esset, iam diu infestam senatui
plebem ratus per occasionem novandi res magnum

ausuram facinus, ut, si in ea loca Hannibal cum victore exercitu venisset, trucidato senatu traderet Capuam Poenis, inprobus homo, sed non ad extremum perditus, cum mallet incolumi quam eversa re publica dominari, nullam autem incolumem esse orbatam publico consilio crederet, rationem iniit, qua et senatum servaret et obnoxium sibi ac plebi faceret. ¶ vocato senatu cum sibi defectionis ab Romanis consilium placitum nullo modo, nisi necessarium fuisset, praefatus esset, quippe qui liberos ex Appii Claudii filia haberet filiamque Romam nuptum *M. Livio* dedisset; ceterum maiorem multo rem magisque timendam instare: non enim per defectionem ad tollendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per caedem senatus vacuum rem publicam tradere Hannibali ac Poenis velle; eo se periculo posse liberare eos, si permittant sibi et certaminum in re publica obliti credant, — cum omnes victi metu permetterent, ‘Claudam’ inquit ‘in curia vos et tamquam et ipse cogitati facinoris particeps adprobando consilia, quibus nequiquam adversarer, viam saluti vestrae inveniam. in hoc fidem, quam voltis ipsi, accipite.’ ¶ fide data egressus claudi curiam iubet, praesidiumque in vestibulo relinquit, ne quis adire curiam iniussu suo neve inde egredi possit. III. tum vocato ad contionem populo ‘Quod saepe’ inquit ‘optastis, Campani, ut supplicii sumendi vobis ex improbo ac detestabili senatu potestas esset, eam non per tumultum expugnantes domos singulorum, quas praesidiis clientium servorumque tuentur, cum summo vestro periculo, sed tutam habetis ac liberam. clausos omnis in curiam accipite, solos, inermis. nec quicquam raptim aut forte temere egeritis; de singulorum capite vobis ius sententiae dicendae faciam, ut quas quisque meritis est poenas pendat. ¶ sed ante omnia ita vos irae indulgere oportet, ut potioem ira salutem atque utilitatem vestram habeatis. etenim hos, ut opinor, odistis senatores, non senatum omnino habere non voltis; quippe aut rex,

quod abominandum, aut, quod unum liberae civitatis consilium est, senatus habendus est. itaque duae res simul agenda vobis sunt, ut et veterem senatum tollatis et novum cooptetis. citari singulos senatores iubebo deque eorum capite vos consulam; quod de quoque censueritis, fiet. sed prius in eius locum virum fortem ac strenuum novum senatorem cooptabitis, quam de noxio supplicium sumatur. inde consedit, et nominibus in urnam coniectis citari quod primum sorte nomen excidit ipsumque e curia produci iussit. ubi auditum est nomen, malum et inprobum pro se quisque clamare et supplicio dignum. tum Pacuvius 'Video, quae de hoc sententia sit; date igitur pro malo atque inprobo bonum senatorem et iustum.' primo silentium erat inopia potioris subiciundi; deinde, cum aliquis omissa verecundia quempiam nominasset, multo maior extemplo clamor oriebatur, cum alii negarent nosse, alii nunc probra nunc humilitatem sordidamque inopiam et pudendae artis aut quaestus genus obicerent. hoc multo magis in secundo ac tertio citato senatore est factum, ut ipsius paenitere homines appareret, quem autem in eius substituerent locum, deesse, quia nec eosdem nominari attinebat, nihil aliud quam ad audienda probra nominatos, et multo humiliores obscurioresque ceteri erant eis, qui primi memoriae occurrerant. ita dilabi homines, notissimum quodque malum maxime tolerabile dicentes esse iubentesque senatum ex custodia dimitti.

IV. Hoc modo Pacuvius cum obnoxium vitae beneficio senatum multo sibi magis quam plebi fecisset, sine armis, iam omnibus concedentibus, dominabatur. hinc senatores omissa dignitatis libertatisque memoria plebem adulari: salutare, benigne invitare, apparatis accipere epulis; eas causas suscipere, ei semper parti adesse, secundum eam litem iudices dare, quae magis popularis aptiorque in vulgus favori conciliando esset; iam vero nihil in senatu agi aliter, quam si plebis ibi

esset concilium. prona semper civitas in luxuriam non ingeniorum modo vitio sed affluentia copia voluptatum et inlecebris omnis amoenitatis maritimae terrestrique, tum vero ita obsequio principum et licentia plebei 5 lascivire, ut nec libidini nec sumptibus modus esset. ad contemptum legum magistratuum senatus accessit 6 tum, post Cannensem cladem, ut, cuius aliqua verecundia erat, Romanum quoque spernerent imperium. id modo erat in mora, ne extemplo deficerent, quod 7 conubium vetustum multas familias claras ac potentis Romanis miscuerat, et, cum militarent aliquot apud 8 Romanos, maximum vinculum erant trecenti equites, nobilissimus quisque Campanorum, in praesidia Sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi.

V. Horum parentes cognatique aegre pervicerunt, 1 ut legati ad consulem Romanum mitterentur. ii nondum Canusium profectum, sed Venusiae cum paucis ac semi-ermibus consulem invenerunt, quam poterat maxime miserabilem bonis sociis, superbis atque infidelibus, ut erant Campani, spernendum. et auxit rerum suarum 2 suique contemptum consul nimis detegendo cladem nudandoque. nam cum legati aegre ferre senatum 3 populumque Campanum adversi quicquam evenisse Romanis nuntiassent pollicerenturque omnia, quae ad bellum opus essent, 'Morem magis' inquit 'loquendi 4 cum sociis servastis, Campani, iubentes, quae opus essent ad bellum, imperare, quam convenienter ad praesentem fortunae nostrae statum locuti estis. quid enim nobis ad Cannas relictum est, ut, quia aliquid 5 habeamus, id, quod *deest*, expleri ab sociis velimus? pedites vobis imperemus, tamquam equites habeamus? pecuniam deesse dicamus, tamquam ea tantum desit? nihil, ne quod suppleremus quidem, nobis reliquit for- 6 tuna. legiones equitatus arma signa equi virique pecunia commeatus aut in acie aut binis postero die amissis castris perierunt. itaque non iuvetis nos in 7 bello oportet, Campani, sed paene bellum pro nobis

- 8 suscipiatis. veniat in mentem, ut trepidos quondam
maiores vestros intra moenia compulsos nec Samnitum
modo hostem sed etiam Sidicinum paventis, receptos
in fidem *ad* Saticulam defenderimus coeptumque propter
vos cum Samnitibus bellum per centum prope annos
9 variante fortuna eventum tulerimus. adicite ad haec,
quod foedus aequum deditis, quod leges vestras, quod
ad extremum, id quod ante Cannensem certe cladem
maximum fuit, civitatem nostram magnae parti vestrum
10 dedimus [communicavimusque vobiscum] itaque com-
munem vos hanc cladem, quae accepta est, credere,
Campani, oportet, communem patriam tuendam arbi-
11 trari esse. non cum Samnite aut Etrusco res est, ut,
quod a nobis ablatum sit, in Italia tamen imperium
maneant; Poenus hostis, ne Africae quidem indigena,
ab ultimis terrarum oris, freto Oceani Herculisque
columnis, expertem omnis iuris et condicionis et lin-
12 guae prope humanae militem trahit. hunc natura et
moribus inimicum feruntque insuper dux ipse efferavit
pontibus ac molibus ex humanorum corporum strue
faciendis et, quod proloqui etiam piget, vesci corpori-
13 bus humanis docendo. his infandis pastos epulis, quas
contingere etiam nefas sit, videre atque habere dominos
et ex Africa et a Carthagine iura petere et Italiam
Numidarum ac Maurorum pati provinciam esse, cui
14 non, genito modo in Italia, detestabile sit? pulchrum
erit, Campani, prolapsam clade Romanorum imperium
vestra fide, vestris viribus retentum ac recuperatum
15 esse. triginta milia peditum, quattuor equitum arbitror
ex Campania scribi posse; iam pecuniae adfatim est
frumentique. si parem fortunae vestrae fidem habetis,
nec Hannibal se vicisse sentiet nec Romani victos esse.
- 1 VI. *Ab* hac oratione consulis dimissis redeunti-
busque domum legatis unus ex iis, Vibius Virrius,
tempus venisse ait, quo Campani non agrum solum
ab Romanis quondam per iniuriam ademptum recu-
perare, sed imperio etiam Italiae potiri possint: foedus

enim cum Hannibale quibus velint legibus facturos; neque controversiam fore, quin, cum ipse confecto bello Hannibal victor in Africam decedat exercitumque deportet, Italiae imperium Campanis relinquatur. haec Virrio loquenti adsensi omnes ita renuntiant legationem, uti deletum omnibus videretur nomen Romanum. extemplo plebs ad defectionem ac pars maior senatus spectare; extracta tamen auctoritatibus seniorum per paucos dies est res. postremo vincit sententia plurium, ut iidem legati, qui ad consulem Romanum ierant, ad Hannibalem mitterentur. [quo priusquam iretur certumque defectionis consilium esset, Romam legatos missos a Campanis in quibusdam annalibus invenio postulant, ut alter consul Campanus fieret, si rem Romanam adiuvari vellent; indignatione orta summoeri a curia iussos esse missumque lictorem, qui ex urbe educeret eos atque eo die manere extra finis Romanos iuberet. quia nimis compar Latinorum quondam postulatio erat, Coeliusque et alii id haud sine causa praetermiserant scriptores, ponere pro certo sum veritus]

VII. Legati ad Hannibalem venerunt pacemque cum eo condicionibus *his* fecerunt, ne quis imperator magistratusve Poenorum ius ullum in civem Campanum haberet, neve civis Campanus invitus militaret munusve faceret; ut suae leges, sui magistratus Capuae essent; ut trecentos ex Romanis captivis Poenus daret Campanis, quos ipsi elegissent, cum quibus equitum Campanorum, qui in Sicilia stipendia facerent, permutatio fieret. haec pacta; illa insuper, quam quae pacta erant, facinora Campani ediderunt: nam praefectos socium civisque Romanos alios, partim aliquo militiae munere occupatos partim privatis negotiis implicitos, plebs repente omnis comprehensos velut custodiae causa balneis includi iussit, ubi fervore atque aestu anima interclusa foedum in modum expirarunt.

Ea ne fierent neu legatio mitteretur ad Poenum, summa ope Decius Magius, vir, cui ad summam aucto-

- ritatem nihil praeter sanam civium mentem defuit,
5 restiterat. ut vero praesidium mitti ab Hannibale
audivit, Pyrrhi superbam dominationem miserabilem-
que Tarentinorum servitutem exempla referens, primo,
6 ne reciperetur praesidium, palam vociferatus est, deinde,
ut receptum aut eiceretur aut, si malum facinus, quod
a vetustissimis sociis consanguineisque defecissent, forti
ac memorabili facinore purgare vellent, ut interfecto
7 Punico praesidio restituerent Romanis se. haec —
nec enim occulta agebantur — cum relata Hannibali
essent, primo misit, qui vocarent Magium ad sese in
castra; deinde, cum is ferociter negasset se iturum,
nec enim Hannibali ius esse in civem Campanum, con-
citatus ira Poenus comprehendi hominem vinctumque
8 adtrahi ad sese iussit. veritus deinde, ne quid inter-
vim tumultus atque ex concitatione animorum incon-
sulti certaminis oreretur, ipse, praemisso nuntio ad
Marium Blossium praetorem Campanum postero die
se Capuae futurum, proficiscitur e castris cum modico
9 praesidio. Marius contione advocata edicit, ut frequen-
tes cum coniugibus ac liberis obviam irent Hannibali.
ab universis id non oboedienter modo sed enixe, favore
etiam volgi et studio visendi tot iam victoriis clarum
10 imperatorem, factum est. Decius Magius nec obviam
egressus est nec, quo timorem aliquem ex conscientia
significare posset, privato se tenuit: in foro cum filio
clientibusque paucis otiose inambulavit trepidante tota
11 civitate ad excipiendum Poenum visendumque. Hannibal
ingressus urbem senatum extemplo postulat, precanti-
busque inde primoribus Campanorum, ne quid eo die
seriae rei gereret diemque et ipse adventu suo festum
laetus ac libens celebraret, quamquam praeceps ingenio
12 in iram erat, tamen, ne quid in principio negaret,
visenda urbe magnam partem diei consumpsit.
- 1 VIII. Deversatus est apud Ninnios Celeres, Sthe-
2 nium Pacuviumque, inclutos nobilitate ac divitiis. eo
Pacuvius Calavius, de quo ante dictum est, princeps

factionis eius, quae traxerat rem ad Poenos, filium
 iuvenem adduxit, abstractum a Deci Magi latere, cum 3
 quo ferocissime pro Romana societate adversus Punicum
 foedus steterat, nec eum aut inclinata in partem alteram
 civitas aut patria maiestas sententia depulerat. huic 4
 tum pater iuveni Hannibalem deprecando magis quam
 purgando placavit, victusque patris precibus lacrimis-
 que etiam ad cenam eum cum patre vocari iussit, cui 5
 convivio neminem Campanum praeterquam hospites
 Vibelliumque Tauream, insignem bello virum, adhibi-
 turus erat. epulari coeperunt de die, et convivium 6
 non ex more Punico aut militari disciplina esse, sed,
 ut in civitate atque etiam domo diti ac *luxuriosa*,
 omnibus voluptatum inlecebris instructum. unus nec 7
 dominorum invitatione nec ipsius interdum Hannibalis
 Calavius filius perlici ad vinum potuit, ipse valetu-
 dinem excusans, patre animi quoque eius haud mira-
 bilem perturbationem causante. solis ferme occasu 8
 patrem Calavium ex convivio egressum secutus filius,
 ubi in secretum — hortus erat posticis aedium parti-
 bus — pervenerunt, 'Consilium' inquit 'adfero, pater, 9
 quo non veniam solum peccati, quod defecimus ad
 Hannibalem, impetraturi ab Romanis, sed in multo
 maiore dignitate et gratia *futuri* simus Campani, quam
 umquam fuimus.' cum mirabundus pater, quidnam id 10
 esset consilii, quaereret, toga reiecta ab umero latus
 succinctum gladio nudat. 'Iam ego' inquit 'sanguine 11
 Hannibalis sanciam Romanum foedus. te id prius
 scire volui, si forte abesse, dum facinus patratur, malles.'
 IX. quae ubi vidit audivitque senex, velut si iam 1
 agendis, quae audiebat, interesset, amens metu 'Per 2
 ego te,' inquit 'fili, quaecumque iura liberos iungunt
 parentibus, precor quaesoque, ne ante oculos patris
 facere et pati omnia infanda velis. paucae horae sunt, 3
 intra quas iurantes per quidquid deorum est, dextrae
 dextras iungentes, fidem obstrinximus, — ut sacratas
 fide manus digressi a conloquio extemplo in eum

4 armaremus? ab hospitali mensa surgis, ad quam
tertius Campanorum adhibitus es ab Hannibale, —
ut eam ipsam mensam cruentares hospitis sanguine?
Hannibalem pater filio meo potui placare, filium Hanni-
5 bali non possum? sed sit nihil sancti, non fides, non
religio, non pietas; audeantur infanda, si non perniciem
6 nobis cum scelere ferunt. unus adgressurus es Hanni-
balem? quid illa turba tot liberorum servorumque?
quid in unum intenti omnium oculi? quid tot dextrae?
7 torpescent in amentia illa? voltum ipsius Hannibalis,
quem armati exercitus sustinere *nequeunt*, quem horret
populus Romanus, tu sustinebis? ut alia auxilia desint:
me ipsum ferire corpus meum opponentem pro corpore
8 Hannibalis sustinebis? atqui per meum pectus peten-
dus ille tibi transfigendusque est. sed hic te deterreri
sine potius quam illic vinci; valeant preces apud te
9 meae, sicut pro te hodie valuerunt.’ lacrimantem inde
iuvenem cernens medium conplectitur atque osculo
haerens non ante precibus abstinit, quam pervicit, ut
gladium poneret fidemque daret nihil facturum tale.
10 tum iuvenis ‘Ego quidem’ inquit ‘quam patriae debeo
pietatem, exsolvam patri.’ tuam doleo vicem, cui ter
11 proditae patriae sustinendum est crimen, semel, cum
defectionis ab Romanis, iterum, cum pacis cum Hanni-
bale fuisti auctor, tertio hodie, cum restituendae Roma-
12 nis Capuae mora atque impedimentum es. tu, patria,
ferrum, quo pro te armatus hanc arcem hostium
13 ini, quoniam parens extorquet, recipe.’ haec cum
dixisset, gladium in publicum trans maceriam horti
abiecit et, quo minus res suspecta esset, se ipse con-
vivio reddidit.

1 X. Postero die senatus frequens datus Hannibali.
ubi prima eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua
gratias egit Campanis, quod amicitiam suam Romanae
2 societati praeposuissent, et inter cetera magnifica pro-
missa pollicitus brevi caput Italiae omni Capuam fore
iuraque inde cum ceteris populis Romanum etiam peti-

turum. unum esse exsortem Punicae amicitiae foederis- 3
que secum facti, quem neque esse Campanum neque
dici debere, Magium Decium; [eum] postulare, ut sibi
dedatur ac se praesente de eo referatur senatusque
consultum fiat. omnes in eam sententiam ierunt, 4
quamquam magnae parti et vir indignus esse ea cala-
mitate et haud parvo initio minui videbatur ius liber-
tatis. | egressus curia in templo magistratuum consedit 5
conprehendique Decium Magium atque ante pedes desti-
tutum causam dicere iussit. qui cum manente ferocia 6
animi negaret lege foederis id cogi posse, tum iniectae
catenae, ducique ante lictorem in castra est iussus.
quoad capite aperto est ductus, contionabundus incessit 7
ad circumfusam undique multitudinem vociferans: 'Habe-
tis libertatem, Campani, quam petistis; foro medio, luce
clara, videntibus vobis nulli Campanorum secundus
vinctus ad mortem raptor. quid violentius capta Capua 8
fieret? ite obviam Hannibali, exornate urbem diem-
que adventus eius consecrate, ut hunc triumphum de
cive vestro spectetis.' haec vociferante cum moveri 9
volgus videretur, obvolutum caput est, ociusque rapi
extra portam iussus. ita in castra perducitur; extemplo-
que inpositus in navem et Carthaginem missus, ne 10
motu aliquo Capuae ex indignitate rei orto senatum
quoque paeniteret dediti principis et, legatione missa
ad repetendum eum, aut negando rem, quam primam
peterent, offendendi sibi novi socii, auttribuendo haben-
dus Capuae esset seditionis ac turbarum auctor. | navem 11
Cyrenas detulit tempestas, quae tum in dicione regum
erant. ibi cum Magius ad statuam Ptolomaei regis
confugisset, deportatus a custodibus Alexandream ad
Ptolomaeum, cum eum docuisset contra ius foederis 12
vinctum se ab Hannibale esse, vinclis liberatur, per-
missumque, ut rediret, seu Romam seu Capuam mallet.
nec Magius Capuam sibi tutam dicere et Romam eo 13
tempore, quo inter Romanos Campanosque bellum sit,
transfugae magis quam hospitis fore domicilium; nus-

quam malle quam in regno eius vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.

- 1 LXI. Dum haec geruntur, Q. Fabius Pictor legatus
 a Delphis Romam rediit responsumque ex scripto reci-
 tavit. divi *divae*que in eo erant, quibus quoque modo
- 2 supplicaretur; tum 'Si ita faxitis, Romani, vestrae res
 meliores facilioresque erunt, magisque ex sententia res
 publica vestra vobis procedet, victoriaque duelli populi
- 3 Romani erit. Pythio Apollini re publica vestra bene
 gesta servataque *de* lucris meritis donum mittitote
 deque praeda, manubiis spoliisque honorem habetote;
- 4 lasciviam a vobis prohibetote.' haec ubi ex Graeco
 carmine interpretata recitavit, tum dixit se oraculo
 egressum extemplo iis omnibus divis rem divinam ture
- 5 ac vino fecisse; iussumque a templi antistite, sicut
 coronatus laurea corona et oraculum adisset et rem
 divinam fecisset, ita coronatum navem ascendere nec
- 6 ante deponere eam, quam Romam pervenisset, se, quae-
 cumque imperata sint, cum summa religione ac dili-
 gentia exsecutum coronam Romae in ara Apollinis
 deposuisse. senatus decrevit, ut eae res divinae suppli-
 cationesque primo quoque tempore cum cura fierent
- 7 Dum haec Romae atque in Italia geruntur, nun-
 tius victoriae ad Cannas Carthaginem venerat Mago
 Hamilcaris filius, non ex ipsa acie a fratre missus,
 sed retentus aliquot dies in recipiendis civitatibus
- 8 Bruttiorum, quaeque *aliae* deficiebant. is, cum ei
 senatus datus esset, res gestas in Italia a fratre exponit:
 cum sex imperatoribus eum, quorum quattuor consules,
 duo dictator ac magister equitum fuerint, cum sex
- 9 consularibus exercitibus acie conflixisse; occidissee supra
 ducenta milia hostium, supra quinquaginta cepisse, *bina*
castra expugnasse; ex quattuor consulibus duos occi-
 disse, ex duobus saucium alterum, alterum toto amisso
 exercitu vix cum quinquaginta hominibus effugisse;
- 10 magistrum equitum, quae consularis potestas sit, fusum
 fugatum; dictatorem, quia se in aciem numquam com-

miserit, unicum haberi imperatorem; Bruttios Apulos- 11
 que, partem Samnitium ac Lucanorum defecisse ad
 Poenos; Capuam, quod caput non Campaniae modo
 sed post adflictam rem Romanam Cannensi pugna
 Italiae sit, Hannibali se tradidisse. pro his tantis tot- 12
 que victoriis verum esse grates deis immortalibus agi
 haberique. XII. ad fidem deinde tam laetarum rerum 1
 effundi in vestibulo curiae iussit anulos aureos, qui
 tantus acervus fuit, ut metientibus [dimidium] supra
 tris modios explesse sint quidam auctores; fama tenuit, 2
 quae propior vero est, haud plus fuisse modio. adiecit
 deinde verbis, quo maioris cladis indicium esset, neminem
 nisi equites, atque eorum ipsorum primores, id gerere
 insigne. summa fuit orationis, quo propius spem belli 3
 perficiendi sit, eo magis omni ope iuvandum Hannibalem
 esse; procul enim ab domo militiam esse, in media
 hostium terra; magnam vim frumenti, pecuniae absumi, 4
 et tot acies ut hostium exercitus delesse ita victoris
 etiam copias parte aliqua minuisse: mittendum igitur 5
 supplementum esse, mittendam in stipendium pecuniam
 frumentumque tam bene meritis de nomine Punico
 militibus.

Secundum haec dicta Magonis laetis omnibus 6
 Himilco, vir factionis Barcinae, locum Hannonis incre-
 pandi esse ratus, 'Quid est, Hanno?' inquit 'etiam
 nunc paenitet belli suscepti adversus Romanos? iube
 dedi Hannibalem; veta in tam prosperis rebus grates 7
 deis immortalibus agi; audiamus Romanum senatorem
 in Carthaginensium curia.' tum Hanno: 'Tacuissem 8
 hodie, patres conscripti, ne quid in communi omnium
 gaudio, minus laetum quod esset vobis, loquerer; nunc 9
 interroganti senatori, paeniteatne adhuc suscepti adversus
 Romanos belli, si reticeam, aut superbus aut obnoxius
 videar, quorum alterum est hominis alienae libertatis
 oblitus, alterum suae. respondeo' inquit 'Himilconi, non 10
 desisse paenitere me belli neque desitutum ante invic-
 tum vestrum imperatorem incusare, quam finitum ali-

- qua tolerabili condicione bellum videro; nec mihi pacis antiquae desiderium ulla alia res quam pax nova finiet.
- 11 itaque ista, quae modo Mago iactavit, Himilconi ceterisque Hannibalis satellitibus iam laeta sint: mihi possunt laeta esse, quia res bello bene gestae, si volumus.
- 12 fortuna uti, pacem nobis aequiorem dabunt; nam si praetermittimus hoc tempus, quo magis dare quam accipere possumus videri pacem, vereor, ne haec quo-
- 13 que laetitia luxuriet nobis ac vana evadat. quae tamen nunc quoque qualis est? occidi exercitus hostium — mittite milites mihi. quid aliud rogares, si esses
- 14 victus? hostium cepi bina castra, praedae videlicet plena et commeatum, — frumentum et pecuniam
- 15 date. quid aliud, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres? et ne omnia ipse mirer, — mihi quoque enim, quoniam respondi Himilconi, interrogare ius fasque est — velim seu Himilco seu *Mago* respondeat, cum ad internecionem Romani imperii pugnatum ad Cannas sit constetque in defectione totam Italiam esse,
- 16 primum, ecquis Latini nominis populus defecerit ad nos, deinde, ecquis homo ex quinque et triginta tri-
- 17 bubus ad Hannibalem transfugerit?' cum utrumque Mago negasset, 'Hostium quidem ergo' inquit 'adhuc nimis multum superest. sed multitudo ea quid animorum quidve spei habeat, scire velim.' XIII. cum id nescire Mago diceret, 'Nihil facilius scitu est' inquit. 'ecquos legatos ad Hannibalem Romani miserunt de pace? ecquam denique mentionem pacis Romae factam
- 2 esse adlatum ad vos est?' cum id quoque negasset, 'Bellum igitur' inquit 'tam integrum habemus, quam habuimus, qua die Hannibal in Italiam est transgressus.
- 3 quam varia victoria priore Punico bello fuerit, plerique, qui meminerimus, supersumus. numquam terra marique magis prosperae res nostrae visae sunt, quam ante consules C. Lutatium et A. Postumium fuerunt:
- 4 Lutatio et Postumio consulibus devicti ad Aegatis insulas sumus. quod si, id quod di omen avertant,

nunc quoque fortuna aliquid variaverit, tum pacem speratis, cum vincemur, quam nunc, cum vincimus, dat nemo? ego, si quis de pace consulat seu ferenda 5 hostibus seu accipienda, habeo, quid sententiae dicam; si de iis, quae Mago postulat, refertis, nec victoribus mitti attinere puto et frustrantibus nos falsa atque inani spe multo minus censeo mittenda esse.' haud 6 multos movit Hannonis oratio; nam et simultas cum familia Barcina leviozem auctorem faciebat, et occupati animi praesenti laetitia nihil, quo vanius fieret gaudium suum, auribus admittebant, debellatumque mox fore, si adniti paulum voluissent, rebantur. ita 7 que ingenti consensu fit senatus consultum, ut Hannibali quattuor milia Numidarum in supplementum mitterentur et quadraginta elephantis et argenti talenta * dictatorque cum Magone in Hispaniam praemissus est 8 ad conducenda viginti milia peditum, quattuor equitum, quibus exercitus, qui in Italia quique in Hispania erant, supplerentur. |

XIV. [Ceterum haec, ut in secundis rebus, segniter 1 otioseque gesta; Romanos praeter insitam industriam animis fortuna etiam cunctari prohibebat. nam nec consul ulli rei, quae per eum agenda esset, deerat, et 2 dictator M. Iunius Pera rebus divinis perfectis latoque, ut solet, ad populum, ut equum escendere liceret, praeter duas urbanas legiones, quae principio anni a consulibus conscriptae fuerant, et servorum dilectum cohortesque ex agro Piceno et Gallico collectas ad ultimum prope desperatae rei publicae auxilium, cum 3 honesta utilibus cedunt, descendit edixitque, qui capitalem fraudem ausi quique pecuniae iudicati in vinculis essent, qui eorum apud se milites fierent, eos noxa pecuniaeque sese exsolvi iussurum. ea sex milia 4 hominum Gallicis spoliis, quae triumpho C. Flamini tralata erant, armavit, itaque cum viginti quinque milibus armatorum ab urbe proficiscitur.]

Hannibal Capua recepta cum iterum Neapolitano- 5

rum animos partim spe partim metu nequiquam temp-
6 tasset, in agrum Nolanum exercitum traducit, ut non
hostiliter statim, quia non desperabat voluntariam dedi-
tionem, ita, si morarentur spem, nihil eorum, quae pati
7 aut timere possent, praetermissurus. senatus, ac maxime
primores eius, in societate Romana cum fide perstare;
plebs novarum, ut solet, rerum atque Hannibalis tota
esse metumque agrorum populationis et patienda in
obsidione multa gravia indignaque proponere animo.
8 neque auctores defectionis deerant. itaque ubi senatum
metus cepit, si propalam tenderent, resisti multitudini
concitatae non posse, *obsecundando* dilationem mali
9 inveniunt. placere enim sibi defectionem ad Hanni-
balem simulant; quibus autem condicionibus in foedus
10 amicitiamque novam transeant, parum constare. ita
spatio sumpto legatos propere ad praetorem Romanum
Marcellum Claudium, qui Casilini cum exercitu erat,
mittunt docentque, quanto in discrimine sit Nolana res:
agrum Hannibalis esse et Poenorum, urbem extemplo
11 futuram, ni subveniatur; concedendo plebei senatum,
ubi velint, defecturos se, ne deficere praefestinarent,
12 effecisse. Marcellus conlaudatis Nolanis eadem simu-
latione extrahi rem in suum adventum iussit, interim
celari, quae secum acta essent, spemque omnem auxilii
13 Romani. ipse a Casilino Caiatiam petit atque inde
Vulturno amni traiecto per agrum Saticulanum Trebia-
numque super Suessulam per montis Nola pervenit.
1 XV. Sub adventum praetoris Romani Poenus
agro Nolano excessit et ad mare proxime Neapolim
descendit, cupidus maritimi oppidi potiundi, quo cursus
2 navibus tutus ex Africa esset. ceterum postquam Nea-
polim a praefecto Romano teneri accepit — M. Iunius
Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus —, Neapoli
3 quoque sicut Nola omissa petit Nuceriam. eam cum
aliquamdiu circumsedisset, saepe vi saepe sollicitandis
nequiquam nunc plebe nunc principibus, fame demum
in deditionem accepit, pactus, ut inermes cum singulis

abirent vestimentis. deinde, ut qui a principio mitis 4
omnibus Italicis praeter Romanos videri vellet, praemia
atque honores, qui remanserint ac militare secum voluis-
sent, proposuit. nec ea spe quemquam tenuit: dilapsi 5
omnes, quo quemque hospitia aut fortuitus animi impe-
tus tulit, per Campaniae urbes, maxime Nola Nea-
polimque. cum ferme triginta senatores, ac forte primus 6
quisque, Capuam petissent, exclusi inde, quod portas
Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nuceriae
praeda militi data est, urbs direpta atque incensa.

Nola Marcellus non sui magis fiducia praesidii 7
quam voluntate principum habebat; plebs timebatur,
et ante omnis L. Bantius, quem conscientia temptatae
defectionis ac metus a praetore Romano nunc ad pro-
ditionem patriae, nunc, si ad id fortuna defuisset, ad
transfugiendum stimulabat. erat iuvenis acer et socio- 8
rum ea tempestate prope nobilissimus eques. semi-
necem eum ad Cannas in acervo caesorum corporum
inventum curatumque benigne etiam cum donis Hanni-
bal domum remiserat. ob eius gratiam meriti rem 9
Nolanam in ius dicionemque dare voluerat Poeno,
anxiumque eum et sollicitum cura novandi res praetor
cernebat. ceterum cum aut poena cohibendus esset 10
aut beneficio conciliandus, sibi adsumpsisse quam hosti
ademisse fortem ac strenuum maluit socium, accitum-
que ad se benigne appellat: multos eum invidos inter 11
popularis habere inde existimatu facile esse, quod nemo
civis Nolanus sibi indicaverit, quam multa eius egregia
facinora militaria essent; sed qui in Romanis milita- 12
verit castris, non posse obscuram eius virtutem esse.
multos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui
vir esset ille, quaeque et quotiens pericula pro salute
ac dignitate populi Romani adisset, utique Cannensi 13
proelio non prius pugna abstiterit, quam prope exsanguis
ruina superincidentium virorum, equorum armorumque
sit oppressus. 'itaque macte virtute esto,' inquit 'apud 14
me tibi omnis honos atque omne praemium erit, et

15 quo frequentior mecum fueris, senties eam rem tibi dignitati atque emolumento esse, laetoque iuveni promissis equum eximium dono dat, bigatosque quingentos quaestorem numerare iubet; lictoribus imperat, ut eum
 1 se adire, quotiens velit, patiantur. XVI. hac comitate Marcelli ferocis iuvenis animus adeo est mollitus, ut nemo inde sociorum rem Romanam fortius ac fidelius iuverit.

2 Cum Hannibal ad portas esset — Nolum enim
 rursus a Nuceria movit castra — plebesque Nolana
 3 de integro ad defectionem spectaret, Marcellus sub adventum hostium intra muros se recepit, non castris metuens, sed ne prodendae urbis occasionem nimis
 4 multis in eam imminentibus daret. instrui deinde utrimque acies coeptae, Romanorum pro moenibus Nolae, Poenorum ante castra sua. proelia hinc parva inter urbem castraque et vario eventu fiebant, quia duces nec prohibere paucos temere *procurantis* nec
 5 dare signum universae pugnae volebant. in hac cotidiana iam duorum exercituum statione principes Nola-
 6 norum nuntiant Marcello nocturna colloquia inter plebem ac Poenos fieri statutumque esse, ut, cum Romana acies egressa portis staret, impedimenta eorum ac sarcinas diriperent, clauderent deinde portas murosque occuparent, ut potentes rerum suarum atque urbis
 7 Poenum inde pro Romano acciperent. haec ubi nuntiata Marcello sunt, conlaudatis senatoribus Nolanis, priusquam aliqui motus in urbe oreretur, fortunam
 8 pugnae experiri statuit. ad tris portas in hostes versas tripertito exercitum instruxit; impedimenta subsequi iussit, calones lixasque et invalidos milites vallum ferre. media porta robora legionum et Romanos equites, duabus circa portis novos milites levemque
 9 armaturam ac sociorum equites statuit. Nolani muros portasque adire vetiti, subsidiaque destinata impedimentis *praesidio* data, ne occupatis proelio legionibus in ea impetus fieret. ita instructi intra portas stabant.

Hannibali sub signis, id quod per aliquot dies fecerat, 10
 ad multum diei in acie stanti primo miraculo esse,
 quod nec exercitus Romanus porta egrederetur nec
 armatus quisquam in muris esset; ratus deinde pro- 11
 dita conloquia esse metuque residues factos, partem
 militum in castra remittit iussos propere adparatum
 omnem oppugnandae urbis in primam aciem adferre,
 satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum aliquem
 in urbe plebem moturam. dum in sua quisque mini- 12
 steria discursu trepidant ad prima signa succeditque
 ad muros acies, patefacta repente porta Marcellus signa
 canere clamoremque tolli ac pedites primum, deinde
 equites, quanto maximo possent impetu, in hostem
 erumpere iubet. | satis terroris tumultusque in aciem 13
 mediam intulerant, cum duabus circa portis P. Valerius
 Flaccus et C. Aurelius legati in cornua hostium eru-
 pere. addidere clamorem lixae calonesque et alia turba 14
 custodiae impedimentorum adposita, ut paucitatem
 maxime spernentibus Poenis ingentis repente exercitus
 speciem fecerint. vix equidem ausim adfirmare, quod 15
 quidam auctores sunt, duo milia et octingentos hostium
 caesos non plus quingentis Romanorum amissis; sed 16
 sive tanta sive minor victoria fuit, ingens eo die res
 ac nescio an maxima illo bello gesta est: non vinci
 enim ab Hannibale tunc difficilius fuit quam postea
 vincere.

XVII. Hannibal spe potiundae Nolae adempta 1
 cum Acerras recessisset, Marcellus extemplo clausis
 portis custodibusque dispositis, ne quis egrederetur,
 quaestionem in foro de iis, qui clam in conloquiis
 hostium fuerant, habuit; supra septuaginta damnatos 2
 prodicionis securi percussit, bonaque eorum iussit
 publica populi Romani esse, et summa rerum senatui 3
 tradita cum exercitu omni profectus supra Suessulam
 castris positus consedit. Poenus Acerras primum ad 4
 voluntariam deditionem conatus perlicere, postquam
 obstinatos [inde] videt, obsidere atque oppugnare parat.

- 5 ceterum Acerranis plus animi quam virium erat: itaque desperata tutela urbis, ut circumvallari moenia viderunt, priusquam continuarentur hostium opera, per intermissa munimenta neglectasque custodias silentio
- 6 noctis dilapsi, per vias inviaque, qua quemque aut consilium aut error tulit, in urbes Campaniae, quas satis certum erat non mutasse fidem, perfugerunt.
- 7 Hannibal Acerris direptis atque incensis [cum a Casino dictatorem Romanum legionesque * nimis accipi nuntiassent, ne quis *tumultus* tam propinquis hostium castris Capuae quoque oreretur] exercitum ad
- 8 Casilinum ducit. Casilinum eo tempore quingenti Praenestini habebant cum paucis Romanis Latinique nominis,
- 9 quos eodem audita Cannensis clades contulerat. hi non confecto Praeneste ad diem dilectu serius profecti domo cum Casilinum ante famam adversae pugnae venissent et, aliis adgregantibus sese Romanis sociisque, profecti a Casilino cum satis magno agmine irent, avertit eos
- 10 retro Casilinum nuntius Cannensis pugnae. ibi cum dies aliquot suspecti Campanis timentesque cavendis ac struendis in vicem insidiis traduxissent, ut de Capuae defectione agi accipique Hannibalem satis pro certo habuere, interfectis nocte oppidanis partem urbis, quae cis Volturnum est — eo enim dividitur amni — occu-
- 11 pavere; idque praesidii Casilini habebant Romani, additur et Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta, eodem nuntio, quo Praenestini paucos ante dies, Casi-
- 12 linum conpulsi. et satis ferme armatorum ad tam exigua moenia et flumine altera parte cincta tuenda erat; penuria frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat.
- 1 XVIII Hannibal cum iam inde haud procul esset, Gaetulos cum praefecto nomine Isalca praemittit ac primo, si fiat conloquii copia, verbis benignis ad portas aperiundas praesidiumque accipiendum perlicere iubet, si in pertinacia perstent, vi rem gerere ac temptare,
- 2 si qua parte invadere urbem possit. ubi ad moenia

adcessere, quia silentium erat, solitudo visa; metuque concessum barbarus ratus moliri portas et claustra refringere parat, cum patefactis repente portis cohortes 3
duae, ad id ipsum instructae intus, ingenti cum tumultu erumpunt stragemque hostium faciunt. ita primis 4
repulsis Maharbal cum maiore robore virorum missus nec ipse eruptionem cohortium sustinuit. postremo 5
Hannibal castris ante ipsa moenia positis parvam urbem parvumque praesidium summa vi atque omnibus copiis oppugnare parat, ac dum instat lacessitque, corona undique circumdatis moenibus, aliquot milites et promptissimum quemque e muro turribusque ictos amisit. semel ultro erumpentis agmine elephantorum opposito prope intercludit trepidosque compulit in urbem satis multis ut ex tanta paucitate interfectis. plures cecidissent, ni nox proelio intervenisset. postero die 7
omnium animi ad oppugnandum accenduntur, utique postquam corona aurea muralis proposita est, atque ipse dux castelli plano loco positi segnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus exprobrabat, Cannarum Trasumennique et Trebiae singulos admonens universosque. inde vineae quoque coepae agi cuniculique. nec 8
ad varios conatus hostium aut vis ulla aut ars deerat *ab* sociis Romanorum: propugnacula adversus vineas 9
statuere, transversis cuniculis hostium cuniculos excipere, et palam et clam coeptis obviam ire, donec pudor etiam Hannibalem ab incepto avertit, castrisque communis ac praesidio modico inposito, ne omissa res videretur, in hiberna Capuam concessit.

Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis 10
habuit, adversus omnia humana mala saepe ac diu duratum, bonis inexpertum atque insuetum. itaque, 11
quos nulla mali vicerat vis, perdidere nimia bona ac voluptates inmodicae, et eo inpensius, quo avidius ex insolentia in eas se merserant. somnus enim et vinum 12
et epulae et scorta balineaeque et otium consuetudine in dies blandius ita enervaverunt corpora animosque,

ut magis deinde praeteritae victoriae eos quam prae-
13 sentes tutarentur vires, maiusque id peccatum ducis
apud peritos artium militarium haberetur, quam quod
non ex Cannensi acie protinus ad urbem Romanam
duxisset; illa enim cunctatio distulisse modo victoriam
videri potuit, hic error vires ademisse ad vincendum.
14 itaque hercule, velut si cum alio exercitu a Capua
15 exiret, nihil usquam pristinae disciplinae tenuit. ¶ nam
et redierunt plerique scortis impliciti, et, ubi primum
sub pellibus haberi coepti sunt, viaque et alius mili-
taris labor excepit, tironum modo corporibus animis-
16 que deficiebant, et deinde per omne aestivorum tempus
magna pars sine com meatibus ab signis dilabebantur,
neque aliae latebrae quam Capua desertoribus erant.

1 XIX. Ceterum mitescente iam hieme educto ex
2 hibernis milite Casilinum redit, ubi, quamquam ab
oppugnatione cessatum erat, obsidio tamen continua
oppidanos praesidiumque ad ultimum inopiae adduxerat.
3 castris Romanis Ti. Sempronius praeerat dictatore auspi-
4 ciorum repetendorum causa profecto Romam. Marcellum
et ipsum cupientem ferre auxilium obsessis et Vol-
turnus amnis inflatus aquis et preces Nolanorum Acer-
ranorumque tenebant Campanos timentium, si praesi-
5 dium Romanum abscessisset. Gracchus adsidens tantum
Casilino, quia praedictum erat dictatoris, ne quid absente
eo rei gereret, nihil movebat, quamquam, quae facile
omnem patientiam vincerent, nuntiabantur a Casilino:
6 nam et praecipitasse se quosdam non tolerantes famem
constabat, et stare inermes in muris nuda corpora ad
7 missilium telorum ictus praebentes. ea aegre patiens
Gracchus, cum neque pugnam conserere dictatoris
iniussu auderet — pugnandum autem esse, si palam
frumentum inportaret, videbat — neque clam inpor-
8 tandi spes esset, farre ex agris circa undique convecto
cum complura dolia complisset, nuntium ad magistratum
Casilinum misit, ut exciperent dolia, quae amnis deferret.
9 insequenti nocte intentis omnibus in flumen ac spem

ab nuntio Romano factam dolia medio missa amni defluxerunt; aequaliterque inter omnes frumentum divisum. | id postero quoque die ac tertio factum est; 10 nocte et mittebantur et perveniebant; eo custodias hostium fallebant. •imbribus deinde continuis citatior 11 solito annis transverso vertice dolia impulit ad ripam, quam hostes servabant. ibi haerentia inter obnata ripis salicta conspiciuntur, nuntiatumque Hannibali est, et deinde intentiore custodia cautum, ne quid falleret Volturno ad urbem missum. nuces tamen fusae ab 12 Romanis castris, cum medio amni ad Casilinum defluerent, cratibus excipiebantur. postremo ad id ventum 13 inopiae est, ut lora detractasque scutis pelles, ubi fervida mollissent aqua, mandere conarentur nec muribus aliove animali abstinerent et omne herbarum radicumque genus aggeribus infimis muri eruerent. et cum 14 hostes obarassent, quidquid herbidi terreni extra murum erat, raporum semen iniecerunt, ut Hannibal 'Eone usque, dum ea nascuntur, ad Casilinum sessurus sum?' exclamaret; et qui nullam antea pactionem auribus 15 admiserat, tum demum agi secum est passus de redemptione liberorum capitum. septunces auri in singulos 16 pretium convenit. fide accepta tradiderunt sese. donec omne aurum persolutum est, in vinculis habiti; tum emissi summa cum fide. id verius est quam ab equite 17 in abeuntis inmisso interfectos. Praenestini maxima pars fuere. ex quingentis septuaginta, qui in praesidio fuerunt, minus dimidium ferrum famesque absumpsit; ceteri incolumes Praeneste cum praetore suo M. Anicio — scriba is antea fuerat — redierunt. | statua eius 18 indicio fuit Praeneste in foro statuta, loricata, amicta toga, velato capite, [et tria signa] cum titulo lamnae aeneae inscripto, M. Anicium pro militibus, qui Casilini in praesidio fuerint, votum solvisse. idem titulus tribus signis in aede Fortunae positus fuit subiectus. XX. Casilinum oppidum redditum Campanis est, firmatum septingentorum militum de exercitu Hannibalis 1

- praesidio, ne, ubi Poenus inde abcessisset, Romani
2 oppugnarent. Praenestinis militibus senatus Romanus
duplex stipendium et quinquennii militiae vacationem
decrevit; civitate cum donarentur ob virtutem, non
3 mutaverunt. Perusinorum casus obscurior fama est,
quia nec ipsorum monumento ullo est inlustratus nec
decreto Romanorum.
- 4 [Eodem tempore Petelinos, qui uni ex Bruttiis manse-
rant in amicitia Romana, non Carthaginienses modo,
qui regionem obtinebant, sed Bruttii quoque ceteri ob
5 separata ab se consilia oppugnabant. quibus cum obsi-
stere malis nequirent Petelini, legatos Romam ad praesi-
dium petendum miserunt. quorum preces lacrimaeque —
in questus enim flebiles, cum sibimet ipsi consulere iussi
sunt, sese in vestibulo curiae profuderunt — ingentem
6 misericordiam patribus ac populo moverunt. consulti-
que iterum a M. Aemilio praetore patres circumspectis
omnibus imperii viribus fateri coacti, nihil iam longin-
quis sociis in se praesidii esse, redire domum fideque
ad ultimum expleta consulere sibimet ipsos in reliquum
7 pro praesenti fortuna iusserunt. haec postquam renun-
tiata legatio Petelinis est, tantus repente maeror pavor-
que senatum eorum cepit, ut pars profugiendi, qua
8 quisque posset, ac deserendae urbis auctores essent,
pars, quando deserti a veteribus sociis essent, adiun-
gendi se ceteris Bruttiis ac per eos dedendi Hannibali.
9 vicit tamen ea pars, quae nihil raptim nec temere
10 agendum consulendumque de integro censuit. relata
postero die per minorem trepidationem re tenuerunt
optimates, ut convectis omnibus ex agris urbem ac
muros firmarent.
- 1 XXI. Per idem fere tempus litterae ex Sicilia
2 Sardiniaque Romam allatae. priores ex Sicilia T. Ota-
cili propraetoris in senatu recitatae sunt: P. Furium
praetorem cum classe ex Africa Lilybaeum venisse;
ipsum graviter saucium in discrimine ultimo vitae
esse; militi ac navalibus sociis neque stipendium neque

frumentum ad diem dari neque, unde detur, esse; magnopere suadere, ut quam primum ea mittantur, 3
sibique, si ita videatur, ex novis praetoribus successorem
mittant. eademque ferme de stipendio frumentoque ab 4
A. Cornelio Mammula propraetore ex Sardinia scripta.
responsum utrique, non esse, unde mitteretur, iussique
ipsi classibus atque exercitibus suis consulere. T. Ota- 5
cilius ad unicum subsidium populi Romani, Hieronem,
legatos cum misisset, in stipendium quanti argenti
opus fuit et sex mensum frumentum accepit; Cornelio 6
in Sardinia civitates sociae benigne contulerunt. et
Romae quoque propter penuriam argenti triumviri
mensarii rogatione M. Minuci tribuni plebis facti,
L. Aemilius Papus, qui consul censorque fuerat, et
M. Atilius Regulus, qui bis consul fuerat, et L. Scri-
bonius Libo, qui tum tribunus plebis erat. et duum- 7
viri creati M. et C. Atilii aedem Concordiae, quam
L. Manlius praetor voverat, dedicaverunt; et tres ponti-
fices creati, Q. Caecilius Metellus et Q. Fabius Maximus
et Q. Fulvius Flaccus, in locum P. Scantini demortui
et L. Aemili Pauli consulis et Q. Aeli Paeti, qui ceci-
derant pugna Cannensi.

XXII. Cum cetera, quae continuis cladibus fortuna 1
minuerat, quantum consiliis humanis adsequi poterant,
patres explessent, tandem se quoque et solitudinem 2
curiae paucitatemque convenientium ad publicum con-
siliium respexerunt. neque enim post L. Aemilium et 3
C. Flaminium censores senatus lectus fuerat, cum tantum
senatorum adversae pugnae, ad hoc sui quemque casus
per quinquennium absumpsissent. cum de ea re M. Aemi- 4
lius praetor, dictatore post Casilinum amissum profecto
tandem ad exercitum, exposcentibus cunctis rettulisset,
tum Sp. Carvilius, cum longa oratione non *patrum*
solum inopiam sed paucitatem etiam civium, ex quibus
in patres legerentur, conquestus esset, explendi senatus 5
causa et iungendi artius Latini nominis cum populo
Romano magnopere se suadere dixit, ut ex singulis

populis Latinorum binis senatoribus, *quibus* patres
Romani censuissent, civitas daretur atque ei in demor-
6 tuorum locum in senatum legerentur. eam sententiam
haud aequioribus animis quam ipsorum quondam postu-
7 latum Latinorum patres audierunt; et cum fremitus
indignantium tota curia esset, et praecipue T. Manlius
esse etiam nunc eius stirpis virum diceret, ex qua
quondam in Capitolio consul minatus esset, quem
Latinum in curia vidisset, eum sua manu se inter-
8 fecturum, Q. Fabius Maximus numquam rei ullius
alieniore tempore mentionem factam in senatu dicit,
quam inter tam suspensos sociorum animos incertam-
que fidem id iactum, quod insuper sollicitaret eos.
9 eam unius hominis temerariam vocem silentio omnium
extinguendam esse et, si quid umquam arcani sanctive
ad silendum in curia fuerit, id omnium maxime tegan-
dum, occulendum, obliviscendum, pro indicto habendum
10 esse. ita eius rei oppressa mentio est. dictatorem
qui censor ante fuisset vetustissimusque ex iis, qui
viverent, censoriis esset, creari placuit, qui senatum
legeret, accirique C. Terentium consulem ad dictatorem
11 dicendum iusserunt. qui ex Apulia relicto ibi prae-
sidio cum magnis itineribus Romam redisset, nocte
proxima, ut mos erat, M. Fabium Buteonem ex senatus
consulto sine magistro equitum dictatorem in sex
1 menses dixit. XXIII. is ubi cum lictoribus in rostra
escendit, neque duos dictatores tempore uno, quod
2 numquam antea factum esset, probare se dixit, neque
dictatorem sine magistro equitum, nec censoriam vim
uni permissam et eidem iterum, nec dictatori nisi rei
gerendae causa creato in sex menses datum imperium.
3 quae inmoderata fors, tempus ac necessitas fecerit, iis
se modum impositurum: nam neque senatu quemquam
moturum ex iis, quos C. Flaminius L. Aemilius censores
4 in senatum legissent; transcribi tantum recitarique eos
iussurum, ne penes unum hominem iudicium arbitrium-
que de fama ac moribus senatoris fuerit; et ita in

demortuorum locum sublecturum, ut ordo ordini, non homo homini praelatus videretur. recitato vetere senatu 5 inde primos in demortuorum locum legit, qui post L. Aemilium C. Flaminium censores curulem magistratum cepissent necdum in senatum lecti essent, ut quisque eorum primus creatus erat; tum legit, qui 6 aediles, tribuni plebis quaestoresve fuerant; tum ex iis, qui *minores* magistratus cepissent, qui spolia ex hoste fixa domi haberent aut civicam coronam accepissent. ita centum septuaginta septem cum ingenti 7 adprobatione hominum in senatum lectis extemplo se magistratu abdicavit privatusque de rostris descendit lictoribus abire iussis, turbaeque se inmiscuit privatas agentium res, tempus [hoc] sedulo terens, ne deducendi 8 sui causa populum de foro abduceret: neque tamen elanguit cura hominum ea mora, frequentesque eum domum deduxerunt. consul nocte insequenti ad exercitum 9 redit non facto certiore senatu, ne comitiorum causa in urbe retineretur.

XXIV. Postero die consultus a M. Pomponio praetore 1 senatus decrevit dictatori scribendum, uti, si e re publica censeret esse, ad consules subrogandos veniret cum magistro equitum et praetore M. Marcello, ut ex 2 iis praesentibus noscere patres possent, quo statu res publica esset, consiliaque ex rebus caperent. qui acciti erant, omnes venerunt relictis legatis, qui legionibus praessent. dictator de se pauca ac modice locutus in 3 magistrum equitum Ti. Sempronium Gracchum magnam partem gloriae vertit, comitiaque edixit, quibus L. Postumius tertium absens, qui tum Galliam provinciam obtinebat, et Ti. Sempronius Gracchus, qui tum magister equitum et aedilis curulis erat, consules creantur. praetores 4 inde creati M. Valerius Laevinus iterum, Ap. Claudius Pulcher, Q. Fulvius Flaccus, Q. Mucius Scaevola. dictator creatis magistratibus Teanum in hiberna ad 5 exercitum redit relicto magistro equitum Romae, qui, cum post paucos dies magistratum initurus esset, de

exercitibus scribendis comparandisque in annum patres consuleret.

6 Cum eae res maxime agerentur, nova clades nuntiata, aliam super aliam cumulate in eum annum fortuna, L. Postumium consulem designatum in Gallia
7 ipsum atque exercitum deletos. silva erat vasta — Litanam Galli vocabant —, qua exercitum traducturus erat. eius silvae dextra laevaque circa viam Galli arbores ita inciderunt, ut inmotae starent, momento
8 levi impulsae occiderent. legiones duas Romanas habebat Postumius sociumque ab supero mari tantum conscripserat, ut viginti quinque milia armatorum in agros
9 hostium induxerit. Galli oram extremae silvae cum circumsedissent, ubi intravit agmen saltum, tum extremas arborum succisarum impellunt. quae alia in aliam instabilem per se ac male haerentem incidentes anticipi strage arma viros equos obruerunt, ut vix decem
10 homines effugerent. nam cum exanimati plerique essent arborum truncis fragmentisque ramorum, ceteram multitudinem inopinato malo trepidam Galli saltum omnem armati circumsedentes interfecerunt, paucis e tanto numero captis, qui pontem fluminis petentes, obsessos
11 ante ab hostibus ponte, interclusi sunt. ibi Postumius omni vi, ne caperetur, dimicans occubuit. spolia corporis caputque praecisum ducis Boi ovantes templo,
12 quod sanctissimum est apud eos, intulere. purgato inde capite, ut mos iis est, calvam auro caelavere, idque sacrum vas iis erat, quo sollemnibus libarent, poculumque idem sacerdotibus [esse] ac templi antistitibus.
13 praeda quoque haud minor Gallis quam victoria fuit; nam etsi magna pars animalium strage silvae oppressa erat, tamen ceterae res, quia nihil dissipatum fuga est, stratae per omnem iacentis agminis ordinem inventae sunt.

1 XXV. Hac nuntiata clade cum per dies multos in tanto pavore fuisset civitas, ut tabernis clausis velut nocturna solitudine per urbem facta senatus aedilibus

negotium daret, ut urbem circumirent aperirique tabernas 2
et maestitiae publicae speciem urbi demi iuberent, tum
Ti. Sempronius senatum habuit consolatusque patres
est et adhortatus, ne, qui Cannensi ruinae non succu- 3
buissent, ad minores calamitates animos summitterent.
quod ad Carthaginienses hostes Hannibalemque attineret, 4
prospera modo essent, sicut speraret futura; Gallicum
bellum et omitti tuto et differri posse, ultionemque
eam fraudis in deorum ac populi Romani potestate
fore. de hoste Poeno exercitibusque, per quos id
bellum gereretur, consultandum atque agitandum. ipse 5
primum, quid peditum equitumque, quid civium, quid
sociorum in exercitu esset dictatoris, disseruit; tum
Marcellus suarum copiarum summam exposuit; quid 6
in Apulia cum C. Terentio consule esset, a peritis
quaesitum est. nec, unde duo consulares exercitus
satis firmi ad tantum bellum efficerentur, inibatur
ratio. itaque Galliam, quamquam stimulabat iusta
ira, omitti eo anno placuit. exercitus dictatoris con-
suli decretus est. de exercitu M. Marcelli, qui eorum 7
ex fuga Cannensi essent, in Siciliam eos traduci atque
ibi militare, donec in Italia bellum esset, placuit; eodem 8
ex dictatoris legionibus reici militem minimi quemque
roboris, nullo praestituto militiae tempore, nisi quod
stipendiorum legitimorum esset. duae legiones urbanae 9
alteri consuli, qui in locum L. Postumi suffectus esset,
decretae sunt, eumque, cum primum salvis auspiciis
posset, creari placuit; legiones praeterea duas primo 10
quoque tempore ex Sicilia acciri, atque inde consulem,
cui legiones urbanae evenissent, militum sumere quan-
tum opus esset; C. Terentio consuli prorogari in annum 11
imperium, neque de eo exercitu, quem ad praesidium
Apuliae haberet, quicquam minui.]

XXVI. Dum haec in Italia geruntur apparantur- 1
que, nihilo segnius in Hispania bellum erat, sed ad
eam diem magis prosperum Romanis. P. et Cn. Scipio- 2
nibus inter se partitis copias, ut Gnaeus terra, Publius

navibus rem gereret, Hasdrubal Poenorum imperator, neutri parti virium satis fidens, procul ab hoste intervallo ac locis tutus tenebat se, quoad multum ac diu obtestanti quattuor milia peditum, mille equites in
3 supplementum missi ex Africa sunt. tum resecta tandem spe castra propius hostem movit, classemque et ipse instrui pararique iubet ad insulas maritumamque oram
4 tutandam. in ipso impetu movendarum de integro rerum perculit eum praefectorum navium transitio, qui post classem ad Hiberum per pavorem desertam graviter increpiti numquam deinde satis fidi aut duci aut
5 Carthaginensium rebus fuerant. fecerant hi transfugae motum in Tartesiorum gente, desciverantque iis auctoribus urbes aliquot, una etiam ab ipsis vi capta fuerat.
6 in eam gentem versum ab Romanis bellum est, infestoque exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium pro captae ante dies paucos urbis moenibus Chalbium, nobilem Tartesiorum ducem, cum valido exercitu castris
7 se tenentem adgredi statuit. praemissa igitur levi armatura, quae eliceret hostis ad certamen, equitum partem ad populandum per agros passim dimisit, et
8 ut palantis exciperent. simul et ad castra tumultus erat et per agros fugaque et caedes; deinde undique diversis itineribus cum in castra se recepissent, adeo repente decessit animis pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis animorum esset, sed etiam ad
9 lacessendum proelio hostem. erumpunt igitur agmine e castris tripudiantes more suo, repentinaque eorum audacia terrorem hosti paulo ante ultro lacessenti
10 incussit. itaque et ipse Hasdrubal in collem satis arduum, flumine etiam obiecto tutum, copias subducit et praemissam levem armaturam equitesque palatos eodem recipit, nec aut colli aut flumini satis fidens
11 castra vallo permunit. in hoc alterno pavore certamina aliquot sunt contracta; nec Numida Hispano eques par fuit nec iaculator Maurus caetrato, velocitate pari, robore animi viriumque aliquantum praestanti.

XXVII. postquam neque elicere Poenum ad certamen 1
 obversati castris poterant neque castrorum oppugnatio 2
 facilis erat, urbem Ascuam, quo finis hostium ingre- 2
 diens Hasdrubal frumentum commeatusque alios con-
 vexerat, vi capiunt omnique circa agro potiuntur; nec
 iam aut in agmine aut in castris ullo imperio contineri. 3
 quam ubi neglegentiam ex re, ut fit, bene gesta oriri 3
 senserat Hasdrubal, cohortatus milites, ut palatos sine
 signis hostes adgrederentur, degressus colle pergit ire
 acie instructa ad castra. quem ut adesse tumultuose 4
 nuntii refugientes ex speculis stationibusque attulere, 4
 ad arma conclamatum est. ut quisque arma ceperat, 5
 sine imperio, sine signo, incompressi, inordinati in
 proelium ruunt. iam primi conseruerant manus, cum
 alii catervatim currerent, alii nondum e castris exis- 6
 sent. tamen primo ipsa audacia terruere hostem; 6
 deinde rari in confertos inlati, cum paucitas parum
 tuta esset, respicere alii alios et undique pulsati coire
 in orbem, et dum *corpora* corporibus applicant arma- 7
 que armis iungunt, in artum compulsi, cum vix movendis
 armis satis spatii esset, corona hostium cincti ad multum
 diei caeduntur; exigua pars eruptione facta silvas ac
 montis petit. parique terrore et castra sunt deserta 8
 et universa gens postero die in deditionem venit. 8

Nec diu in pacto mansit; nam subinde ab Cartha- 9
 gine allatum est, ut Hasdrubal primo quoque tempore
 in Italiam exercitum duceret, quae volgata res per
 Hispaniam omnium ferme animos ad Romanos avertit.
 itaque Hasdrubal extemplo litteras Carthaginem mittit 10
 indicans, quanto fama profectionis suae damno fuisset;
 si vero inde pergeret, priusquam Hiberum transiret,
 Romanorum Hispaniam fore: nam praeterquam quod 11
 nec praesidium nec ducem haberet, quem relinqueret
 pro se, eos imperatores esse Romanos, quibus vix
 aequis viribus resisti posset; itaque si ulla Hispaniae 12
 cura esset, successorem sibi cum valido exercitu mitte-
 rent; cui *ut* omnia prospere evenirent, non tamen

- 1 otiosam provinciam fore. XXVIII. eae litterae quam-
quam primo admodum moverunt senatum, tamen, quia
Italiae cura prior potiorque erat, nihil de Hasdrubale
2 neque de copiis eius mutatum est; Himilco cum exer-
citu iusto et aucta classe ad retinendam terra marique
3 ac tuendam Hispaniam est missus. qui ut pedestris
navalisque copias traiecit, castris communitis navibus-
que subductis et vallo circumdatis, cum equitibus delec-
tis ipse, quantum maxime adcelerare poterat, per dubios
infestosque populos iuxta intentus ad Hasdrubalem
4 pervenit. cum decreta senatus mandataque exposuisset
atque edoctus esset ipse in vicem, quem ad modum
tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua
castra redit nulla re quam celeritate tutior, quod undi-
5 que abierat, antequam consentirent. Hasdrubal, prius-
quam moveret castra, pecunias imperat populis omnibus
6 suae dicionis, satis gnarus Hannibalem transitus quos-
dam pretio mercatum nec auxilia Gallica aliter quam
conducta habuisse; inopem tantum iter ingressum vix
penetraturum ad Alpibus fuisse; pecuniis igitur raptim
exactis ad Hiberum descendit.
- 7 Decreta Carthaginensium et Hasdrubalis iter ubi
ad Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus ambo
duces iunctis copiis ire obviam coeptis atque obsistere
8 parant, rati, si Hannibali, vix per se ipsi tolerando
Italiae hosti, Hasdrubal dux atque Hispaniensis exer-
citus esset iunctus, illum finem Romani imperii fore.
9 his anxii curis ad Hiberum contrahunt copias, et
transito amne cum diu consultassent, utrum castra
castris conferrent an satis haberent sociis Carthagi-
niensium oppugnandis morari ab itinere proposito
10 hostem, urbem a propinquo flumine Hiberam appella-
tam, opulentissimam ea tempestate regionis eius, oppu-
11 gnare parant. quod ubi sensit Hasdrubal, pro ope
ferenda sociis pergit ire ipse ad urbem deditam nuper
12 in fidem Romanorum oppugnandam. ita iam coepta
obsidio omissa ab Romanis est et in ipsum Hasdru-

balem versum bellum. XXIX. quinque milium inter- 1
vallo castra distantia habuere paucos dies, nec sine 2
levibus proeliis nec ut in aciem exirent; tandem uno 2
eodemque die velut ex composito utrimque signum
pugnae propositum est atque omnibus copiis in cam- 3
pum descensum. triplex stetit Romana acies: velitum 3
pars inter antesignanos locata, pars post signa accepta;
equites cornua cinxere. Hasdrubal mediam aciem Hispani 4
firmat; in cornibus dextro Poenos locat, laevo Afros
mercennariorumque auxilia; equitum Numidas Poeno-
rum peditibus, ceteros Afris pro cornibus apponit
nec omnes Numidae in dextro locati cornu, sed quibus 5
desultorum in modum binos trahentibus equos inter
acerrimam saepe pugnam in recentem equum ex fesso
armatis transultare mos erat: tanta velocitas ipsis tam- 6
que docile equorum genus est. cum hoc modo instructi 6
starent, imperatorum utriusque partis haud ferme dis-
pares spes erant; nam ne minimum quidem aut numero
aut genere militum hi aut illi praestabant; militibus
longe dispar animus erat. Romanis enim, quamquam 7
procul a patria pugnarent, facile persuaserant duces
pro Italia atque urbe Romana eos pugnare; itaque,
velut quibus reditus in patriam eo discrimine pugnae
verteretur, obstinaverant animis vincere aut mori. minus 8
pertinaces viros habebat altera acies; nam maxima pars
Hispani erant, qui vinci in Hispania quam victores in
Italiam trahi malebant. primo igitur concursu, cum 9
vix pila coniecta essent, rettulit pedem media acies,
inferentibusque se magno impetu Romanis vertit terga.
nihilò segnius in cornibus proelium fuit. hinc Poenus, 10
hinc Afer urguet, et velut in circumventos proelio
ancipiti pugnant; sed cum in medium tota iam coisset 11
Romana acies, satis virium ad dimovenda hostium
cornua habuit. ita duo diversa proelia erant. utro- 12
que Romani, ut qui pulsus iam ante mediis et numero
et robore virorum praestarent, haud dubie superant. 1
magna vis hominum ibi occisa, et nisi Hispani vixdum 13

conserto proelio tam effuse fugissent, perpauci ex tota
 14 superfuissent acie. equestris pugna nulla admodum fuit,
 quia, simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidae-
 que videre, extemplo fuga effusa nuda cornua elephantis
 15 quoque prae se actis deseruere. Hasdrubal usque ad
 ultimum eventum pugnae moratus e media caede cum
 16 paucis effugit. castra Romani cepere atque diripuerunt.
 ea pugna, si qua dubia in Hispania erant, Romanis
 adiunxit, Hasdrubalique non modo in Italiam tradu-
 cendi exercitus sed ne manendi quidem satis tuto in
 17 Hispania spes reliqua erat. quae posteaquam litteris
 Scipionum Romae volgata sunt, non tam victoria quam
 prohibito Hasdrubalis in Italiam transitu laetabantur.
 1 [XXX. Dum haec in Hispania geruntur, Petelia
 in Brutiis aliquot post mensibus, quam coepta oppu-
 gnari erat, ab Himilcone praefecto Hannibalis expu-
 2 gnata est. multo sanguine ac vulneribus ea Poenis
 victoria stetit, nec ulla magis vis obsessos quam fames
 3 expugnavit. absumptis enim frugum alimentis carnis-
 que omnis generis quadrupedum suetae *insuetaeque*,
 postremo coriis herbisque et radicibus et corticibus
 4 teneris strictisque foliis vixere, nec ante, quam vires
 ad standum in muris ferendaque arma deerant, expu-
 5 gnati sunt. recepta Petelia Poenus ad Consentiam
 copias traducit, quam minus pertinaciter defensam intra
 6 paucos dies in deditionem accepit. isdem ferme diebus
 et Bruttiorum exercitus Crotonem, Graecam urbem,
 circumscedit, opulentam quondam armis virisque, tum
 iam adeo multis magnisque cladibus adflictam, ut omnis
 7 aetatis minus duo milia civium superessent. itaque
 urbe a defensoribus vacua facile potiti hostes sunt;
 arx tantum retenta, in quam inter tumultum captae
 8 urbis e media caede quidam effugere. et Locrenses
 9 descivere ad Bruttios Poenosque prodita multitudine
 a principibus. Regini tantummodo regionis eius et in
 fide erga Romanos et potestatis suae ad ultimum
 10 manserunt. in Siciliam quoque eadem inclinatio ani-

morum pervenit, et ne domus quidem Hieronis tota ab defectione abstinuit. namque Gelo, maximus stirpis, 11 contempta simul senectute patris simul post Cannensem cladem Romana societate ad Poenos defecit, movisset- 12 que in Sicilia res, nisi mors adeo opportuna, ut patrem quoque suspicione aspergeret, armantem eum multitudinem sollicitantemque socios absumpsisset. haec eo 13 anno in Italia, in Africa, in Sicilia, in Hispania vario eventu acta.

Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit, ut aedem Veneris Erycinae, quam dictator vovisset, dedicare liceret. senatus decrevit, ut Ti. Sempronius 14 consul designatus, cum magistratū inisset, ad populum ferret, ut Q. Fabium duumvirum esse iuberent aedis dedicandae causa. et M. Aemilio Lepido, qui consul 15 augurque fuerat, filii tres, Lucius, Marcus, Quintus, ludos funebres per triduum et gladiatorum paria duo et viginti in foro dederunt. aediles curules C. Laetorius 16 et Ti. Sempronius Gracchus, consul designatus, qui in aedilitate magister equitum fuerat, ludos Romanos fecerunt, qui per triduum instaurati sunt. plebei ludi 17 aedilium M. Aureli Cottae et M. Claudii Marcelli ter instaurati.

Circumacto tertio anno Punici belli Ti. Sempronius consul idibus Martiis magistratum init. praetores 18 Q. Fulvius Flaccus, qui antea *bis* consul censorque fuerat, urbanam, M. Valerius Laevinus peregrinam sortem in iuris dictione habuit; Ap. Claudius Pulcher Siciliam, Q. Mucius Scaevola Sardiniam sortiti sunt. M. Marcello pro consule imperium esse populus iussit, 19 quod post Cannensem cladem unus Romanorum imperatorum in Italia prospere rem gessisset.

XXXI. Senatus, quo die primum est in Capitolio 1 consultus, decrevit, ut eo anno duplex tributum imperaretur, simplex confestim exigetur, ex quo stipendium 2 praesens omnibus militibus daretur, praeterquam qui milites ad Cannas fuissent. de exercitibus ita decre- 3

- verunt, ut duabus legionibus urbanis Ti. Sempronius consul Cales ad conveniendum diem ediceret; inde eae legiones in castra Claudiana supra Suessulam deduce-
4 rentur. quae ibi legiones essent — erant autem Can-
nensis maxime exercitus —, eas Appius Claudius Pulcher
5 praetor in Siciliam traiceret, quaeque in Sicilia essent,
Romam deportarentur. ad exercitum, cui ad convenien-
dum Cales edicta dies erat, M. Claudius Marcellus
missus, isque iussus in castra Claudiana deducere
6 urbanas legiones. ad veterem exercitum accipiendum
deducendumque inde in Siciliam Ti. Maecilius Croto
legatus ab Ap. Claudio est missus.
- 7 Taciti primo expectaverant homines, uti consul
comitia collegae creando haberet; deinde, ubi ablegatum
velut de industria M. Marcellum viderunt, quem maxime
consulem in eum annum ob egregie in praetura res
8 gestas creari volebant, fremitus in curia ortus. quod
ubi sensit consul, 'Utrumque' inquit 'e re publica fuit,
patres conscripti, et M. Claudium ad permutandos exer-
citus in Campaniam proficisci et comitia non prius
edici, quam is inde confecto, quod mandatum est,
negotio revertisset, ut vos consulem, quem tempus rei
publicae postularet, quem maxime voltis, haberetis.'
- 9 ita de comitiis, donec rediit Marcellus, silentium fuit.
interea duumviri creati sunt Q. Fabius Maximus et
T. Otacilius Crassus aedibus dedicandis, Menti Otaci-
lius, Fabius Veneri Erucinae; utraque in Capitolio est,
10 canali uno discretas. et de trecentis equitibus Cam-
panis, qui in Sicilia cum fide stipendiis emeritis Romam
venerant, latum ad populum, ut cives Romani essent,
item uti municipales Cumani essent ex pridie, quam popu-
11 lus Campanus a populo Romano defecisset. maxime,
ut hoc ferretur, moverat, quod, quorum hominum essent,
scire se ipsi negabant, vetere patria relicta in eam
12 civitatem, in quam redierant, nondum adsciti. postquam
Marcellus ab exercitu rediit, comitia consuli subrogando
13 in locum L. Postumii edicuntur. creatur ingenti con-

sensu Marcellus, qui extemplo magistratum occiperet. cui ineunti consulatum cum tenuisset, vocati augures vitio creatum videri pronuntiaverunt; volgoque patres ita fama ferebant, quod tum primum duo plebei consules facti essent, id deis cordi non esse. in locum 14 Marcelli, ubi is se magistratu abdicavit, suffectus Q. Fabius Maximus tertium.

Mare arsit eo anno; ad Sinuessam bos eoulem 15 peperit; signa Lanuvii ad Iunonis Sospitæ cruore manere, lapidibusque circa id templum pluit. ob quem imbrem novemdiale, ut adsolet, sacrum fuit, ceteraque prodigia cum cura expiata.

XXXII. Consules exercitus inter sese diviserunt. 1 Fabio exercitus Teani, cui M. Iunius dictator prae- fuerat, evenit; Sempronio volones, qui ibi erant, et 2 sociorum viginti quinque milia, M. Valerio praetori legiones, quae ex Sicilia redissent, decretae; M. Claudius pro consule ad eum exercitum, qui supra Suessulam Nolae praesideret, missus; praetores in Siciliam ac Sardiniam profecti. consules edixerunt, quotiens 3 in senatum vocassent, uti senatores quibusque in senatu dicere sententiam liceret ad portam Capenam convenirent. praetores, quorum iuris dictio erat, tribunalia 4 ad Piscinam publicam posuerunt; eo vadimonia fieri iusserunt, ibique eo anno ius dictum est.

Interim Carthaginem, unde Mago, frater Hanni- 5 balis, duodecim milia peditum et mille quingentos equites, viginti elephantos, mille argenti talenta in Italiam transmissurus erat cum praesidio sexaginta navium longarum, nuntius adfertur in Hispania rem 6 male gestam omnesque ferme eius provinciae populos ad Romanos defecisse. erant, qui Magonem cum classe 7 ea copiisque omissa Italia in Hispaniam averterent, cum Sardiniae recipiendae repentina spes adfulsit: par- 8 vum ibi exercitum Romanum esse; veterem praetorem inde A. Cornelium provinciae peritum decedere, novum expectari; ad hoc fessos iam animos Sardorum esse 9

diuturnitate imperii Romani, et proximo iis anno acerbe atque avare imperatum, gravi tributo et conlatione iniqua frumenti pressos; nihil deesse aliud quam auctorem, ad quem deficerent. haec clandestina legatio per principes missa erat, maxime eam rem moliente Hampsi-cora, qui tum auctoritate atque opibus longe primus erat. his nuntiis prope uno tempore turbati erectique Magonem cum classe sua copiisque in Hispaniam mittunt, in Sardiniam Hasdrubalem deligunt ducem et tantum ferme copiarum, quantum Magoni, decernunt.

Et Romae consules transactis rebus, quae in urbe agendaerant, movebant iam sese ad bellum. Ti. Sempronius militibus Sinuessam diem ad conveniendum edixit, et Q. Fabius, consulto prius senatu, ut frumenta omnes ex agris ante kal. Iunias primas in urbes munitas conveherent; qui non invexisset, eius se agrum populaturum, servos sub hasta venditurum, villas incensurum. ne praetoribus quidem, qui ad ius dicendum creati erant, vacatio a belli administratione data est.

Valerium praetorem in Apuliam ire placuit ad exercitum a Terentio accipiendum; cum ex Sicilia legiones venissent, iis potissimum uti ad regionis eius praesidium, Terentianum *exercitum Tarentum* mitti cum aliquo legatorum; et viginti quinque naves datae, quibus oram maritimam inter Brundisium ac Tarentum tutari posset. par navium numerus Q. Fulvio praetori urbano decretus ad suburbana litora tutanda. C. Terentio proconsuli negotium datum, ut in Piceno agro conquisitionem militum haberet locisque iis praesidio esset.

[et] T. Otacilius Crassus, postquam aedem Mentis in Capitolio dedicavit, in Siciliam cum imperio, qui classi praeesset, missus.]

XXXIII. In hanc dimicationem duorum opulentissimorum in terris populorum omnes reges gentesque animos intenderant, inter quos Philippus, Macedonum rex, eo magis, quod propior Italiae ac mari tantum Ionio discretus erat. is ubi primum fama accepit

Hannibalem Alpīs transgressum, ut bello inter Romanum Poenumque orto laetatus erat, ita, utrius populi mallet victoriam esse, incertis adhuc viribus fluctuatus animo fuerat. postquam tertia iam pugna victoria cum Poenis erat, ad fortunam inclinavit legatosque ad Hannibalem misit; qui vitantes portus Brundisinum Tarentinumque, quia custodiis navium Romanarum tenebantur, ad Lacinae Iunonis templum in terram egressi sunt. inde per Apuliam petentes Capuam media in praesidia Romana inlati sunt deductique ad Valerium Laevinum praetorem circa Luceriam castra habentem. ibi intrepide Xenophanes legationis princeps a Philippo rege se missum ait ad amicitiam societatemque iungendam cum populo Romano; mandata habere ad consules ac senatum populumque Romanum. praetor inter defectiones veterum sociorum nova societate tam clari regis laetus admodum hostes pro hospitibus comiter accepit; dat, qui prosequantur; itinera cum cura demonstrat et quae loca quosque saltus aut Romanus aut hostes teneant. Xenophanes per praesidia Romana in Campaniam, inde, qua proximum fuit, in castra Hannibalis pervenit foedusque cum eo atque amicitiam iungit legibus his, ut Philippus rex quam maxima classe — ducentas autem naves videbatur effecturus — in Italiam traiceret et vastaret maritimam oram, bellum pro parte sua terra marique gereret; ubi debellatum esset, Italia omnis cum ipsa urbe Roma Carthaginensium atque Hannibalis esset, praedaeque omnis Hannibali cederet; perdomita Italia navigarent in Graeciam bellumque cum quibus regi placeret gererent; quae civitates continentis quaeque insulae ad Macedoniam vergunt, eae Philippi regnique eius essent.

XXXIV. In has ferme leges inter Poenum ducem legatosque Macedonum ictum foedus; missique cum iis ad regis ipsius firmandam fidem legati, Gisgo et Bostar et Mago. eodem ad Iunonis Lacinae, ubi navis occulta in statione erat, perveniunt. inde profecti cum altum

- tenerent, conspecti a classe Romana sunt, quae praesidio erat Calabriae litoribus; Valeriusque Flaccus cecurios ad persequendam retrahendamque navem cum misisset, primo fugere regii conati; deinde, ubi celeritate vinci senserunt, tradunt se Romanis et ad praefectum classis adducti sunt. is cum quaereret, qui et unde et quo tenderent cursum, Xenophanes primo satis iam semel felix mendacium struere, a Philippo se ad Romanos missum ad M. Valerium, ad quem unum iter tutum fuerit, pervenisse, Campaniam superare nequissime saeptam hostium praesidiis. deinde ut Punicus cultus habitusque suspectos legatos fecit Hannibalis interrogatosque sermo prodidit, tum comitibus eorum seductis ac metu territis litterae quoque ab Hannibale ad Philippum inventae et pacta inter regem Macedonum Poenumque ducem. quibus satis cognitum optimum visum est captivos comitesque eorum Romam ad senatum aut ad consules, ubicumque essent, quam primum deportare. ad id celerrimae quinque naves delectae ac L. Valerius Antias, qui praeesset, missus, eique mandatum, ut in omnis navis legatos separatim custodiendos divideret daretque operam, ne quod iis conloquium inter se neve quae communicatio consilii esset.
- 10 Per idem tempus Romae cum A. Cornelius Mamula ex Sardinia provincia decedens rettulisset, qui status rerum in insula esset: bellum ac defectionem
11 omnis spectare; Q. Mucium, qui successisset sibi, gravitate caeli aquarumque advenientem exceptum, non tam in periculosum quam longum morbum implicitum,
12 diu ad belli munia sustinenda inutilem fore, exercitumque ibi ut satis firmum pacatae provinciae praesidem
13 esse, ita parum aptum bello, quod motum iri videretur, — decreverunt patres, ut Q. Fulvius Flaccus quinque milia peditum, quadringentos equites scriberet eamque legionem primo quoque tempore in Sardiniam
14 traiciendam curaret mitteretque cum imperio quem ipsi videretur, qui rem gereret, quoad Mucius conva-

luisset. ad eam rem missus est T. Manlius Torquatus, 15
qui bis consul et censor fuerat subegeratque [in] *priore*
consulatu Sardos. sub idem fere tempus et a Cartha- 16
gine in Sardiniam classis missa duce Hasdrubale, cui
Calvo cognomen erat, foeda tempestate vexata ad
Balearis insulas deicitur, ibique — adeo non arma- 17
menta modo sed etiam alvei navium quassati erant —
subductae naves dum reficiuntur, aliquantum temporis
triverunt.

XXXV. In Italia cum post Cannensem pugnam, 1
fractis partis alterius viribus, alterius mollitis animis, 2
segnius bellum esset, Campani per se adorti sunt rem
Cumanam suae dicionis facere, primo sollicitantes, ut
ab Romanis deficerent; ubi id parum processit, dolum
ad capiendos eos comparant. Campanis omnibus statum 3
sacrificium ad Hamas *erat*. eo senatum Campanum
venturum certiores Cumanos fecerunt petieruntque, ut
et Cumanus eo senatus veniret ad consultandum com-
muniter, ut eosdem uterque populus socios hostesque
haberet; praesidium ibi armatum se habituros, ne quid 4
ab Romano Poenove periculi esset. Cumani, quam-
quam suspecta fraus erat, nihil abnuere, ita tegi fallax
consilium posse rati. interim Ti. Sempronius consul 5
Romanus Sinuessae, quo ad conveniendum diem edi-
xerat, exercitu lustrato transgressus Volturnum flumen
circa Liternum posuit castra. ibi quia otiosa stativa 6
erant, crebro decurrere milites cogebat, ut tirones —
ea maxima pars volonum erant — adsuescerent signa
sequi et in acie agnoscere ordines suos. inter quae 7
maxima erat cura duci, itaque legatis tribunisque prae-
ceperat, ne qua exprobratio cuiquam veteris fortunae
discordiam inter ordines sereret; vetus miles tironi,
liber voloni sese exaequari sineret; omnis satis honestos 8
generososque ducerent, quibus arma sua signaque popu-
lus Romanus commisisset; quae fortuna coegisset ita
fieri, eandem cogere tueri factum. ea non maiore 9
cura praecepta ab ducibus sunt quam a militibus

observata, brevique tanta concordia coaluerant omnium animi, ut prope in oblivionem veniret, qua ex condicione quisque esset miles factus. haec agenti Graccho legati Cumani nuntiarunt, quae a Campanis legatio paucos ante dies venisset et quid iis ipsi respondissent: triduo post eum diem festum esse; non senatum solum omnem ibi futurum sed castra etiam et exercitum Campanum. Gracchus iussis Cumanis omnia ex agris in urbem convehere et manere intra muros, ipse pridie, quam statum sacrificium Campanis esset, Cumas movet castra. Hamae inde tria milia passuum absunt. iam Campani eo frequentes ex composito convenerant, nec procul inde in occulto Marius Alfius medix tuticus — is summus magistratus erat Campanis — cum quattuordecim milibus armatorum habebat castra, sacrificio adparando et inter id instruendae fraudi aliquanto intentior quam muniendis castris aut ulli militari operi. [triduum sacrificatum ad Hamas.] nocturnum erat sacrum, ita ut ante mediam noctem compleretur. huic Gracchus insidiandum tempori ratus, custodibus ad portas positis, ne quis enuntiare posset coepta, et ab decuma diei hora coactis militibus corpora curare somnoque operam dare, ut primis tenebris convenire ad signum possent, vigilia ferme prima tolli iussit signa, silentique profectus agmine cum ad Hamas media nocte pervenisset, castra Campana ut in pervigilio neglecta simul omnibus portis invadit; alios somno stratos, alios perpetrato sacro inermis redeuntis obtruncat. hominum eo tumultu nocturno caesa plus duo milia cum ipso duce Mario Alfio, capta * et signa militaria quattuor et triginta.

1 XXXVI. Gracchus minus centum militum iactura castris hostium potitus Cumas se propere recepit, ab Hannibale metuens, qui super Capuam in Tifatis habebat castra. nec eum provida futuri fefellit opinio: 2 nam simul Capuam ea clades est nuntiata, ratus Hannibal ab re bene gesta insolenter laetum exercitum

tironum magna ex parte *et* servorum spoliante[m] victos
 praedasque agentem ad Hamas se inventurum, citatum 3
 agmen praeter Capuam rapit, obviosque ex fuga Cam-
 panorum dato praesidio Capuam duci, saucios vehiculis
 portari iubet. ipse Hamis vacua ab hostibus castra 4
 nec quicquam praeter recentis vestigia caedis strataque
 passim corpora sociorum invenit. auctores erant qui- 5
 dam, ut protinus inde Cumas duceret urbemque oppu-
 gnaret. id quamquam haud modice Hannibal cupiebat, 6
 ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem mari-
 timam urbem haberet, tamen, quia praeter arma nihil
 secum miles raptim acto agmine extulerat, retro in
 castra super Tifata se recepit. inde fatigatus Campa- 7
 norum precibus sequenti die cum omni apparatu oppu-
 gnandae urbis Cumas redit, perpopulatoque agro Cumano
 mille passus ab urbe castra locat, cum Gracchus magis 8
 verecundia in tali necessitate deserendi socios inplo-
 rantis fidem suam populique Romani substitisset quam
 satis fidens exercitui. nec alter consul Fabius, qui ad 9
 Cales castra habebat, Volturnum flumen traducere aude-
 bat exercitum, occupatus primo auspiciis repetendis, 10
 dein *procurandis prodigiis*, quae alia super alia nuntia-
 bantur, expiantique ea haud facile litari haruspices
 respondebant.

XXXVII. Eae causae cum Fabium tenerent, Sem- 1
 pronius in obsidione erat et iam operibus oppugna-
 batur. adversus ligneam ingentem admotam urbi turrem 2
 aliam ex ipso muro excitavit consul Romanus, aliquanto
 altiore[m], quia muro satis per se alto subiectis validis 3
 publicis pro solo usus erat. inde primum saxis sudi-
 busque et ceteris missilibus propugnatores moenia 4
 atque urbem tuebantur; postremo, ubi promovendo
 adiunctam muro viderunt turrem, facibus ardentibus 5
 plurimum simul ignem coniecerunt. quo incendio tre-
 pida armatorum multitudo cum de turre sese praecipitaret,
 eruptio ex oppido simul duabus portis stationes
 hostium fudit fugavitque in castra, ut eo die obsessio

6 quam obsidenti similior esset Poenus. ad mille tre-
centi Carthaginensium caesi et undesexaginta vivi
capti, qui circa muros et in stationibus solute ac
neglegenter agentes, cum nihil minus quam eruptionem
7 timuissent, ex improviso oppressi fuerant. Gracchus,
priusquam se hostes ab repentino pavore colligerent,
receptui signum dedit ac suos intra muros recepit.
8 postero die Hannibal, elatum secunda re consulem iusto
proelio ratus certaturum, aciem inter castra atque urbem
9 instruxit; ceterum, postquam neminem moveri ab solita
custodia urbis vidit nec committi quicquam temerariae
spei, ad Tifata redit infecta re.

10 Quibus diebus Cumae liberatae sunt obsidione,
isdem diebus et in Lucanis ad Grumentum Ti. Sem-
pronius, cui Longo cognomen erat, cum Hannone Poeno
11 prospere pugnat. supra duo milia hominum occidit,
et ducentos octoginta milites amisit; signa militaria
ad quadraginta unum cepit. pulsus finibus Lucanis
12 Hanno retro in Bruttios sese recepit. et ex Hirpinis
oppida tria, quae a populo Romano defecerant, vi
recepta per M. Valerium praetorem, Vercellium, Ves-
cellium, Sicilinum, et auctores defectionis securi per-
cussi. supra quinque milia captivorum sub hasta
13 venierunt; praeda alia militi concessa, exercitusque
Luceriam reductus.

1 XXXVIII. Dum haec in Lucanis atque in Hirpinis
geruntur, quinque naves, quae Macedonum atque Poe-
norum captos legatos Romam portabant, ab supero
mari ad inferum circumvectae prope omnem Italiae
2 oram, cum praeter Cumas velis ferrentur neque, hostium
an sociorum essent, satis sciretur, Gracchus obviam
3 ex classe sua naves misit. cum percunctando in vicem
cognitum esset consulem Cumis esse, naves Cumas
adpulsae captivique ad consulem deducti et litterae datae.
4 consul litteris Philippi atque Hannibalis perlectis con-
signata omnia ad senatum itinere terrestri misit, navi-
5 bus devehi legatos iussit. cum eodem fere die litterae

legatique Romam venissent, et percunctatione facta dicta cum scriptis congruerent, primo gravis cura patres incessit cernentes, quanta vix tolerantibus Punicum bellum Macedonici belli moles instaret. cui tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo agigaretur, quem ad modum ultro inferendo bello averterent ab Italia hostem. captivis in vincula condi iussis comitibusque eorum sub hasta venditis ad naves viginti quinque, quibus P. Valerius Flaccus praefectus praeerat, viginti *quinque* parari alias decernunt. his comparatis deductisque et additis quinque navibus, quae advexerant captivos legatos, triginta naves ab Ostia Tarentum profectae, iussusque P. Valerius militibus Varronianis, quibus L. Apustius legatus Tarenti praeerat, in naves inpositis quinquaginta quinque navium classe non tueri modo Italiae oram sed explorare de Macedonico bello; si congruentia litteris legatorumque indiciiis Philippi consilia essent, ut M. Valerium praetorem litteris certiore faceret, isque L. Apustio legato exercitui praeposito Tarentum ad classem profectus primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret daretque operam, ut Philippum in regno contineret. pecunia ad classem tuendam bellumque Macedonicum ea decreta est, quae Ap. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur Hieroni regi; ea per L. Antistium legatum Tarentum est devecta. simul ab Hierone missa ducenta milia modium tritici et hordei centum.

XXXIX. Dum haec Romani parant aguntque, ad Philippum captiva navis una ex iis, quae Romam missae erant, ex cursu refugit; inde scitum legatos cum litteris captos. itaque ignarus rex, quae cum Hannibale legatis suis convenissent, quaeque legati eius ad se adlaturi fuissent, legationem aliam cum eisdem mandatis mittit. legati ad Hannibalem missi Heraclitus, cui Scotino cognomen erat, et Crito Boeotus et Sositheus Magnes. hi prospere tulerunt ac rettulerunt mandata. sed prius se aestas circumegit, quam movere

ac moliri quicquam rex posset: tantum navis una capta cum legatis momenti fecit ad dilationem imminentis Romanis belli.

5 Et circa Capuam, transgresso Volturnum Fabio
post expiata tandem prodigia, ambo consules rem gere-
6 bant. Compulteriam et Trebulam et Austiculam urbes,
quae *ad* Poenum defecerant, Fabius vi cepit; praesidia-
7 que in iis Hannibalis Campanique permulti capti. et
Nolae sicut priore anno senatus Romanorum, plebs
Hannibalis erat, consiliaque occulta de caede principum
8 et proditione urbis inibantur. quibus ne incepta proce-
derent, inter Capuam castraque Hannibalis, quae in
Tifatis erant, traducto exercitu Fabius super Suessulam
in castris Claudianis consedit; inde M. Marcellum pro-
praetorem cum iis copiis, quas habebat, Nolam in
praesidium misit.

1 XL. Et in Sardinia res per T. Manlium praetorem
administrari coeptae, quae omissae erant, postquam
2 Q. Mucius praetor gravi morbo est implicitus. Manlius
navibus longis ad Caralis subductis navalibusque sociis
armatis, ut terra rem gereret, et a praetore exercitu
accepto duo et viginti milia peditum, mille ducentos
3 equites confecit. cum his equitum peditumque copiis
profectus in agrum hostium haud procul ab Hampsi-
corae castris castra posuit. Hampsicora tum forte
profectus erat in Pellitos Sardos ad iuventutem arman-
4 dam, qua copias augeret; filius nomine Hostus castris
praeerat. is adulescentia ferox temere proelio into-
fusus fugatusque. ad tria milia Sardorum eo proelio
5 caesa, octingenti ferme vivi capti; alius exercitus primo
per agros silvasque fuga palatus, dein, quo ducem
fugisse fama erat, ad urbem nomine Cornum, caput
6 eius regionis, confugit; debellatumque eo proelio in
Sardinia esset, ni classis Punica cum duce Hasdrubale,
quae tempestate deiecta ad Baliaris erat, in tempore
7 ad spem rebellandi advenisset. Manlius post famam
adpulsae Punicae classis Caralis se recepit: ea occasio

Hampsicorae data est Poeno se iungendi. Hasdrubal, 8
copiis in terram expositis et classe remissa Cartha-
ginem, duce Hampsicora ad sociorum populi Romani
agrum populandum profectus Caralis perventurus erat,
ni Manlius obvio exercitu ab effusa eum populatione
continuisset. primo castra castris modico intervallo 9
sunt obiecta; deinde per procursationes levia certamina
vario eventu inita; postremo descensum in aciem. signis
conlatis iusto proelio per quattuor horas pugnatum.
diu pugnam ancipitem Poeni, Sardis facile vinci adsue- 10
tis, fecerunt; postremo et ipsi, cum omnia circa strage
ac fuga Sardorum repleta essent, fusi; ceterum terga 11
dantes circumducto cornu, quo pepulerat Sardos, inclusit
Romanus. caedes inde magis quam pugna fuit. duo- 12
decim milia hostium caesa Sardorum simul Poenorum-
que, ferme tria milia et septingenti capti et signa
militaria septem et viginti. XLI. ante omnia claram 1
et memorabilem pugnam fecit Hasdrubal imperator
captus et Hanno et Mago nobiles Carthaginienses,
Mago ex gente Barcina, propinqua cognatione Hanni- 2
bali iunctus, Hanno auctor rebellionis Sardis bellicue
eius haud dubie concitor. nec Sardorum duces minus 3
nobilem eam pugnam cladibus suis fecerunt: nam et
filius Hampsicorae Hostus in acie cecidit, et Hampsi- 4
cora cum paucis equitibus fugiens, ut super adflictas
res necem quoque fili audivit, nocte, ne cuius inter-
ventus coepta inpediret, mortem sibi conscivit. ceteris 5
urbs Cornus eadem, quae ante, fugae receptaculum
fuit; quam Manlius victore exercitu adgressus intra
dies paucos recepit. deinde aliae quoque civitates, quae 6
ad Hampsicoram Poenosque defecerant, obsidibus datis
dediderunt sese; quibus stipendio frumentoque imperato
pro cuiusque aut viribus aut delicto Caralis exercitum
reduxit. ibi navibus longis deductis inpositoque, quem 7
secum advexerat, milite Romam navigat Sardiniamque
perdomitam nuntiat patribus; et stipendium quaestoribus,
frumentum aedilibus, captivos Q. Fulvio praetori tradit.

- 8 Per idem tempus T. Otacilius praetor ab Lilybaeo
classi in Africam transvectus depopulatusque agrum
9 Carthaginiensem cum Sardiniam inde peteret, quo fama
erat Hasdrubalem a Balearibus nuper traiecisse, classi
Africam repetenti occurrit, levique certamine in alto
commisso septem inde naves cum sociis navalibus cepit.
ceteras metus haud secus quam tempestas passim disiecit.
- 10 Per eosdem forte dies et Bomilcar cum militibus ad
supplementum Carthagine missis elephantisque et com-
11 meatu Locros accessit. quem ut incautum opprimeret,
Ap. Claudius per simulationem provinciae circumeundae
Messanam raptim exercitu ducto *vento* aestuque saevo Lo-
12 cros traiecit. iam inde Bomilcar ad Hannonem in Bruttios
profectus erat, et Locrenses portas Romanis clausurunt:
Appius magno conatu nulla re gesta Messanam repetit.
- 13 Eadem aestate Marcellus ab Nola, quam praesidio
obtinebat, crebras excursiones in agrum Hirpinum et
Samnites Caudinos fecit adeoque omnia ferro atque igni
14 vastavit, ut antiquarum cladum Samnio memoriam reno-
1 varet. XLII. itaque extemplo legati ad Hannibalem
missi simul ex utraque gente ita Poenum adlocuti
2 sunt: 'Hostes populi Romani, Hannibal, fuimus primum
per nos ipsi, quoad nostra arma, nostrae vires nos
tutari poterant. postquam iis parum fidebamus, Pyrrho
3 regi nos adiunximus; a quo relictis pacem necessariam
accepimus, fuimusque in ea per annos prope quinqu-
4 ginta ad id tempus, quo tu in Italiam venisti. tua
nos non magis virtus fortunaque quam unica comitas
ac benignitas erga cives nostros, quos captos nobis
remisisti, ita conciliavit tibi, ut te salvo atque inco-
lumi amico non modo populum Romanum sed ne deos
5 quidem iratos, si fas est dici, timeremus. at hercule
non solum incolumi et victore sed praesente te, cum
ploratum prope coniugum ac liberorum nostrorum
exaudire et flagrantia tecta posses conspicere, ita sumus
aliquotiens hac aestate devastati, ut M. Marcellus, non
Hannibal vicisse ad Cannas videatur, glorianturque

Romani te ad unum modo ictum vigentem velut aculeo
 misso torpere. per annos *centum* cum populo Romano 6
 bellum gessimus nullo externo adiuti nec duce nec
 exercitu, nisi quod per biennium Pyrrhus nostro magis
 milite suas auxit vires quam suis viribus nos defendit.
 non ego secundis rebus nostris gloriabor, duos con- 7
 sules ac duos consulares exercitus ab nobis sub iugum
 missos, et si qua alia aut laeta aut gloriosa nobis
 evenerunt. quae aspera adversaque tunc acciderunt, 8
 minore indignatione referre possumus, quam quae hodie
 eveniunt. magni dictatores cum magistris equitum, 9
 bini consules cum binis consularibus exercitibus ingre-
 diebantur finis nostros; ante explorato et subsidiis
 positis et sub signis ad populandum ducebant: nunc 10
 propraetoris unius et parvi ad tuendam Nolam prae-
 sidii praeda sumus; iam ne manipulatim quidem sed
 latronum modo percursant totis finibus nostris negle-
 gentius, quam si in Romano vagarentur agro. causa 11
 autem haec est, quod neque tu defendis et nostra
 iuventus, quae, si domi esset, tutaretur, omnis sub
 signis militat tuis. nec te nec exercitum tuum norim, 12
 nisi, a quo tot acies Romanas fusas stratasque esse
 sciam, ei facile esse ducam opprimere populatores nostros
 vagos sine signis palatos, quo quemque trahit quamvis
 vana praedae spes. Numidarum paucorum illi quidem 13
 praeda erunt praesidiumque *miseris* simul nobis et Nolae
 ademeris, si modo, quos, ut socios haberes, dignos duxisti,
 haud indignos iudicas, quos in fidem receptos tuearis.

XLIII. Ad ea Hannibal respondit, omnia simul 1
 facere Hirpinos Samnitesque, et indicare clades suas
 et petere praesidium et queri indefensos se neglectos-
 que. indicandum autem primum fuisse, dein petendum 2
 praesidium, postremo, ni inpetraretur, tum denique
 querendum frustra opem inploratam. exercitum sese 3
 non in agrum Hirpinum Samnitemve, ne et ipse oneri
 esset, sed in proxima loca sociorum populi Romani
 adducturum. iis populandis et militem suum reple-

turum se et metu procul ab iis summoturum hostis.
4 quod ad bellum Romanum attineret, si Trasumenni
quam Trebiae, si Cannarum quam Trasumenni pugna
nobilior esset, Cannarum quoque se memoriam obscuram
maiore et clariore victoria facturum

5 Cum hoc responso muneribusque amplis legatos
dimisit; ipse praesidio modico relicto in Tifatis pro-
6 fectus cetero exercitu ire Nolam pergit; eodem Hanno
ex Bruttiiis cum supplemento Carthagine advecto atque
elephantis venit. castris haud procul positis longe alia
omnia inquirenti conperta sunt, quam quae a legatis
7 sociorum audierat. nihil enim Marcellus ita egerat, ut
aut fortunae aut temere hosti commissum dici posset:
explorato cum firmisque praesidiis, tuto receptu prae-
datum ierat, omniaque velut adversus praesentem Han-
8 nibalem cauta provisaeque fuerant. tum, ubi sensit
hostem adventare, copias intra moenia tenuit; per
muros inambulare senatores Nolanos iussit et omnia
9 circa explorare, quae apud hostes fierent. ex his Hanno
cum ad murum successisset, Herennium Bassum et
Herium Pettium ad colloquium evocatos permissuque
10 Marcelli egressos per interpretem adloquitur. Hanni-
balis virtutem fortunamque extollit, populi Romani
11 obterit senescentem cum viribus maiestatem quae si
paria essent, ut quondam fuissent, tamen expertis, quam
grave Romanum imperium sociis, quanta indulgentia
Hannibalis etiam in captivos omnis Italici nominis
fuisset, Punicam Romanae societatem atque amicitiam
12 praeoptandam esse. si ambo consules cum suis exer-
citibus ad Nolam essent, tamen non magis pares Han-
nibali futuros, quam ad Cannas fuissent, nedum praetor
unus cum paucis et novis militibus Nolam tutari possit.
13 ipsorum quam Hannibalis *magis* interesse, capta an
tradita Nola poteretur: potiturum enim, ut Capua
Nuceriaeque potitus esset; sed quid inter Capuae ac
Nuceriae fortunam interesset, ipsos prope in medio
14 sitos Nolanos scire. nolle ominari, quae captae urbi

casura forent, et potius spondere, si Marcellum *cum* praesidio ac Nola tradidissent, neminem alium quam ipsos legem, qua in societatem amicitiamque Hannibalis venirent, dicturum. XLIV. ad ea Herennius 1 Bassus respondit multos annos iam inter Romanum Nolanumque populum amicitiam esse, cuius neutros ad eam diem paenitere, et sibi, si cum fortuna mutanda fides fuerit, sero iam esse mutare. an dedituris se 2 Hannibali fuisse accersendum Romanorum praesidium? cum iis, qui ad sese tuendos venissent, omnia sibi et esse consociata et ad ultimum fore.

Hoc conloquium abstulit spem Hannibali per pro- 3 ditionem recipiendae Nolae; itaque corona oppidum circumdedit, ut simul ab omni parte moenia adgrederetur. quem ut successisse muris Marcellus vidit, 4 instructa intra portam acie cum magno tumultu erupit. aliquot primo impetu perculsi caesique sunt; dein concursu ad pugnantis facto aequatisque viribus atrox esse coepit pugna, memorabilisque inter paucas fuisset, ni ingentibus procellis effusus imber diremisset pugnantis. eo die commisso modico certamine atque inritatis 5 animis in urbem Romani, Poeni in castra receperunt sese: nam Poenorum prima eruptione perculsi ceciderunt haud plus quam triginta, Romani quinquaginta. imber continens per noctem totam usque ad horam 6 tertiam diei insequentis tenuit; itaque quamquam utraque pars avidi certaminis erant, eo die tenuerunt sese tamen munimentis. tertio die Hannibal partem copiarum praedatum in agrum Nolanum misit. quod ubi 7 animadvertit Marcellus, extemplo in aciem copias eduxit; neque Hannibal detractavit. mille fere passuum inter urbem erant castraque; eo spatio — et sunt omnia campi circa Nola — concurrerunt. clamor ex parte 8 utraque sublatus proximos ex cohortibus iis, quae in agros praedatum exierant, ad proelium iam commissum revocavit. et Nolani aciem Romanam auxerunt, quos 9 conlaudatos Marcellus in subsidiis stare et saucios ex

- acie efferre iussit, pugna abstinere, ni ab se signum
 1 acceperissent. XLV. proelium erat anceps: summa vi
 et duces hortabantur et milites pugnabant. Marcellus
 victis ante diem tertium, fugatis ante paucos dies
 a Cumis, pulsus priore anno ab Nola ab eodem se
 2 duce, milite alio, instare iubet. non omnis esse in
 acie; praedantis vagari in agris; et qui pugnent, marcere
 Campana luxuria, vino et scortis omnibusque lustris
 3 per totam hiemem confectos. abisse illam vim vigorem-
 que, dilapsa esse robora corporum animorumque, quibus
 Pyrenaei Alpiumque superata sint iuga. reliquias illo-
 rum virorum vix arma membraque sustinentis pugnare.
 4 Capuam Hannibali Cannas fuisse. ibi virtutem belli-
 cam, ibi militarem disciplinam, ibi praeteriti temporis
 5 famam, ibi spem futuri extinctam. cum haec expro-
 brando hosti Marcellus suorum militum animos erigeret,
 6 Hannibal multo gravioribus probris increpabat: arma
 signaque eadem se noscere, quae ad Trebiam Trasum-
 ennunumque, postremo ad Cannas viderit habueritque;
 militem alium profecto se in hiberna Capuam duxisse,
 7 alium inde eduxisse. 'legatumne Romanum et legionis
 unius atque alae magno certamine vix toleratis pugnam,
 quos binae acies consulares numquam sustinuerunt?
 8 Marcellus tirone milite ac Nolanis subsidiis inultus
 nos iam iterum lacescit? ubi ille miles meus est, qui
 derepto ex equo C. Flaminio consuli caput abstulit?
 9 ubi, *qui* L. Paulum ad Cannas occidit? ferrum nunc
 hebet? an dextrae torpent? an quid prodigii est
 aliud? qui pauci plures vincere soliti estis, nunc
 paucis plures vix restatis? Romam vos expugnatu-
 10 si quis duceret, fortes lingua iactabatis; en in minore
 re experiri vim virtutemque volo: expugnate Nola-
 m, campestrum urbem, non flumine, non mari saeptam.
 hinc vos ex tam opulenta urbe praeda spoliisque
 onustos vel ducam, quo voletis, vel sequar.'
- 1 XLVI. Nec bene nec male dicta profuerunt ad
 2 confirmandos animos. cum omni parte pellerentur,

Romanisque crescerent animi non duce solum adhortante, sed Nolanis etiam per clamorem favoris indicem accendentibus ardorem pugnae, terga Poeni dederunt atque in castra compulsi sunt. quae oppugnare cupientis milites Romanos Marcellus Nola reduxit cum magno gaudio et gratulatione etiam plebis, quae ante inclinatio ad Poenos fuerat. hostium plus quinque milia caesa eo die, vivi capti sescenti et signa militaria undeviginti et duo elephanti, quattuor in acie occisis; Romanorum minus mille interfecti. posterum diem indutiis tacitis sepeliendo utrimque caesos in acie consumpserunt. spolia hostium Marcellus, Vulcano votum, cremavit. tertio post die — ob iram credo aliquam aut spem liberalioris militiae — ducenti septuaginta duo equites, mixti Numidae et Hispani, ad Marcellum transfugerunt. eorum forti fidelique opera in eo bello usi sunt saepe Romani. ager Hispanis in Hispania et Numidis in Africa post bellum virtutis causa datus est.

Hannibal, ab Nola remisso in Bruttios Hannone cum quibus venerat copiis, ipse Apuliae hiberna petit circaque Arpos consedit. Q. Fabius ut profectum in Apuliam Hannibalem audivit, frumento ab Nola Neapolique in ea castra convecto, quae super Suessulam erant, munimentisque firmatis et praesidio, quod per hiberna ad tenendum locum satis esset, relicto ipse Capuam propius movit castra agrumque Campanum ferro ignique est depopulatus, donec coacti sunt Campani, nihil admodum viribus suis fidentes, egredi portis et castra ante urbem in aperto communire. sex milia armatorum habebant, peditem inbellem, equitatu plus poterant; itaque equestribus proeliis lacescebant hostem. inter multos nobiles equites Campanos Cerrinus Vibellius erat, cognomine Taurea. civis indidem erat, longe omnium Campanorum fortissimus eques, adeo ut, cum apud Romanos militaret, unus eum Romanus Claudius Asellus gloria equestri aequaret. is tunc Taurea, cum diu perlustrans oculis obequitasset hostium turmis,

tandem silentio facto, ubi esset Claudius Asellus, quae-
 14 sivit et, quoniam verbis secum de virtute ambigere
 solitus esset, cur non ferro decerneret daretque opima
 1 spolia victus aut victor caperet. XLVII. haec ubi
 Asello sunt nuntiata in castra, id modo moratus, ut
 consulem percunctaretur, liceretne extra ordinem in
 2 provocantem hostem pugnare, permissu eius arma
 extemplo cepit proventusque ante stationes equo Tau-
 ream nomine compellavit congregique, ubi vellet, iussit.
 3 iam Romani ad spectaculum pugnae eius frequentes
 exierant, et Campani non vallum modo castrorum sed
 4 moenia etiam urbis prospectantes repleverant. cum
 iam ante ferocibus dictis rem nobilitassent, infestis
 hastis concitarunt equos; dein libero spatio inter se
 5 ludificantes sine vulnere pugnam extrahebant. tum
 Romanus Campano 'Equorum' inquit 'hoc, non equi-
 tum erit certamen, nisi e campo in cavam hanc viam
 demittimus equos; ibi nullo ad evagandum spatio com-
 6 minus conserentur manus.' dicto prope citius equum
 in viam Claudius deiecit; Taurea verbis ferocior quam
 re 'Minime sis' inquit 'cantherium in fossam'; quae
 7 vox in rusticum inde proverbium prodita est. Clau-
 dius, cum cava longe perequitasset via, nullo obvio
 hoste in campum rursus evectus increpans ignaviam
 hostis cum magno gaudio et gratulatione victor in castra
 8 redit. huic pugnae equestri rem — *quae* quam vera sit,
 communis existimatio est — mirabilem certe adiciunt qui-
 dam annales: cum refugientem ad urbem Tauream Clau-
 dius sequeretur, patenti hostium porta invectum per alte-
 ram stupentibus miraculo hostibus intactum evasisse.

1 XLVIII. Quieta inde stativa fuere, ac retro etiam
 consul movit castra, ut sementem Campani facerent,
 nec ante violavit agrum Campanum, quam iam altae
 2 in segetibus herbae pabulum praeberere poterant. id con-
 vexit in Claudiana castra super Suessulam ibique hiberna
 aedificavit. M. Claudio proconsuli imperavit, ut retento
 Nolae necessario ad tuendam urbem praesidio ceteros

milites dimitteret Romam, ne oneri sociis et sumptui rei publicae essent. et Ti. Gracchus, a Cumis Luceriam in Apuliam legiones cum duxisset, M. Valerium inde praetorem Brundisium cum eo quem Luceriae habuerat exercitum misit tuerique oram agri Sallentini et providere, quod ad Philippum bellumque Macedonicum attineret, iussit.

Exitu aetatis eius, qua haec gesta perscripsimus, litterae a P. et Cn. Scipionibus venerunt, quantas quamque prosperas in Hispania res gessissent; sed pecuniam in stipendium vestimentaue et frumentum exercitui et sociis navalibus omnia deesse. quod ad stipendium attineat, si aerarium inops sit, se aliquam rationem inituros, quo modo ab Hispanis sumant; cetera utique ab Roma mittenda esse, nec aliter aut exercitum aut provinciam teneri posse. litteris recitatis nemo omnium erat, quin et vera scribi et postulari aequa fateretur; sed occurrebat animis, quantos exercitus terrestris navalisque tuerentur, quantaque nova classis mox paranda esset, si bellum Macedonicum moveretur: Siciliam ac Sardiniam, quae ante bellum vectigales fuissent, vix praesides provinciarum exercitus alere; tributo sumptus suppeditari; ceterum ipsum tributum conferentium numerum tantis exercituum stragibus et ad Trasumennum lacum et ad Cannas inminutum; qui superessent pauci, si multiplici gravarentur stipendio, alia perituros peste. itaque nisi fide staret res publica, opibus non staturam. prodeundum in contionem Fulvio praetori esse, indicandas populo publicas necessitates cohortandosque, qui redempturis auxissent patrimonia, ut rei publicae, ex qua crevissent, tempus commodarent conducereque ea lege praebenda, quae ad exercitum Hispaniensem opus essent, ut, cum pecunia in aerario esset, iis primis solveretur. haec praetor in contione edixit, quoque die vestimenta ac frumentum Hispaniensi exercitui praebenda, quaeque alia opus essent navalibus sociis, esset locaturus. XLIX. ubi ea dies venit, ad conducendum tres societates aderant

hominum undeviginti, quorum duo postulata fuere:
2 unum, ut militia vacarent, dum in eo publico essent,
alterum, ut, quae in naves inposuissent, ab hostium
3 tempestatisque vi publico periculo essent. utroque
impetrato conduxerunt, privataque pecunia res publica
administrata est. ii mores eaque caritas patriae per
4 omnes ordines velut tenore uno pertinebat. quem ad
modum conducta omnia magno animo sunt, sic summa
fide praebita, nec quicquam *parcius militibus datum,*
quam si ex opulento aerario, ut quondam, alerentur.
5 Cum hi commeatus venerunt, Iliturgi oppidum ab
Hasdrubale ac Magone et Hannibale Bomilcaris filio ob
6 defectionem ad Romanos oppugnabatur. inter haec trina
castra hostium Scipiones cum in urbem sociorum magno
certamine ac strage obsistentium pervenissent, frumen-
7 tum, cuius inopia erat, advexerunt, cohortatique oppi-
danos, ut eodem animo moenia tutarentur, quo pro se
pugnantem Romanum exercitum vidissent, ad castra
maxima oppugnanda, quibus Hasdrubal praeerat, ducunt.
8 eodem et duo duces et duo exercitus Carthaginensium,
9 ibi rem summam agi cernentes, convenerunt. itaque
eruptione e castris pugnatum est. sexaginta hostium
milia eo die in pugna fuerunt, sedecim circa *ab* Romanis.
10 tamen adeo haud dubia victoria fuit, ut plures numero,
11 quam ipsi erant, Romani hostium occiderint, ceperint
amplius tria milia hominum, paulo minus mille equorum,
undesexaginta militaria signa, septem elephantos, quin-
que in proelio occisis, trinisque eo die castris potiti sint.
12 Iliturgi obsidione liberato ad Intibili oppugnandum
Punici exercitus traducti suppletis copiis ex provincia, ut
quae maxime omnium belli avida, modo praeda aut merces
13 esset, et tum iuventute abundante. iterum signis conlatis
eadem fortuna utriusque partis pugnatum. supra tredecim
milia hostium caesa, supra duo capta cum signis duobus
14 et quadraginta et novem elephantis. tum vero omnes
prope Hispaniae populi ad Romanos defecerunt, multoque
maiores ea aestate in Hispania quam in Italia res gestae

